

શ્રીઓ માટે ખાસ લગિની સમાજ પત્રિકામાળા.

નીચે પ્રમાણે પત્રિકા બહાર પડશે

ચરિત્ર પત્રિકા—

વેપાર—

- * નં ૧ મે ૧૦ ગોખલેનો જીવન સંદેશ શ્રી. મોહનલાલ ક. ત્રાપી
- * નં ૨ મે ૧૦ ડી કે કવેલુ ચરિત્ર શ્રી વિદ્યમોહી સમજાનાથ
- * નં ૩ સેવાલગિની નિવેદીતાલુ ચરિત્ર ગ દેવ, બી એ

શિક્ષણ મહિત્ય પત્રિકા—

- * નં ૧ શ્રી શિક્ષણ શ્રી સારદાગીરી સુમતા મહેતા, બી એ
- * નં ૨ શ્રી શ્રી શ્રીમાર
- * નં ૩ શ્રીઓ માટે ધરમશ્વર ઉદયમો ૨૫ પિ મ રેસાઈ, બી એ
- * નં ૪ શ્રીઓ માટે ધરમશ્વર ઉદયમો (સેવાના સન્માર્ગ ફરક)
- * નં ૫ શ્રી ૮ શ્રીઓ માટે સેનાલુ ક્ષેત્ર સ ભગિન્દ્રશવર ર કીચડિયા, બી
- * નં ૬ સામાજિક પત્રિકા—
- * નં ૭ શ્રીઓની પદવી—શ્રીઓનું મહત્ત્વ સ કાયામાધ સ કિલ્
- * નં ૮ આરોગ્ય પત્રિકા—
- * નં ૯ શ્રી ૫ ખાળ ઉછેર (ખાળ રક્ષણ) મિસિસ જ કે કપાન્યાય
- * નં ૧૦ શ્રી ૧૨, (ખાળ રક્ષણ)

લગિની સમાજ પત્રિકામાળાનું વાર્ષિક લવાજમ (પોસ્ટેજ માથે) રૂ ૨) શ્રી
શ્રી કૃષ્ણાઓ, વાયમેરીઓ, કન્યાસાગાઓ તથા સનહ મટિ દેર પત્રિકાની મામરી (૨૫ થી
૧૫૦) ન માવનારને વાર્ષિક રૂ ૧) એક પ્રમાણે
શુદ્ધક—દેરક પત્રિકા દીક આનો એક
તરતજ લખો, નામ નોંધાવો—

ગિરગામ,

સુખર્ષી

ચરમથાપક,

લગિની સમાજ પત્રિકામાળા

* આવી નિરાનીવાળી પત્રિકાઓ ૧૫ ૩ બહાર પડી ચુકી છે

વેપાર અને ઉદ્યોગ.

હાલના જમાનામાં વેપાર અને ઉદ્યોગ એજ છદ્દનીજ સુખ સાધનો છે તે તમારે એ ખાબત
નખતુ હોય તે હશે

દેશી વેપારી એમ્બરનુ
માસિક.

કે જેની અદર દેરક જાતની કપાયેલી વેપારી જાતની તથા જુદા જુદા દેરના કોન્સલ તરફથી નથ
જમદાર સરકાર તરફથી મળતી જગરો આપવામા આવે છે તથા વેપારી વિષયો અને આપડાથી બરબર છે
એકલુજ જુનુદાતી વેપારી માસિક

બહેરજમદાર મટિ સર્વોત્તમ સાધન

વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૩૦ ૩-૦-૦, નમુનાના આની કિ. રૂ ૦ ૦-૫-૦ બહારગામ માટે
પોસ્ટેજ માથે રૂ ૦ ૩-૬-૦

લખેલ— શ્રી સેક્રેટરી,

ઈન્ડીઅન મેન્યુફેક્ચર એમ્બર એન્ડ જુડો.

૭૦-૭૨ એપોલો રોડ, કોલ્કાતા-૭૫

દરેક જીવલામાં કોલેજ હોવી જોઈએ તો જ જ્ઞાન વધશે ધ ધાદારીના શિક્ષણની કોલેજને પણ થવી જોઈએ. સર્વથી ઈચ્છિત વસ્તુ તો આન્ધ્ર વિશ્વવિદ્યાલય છે

જનસમૂહ સાથે વિના અંતરાયે વિચારવિનિમય કરવા અને એમની માથે સહાનુભૂતિમા રહેવા, જેમણે ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેઓ પોતાની માતૃભાષામા સરળતાથી વ્યવહાર ચલાવવા શક્તિમાન હોવા જોઈએ જનસમૂહનું શિક્ષણ એમની માતૃભાષા દ્વારા આપવામાં આવે તો જલ્દી તે વધશે લોકભાષાઓનો વિકાસ શિક્ષણના પ્રમાર માટે ખાસ આવશ્યક છે. આન્ધ્રમાહિત્યપૂર્ણિદ, વિજ્ઞાનચંદ્રિકામંડળી આન્ધ્રભાષાભિનર્દિની, આન્ધ્રપ્રચારણી, આન્ધ્રભાષારજની વગેરે મંડળો અને આન્ધ્રપત્રિકા જેવા પત્રો તેજુગુની ખીલવણી માટે પ્રથમ સાપાત્ર કામ કરે છે.

જનસમૂહની કેળવણીના સંબંધમા ધ્યાનમા રાખવાના કેટલાક મુદ્દાઓ એમણે પછી રજૂ કર્યા હતા. પછી ચલાહિદા આન્ધ્ર પ્રાન્તનો પ્રશ્ન અને સરકારી નોકરીઓમાં આન્ધ્રોને વધારે સ્થાન આપવાના પ્રશ્ન એમણે છેડ્યા હતા. સહકારિત્વ વિશે પણ ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો. આ લેખની પૂર્વે છપાયેલા લેખોમાં જે હકીકત છે તેથી વિશેષ બહુવા ચોચ આ ભાષણમાં ન હોવાથી યુનરકિત નથી કરી.

આન્ધ્ર ચળવળે મહાન રાજદ્વારી રૂપ ધારણ ન કરવું પણ સામાજિક ગળ રૂપે પણ પ્રવર્તવું. જમાનાને અનુકૂળ આપણા સમાજને બનાવો.

૭

આન્ધ્ર પરિષદનો ટુંકો હેવાલ વાંચવાથી રાષ્ટ્રીય જીવનના ઉન્મેષનો ખ્યાલ આવી શક્યો હશે. આ પરિષદ ઉપરાંત પુસ્તકસંગ્રહો (Libraries) નું સમેલન મળે છે, તેમ તેજુગુ જીવલાઓમાં જીવલાની ગબ્બદ્વારી સમેલનો અવારનવાર લિજ્જ લિજ્જ સ્થળે મળે છે. મહોટા મહોટા શહેરોમાં આન્ધ્ર જીવનની સાહિત્યગત અથવા ખીજી કોઈ પ્રવૃત્તિને લગતી સંસ્થા હોય છે તેમના વાર્ષિક સમારંભો થાય છે. આ સર્વ પ્રસંગે પ્રજાના જૂઠા જૂઠા થરોમાં ચેતન જગાડવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવે છે ભરતી આવે તે ખીજીમાંથી જ નહીં પણ ગિરિની ગુફાઓમાં અને ચીરોમાં પ્રવેશ કરે તોજ ક્ષણરૂપતા જન્મે.

પરિષદના ત્રીજા કરાવમાં એક મહત્વની ગાળખ રહી ગઈ છે. રાષ્ટ્રીય રંગભૂમિ નીપજવવાનો પ્રશ્ન-કેમ ભૂલી જવામા આવ્યો હશે તે સમજાવું નથી. પરંતુ એ ન્યૂનતા દૂર કરવા આ વર્ષે લિજ્જ સ્થળે વ્યવસ્થા થઈ હતી આ વર્ષે કૃષ્ણા જીવલામાં રાજદ્વારી સમેલન મળ્યું હતું ત્યારે સાથે સાથે સામાજિક, સ્ત્રીઓનું, બ્રાહ્મ, અત્યન્નદારક કામ કરનારાઓનું, પુસ્તકસંગ્રહોનું, આન્ધ્રમુદ્રાલય અને વર્તમાનપત્રોનું સમેલન પણ મેળવવાની તજવીજ કરવામા આવી હતી. આ પ્રસંગે નાટયસ મેલન અને સ્પર્ધાવોળો નાટયોત્સવ કરવાની પણ તજવીજ થઈ હતી તેજુગુ રંગભૂમિની નીતિની અને અભિનયની વર્તમાન સ્થિતિનો વિચાર કરવા અને તેને સુધારવાના ઉપાય

અને માર્ગ ચર્ચા એ સંમેલનનો કાર્યપ્રદેશ હતો. સ્પર્ધામાં જે નાટક કંપનીઓ અને નટો ઉતરશે તેમાથી પહેલી બે કંપનીને અને કામ પ્રમાણે ક્રમસર નટોને ચાંદ, ખાલા વગેરે ઉપહારો રૂ. ૩૦૦ અથવા તેથી વધારે કિંમતના બહેંચવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. દરેક કંપની પોતાને ફાવે તે ખેલ લગવી શકી હતી. સંમેલનમાં ચર્ચવાના વિષયોની યાદી આ પ્રમાણે કરવામાં આવી હતી: ૧. રંગભૂમિનો ઉદ્દેશ, ૨. રંગભૂમિ અને નીતિ, ૩. નાટકનો ઉદ્દેશ શાથી વધારે સારો મરે છે? ગદ્યથી કે પદ્યથી? ૪. આન્ધ્ર નાટકનો ઐતિહાસિક વિકાસ, ૫. ધંધાદારીથી કે એમેચ્યુરથી અભિનય કળાનો વિકાસ વધારે ધાય છે? ૬. સંગીત અને અભિનયનો સંબંધ, ૭. પાનધારણ, પોષાક, લાપડ, ૮. નાટકની શૈલિ, ૯. નીતિ અને કલાની દૃષ્ટિથી રંગભૂમિ પ્રદર્શન સાધનો અને માર્ગો.—આ સંમેલનનો વિશેષ હેતુલક્ષ્ય મળ્યો તો ‘નવલખન’ માં તે પ્રકટ કરવામાં આવશે. ચોથી આન્ધ્રપરિષદ કોલકત્તામાં ભરાઈ ગઈ. તેના કામકાજમાં પણ બે કાંધ નોંધ ચોખ્ખા હશે તો તે પણ પ્રકટ કરવામાં આવશે.

ધ. સ. ૧૯૧૫ ના મે ની ૧૨ મી તારીખે સવારે ૭ વાગે વિત્રાગાપટ્ટમની એડવર્ડ ઓ માના નામવાળી માર્કેટ આન્ધ્ર પ્રવંતના શ્રીમંત અને વિદ્વાન પ્રતિનિધિઓથી ચીકાર ભરાઈ ગઈ હતી. પ્રમુખ માનનીય મહાશય રામરાયનિદ્રર એમના નિવાસસ્થાનથી આવ્યા ત્યારે હજારો તાળીઓએ એમને વધાવી લીધા હતા. નિવાસસ્થાનથી મંડપ લગી પ્રતાપ પાડે એવું સરખસ રચાવ્યું હતું અને તેમાં મોખરે દેશી બેંડ હતું.

મંડપમાં પડદાની અસાહિદા પાડેલા જાસ ભાગમા ૩૦૦ થી વધારે સ્ત્રીઓ હતી.

આ હિંદુસ્તાની વિનયશિદ્ધિ માટે પ્રારંભમા હિન્દુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રતિનિધિઓએ સ્તુતિ પ્રાર્થના કર્યાં હતાં. પછી રાષ્ટ્રીય ગીત ગવાયું હતું અને પ્રસંગોચિત ખામ રચાયત્રી કવિનાઓ મોલાઈ હતી. ત્યારપછી સત્કાર મંડળના પ્રમુખે પોતાનું ભાષણ કર્યું. તે ભાષણના ખાસ મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. ગોખલેના મૃત્યુ માટે શોક પ્રદર્શિત કર્યો. ગોખલેનું કાર્ય એ જ એવું શાશ્વત સ્મારક છે કીર્તિ દેવીના યજમાં શિભિએ માંસ આપ્યું, દધિયિએ હાંક્યા, કર્ણી ચામડી આપી પણ ગોખલેએ સમગ્ર જીવન હોમયુ.

૨. હાલમાં ચાલતી જાડવાસ્થળી વિશે ઉલ્લેખ કર્યો. ફ્રાન્સમાં, તુર્કિસ્તાનમાં, અર્જેન્ટીનામાં હિંદી સિપાઈઓ લહે છે તેમના અને તેમાંથી વિક્ટોરીયા ક્રોસ મેળવનારે જેઓ ભાગ્યશાળી થયા છે તેમના પરાક્રમાદિ વિશે બોલ્યા. રણજીતમા લડતો દરેક મિળદી ભારતમાતાની પ્રતિજ્ઞા વધારે છે

૩. આજ વહુનાં વર્ષોથી આપણે ફરીઆદ ફરીએ છીએ કે આન્ધ્રોને લશ્કરમાં સામવામાં નથી આવતા. પરંતુ એ પ્રતિજ્ઞા હાલ દર કરવામાં આવ્યો છે. આ હકનો જેટલો લાભ લઈ શકાય તેટલો આપણે લેવો જોઈએ

૪. આપણા અને બેઝવાડામાં થયેલાં સંમેલન સફળ નીવડ્યા પછી આપણી પરિપક્વ આહિ મળે છે. આન્ધ્ર ચળવળે જે પ્રગતિ કરી છે, જે સિદ્ધિ મેળવી છે તે એના ઉદ્દાત્ત પ્રયોજકોની વાછનાઓથી અધિકતર નીવડી છે. વિરોધીઓ હતા તે પક્ષકારો અથવા તટસ્થ થઇ ગયા છે અને સહાયકો ઉત્પાદી કાર્યકર્તા થઇ ગયા છે. આન્ધ્રદેશની પ્રગતિ અને સમૃદ્ધિની વાછના રાજનાર પ્રત્યેક આન્ધ્ર આ ચળવળને જોતજોતામાં ખરા હુગરની મદદ કરશે એવી આપણે આશા રાખી શકીએ. ઐતરેય ગ્રાહણ, રામાયણ, મહાભારત અને અશોકના શાસનોમાં આન્ધ્રનો ઉલ્લેખ છે એથી આપણી પ્રાચીનતા પ્રતીત થાય છે. ઇ. સ. પૂ. ૨૩૨માં અશોકનું મૃત્યુ થયા પછી રાય સેમુક સાત-વાહન સ્વતંત્ર નરાધિપ થાય છે અને ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦ પહેલાં પૃથ્વીનાં વિસ્તૃત પ્રદેશો સર કરે છે તે પછીની બે સદીમાં આન્ધ્ર પ્રભુએ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો—અરબી સમુદ્રથી બંગાળના અખાત લગીનો પ્રદેશ—ઉત્તરસ્થ મગધ સાથે એમને વશ હતો. ઇ. સ. ૪ થા સૈકા લગી આન્ધ્ર પ્રભુની જાહોજલાલી રહી. આન્ધ્રોનું મૂળ ઘર વિન્ધ્ય પ્રદેશમાં છે, પાછળથી તેઓ દક્ષિણ ભારત વર્ષમાં ફરી વળ્યા. એક વખત તો એમની આજુ વિન્ધ્યની પાર હિમાલયની તળેટી લગી વર્તતી હતી. પરંતુ આપણી પ્રભુની અતીત કીર્તિની પ્રશંસા ગાવાની જરૂર નથી મદ્રાસ ઇલાકાના તેળુગુ છાત્રાઓમાં આન્ધ્રોની સંખ્યા ૧,૭૦,૦૦,૦૦૦ થી વધારે છે. આખા ઇલાકાની વસ્તી ૪,૧૪,૦૦,૦૦૦ છે. આસરે ૪૩ ટકા આન્ધ્રો છે, એટલાજ તમિલો છે, ૭૬ ટકા મલયાલી, ૩૬ ટકા કાનડીઓ અને ૬ ટકા હિન્દુસ્તાની ભાષા બોલનારા છે.

૫. આપણા ઉગ્જવળ સાહિત્યથી આન્ધ્ર પ્રભુની સાક્ષર પ્રતિભા સ્પષ્ટ છે પોર્ચુગીઝો આપણી ભાષાને સદૃશુહસ્થાની ભાષા કહેતા. અશોકની ગ્રાહી લિપિ પરથી આપણી લિપિ ઉતરી આવી છે. ઇ. સ. ના ૧૩ માં સૈકામાં તેળુગુ અને કાનડી લિપિ એકજ હતી.

પ્રગતિશાહી વિચારોને આવકાર આપવા માટે પ્રાચીન કાળથી આન્ધ્રો નાંમોકિત છે. આખા પૂર્વ કાંઠા પર જૌદધર્મ પ્રાચીન કાળમાં ફેલાયો હતો અને વિહારો તથા ભીક્ષુઓથી મમત્ર દેશ છવાઈ ગયો હતો. જૌદ કળા સારી રીતે આહિ ઉછેરાઈ હતી. ભદ્રિ પ્રોળ, જગૈયષેટ, અનાકપલ્લી પાસે સંકરમૂ અને અમરાવતીમાં જૌદ કળાના કેટલાક વિરલતથ્ય અવશેષો ભૂમિમાંથી જોદી કાઢવામાં આપ્યા હતા તાજેતરમાં રામતીર્થમાં જુદ દેવની ઉભી મૂર્તિ જોદી કાઢવામાં આવી છે. ભદ્રિપ્રોળમાંથી નીકળેલા માટીના દાખરા પરના અક્ષરો દર્શિણાત્ય ગ્રાહી લિપિના સૌથી પ્રાચીન નમૂના છે કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું પણ માનવું છે કે આ પ્રદેશમાં ઇ. સ. 'પૂર્વે' પાંચમા અને ચોથા સૈકામાં જે પ્રાકૃત-બોલાતું હતું તે ઉપરથી પાલિ ભાષા ઘસાઈ છે. ઇ. સ. પૂર્વેના પહેલા સૈકાના ગ્રીક અને રોમન લેખકોની માફી છે કે બેઝવાડા થકને પૂર્વ કાંઠાથી પશ્ચિમ કાંઠે કંડ્યાણ (સુબાઇ પાસે) લગી બહોળો વેપાર ચાલતો હતો અને આજે પણ કંડ્યાણમાં દ્રવ્ય અને વગવાળા તેળુગુ વેપારીઓ ઘસે છે. આન્ધ્રોના આરિયમાં ન્યૂનતા હોવાથી

આપણે પછાત રહ્યા નથી પરંતુ લાખા મમય લગી રહેલેના બચવડાન વગર ઇલાકાના બીજા લાગોથી તોખા રહેવાના અકસ્માતને લીધે એ દુર્દશા આવી છે સ સાર સુધારા-વાળા પણ શુ નવી કબૂલ કરતા કે ઇલાકાના ગીજા લોકો કરતા આપણે વધારે આગળ પડતા છીએ ?

આપણા શિક્ષકો સુધારાના વિચારને જરૂરી પ્રયત્ન કરે છે એવું શુ કેળવણીના સુધારકો પણ નથી કબૂલ કરતા ? અર્થતીત પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રગતિ કરવાની શક્તિ આપણામાં વધારે હોવાથી આન્ધ્ર આસ્થા પોષવા, ઉત્તેજવા અને વિકાસવા યોગ્ય નથી લાગતો ? રાજ્યવહીવટી કારણોને લીધે શુ હંમેશ આપણે નતિઓ અને ભાષાઓના પરચુરણ શંભુમેળાથી આપણી પ્રગતિ અટકાવવી ?

ભાષા પ્રમાણે હિન્દના વિભાગ પાડીએ તો આ પ્રમાણે પડે.—

- (૧) આંધ્ર, બે કરોડ
- (૨) તમિલ અને મલયાલમ, બે કરોડ વીસ લાખ
- (૩) કાનડી, એક કરોડ.
- (૪) મરાઠી, એક કરોડ એમી લાખ
- (૫) ઉડીઆ, એક કરોડ
- (૬) બંગાળી, ચાર કરોડ વીસ લાખ
- (૭) બિહારી, ત્રણ કરોડ વીસ લાખ
- (૮) પૂર્વહિન્દી, બે કરોડ દસ લાખ
- (૯) પાશ્ચાત્ય હિન્દી, ત્રણ કરોડ નેવુ વાળ
- (૧૦) ગુજરાતી, એક કરોડ
- (૧૧) પંજાબી, એક કરોડ ચીતેર લાખ
- (૧૨) તિબેટી અને અલકુન્ડા, ચાક લાખ

આમાંથી એક કરોડ અને દસ લાખ વસ્તીવાળી રાજ્યથાની અને આઆમીને મહે બાતલ રાખી છે આ આકાશએ ઇ મ. ૧૯૦૧ ના વસ્તિપત્રકમાંથી લીધા છે

૬. ભારતવર્ષના રાજ્યવહીવટ માટે હાલના વિભાગો આ પ્રમાણે છે .

(૧) આસામ,	૫૨,૯૫૬ ચોરસ માઇલ,	૬૭,૧૩,૬૩૫ ની વસ્તી
(૨) બહુચિસ્તાન	૪૫૮૦૪ " "	૪,૧૪,૪૧૨ " "
(૩) બંગાળ	૭૮,૪૧૨ " "	૪,૫૪,૮૩,૦૦૦ " "
(૪) બિહાર-ઓરિસા	૮૭૨૦૫ " "	૩,૪૪,૬૦,૦૮૪ " "
(૫) સુબાઇ ઇલાકા	૭૫૬૧૮ " "	૧,૬૧,૧૩,૦૪૨ " "

(૬) સિન્ધ	૪૭,૦૬૬ ચોરસ માઈલ	૩૫,૧૩,૪૩૫ ની વસ્તી
(૭) બ્રહ્મદેશ	૨,૩૬,૭૩૮ ”	૧,૨૧,૧૫,૨૭૦ ”
(૮) મધ્ય પ્રાંત અને વરાહ	૧,૦૭,૩૪૫ ”	૧,૩૬,૧૬,૩૦૮ ”
(૯) મદ્રાસ	૧,૪૧,૭૨૬ ”	૪,૧૪,૦૫,૪૦૫ ”
(૧૦) વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત	૧૬,૪૬૬ ”	૨૧,૬૬,૬૩૩ ”
(૧૧) પંજાબ	૬૭,૨૦૮ ”	૧,૬૬,૭૨,૬૫૬ ”
(૧૨) સંયુક્ત પ્રાંતો		
(ક) આંધ્રા પ્રદેશ	૮૩,૧૬૮ ”	૩,૪૬,૨૪,૦૪૦ ”
(ખ) અયોધ્યા	૨૩,૬૬૬ ”	૧,૨૫,૫૮,૦૦૪ ”

ભારતવર્ષ અંગ્રેજોની સત્તાને વશ થયું ત્યારથી આઢ્યા આવતાં મુકરર વિભાગો આ નથી પરંતુ સત્તાધિકારીઓનાં સંગવડ અને આકાશમાતિક પ્રસંગો પ્રમાણે વિભાગો યોજવામાં આવ્યા છે. અવિભાજ્ય એકમ તરિકે પ્રત્યેક પ્રાંતને ગણવે એ ખોટું તૂત છે અને તેને વળગી રહેવું—સત્યવહીવટી સંગવડ છતાં અને ધંધાકાનાં દરેક ભાગમાં વિશિષ્ટ જાણતોમાં સરખી પ્રગતિ જાળવી રાખવાનું અશક્ય લાગ્યાં છતાં વળગી રહેવું તે યુક્તિવિરૂદ્ધ અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળી નીતિ છે.

૭. આન્ધ્ર ચળવળના ઉદ્દેશો નિરૂપતા આન્ધ્ર પરિષદ મંડળે ચળવળનું મુખ્ય કામ આ પ્રમાણે આકથું છે:—

- (૧) કેળવણી, સંસ્કારિતા (culture) અને હિંદુ આદર્શો પરત્વે વિશેષતઃ પ્રીતિ કોલેકોમાં જગાડવી અને સરકારને અગ્ન કરી અને ખીત્ત ઉપાયોથી તેમની આમ કેળવણીની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની તજવીજ કરવી;
- (૨) દેશના ખેતીવેપારની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો અને અન્યોન્યને સહાય કરવાની વૃત્તિ જગાડી અને અરસપરસ વિશ્વાસ અને પ્રેમ ખીલાવી ખેતી અને વેપારની ઉત્પત્તિનાં સાધનો યોજવાં;
- (૩) આરોગ્ય, તંદુરસ્તી, અને શારીરિક કેળવણીમાં રસ ઉત્તેજવો અને વર્તમાન પ્રજાનું શરીરજલ સુધારવાના ઉપાયો સૂચવવા;
- (૪) તેજુશુ સાહિત્યની ખીલવણી કરવી; અને
- (૫) સત્યની નોકરીઓમાં તેજુશુઓના હક્ક વધારવાની તજવીજ કરવી.

(૮) આ પ્રશ્નનીય ઉદ્દેશો છે અને આપણી ચળવળના વિરોધીઓ પણ એમાંથી પોરા કહાડી શકે એમ નથી. આન્ધ્રોનો નિરાળો પ્રાંત યોજવો એ જ આ ચળવળનું ખરું ચેતન છે. અલબત્ત એ સંબંધે હજુ આપણામાં એકમતિ નથી. વ્યક્તિગત, સામા-

નિષ્ક, રાષ્ટ્રીય અને સામ્રાજ્યગત હેતુઓ અન્યો-અન્યો વિરોધી નથી તેમ મનુષ્ય મનુ-
હાયના સામાન્ય લાભોના અંશક પણ નથી. ભારત વર્ષના લોકોના લાભ સારામા સારી
રીતે વધારવા અને રાજ્યવહીવટ સફળ કરવા અને ત્યાં લગી પ્રાંતિક વહીવટ માટેના ભો-
ગોલિક પ્રદેશો બાબા પ્રમાણે યોજવા, એ નિયમ આપણે આગળ ધરીએ છીએ, મદ્રાસની
કૌંઝેસની વિષયસમિતિમાં આ વિષય રહે રમ્મ કયો હતો અને ઘણાં ખરાં પ્રાંતો અંગી તરફે-
ણમાં છે. પરંતુ આ પ્રશ્નના ખરેખર તરફેણના સ્વરૂપો નક્કી કર્યા વગર તથા પ્રાંતિક કૌંઝેસ
મંડળોએ આ પ્રશ્નના સર્વ સ્વરૂપ વિશે વિચાર કરી પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નથી
ત્યાં લગી એ સવાલ કૌંઝેસમાં હોયો નહી. પરંતુ આવતી કૌંઝેસ મુખ્યાધ્યાસ મળે ત્યારે
ત્યાં રમ્મ કરવો એવી સૂચના કૌંઝેસના પ્રમુખે અને કેટલાક આગેવાનોએ
કરી હતી માટે આ દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવાનો આ અવસર છે અને એ
અવસરનો ઉચિત ઉપયોગ કરવા તમને સૌંતે લલામણ છે. સર્વ રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય
(Home Rule) એ આજની લાવના છે. કેનેડાના રાજ્યવહીવટ જેવા મધ્યસ્થ
વહીવટની સત્તા નીચે એકસરખી પ્રજાના અનેલા પ્રાંતોનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો (federated
states) વાળાં હિંદુસ્તાન નિકટના ભવિષ્યમા ઘણે એવી રહારી થકા છે.

૬. કેનેડાનું રાજ્યપદધારણ અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોના અધારણ પરથી
ઘડવામાં આવ્યું છે. અતુલવે જે દોષાદિ જણાવેલા તે માત્ર તેમાંથી દૂર રાખવામાં
આવ્યા છે. પૂરેપૂરું આત્મશાસન (sovereignty) ત્યાં ન હોવાથી પ્રમુખ નીમવાની અને
તેને સત્તાદિની આપનો મુકી દેવામાં આવી છે કેનેડામાં સર્વોપરિ સત્તાનું નિધાન રાજ્ય
છે અને લોકસભાને જવાબદાર પ્રધાનમંડળની સલાહ પ્રમાણે ગવર્નર જનરલ વર્ને
છે. પ્રાંતો માટે લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની નિમણુક ગવર્નર જનરલ કરે છે પરંતુ સ્થાનિક
ધારાસભાના વિશ્વાસપાત્ર પુરૂષોને જ પોતાની ઠારોળારી સભાના સભાસદ તે નીમી
શકે છે, જ્યારે ધારાસભાનો વિશ્વાસ તેમના પરથી ઉડી જાય છે ત્યારે એ સભાસદોએ
પોતાની સેવાનું સજીનામું ચાપવું પડે છે. એ જ રીતે ભારતવર્ષમાં પ્રાંતિક ગવર્નરની
સત્તા પર પ્રાંતિક ધારાસભાનો અંકુશ હોય તો પછી પ્રાંતિક રાજ્યવહીવટનો ઉપરી
સિવિલિયન હોય કે ઈંગ્વડથી નિયુક્ત યંત્રલો રાજ્યદારી હોય તો તે વિશે બહુ
ઠંકાર રહેતી નથી. પ્રાંતિક અને સામ્રાજ્યની ધારાસભામાં આપણી વસ્તીના પ્રમા-
ણમાં પુરતા પ્રતિનિધિઓ હોવા જોઈએ.

૧૦. મત આપવાનો અધિકાર મિલકત, આવક કે કેળવણીના ધોરણ અનુસાર
રાખવો જોઈએ. કેનેડાના પ્રાંતો અને ભાષા પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં યોજવાના પ્રાંતોની સર-
ખામણી કરી શકીએ:—

ઓન્ટારીઓ,	૧,૦૧,૭૩૩	ચીરસ માધ્યલ,	૧૯,૨૩,૨૨૮ ની વસ્તી.
કવીલેક	૧૮,૮૬,૭૮૮ ...	" "	૧૩,૩૮,૯૨૭ "
નોવાસ્કોશિઆ	૨૦,૬૦૬ ...	" "	૪,૪૦,૫૮૭ "
ન્યુબ્રન્સવિક	૨૭,૧૭૪ ...	" "	૩,૨૮,૧૨૬ "

માનીટોળા	૧,૨૩,૦૦૦	ચોરસ માઈલ,	૬૬,૬૫૪ ની વસ્તી
બ્રિટિશ કોલોનીઆ	૩,૪૧,૩૦૫	" "	૪૦,૪૫૬ "
પ્રિન્સ એડવર્ડ ગ્રે	૨,૧૩૩	" "	૧,૦૦,૮૨૮ "
કીનાટિન અને વાયગ્ય પ્રદેશના ગ્રે	૩૦,૦૦,૩૫૨	" "	૫૬,૪૪૬ "

આમ નાના મોટા પ્રાંતો છે, તેમનો વિસ્તાર અને વસ્તી પણ ન્યૂનાધિક છે. નવો આન્ધ્રપ્રાંત કરવાની સૂચના કરવામાં આવી છે તેના વિસ્તાર ૮૩,૪૩૩ ચોરસ માઈલનો થશે અને વસ્તી ૧,૭૨,૪૫,૧૭૮ થશે કેનેડાના કોઈપણ પ્રાંતની સાથે મુકાબલામાં આ નવો પ્રાંત ઉતરતો લાગતો નથી.

આન્ધ્ર ચળવળથી કેટલાંકના મન લેયલીન થયા છે ત્યારે કેટલાંકો તેની સંપત્તી કાઢી કસવા મડયા છે ચળવળના શુભ લક્ષણોના એ સુચિર્દનો છે ટીકાકારો જોઈ જતાવે છે કે અલાહિદ પ્રાંત માટેની ચળવળ સ્વાર્થી, આત્મઘાતી, બંદકે રાષ્ટ્રીય લાભો અને મહેચ્છાઓને માટે હાનિકારક છે, રાષ્ટ્રીય એકતાની પ્રગતિને રોકનાર છે અને હિંદી રાષ્ટ્રીયતાવાનની અસ્થિતાને જોખમમાં નાખનાર છે.

જવાબમાં હું કહું છું કે આમારી પ્રજા પછાત છે એટલે એની પ્રગતિ માટે અમે મહેનત કરીએ છીએ એ રીતે અમે સ્વાર્થી છીએ, પરંતુ બીજી પ્રજાઓ પછાત હોવાથી અમને જે કાયદા થાય છે તે જ બીજી પ્રજાઓ સુધરે તો જતા રહેતાં તેમણે સુધરવું નહિ એવું કહેવાની અમે નીચતા કરતા નથી.

દેવી રીતે આત્મઘાતી છે તે મારાથી અમજતું નથી ટીકાકારોની એ સાચી માન્યતા હોય તો આ હિલચાલને એમને એમ રહેવા દેવી કારણકે એનો અર્થ એની મેળેજ આવશે પણ એમના કહેવાનો એવો અર્થ હોય કે જો તમે અલાહિદ પ્રાંત માટે ચળવળ કરો તો બીજાઓના મનમાં તમારા પ્રત્યે સંતુષ્ટતા જાગશે અને વિવિધ રીતે તેઓ તમને નુકસાન કરશે ધમકીઓથી પ્રજાઓની પ્રગતિ અટકતી નથી, માત્ર આમ તેમ કોઈ કોઈ વ્યક્તિઓને પોતાના સમર્થ પાડોશીઓના મદદ, આશ્રય અને શુભેચ્છાઓવાની દહેસત લાગશે.

રાષ્ટ્રીય લાભ અને મહેચ્છાઓ, રાષ્ટ્રીય એકતા અને રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા એ બધા ખુલ્લું સખ્તો છે પણ તેમને આમારા 'પ્રાંત' વાળા પ્રજા સાથે બીલકુલ લેવા દેવા નથી. જો કાલે સવારે આન્ધ્રપ્રાંત થાય તો પણ આપણી રાષ્ટ્રીય મહેચ્છા એમને એમ વધ્યા કરશે જો એમ ન થાય તો બધા પ્રાંતો એક જ ગળે અને સર્વસામાન્ય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરે અને સર્વ સામાન્ય લાભ માટે ચળવળ કરે એવું માનવું નિર્ધાર્યું કરશે બગાળાથી બિહાર છૂટો પડ્યો તેથી નીપજેલા માણ પરિણામો શોધી કાઢવાની ચારજ હું આમારી ચળવળના અર્થે વિનંતીઓને ખરું દિવથી કરું છું. હાલમાં હયાત બાર પ્રાંતો

આપણને એક સમ્યક્ ચતાં અટકાવી શકતા નથી તો ખરી તેમાં ત્રણની સંખ્યા વધે તો તેથી શું બગડી જવાનું હતું? નિરન્તર અમારી મહેન્ટા ઓટિશ સંસ્થાનો જેવું સ્વસામ્ય પ્રાપ્ત કરવાની છે.

આપણી ચળવળથી જાતિકલહ સખત જગશે એ આપણી સામેનો ખરા વાંચો નથી, અટમત એ એક ન્યૂનતા છે. પણ તમારી જાતને આગળ કર્યો વિના કોઈ પણ વ્યક્તિ અથવા કોમની પ્રગતિ થતી નથી. રાજ્યદારી ચર્ચામાં સામ્યાધીનતા અને સંન્યાસને ખીલકુલ સ્થાન નથી. આપણા પડોશીને ધિક્કારવા નહિ તેમ તેમનું તુલસાન કરવું નહીં પણ તે સિવાયની વાત મિથ્યા વાગાડનાર છે. તમને એમ લાગે કે આન્ધ્રોને માટે અલાહિદો પ્રાંત લાભદાયક છે તો તેને માટે હિંમતથી ચળવળ કરો અને જરા પણ મુંઝાઓ કે ગલરાઓ નહિ.

સમ્યક્વહીવટના હેતુઓને અર્થે, મદ્રાસ ઇલાકાના જે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, પહેલામાં ગંજમ, વિઝગાપટ્ટમ, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, ગંતુર, નેલોર, ઉત્તર આંકોટ, કડપા, કુર્તુલ, ગેલરી અને અનન્તપુર અને ખીજામાં બાકી રહેલા જિલ્લાઓ સગવડની દૃષ્ટિથી, આ વિભાગ વાજબી છે. છતાં લોકોની ખાસ આદત અને સ્થિતિને માફક ન હોય એવો વહીવટ ચાલવા દેવાનું કોઈને ન્યાય લાગતું નથી. મિ. એન્. સુભાશવ જેવા શાંત સુધારકનો પણ અભિપ્રાય છે કે અલાહિદા સમ્યક્વહીવટની વ્યવસ્થા દરેક કોમને માટે યથે શકે તો તેમનું જલ્દી થશે અને તેમના સત્વર અને આરોગ્યમય પ્રકર્ષમા સહાયકારી થશે. નવો પ્રાંત ધવાથી આપણી વચ્ચે જુદાઇની નવી દિવાલો ચણશે અને તેથી હિંદી સમૂહની ઘટના અને વૃદ્ધિને બાધક થશે એવી ખૂબી એમને નથી. ઉલટું એમણે તો આશ્ચર્યથી કહ્યું છે કે દરેક પ્રાંતમાં લોકો એકથ જાતની પામશે અને હિંદી સમૂહભાવનાની સત્વર સિદ્ધિ માટે માર્ગ તૈયાર થશે. હિંદી સરકારે પણ કબૂલ કર્યું છે કે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાંતોની નવેસરની રચના એ ઘણાજ જરૂરનો પ્રશ્ન છે. બિહારીઓના સંબંધમાં લોર્ડ હાર્ડિંગે નોંધ્યું છે કે “બિહારીઓ વિષમ રીતે બંગાળીઓ સાથે જોડાયેલા હતા એટલે વિકાસને માટે એમને વાજબી તક મળીજ નથી. સરકારી નોકરીઓના સંબંધમાં બિહારમાં બિહારીઓને જ એ નોકરીઓ મળવી જોઈએ એવી ખૂબ ઘણી વાર ઉઠાવવામાં આવી છે; બિહારમાં બંગાળીઓ અસંખ્ય નોકરીઓ પર હતા. વાજેતરમાં બિહારમાં નજરે તરી આવે એવી જાગૃતિ આવી છે અને બિહારીઓમાં એવી સખાળ માન્યતા વધતી જાય છે કે બંગાળીથી છૂટા પડ્યા સિવાય બિહારનો વિકાસ કદી નહીં થાય જો આ સ્થિતિનો ઉપાય નહીં કરવામાં આવે તો નજરિયા ભવિષ્યમાં આ માન્યતાને ક્ષીણ સંશોભ થશે એટલેજ આપણી મેળે મંપૂર્ણ રીતે વાજબી અને ઘણી રીતે ઈર્ષિસત ફેરફાર કરવાને વર્તમાન પ્રશંસનીય પ્રસંગ છે.” આ વાક્યો ફરી ફરીને ઉચ્ચારતા હું યાકોતો નથી કારણ કે આપણી ઇચ્છાની સિદ્ધિનાં કારણ અને આશા એમાંથી નીકળે છે. કેળવણીમાં આન્ધ્રો બહુ પછાત છે—ગંજમમાં ૧૧-૧૬ ટકા માત્ર લખી વાંચી જાણે છે, વિઝગાપટ્ટમમાં ૬-૪૬, ગોદાવરીમાં ૧૦-૪૬,

કૃષ્ણા ૧૧.૨૮, ગંતુર ૧૦.૬૧, નેલોર ૬.૨૦, ઠંડપા ૧૦.૦૮, કર્નુલ ૮.૬૫, ખેલારી ૧૦.૦૨, અનન્તપુર ૮.૭૩ અને ચિત્તોર ૬.૬૩; એટલે સરેરાશ ૬.૮૧ ની આવે છે (એમાંથી દેશી રાજ્યનાં ૨.૬ ટકા બાદ); બીજા જિલ્લામાં મદ્રાસ ૪૨.૧૨, ચિંગલપટ ૧૬.૧૫, ઉત્તર આર્કોટ ૧૩.૫૧, સાલેમ ૮.૧૫, કોઇમ્બટોર ૧૧.૭૬, દક્ષિણ આર્કોટ ૧૬.૦૭, તાન્નેર ૨૧.૮૬, ત્રિચિનોપલ્લી ૧૪.૮૬, મદુરા ૧૬.૬૨, રામનદ, ૨૦.૮૫, નીલગિરિ ૨૦.૪૬, મલખાર ૧૬, દક્ષિણ કાંગડા ૧૪.૪૭—એટલે સરેરાશ ૧ ૧૮ અર્થાત્ આન્ધ્રોનાં કરતાં ઘમણી સખ્યા. સરકારી નોકરીઓમાં આન્ધ્રોની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે ૨.૧૧, સિવિલિયન-સમાં, ૨.૮ પ્રેવીન્ટીવ સિવિલિયન-સમાં, ૦.૬ લાઇકોટ જજમાં, ૩૨.૧૩૭ ડાયુટી કલેક્ટરમાં, ૦.૨૪ રેવેન્યુ સેક્રેટરીઓમાં, ૧.૨૨ લેન્ડ રેવેન્યુમાં, ૧.૭ કોર્ટ ઓફ વોર્ડસમાં, ૦.૧ સ્પેશીઅલ ક્લર્કમાં, ૧૧.૫૮ સેટલમેન્ટમાં, ૧.૬ લેન્ડ રેકોર્ડસમાં, ૫.૩૨ ખેતીવાડી, ૦.૬ વનરપતિશાસ્ત્રી, ૦.૪ ખેતીવાડીના, રસાયણ-શાસ્ત્રી, ૦.૧૦ પશુવૈદ્યક, ૧.૬ કોઓપરેટિવ-રજીસ્ટ્રાર, ૪.૧૨ છેદ પાડનારામાં, ૦.૨ માછલા ખાતામાં, ૧૧.૫૧ સર્વે, ૧૧.૧૧૫ મીક્ષમાં, ૧૧.૪૭ જંગલ ખાતામાં, ૦.૧૧ ફિનાન્સમાં, ૨.૪ ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ, ૮.૨૬ સબ-જજ, ૨૭ ૧.૫૨ ડિસ્ટ્રિક્ટ મુનિસિફ, ૩૨૬ રજીસ્ટ્રાર, ૫૩૭ પોલીસ, ૨.૩૮ કેળવણી, ખાતામાં ૬.૨૧ વૈદકખાતામાં, ૦.૫ એકિક્ઝક્યુટિવ ઇન્જનેરો, ૦.૩ સેનિટરી, ખાતામાં ૩.૨૫ ઇન્જનેરો, ૧.૨૧ સબ-ઇન્જનેરો—એટલે કુલે ૬૩૭ નોકરીઓમાં ૧૫૭ આન્ધ્રો ધ્યા.

અલાહિદો પ્રાંત કરવાની આપણી પ્રાર્થના સરકાર મનૂર કરવા પ્રેરાય માટે આપણે ધારણસર ચળવળ અપ્રતિમ ધોરણપર ચલાવવા તત્પર થવું જોઈએ. હવે એને માટે સુહુર્ત જોવા થોભવાનું નથી. આપણા તામિલ બંધુઓના કોપની ખીકથી તટસ્થતા ધારણ કરવાનો આ સમય નથી. સંયુક્ત કુટુંબમાં બહોળાં છોકરાં છોવાંવાળા વડેરા લાઇઓની પેઠે કુટુંબનાં આખી આવક તેઓ ખાઇ ભાય છે અને નાના લાઇઓ છૂટા થઇ પોતાના જૂઠા ઘર વસાવવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા કરે તે સામે ફરીઆદ કરે છે. વાજળી વિવિધતાથી એકતા સિદ્ધ થાય છે. સલાહસંપથી છૂટા પડવા દો, એટલે આપણી સ્થિતિ સુધારી શકીશું અને લગ્ય રાષ્ટ્રીય ઉચ્ચગ્રાહો માટે લડી શકીશું.

કેળવણી—જનસમૂહનું અજ્ઞાન એ ભારતવર્ષને માથે મહોટામાં મહોટો શાપ છે. ભારતવર્ષમાં દરેક બે હજાર માણસે એક પ્રાથમિક નિશાળ હોય છે એટલે પરિણામે વસ્તિના ૭૦ ટકા તદ્દન અભણ રહે છે. મદ્રાસ જિલ્લામાં પ્રત્યેક ૧૫૦૦ માણસે એક નિશાળ હોય છે. તેણુ જિલ્લાઓમાં ૧૨,૦૦૦ નિશાળો છે, તેમાં ૩૫ લાખ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે, અને બીજા જિલ્લાઓમાં ૧૬ ૫૦૦ નિશાળો છે અને તેમાં ૬૫ લાખ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. એટલે તેણુ જિલ્લાઓમાં ભણેલા ૬.૭૬ ટકા છે અને બીજા જિલ્લાઓમાં ૧૭.૬ છે. આ સર્વે ખતાવે છે કે જનસમૂહનું અજ્ઞાન ફેડવા બગિરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. આવી દુઃસ્થિતિ માટે જવાબદાર કોણ છે? મુખ્યત્વે સરકાર અને કેટલેક અંશે ભણેલા લોકો, લોકોની ગરીબાઈને લીધે પોતાનાં છોકરાંઓને તેઓ નિશાળે મોકલી શકતા નથી.

ફરજિયાત શીતળાની પેઠે સરકારે ગામડાઓમાં ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવું જોઈએ. કૃષણવાએલા લોકોએ ખેતી, ઉદ્યોગ, વેપારમાં પણ જોઈએ. એમી દેશમાંથી પૈસો ઘસડાઈ જવાને બદલે દેશમાં વધશે શોચનીય સ્થિતિ છે કે હુન્નર ઉદ્યોગની નિશાળોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે અને એમના શિક્ષાર્થીઓ પણ ઘટતા જાય છે. દરેક જીલ્લામાં શિક્ષકો માટે ટ્રેનિંગ સ્કુલ, ખેતીવાડીની સ્કુલ ઔદ્યોગિક સ્કુલ અને ધજનેરી સ્કુલ હોવી જોઈએ અને જીલ્લાઓના અમુક સમૂહ વચ્ચે ઔદ્યોગિક કોલેજો હોવી જોઈએ.

ત્યારપછી આરોગ્ય અને સહકારીપણા વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું.

રજીસ્ટરારમ વાવાલાઈ

બેલજીઅમ.

(૨)

સ્પેન. એન્ડ્રીઆ, જર્મની અને હોલંડની મત્તા નીચેના પ્રદેશ તરીકે દિવસ ઠંડાડીને આખરે બેલજીઅમ સ્વાતંત્ર્ય સંપાદન કરી શક્યું. યુરોપ સ્વાતંત્ર્યના પનાં મોટા રાજ્યોની ઈર્ષાને લીધે બેલજીઅમને કોઈ પણ તાબે સંભળેલા રાખી શક્યું નહિ જે વખતે પોતાના પ્રયાસથી બેલજીઅમ સ્વાતંત્ર્ય થયું તે વખતે તેના મહલાએ મોટા રાજ્યોએ મળી જઈ એના ટુકડા પાડવાનો વિચાર ન કર્યો માને એક બીજાને લાય રહેતો હતો. જર્મની અને ફ્રાન્સની વચ્ચે ઢાલ જેવું આ નાનું ગંજ્ય જાહેરે ઠીક લાગ્યું.

આવી રીતે પોતાના બળથી છતાં બીજાની દયા, તેમના સ્વાર્થ અને તેમની પરસ્પર ઈર્ષાની સહાયથી પુર્નજીવન પામેલા એ દેશમાં કયા કયા શુભ છે અને પોતાના જીવનપ્રભાતમાં એ દેશે શું કર્યું તેનો વિચાર હવે આપણે કરીશું.

• બેલજીઅમના ઇતિહાસનું અધ્યયન કરનારને પ્રથમ એ વિચાર આવે છે કે એનો વિસ્તાર વેદ્ય નેટલોજી છે, એ દેશને કુદરતી સરહદ હોય એવું એકજ પ્રજાગાથી જણાતું નથી, એમાં વમેલાં લોકો ભિન્ન ભિન્ન જાતિના છે, એમાં ગણાય છે? ત્રણ જુદી ભાષા બોલાય છે, અને લોકોમાં ધાર્મિક મતભેદ પણ છે ત્યારે બેલજીઅમને એક દેશ ગણવાનું ત્યાના, લોકોને એકજ પ્રજા તરીકેનું—નેશન તરીકેનું—માન આપવાનું કાણુ શું? એનો જવાબ માન એટલોજ કે કુદરતી મરહદ, એક ભાષા, એક વર્ણ, અને એક ધર્મ એ કંઈ રાજ્યના આવશ્યક

તત્વ નથી. એ હોય તો વધારે સાફ પરંતુ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આ સર્વ હોય છતાં પ્રજા બની શકતી નથી. એકજ જીવનમંત્ર, એકજ આશય અને એકજ રાજકીય ભાવના એક પ્રજા બનાવવા માટે આવશ્યક છે. બીજાં સહાયક કારણો મળી આવે તો પ્રગતિ વહેલી થાય. બેલજીઅમમાં આ ભાવના હતી અને છે. આપણે એકજ દેશના છીએ એ ભાવના બેલજીઅમમાં એટલી સખળ હતી કે બેલજીઅમ એક પ્રજાના નામનું અધિકારી બન્યું. બેલજીઅમની એ ભાવનામાંજ એનું ગળ છે એનો ભૂતકાળનો ઇતિહાસ આ ભાવનાને પોષે છે. એણે સહન કરેલાં દુઃખ અને આદરેલા પ્રયાસ પ્રજાને એક અવિચ્છિન રાજકીય જીવનના આત્મભાનનું સ્મરણ કરાવે છે. આધુનિક યુરોપીય રાક્ષસી યુદ્ધને અંતે એનો પુનરોદ્ધાર થશે તો એના ઇતિહાસમાં એક ઉજ્જવળ પ્રકરણ ઉમેરાશે. વર્તમાન સમયનો એનો અનુભવ એના સંતાનેને બળ આપશે. એણે સહન કરેલી દુઃસહ વેદનાની વાતો વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથીજ એમનાં બાળહૃદયમાં માતૃભૂમિ પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરશે અને એ પ્રેમની આહુતિ તરીકે પ્રસંગ આવે પોતાનું શિર આપવાને પણ એમને તૈયાર કરશે.

બેલજીઅમને પ્રજા ગણવામાં કૃત્રિમ વ્યાખ્યાઓ નહતી હોય તો તેમાં દોષ વ્યાખ્યાઓ રચનારના મગજનો કંઠેવાય એ આપણે હવે સ્વીકારી શકીશું પ્રજાની ગણતરીમાં આવ્યા પછી બેલજીઅમે અનેક પ્રજાને ઉપર અવનવે પ્રકાશ નાખ્યો છે. ધાર્મિક મતભેદના, મજુર વર્ગના, ઉદ્યોગના, શિક્ષણના અને એકંદરે મામાનિક વ્યવસ્થાના પ્રશ્નોનો બેલજીઅમે એવે સતોષકારક નિવેડો આપ્યો છે કે તે દેશ યુરોપના સમાજશાસ્ત્રની પ્રયોગશાળા ગણાય છે.

બેલજીઅમમા જુદા જુદા ધર્મના લોકો વસે છે પરંતુ ત્યાં મુખ્ય ધર્મ રોમન કેથોલિક છે. બેલજીઅમના ઇતિહાસના પ્રારંભમાં અર્થાત્ પરદેશી ધર્મરક્ષણમાંથી મત્તામાંથી મુક્ત થવાનો તેણે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો તે વખતે બેલજી પ્રજા જીવન. અમને—પ્રજા જીવનનું ભાન નહોતું. આ ખોટ સ્વધર્મ રક્ષણની પ્રજાળ ઠરછાએ પૂરી. જેમ શિવાજીનો પ્રથમ પ્રયાગ ધર્મરક્ષણનો હતો અને રાજ્યસત્તા તેને અગે ઉત્પન્ન થઈ તેવીજ રીતે ધર્મરક્ષણને માટે એકત્ર થતા શીખેલા બેલજીઅમના લોકોમાં કાળક્રમે રાષ્ટ્રીય ભાવના સંકુરી આવી. વીસમી સદીની દૃષ્ટિએ જોતાં આપણને આવી ભાવનામાં ધર્મોધપણ દેખાય પરંતુ જે જમાનાની વાત ચાલતી હોય તે જમાનાની દૃષ્ટિથી જોતાં સહજ સમજાશે કે ધર્મ એ તે વખતે એકત્ર કરવાનું સાધન હતું. ધર્મને નામે દુનિયામાં લોહીના પ્રવાહ રેલાયા છે એ ખરું પણ આશ્ચર્યચકિત કરનાર આત્મભોગ પણ ધર્મને નામે અપાયા છે એ આપણે ભૂલવું જોઈએ નહિ. બેલજીઅમમાં મુખ્ય ધર્મ કેથોલિક છે પણ બીજા ધર્મના લોકોને કોઈ પણ પ્રકારની ત્યાં હરકત થતી નથી. જુદા ધર્મના હોવા છતાં પ્રજાજીવનને ઉપયોગી સહકાર્યમાં લોકો જોડાય છે. બેલજીઅમમા રાજ્યધર્મ (state religion) જેવું કંઈ છે જ નહિ.

બેલજીઅમમા ખેતી અને ઉદ્યોગ બન્ને પ્રત્યે સારું ધ્યાન અપાય છે. દેશની વસ્તીનો અર્ધો ભાગ ખેતી ઉપર નિર્વાહ ચલાવે છે. હિંદુસ્તાનની ખેડૂત વર્ગ, માફક ત્યાં ખેડૂત બાતે ખેતી કરે છે અને ઘરનાં ખેરા છોકરાનો મહત્વ પણ લે છે ખેતરમા કામ કરનાર મજૂર વર્ગ બહુ નાનો છે. ઇંગ્લંડની માફક ત્યાં મોટા જમીનદાર નથી. નાના નાનાં ખેતર ઉપર ખેડૂત કામ કરે છે. આ ખેતર સરાસરી અઠાં એકરના હોય છે. બેલજીઅમના લોકો બહુ ખરચાણ નથી કરકસરની ઉપયોગિતા તેઓ સમજે છે. ખેતરમા કામ કરનાર મજૂર ધીમે ધીમે કંઈ બચાવીને કાળક્રમે સ્વતંત્ર ખેડૂત થાય છે આ કારણને લીધે બેલજીઅમમાં પડતર જમીન લાભ્યેજ ભેવામા આવેછે

જંગલની સંભાળ રાજ્ય તરફથી રાખવામા આવે છે. બેલજીઅમના વિદ્વાનોનું જ્ઞાન આ બાબતમા એવું સારું ગણાય છે કે જંગલની વ્યવસ્થા. આયરલેન્ડના જંગલ સંબંધી તપાસ કરી સૂચના કરવા માટે બેલજીઅમમાંથી માણસ બોલાવવામા આવ્યો હતો.

બેલજીઅમમા ઉપયોગી ખનીજ પદાર્થ સારા જથ્થામાં મળી આવે છે. લોખંડ, સિસ્ટુ, ત્રાણ, જસત, ફેલમાઈન અને મેગેનીસની ખાણોમાં ઘણા ખનીજ પદાર્થ. માણસો કામ કરે છે.

ઉદ્યોગના રક્ષણાર્થે ત્યાં એક ઉદ્યોગ અને મહેનતની વ્યવસ્થા કરનાર ખાતુ સરકાર રાખે છે. આ ખાતા તરફથી પ્રજાને ઉદ્યોગ સંબંધી કંઈ માહિતી રાજ્ય તરફથી ભેઝતી હોય તેા મળી શકે છે. દેશના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવું ઉદ્યોગનું રક્ષણ અને પરદેશના ઉદ્યોગ દેશના ઉદ્યોગને નાશ ન કરે તે ભેતા રહેવું એ આ ખાતાનું મુખ્ય કામ ગણાય છે. આ કાર્ય એવી સારી રીતે ત્યાં થાય છે કે ભવિષ્યમાં યુરોપના બીજા દેશોને તેમાંથી ઘણું અનુકરણીય લાગશે. વ્યાપારઉદ્યોગની અભિવૃદ્ધિ એ સ્વદેશાભિમાનનું દૃશ્ય લક્ષણ હોય એવું બેલજીઅમના લોકો સમજતા જણાય છે. ઇ સ ૧૮૮૬ ની સાલથી બેલજીઅમની પ્રજાની અને તેના રાજ્યમંડળને એવી પ્રતીતિ થઈ કે અબાધિત વ્યાપારપદ્ધતિમા પોતાના દેશનો ઉદય સમાધલો નથી આ કારણને લીધે એ પદ્ધતિનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો અને દેશના ઉદ્યોગનું બહુ સંભાળપૂર્વક રક્ષણ કરવાના શુભ કાર્યનો પ્રારંભ થયો. જર્મન લશ્કરે બેલજીઅમની પાયમાલી કરી છે પણ પ્રજામાં ઉદ્યોગની ખીલવણીના સંસ્કાર પડેલા છે તે બુસવા માટે કોઈ પણ લશ્કર સમર્થ નથી. બેલજીઅમને ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે, આખો દેશ દરિદ્ર થઈ ગયો છે પરંતુ રાજ્ય તરફથી મળેલા ઉત્તેજને જે વ્યાપારી સંસ્કાર ઉત્પન્ન કર્યા તે કેવા ઉપયોગી થઈ પડે છે તે વિચારુને અતે જણ્યશે મોડું વહેડું બેલજીઅમ સમૃદ્ધિવાન થશે એમા સશય નથી. લોક અને લલુવાના લોચન બેલજીઅમ તરફ ભલે વળે પણ એ દેશની કળક્રુપ જમીન અને એના ખનીજ દ્રવ્ય ઉપાડી જવાની શક્તિ કોઈનામા નથી. આ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવાને બેધવા

સંસ્કાર પણ પ્રભામાં છે આ મર્વ જોતાં એ દેશનો પુનઃ આર્થિક ઉદય દ્રષ્ટિ સમિપ દેખાય છે. ગણી તો બેલજીવનને નમીએ પરત તતાની બેડી જડી હોય અને પોતાનું ક્રેય કરવાને બદલે જર્મન તીજેરી લેવાનું દુર્લભ્ય એને પ્રાપ્ત થવાનું હોય તો ધ્રુવર જાણે ! જે કાર્ય રાજ્ય તરફથી નથી થતું તે સાર્વજનિક સંસ્થાઓ ઉપાડી લે છે ખેતીને માટે જોઈતી મદદ આપવાનું કાર્ય સહકારી મંડળો કરે છે ।

બેલજીવનમાં શિક્ષણ ફરજિયાત નથી. આશરે તેર ટકા જેટલો વસ્તીનો ભાગ લખી વાચી શકતો નથી યુરોપના સુશિક્ષિત દેશોના આ નાના શિક્ષણ પંડોરીએ શિક્ષણ કેમ ફરજિયાત નહિ કર્યું હોય એવો વિચાર વાચનારને સહજ થશે ।

બેલજીવનમાં આટલા બધા અશિક્ષિત મનુષ્યો છે પણ નેએને ઉદ્યોગનું જ્ઞાન છે આ વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપવા માટે રાજ્ય તરફથી પ્રતિ વર્ષે કરોડો રૂપીઆનું ખર્ચ થાય છે યુનિવર્સિટીને અંગે ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટસ હોય છે. વ્યાપારનું કામ શીખવનાર હાઈસ્કૂલમાં ત્યાં છે ચિત્રકળા, સંગીત ઇત્યાદીના શિક્ષણને માટે ત્યાં વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે વખવા વાચવામાં ઉપયોગી જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે એવી પ્રાંતિ બેલજીવનને ઘર્ષ નથી પરિણામે કલ્પિત સુખ માની લેવાને બદલે લોકોને સુખના ખરા માધન જ મળે છે.

એકજ લાખ ને વાંધા છતાં મમાન આશય હોય તો એક પ્રજા બની શકે છે પરંતુ સાહિત્ય—રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય વિનાની પ્રજા એ આત્મા રહિત સાહિત્ય પ્રજા જેવી છે બેલજીવનના લોકોનું ધ્યાન વ્યાપાર ઉદ્યોગ તરફ વધારે ખેંચાયલું હોવાથી સાહિત્યના ઉત્થ માટે તેને જોઈએ તેટલી નિવૃત્તિ નથી મળી છતાં ટૂંક સમયમાં બેલજીવનમાં સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. એના સાહિત્યના વિપાસકોમાંથી યુરોપનું ધ્યાન ખેંચનાર નામ આપણને માત્ર બે જ જણાય છે વરહીરન અને મેટરલીક યુરોપને પરિચિત છે બેલજીવનમાં સાહિત્યના પૂર્ણોદયનો સમય આવશે ત્યારે આ બે નામની સાથે જીજ્ઞા ઘણા નામ ઉમેરાશે એવી આશા બેલજીવનની આ દિશામાં પ્રગતિ જોતા રાખી શકાય છે .

બેલજીવનની અવગત સ્વીકારાયા ગઈ હોલ કે જ્યારે બેલજીવન ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે જીજ્ઞા રાજ્યોની ધમકીથી બેલજીવનનું રક્ષણ થયું. અલગતાના પોતાનો અલગતા જાળવવાનું કાર્ય માત્ર જીજ્ઞાના દયા ભાવ ઉપર રહે રક્ષણાર્થે લશ્કરી એ બેલજીવનને ઠીક લાગ્યું નહિ નેથી તેણે ધીમે ધીમે લશ્કરની વ્યવસ્થા તૈયારી કરવા માડી ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને જર્મનીએ જુદે જુદે પ્રતંગે આ પ્રયાસમાં પોતાની અનુમતિ દર્શાવી હતી ઇ. સ ૧૮૭૦ ના ફ્રેન્ક-જર્મન વિચ્છેદ વખતે બેલજીવનની અલગતાને માને આપવામાં આવ્યું હતું. જીજ્ઞા દેશો પોતાનું લશ્કરી ગળ વધારતા ગયા તેમ બેલજીવનને પણ સ્વરક્ષણ

મારૂં પોતાના બાળમાં વૃદ્ધિ કરવી પતી. એક લાખ માણસ તૈયાર કરવાનો કરાવ થયો પણ અમુક રકમ લઈને લશ્કરી ક્વાયતમાંથી જેને મુક્ત થવું હોય તેને મુક્ત કરવામાં આવતા હતા તેથી આ સંખ્યા કાગળ ઉપરજ રહી. ૧૯૦૬માં આ છૂટ અપાતી બંધ થઈ. ૧૯૧૩ માં આર્મી બીલ પસાર થયું અને લશ્કરી બાળ ત્રણ લાખનું કરવામાં આવ્યું. આ સાથે એન્ટવર્પ, લીએજ અને નામૂરના ક્રીટાઓને મજબૂત કરવામાં આવ્યા. આ સર્વ તૈયારી માત્ર સ્વચ્છબૂને માટે પોતાની અલગતા જાળવવા ખાતરજ હતી આ તૈયારીઓથી બેલજીઅમ પોતાના દુશ્મનોને પાછા હટાવી શકશે એવું કોઈ પણ ધારતું નહોતું. દુશ્મનને થોડો વખત રોકવાનું કાર્ય તે કમી શકશે એટલીજ આશા યુરોપે રાખી હતી. વિગ્રહના પ્રારંભમાંજ જ્યાંજ આવ્યું કે એ આશા અસ્થાને નહોતી

બેલજીઅમના રાજ્યવહીવટનો ખ્યાલ વિગતમાં ઉતર્યા સિવાય આખી શકાય એમ નથી તેથી તે આખ્યા સિવાય લેખ સમાપ્ત કરવામાં આવેછે.

હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ.

જાંબુસરમાં જાહેર કામ.

જાંબુસર ભરૂચ જિલ્લાનું છેક ઉત્તર તરફ આવેલું તે જ નામના તાલુકાનું મુખ્ય શહેર છે. છેલ્લા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે વસ્તી લગભગ ૬,૦૦૦ ની છે. વસ્તી દીન પર દીન ઘટતી જાય છે એમ લોકો કહે છે અને છેલ્લા ચાર દાયકાના વસ્તીપત્રકો પણ તેમજ કહે છે. ૧૮૭૨ માં ત્યાંની વસ્તી ૧૫,૦૦૦ ની હતી, ૧૮૮૧ માં ૧૧,૫૦૦ ની હતી. ૧૮૯૧ માં રહેજ વધીને ૧૨,૦૦૦ ની થઈ. ૧૯૦૧ માં ઘટીને ૧૦,૦૦૦ ની થઈ અને ૧૯૧૧ માં ૬,૦૦૦ ની થઈ રહી. હવે ૧૯૨૧ માં નવ હજારની દસ થાય છે કે આઠ થાય છે તે જોવાનું છે આ દાયકામાં ત્યાં રહેવે આડી છે તેથી કદાચ થોડી ઘણી વધશે. ભરૂચથી જાંબુસર ૩૦ માઈલ દૂર છે અને જાંબુસરને જોડનારી નાના માપની (અડી પુટના માપની) રેલ્વે હજી કોઈ વરસ થયાંજ શરૂ થઈ છે. વચમાંના એક સ્ટેશનથી વાગરા જવાય છે, અને આગોદનું તો સ્ટેશન છે, એટલે ભરૂચથી ઉત્તર તરફના આ ત્રણે તાલુકાઓમાં જવાને આ નાની રેલ્વેનું સાધન ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે.

શહેર સુધરાઈ ખાતું.

આ શહેરમાં મ્યુનિસિપાલ્ટી છે. તેના પ્રમુખ સરકારી નોકર નહીં પણ એક નાગરિક, આરોહના ઠાકોર સાહેબ છે. મ્યુનિસિપલ મંડળ લોકના સુદેલા છ પ્રતિનિધિ,

ત્રણ સરકારે નીમેલા નાગરિક, તથા ત્રણ સરકારી નોકરોનું ગનેલું છે. ૧૯૧૩-૧૪ માં મ્યુનિસિપાલિટીની ઉપજ નીચે પ્રમાણે હતી.

આયાત વેરા (એક્ટોઇઝ)	૩૧.
ઘરવેરા	૫,૭૩૬
પ્રાણી અને વાહન વેરા	૩,૮૮૨
સડક વેરા	૪૮૨
ડબા દંડ-મ્યુનિસિપલ દંડ	૧,૫૬૩
નિશાળમાં ફી	૪૪૨
દવાખાનામાં ફી	૧,૦૮૨
દંડ વસુલ.	૧૭૦
સરકારી મદદ-કેળવણીને	૩,૨૩૭
લોકલ ફંડની મદદ-કેળવણીને	૭૫૧
દવાખાનાને	૨૪૦
પરચુરણ	૧૬૪
ભૂલના	૮૫

૧૭,૮૩૮

માથા દીઠ વાર્ષિક ઉપજ રૂ. બે ની લગભગ આવી હતી. ખર્ચ પણ તેટલોજ, સ્ટેજ વધારે નીચે પ્રમાણે થયો હતો.

એક્રીસનો તથા વેરા વસુલીનો ખર્ચ.	૩૧.
દીવાળત્તી વગેરે.	૨,૪૧૭
રસ્તાની આડકુડ તથા પાણી છાંટવાનો ખર્ચ.	૧,૪૧૦
દવાખાનાનો ખર્ચ.	૨,૨૩૧
સડકોની દુરસ્તી.	૧,૬૫૮
શહેર તંદુરસ્તી ખાતે પરચુરણ.	૧,૦૨૧
કેળવણી પ્રાથમિક તથા ઇંગ્રેજી.	૪૬૩
પરચુરણ.	૮,૩૩૦
	૫૦૨

૧૮,૩૬૮

મુખ્ય ઉપજ આયાતવેરા તથા ઘરવેરા તથા સડકવેરાની હતી. સરકાર તરફની કેળવણીને મળેલી મદદ વાજળી કરતાં લગભગ ૧,૦૦૦ રૂપિયા ઓછી મળી હતી. તમામ મ્યુનિસિપાલિટીઓની આફરીઆદ છે કે કેળવણીના કામમાં સરકારે અરધા અરધ ખર્ચ આપવા બંધાએલ છતાં પુરો હિસ્સો આપતી નથી. ધણીનો કોઇ

ધણી નથી. સડકોની દુરંતી પાછળ વાજળી કરતાં ઓછું ખર્ચ થાય છે. રસ્તા ડોળાવવાળા હોવાથી તથા તે ઉપર કમી ખર્ચ થવાથી તે ખાડાખાઓથી આવાળા તથા ધુળથી ભરેલા છે. ગત્તર આંકડી છે તથા તેની સડક ઉપર પથ્થરો જડેલા છે. કેળવણી માટેનો ખર્ચ ગહુ સારો છે. માથા દીઠ લગભગ રૂ. ૦.૧૫.૦ ખર્ચાય છે. મુંબઈની શ્રીમંત મ્યુનિસિપાલિટી પણ માથા દીઠ આદ આનાથી વધારે ખર્ચતી નથી. સરકારી અને લોકલ બોર્ડ તરફથી મળતી મદદ તથા ફીની ઉપજ બાદ કરતાં ચોખો ખર્ચ તો રૂ. ૩,૨૫૬ નોજ છે, એટલે વસ્તીના માથા દીઠ પાા આંનાનો જ રહે છે.

કેળવણી—પ્રાથમિક તથા ઇંગ્લિશ.

મુંબઈ મલાકાના ૨૬ જિલ્લાઓમાં ભરૂચ જિલ્લો લખતાં વાંચતાં જાણનાર વસ્તીને ધોરણુ પેહેલે નંબરે આવે છે. જાણેલા પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓનું પ્રમાણુ લઘુએ કે નિશાળે જતાં જાળકોનું પ્રમાણુ લઘુએ કે નિશાળવાળા ગામડાઓનું પ્રમાણુ લઘુએ દરેક ગણતરીમાં ભરૂચ જિલ્લાનો નંબર પહેલો અથવા બીજો જ આવે છે. મલાકાના આરે વિભાગમાં ઉત્તર વિભાગનો પેહેલો નંબર આવે છે, અને ઉત્તર વિભાગના છ જિલ્લામાં ભરૂચનો નંબર પહેલો અથવા બીજો આવે છે. માત વર્ષ પર કેળવણી ખાતાને માલમ પડ્યું કે ભરૂચ જિલ્લામાં બીજા જિલ્લાઓના પ્રમાણમાં ઘણી નિશાળો છે અને તેથી બીજાં જિલ્લાઓને અન્યાય થાય છે તેથી ૧૯૦૬-૧૦ માં ઉદર નિશાળોને ઘટાડીને ૨૭૪ કરી નાખી હતી. હાલમાં કુલ ૨૬૫ પર આંકડો ગયો છે તેટલી મહેરણાની! એટલે ૧૯૦૫ માં જેટલી નિશાળો હતી તેટલી આજે છે. દસ વર્ષે ધાંચીના જળદીઓની માફક, ભરૂચ જિલ્લામાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો આંકડો ત્યાંનો ત્યાંજ રહ્યો છે.

જાન્યુસર જાહેરમાં નીચે પ્રમાણે નિશાળો છે.

છોકરાઓ.

છોકરીઓ.

૧	શુજરાતી	છોકરાઓની	સાત ધોરણની	૧૬૬	૦
૨	"	"	બે ધોરણ સુધીની	૧૨૫	૦
૩	"	"	"	૧૦૦	૦
૪	"	છોકરીઓની	છ ધોરણ સુધીની	૦	૧૫૩
૫	"	ડેડના છોકરાઓ	માટે—૩૨૬	૧૫	૫
૬	"	બંગીના છોકરાઓ	માટે—	૧૫	૩
૭	ઉર્દુ	છોકરાઓની	પાંચ ધોરણની	૧૪૭	૦
૮	"	છોકરીઓની	ચાર ધોરણની	૦	૪૨
૯	ઇંગ્લિશ	છોકરાઓની	પાંચ ધોરણની	૬૦	૦

કુલ નવ હજારની વસ્તીમાં, સેંકડે ૧૫ ટકા લેજો, ૧,૩૫૦ જાળકો નિશાળે જવા લાયક ઉભરના હોય, તેમાંથી ૮૩૮ નિશાળે જાય છે; જાકીના ૫૨૨ અજ્ઞાનતામાં ઉછરે છે. આવા જાળકોને નિશાળે લાવવાને મ્યુનિસિપલ મંડળ ખાસ પ્રયત્ન ન કરી શકે? કંઈ કંઈ જ્ઞાતિના જાળકો અથવા જાળકીઓ નિશાળે આવવામાં પછાત છે તે શોધી કાઢી, સદરહુ જ્ઞાતિના અગ્રેસરોનું લક્ષ્ય જોઈ, પછાત કોષોને આગળ લાવવાનું 'મીશનરી' કામ આપણા સ્થાનિક મંડળો ક્યારે માથે લેશે? અત્યંત વર્ગના જાળકો માટે જો નિશાળો છે તે માટે જ જુસર શહેરને અભિનંદન આપ્યા વગર કેમ રહેવાય?

તાલુકાના મુખ્ય શહેરમાં ઇંગ્રેજી નિશાળો હોવી જોઈએ કે નહીં અને રાજવી તો કેટલા ધોરણ સુધીની એ સવાલ આજકાલ વધારે જરૂરનો થયો છે. સરકારે તો દરેક જિલ્લામાં એક જ હાઈસ્કુલ મુખ્ય શહેરમાં કરવી અને તેથી વિશેષ ઇંગ્રેજી કેળવણી ન જ આપવી એવું નત લીધું છે માટે તે તરફથી વિશેષ આશા રાખવી એ વ્યર્થ જ છે. ખાનગી સાહસથી ચાલતી હાઈસ્કુલો જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં જોઈએ તેટલી નથી તો તાલુકાના શહેરોમાં ક્યાંથી જ ઉભી થાય? તાલુકાના શહેરોના મ્યુનિસિપલ મંડળોને હાઈસ્કુલોનો ખર્ચ જરા ભારે તો પડે પણ જુલે મોઢે તેમણે ક્યાં વિના છૂટકો નથી. પ્રાથમિક કેળવણીના પૂર્ણ પ્રસાર ક્યાં વિના ઇંગ્રેજી શિક્ષણમાં નાના શહેરના મ્યુનિસિપલ મંડળોએ માથું ન મારવું અને હાઈસ્કુલો તે તેમને માટે તો મોજશોખ સમાન છે એમ લોર્ડ વિલિંગ્ડને પંઢરપુર હાઈસ્કુલને ઉદ્દેશીને કહ્યું હતું એમ સરકાર ભલે કહે અને માને, પરંતુ પ્રજાકીય દ્રષ્ટિએ જોતાં તો વિશેષ હાઈસ્કુલો મેળવવાનો ખીજો રસ્તો જ નથી. સરકાર એમ કહે કે ઇંગ્રેજી કેળવણી વધારવાની હવે જરૂર નથી, કારણ કે રાજ્યતંત્ર ચલાવવાને વિશેષ ઇંગ્રેજી, ભણેલા નોકરોની જરૂર નથી, તો તેનો જવાબ એટલો જ છે કે જ્ઞાનામૃત આપેલાઓ ખીજાને અપાડ્યા વિના રહેશે જ નહીં. ઇંગ્રેજી ભાષા માફત મળતી વિદ્યા જ્ઞાનને જ માટે શીખવાને હિંદુ સ્થાનની પ્રજા દરિદ્ર હોવા છતાં તૈયાર થઈ છે એમ હુનિયા હવે જાણશે.

વકીલ વર્ગ.

આપણી બધી રાજકીય તથા સામાજિક ચળવળોમાં અગ્ર લાગ લેનાર વકીલ વર્ગના માણસો જ હોય છે. હિંદી કોંગ્રેસ જુઓ કે પ્રાંતિક પરિષદ જુઓ, ધારા બાંધનારી સભાઓના સભ્યો જુઓ કે શહેર સુધાત મંડળના સભાસદો જુઓ, તેમાં ધંધાદાર વર્ગીકરણ કરવામાં આવે તો મોટો લાગ, સેંકડે ૭૦ થી ૮૦ ટકા વકીલો જ નીકળશે. વકીલોને કાયદાનું જ્ઞાન સાડું હોય છે. અને ઇંગ્રેજી રાજ્ય કાયદા કાનુનો ઉપર જ રચાયેલું હોવાથી તેઓ કાયદેસર લડત લડવામાં તથા હુકોની માગણી કરવામાં હુશીઆર હોય છે. જુસરના વકીલો રાજકીય વિષયમાં પછાત પડતા હોય એમ લાગે છે. ટેનીસ વગેરે રમતો ખેલવાને તેઓ એકઠા મળી શકે છે પણ કીરૂક્ટ એસોસીએશનના સભાસદ થતાં પણ અધિવ્રતીઓની જાફગીમાં આવી પડશે એમ જીતે પાછા પડે છે એ શોચનીય છે. ભરૂચ જિલ્લા મંડળના જુસર-તાલુકા

ખાનેતા મંત્રી એક વ્યાપરી ગૃહસ્થ છે તે જેમ તે ગૃહસ્થને માનપ્રદ છે તેટલું જ ઉચી કેળવણી પામેલા વકીલ સાહેબે ને નીચું-જીવડાવનારું છે. તાલુકાના વરિષ્ઠ સરકારી નોકરે પાસે ન્યાય છલુનાનું તેમજ મહેસુલી બંને કામ રહે છે, અને આવા નોકરોની પાસે હમેશા તેમને વકીલાત કરવાની હોય છે તેથી ચોખ્ખ સ્વતંત્રપ્રિયતા તાલુકાના શહેરના વકીલોમાં કુદરતી રીતે ખીલતી નથી કેવળ ન્યાયનું કામ કરનાર અધિકારીઓ (સબ જજ, જજા જજ વગેરે) પૂર્ણ ન્યાયી વિચારના હોય છે અને તેમની પાસે વકીલાત કરનારાઓમાં તેટલે જ દરજ્જે સ્વતંત્રતા અને સત્યપ્રિયતા ખીલે છે, મહેસુલી અધિકારીઓ પોતે જ ન્યાયની બાબતમાં કોણી મારી કુલડો કરનારા હોય છે, તેથી તેઓ સ્પષ્ટ પશુ કદ સત્ય વાતોને સહન કરનારા નીવડતા નથી, અને તેમની છાયામાં કામ કરતા વકીલોમાં સ્પષ્ટવક્તાપણાનો સ્વભાવ ખીલી શકતો નથી. તેઓ અધિકારીઓને વધારે પડતું માન આપવામાં અને તેમની ઇચ્છાથી જરાયે વિરૂદ્ધ ન કરવામાં પોતાનો માનમરતબો તથા લોકનાયકપણું સમજે છે. આ શોચનીય સ્થિતિ છે ન્યાય અને મહેસુલી બાબતું બેડાઓ રહેવાથી પ્રજાને જે અનેક તુકસાનો થાય છે તેમાંનું આ એક છે.

હુકાળનું કામ.

મથુ એમાંસુ જા'ભુસર તાલુકામાં નિર્હજ જવાથી આખા તાલુકામાં અને ખાસ કરીને સમુદ્ર કાકાના (ખારાના) ગામોમાં છેલ્લા ૪-૫ માસ થયાં હુકાળનું સંકટ ફેલાયું હતું. સૌને નસીબે સરકારે તે તાલુકાના ઘણાખસ ગામડાઓમાં વેરો વસુલ કરવાનું મુક્તરી રાખ્યું છે તથા તળાવ જોદાણના કામો કાઢી લોકોને રોજી આપી હતી. તે ઉપરાંત શુજરાતના ખીન્ન હુકાળ પીડિત ભાગમાં ગહેરખાની ન કીધેથી તેવી એટલે તકાવીની રકમ તરીકે રૂ. ૪૦,૦૦૦ વહેંચવાની કૃપા સરકારે કીધી હતી. ખાનગી મદદ પશુ જ ભુસરના નાગરિકો તરફથી તથા પડખેના સારી સ્થિતિવાળા તાલુકાઓ તરફથી સારી રીતે મળી હતી. જા'ભુસરમાં સ્થાપેલી એક કમિટિએ ભરૂચ, મુંબઈ તથા અન્ય સ્થળેથી રૂ. ૫,૦૦૦ ને આશરેની રકમ એકઠી કરી લાચાર લોકોને અનાજ વગેરેની મદદ તથા ઢોરને માટે ઘાસની મદદ ગામે ગામે ફરીને સ્વયંસેવકોની મારફત વહેંચાવી છે. દીનપરદીન સામાજિક સેવાના કાર્યો નીચમસર થતા બન્ય છે એ પ્રગતીય ઉત્પતિનું એક શુભ ચિહ્ન છે. શહેરના વાસીઓ અને ગામડા વાગીઓ વચ્ચેનું અતર નાશ થાય, એક ખીજનાં સુખદુઃખ જાણવાની અને તેમાં લાગી થવાની આકાશ રહે, અનાથ અને હુણપીડિતને ગામડાને ખુલ્લે જોવાયેથી શોધી કાઢીને તેને નવું જીવન આપે તે કામ જે સ્વયંસેવકોથી બને તે મહેસુલા ગુણમાં પડનાર બહાદુર સીપાઇઓ કરતા એછા શૂરવીર ગણાય ? ખરો અતરનો પ્રાતુસાન પ્રજામાં વધે તો જ પ્રગતીય જીવન ખીલે.

વિદ્યાર્થીઓ માટે વસતિગૃહ.

તાલુકાના ગામડાઓમાંથી શહેરની ધર્મજી નિશાળમાં અથવા શુજરાતી હંઆ ધોરણો લખવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓની સગવડ માટે એક વસતિ ગૃહ ગયા મે માસમાં

ખોલવામાં આવ્યું છે, અને તેનું મુહુર્ત ફેળવણી ખાતાના એક ઉત્સાહી અમલદારે ઠ્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓને રહેવાનું ગૃહ એક ઉદાર મનના નાગરિકે મફત વાપરવા આપ્યું છે. આ વસતિગૃહના કામ ઉપર દેખરેખ સારી રહેશે તો નાના ગામોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવવાને આકર્ષશે, અને તેથી તેઓ ઇંગ્રેજ ફેળવણીનો લાભ મેળવશે. આધિભોરાકીનો ખર્ચ વિદ્યાર્થીઓની પાસેથી વ્યાજબી દરે લેવાનું ઠરાવ્યું છે.

તાલુકાના ગામડાઓમાં ફેળવણી.

તાલુકામાં ૮૨ ગામડાઓ છે તેમાં જાનુસર શહેર બાદ કરીને વસ્તીની સંખ્યા ૫૧,૬૦૦ ની છે. ૮૨ ગામડાઓ પૈકી ૧૩ માં 'કુલ પ્રાઇમરી' એટલે પાંચથી સાત ધોરણની અને ૩૨ માં 'ડરલ' એટલે ફક્ત ત્રણ ધોરણની શાળાઓ છે કન્યાશાળા ફક્ત બેજ ગામમાં છે, ગળેરા અને સીગામમાં. ઇંગ્રેજ નિશાળ કોઇ પણ ઠેકાણે નથી ગધા ૮૨ એ ગામના લોકો લોકલ ફંડનો વેરો ભરે છે; છતાં ફક્ત ૪૫ ગામવાળાઓને ફેળવણીનું સાધન પુરું પાડવામાં આવે છે, ને બાકીના ૩૭ ગામવાળાઓને કેટલો અન્યાય થાય છે? લોકલ ફંડની રકમનો ત્રીજા ભાગ ફેળવણીના કામ પાછળ ખર્ચવો જોઇએ તે પ્રમાણે ખર્ચાય છે, પણ બે ગામનો વેરો એકઠો કરી એકજ ગામના ફાયદા માટે ખર્ચવામાં આવે, અને બીજાને તેમાંથી બીલકુલ ફાયદો ન મળે તે બીજા ગામવાળાને કેટલો અન્યાય? આવો અન્યાય બેચાર વર્ષ નહીં પણ ૧૮૬૬ ની સાલથી, બ્યારથી લોકલ ફંડ વેરો લેવો શરૂ થયો ત્યારથી આજ સુધી એટલે ૪૭ વર્ષ સુધી આવ્યા કરે છે. ન્હાના ગામડામાં જન્મવું તે આ જમાનામાં પાતક ગણાય છે. મોટા ન્હાના લેદમાં ન્હાનું હોય તે છુંદાય, દળાય અને માર ખાય, એવો ન્યાય (અથવા ખરી રીતે અન્યાય) વીસમી સદીમાં તો નહીજ ચાલવો જોઇએ. દરેક ગામડામાંથી જે લોકલ ફંડ ઉઘરાવતો હોય તેમાંથી થોડો ભાગ આખા તાલુકા અથવા જીલ્લાના ઉપયોગને માટે રાખી બાકીના ભાગ તે જ ગામમાં ખર્ચવો જોઇએ એ ન્યાય છે.

ડરલ નિશાળો

જે જે ગામોમાં 'ડરલ' નિશાળો, એટલે ફક્ત ત્રણજ ધોરણ સુધીની નિશાળો છે તેના વિદ્યાર્થીઓને એક મોટી આપત્તિ છે. આવી ત્રણ ધોરણની શાળાઓ બે વર્ષ થયાંજ થઇ છે તે પહેલા તે જ નિશાળો પાંચ ધોરણની હતી, કોઇક ઠેકાણે ચારની હતી. પૂણ હવે તો ગધે સરસકટ ત્રણ ધોરણનીજ કરી નાખી છે. આ પ્રતાપ લોડ સીડનહેમ તથા ઓન. શાર્પ સાહેબનો છે. ફક્ત ત્રણ ધોરણ પૂરા કરીને ઇંગ્રેજ નિશાળમાં દાખલ થવાય નહીં, ચોથું ધોરણ પાસ કરવું જોઇએ. પણ ચોથું ધોરણ તો સરકારે કાઢી નાંખ્યું તેથી જે ગામની નિશાળ 'કુલ પ્રાઇમરી' એટલે પાંચથી સાત ધોરણની હોય ત્યાં કુમળી વયના બાળકે પરગામ પારકે ઘેર જઈને ભણવું જોઇએ. પરગામ જઈને ભણવું એટલે માસિક ૬-૭ રૂપિયાનો ખર્ચ કરવો જોઇએ અને માંડમાંક પેટનું પુરું કરનાર જેડુત પોતાના છોકરાની ફેળવણી પાછળ એટલી મોટી રકમ કેવી રીતે ખર્ચે શકે?

પરિણામ એ આવે છે કે લગભગ બધા છોકરાઓ ત્રણ ધોરણુ ભણીને ઉઠી જાય છે અને બીજાં બેચાર વર્ષ જાય એટલે ભણ્યું ભૂલી જાય છે અને ચાર પાંચ વર્ષ નિશાળમાં કાઢેલા ફાકટ જાય છે. વળી ગામડાના બાળકોને માટે ધોરણુ શહેરના કરતા શહેલા જોઈએ તેને બદલે ગ્રામ્ય ધોરણુ વધારે સુરક્ષિત કર્યા છે, જેથી એક વર્ષના અભ્યાસક્રમ માટે બે વર્ષ તો સાધારણ રીતે થાયજ. આ પ્રમાણે બાળધોરણુ તથા ત્રણ ધોરણુનો અભ્યાસક્રમ ચાર વર્ષમાં પુરો થયો જોઈએ તેને માટે સાધારણ બુદ્ધિના બાળકને ૫-૬ વર્ષ તો લાગે છે જ અને પરિણામ છેવટે કંઈ નહીં આવે. વિચિત્ર અભ્યાસક્રમ ગોઠવવા માટે કેળવણી ખાતાના મોટા નોકરોને કેટલી શાળાસી કે કેટલી નિંદા આપવી તે તો ગામડાના લોકો જેઓની પાસે પોતાના હૃદય ખોલતા હોય તેઓજ જાણે. ગામડાના લોકો પોતાની રાડ ફરીઆદ યોગ્ય ઠેકાણે પહોચાડવાનો હુમ્મર જાણતા નથી તેથી 'બોલે તેના જોર વેચાય' એવી રાજ્યવસ્થામાં તેમનાં હુઝનો નિકાલ ન આવે તેમાં કંઈ નવાઈ નહીં.

અ. વિ. ૬૬૨.

શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ બાળકાંડ.

(લાપાન્તર કર્તા-રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા)

પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ હિંદુમાં આજુ ધયાને પચાસ કરતા વધારે વર્ષ થઈ ગયાં છે છતાં અત્યાર સુધીમાં મહાભારત અથવા રામાયણ જેવા નીતિબોધક, વીરરસપ્રાધાન્ય, કવિતાશક્તિની પરાકાષ્ઠારૂપ તથા સામાન્ય જનસંમૂહના ધાર્મિક જીવનના પોષક ગ્રંથોનું અસરકારક પદ્યમાં ભાષાન્તર કરવાનો પ્રયાસ કોઈએ કીધો નથી એજ દેખાડી આવે છે કે તે વિષેનો વિચારજ કાર્યની મહત્તાને લીધે ગાત્રને શિથિલ કરી નાંખે એવો છે. વાલ્મીકિ રામાયણરૂપ ગંગામાંથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોથી રહિત કેટલાકે ન્હાનાં મોટાં આખ્યાનો રૂપ ગંગાજળના ખ્યાલા અને કળશીઆ ભરી ભરીને લાવ્યા હતા, ગીરધર જેવાએ તેને પોતાના મગજરૂપી યન્ત્રમાં નાખી તેના સારાશ રૂપી ખરફ રૂપે તેને જહુર કાઢી શુર્જરી પ્રગટને સતોય મનાવ્યો હતો; પરંતુ રા. મનહરરામે તો ભગીરથ સેનાની માફક તે ગંગાને શાક્ષાત જ શુર્જરી ભાષા રૂપી પૃથ્વી ઉપર જેથી લાવવાનો મહાત્મ પ્રયત્ન આદર્યો છે, જે માટે સમસ્ત ગુજરાતની પ્રજા તરફથી એમને ધન્યવાદ થઈ છે.

એ ભાષાન્તરમાંની વાક્યરચના ઘણી સરળ છે; ટુંકા ટુંકા વાક્યો હોવા છતાં તેમાંથી મૂળ ગ્રંથકર્તાનો ભાવાર્થ અટ સમગ્રાઈ જાય છે. મૂળ ગ્રંથ અને ભાષાન્તર વચ્ચે ભેદ

એ છે કે પહેલામાં જે કંપનાનું ગોસ્વ આવી શકે છે તે બીજામાં આવી શકતું નથી, પરંતુ તેની મહત્તાની તુલના એ ઉપરથી થઈ શકે છે કે જે અથર્વુ તે લાપાન્તર હોય તેમાં આ લેખેલી મૂર્તિઓ યથાસ્થિત રાખી માત્ર ભાષા ફેરવ કરી રજુ કરવામાં આવી છે કે મરડી મચડીને વિદ્યુત સ્વરૂપમાં રજુ કરી છે. ઓ દૃષ્ટિગિન્દુથી તપાસતાં એમ લાગે છે કે રા. મન હરશમે ખરેખર લાપાન્તરનું કાર્ય છે, કારણકે એકંદર અન્યનું અવલોકન કર્યા પછી મનમાં એવી જ લાવના રહી જાય છે કે જાણે મૂળઅન્ય જ વાંચ્યો હોય, અને વિશેષ કરીને “અધ્ય શૃંગાખ્યાન” (પા. ૩૫ લી. ૮-૨૦), “યજ્ઞસામગ્રી” (સર્ગ ૧૩ મો પાનાં ૪૫-૪૬), “યજ્ઞસુરૂપાવિર્ભાવ” (પા. ૬૨ લી. ૬-૨૦), “વાનરોત્પત્તિવર્ણન” (પા. ૬૬ લી. ૨૩-૨૫ તથા પા. ૬૭ લી. ૧-૧૩), “રામજનમવર્ણન” (પા. ૬૯-લી. ૭-૧૬), “રામચર્યાવર્ણન” (પા. ૭૧ લી. ૮-૧૪), “કૌશીકાગમન” (પા. ૭૩ લી. ૨૧-૨૬), “તાટકાખ્યાન” (પા. ૯૨ લી. ૧૨-૨૩), “ક્ષમાઉપદેશ” (પા. ૧૧૬-લી. ૬-૧૩), “ગંગાવતરણ” (સર્ગ ૪૨ પા. ૧૩૪-૩૮), “રામલક્ષ્મણાગમનવર્ણન” (પા. ૧૪૮ લી. ૭-૧૬), “અહલ્યાખ્યાન” (પા. ૧૫૨ લી. ૭-૧૪), “કામદુધાવર્ણન” (પા. ૧૬૨ લી. ૧૨-૨૦), “બ્રહ્મગણવર્ણન” (સર્ગ ૫૬ પા. ૧૬૮-૭૦), “અયોધ્યાવર્ણન” (પા. ૨૨૧ લી. ૧૮-૨૨, તથા પા. ૨૨૨ લી. ૧-૨), એ લાગે વાંચવાથી તો જાણે વાલ્મીકિની કલ્પિત ગૃહિણી જ્યોતિને શુર્જરીભાષા રૂપી પારદર્શક કાચના કળાટમાં ન મૂકી હોય એવો ભાસ થાય છે. તે છતાં સૂક્ષ્મપણે અવલોકન કરતાં માલુમ પડે છે કે કોઈ કોઈ જગાએ મૂળઅન્ય અને લાપાન્તર વચ્ચે એકત્રિત આવી શકી નથી. આશા છે કે તે ઉપર વિશેષ લક્ષ આપી, બીજા આવૃત્તિમાં સુધારા કરવામાં આવશે તથા હવે પછીના સર્ગોમાં એવી શરતચુકે ન થાય તે વિષે કાળજી રાખવામાં આવશે. લાપાન્તર તરીકે નહીં પરંતુ શુજરાતી ભાષાના એક નવીન પુસ્તક તરીકે અવલોકતા લાગે છે કે આપણી ભાષામાં એથી સારો ઉમેરો થયો છે. સ્વ. નર્મદાશંકરે ઇલીઅસના કેટલાક ભાગોનું લાપાન્તર કિંવા તેના સારાંશ પહોર પાડ્યો હતો પરંતુ તે ગદ્યમાં, સ્વ. ઇન્દારામ સૂર્યરામ તરફથી આપેલા ત્રાટમીકિરામાયણનું લાપાન્તર પ્રમિદ્ધ થયેલું છે પરંતુ તે કાંઈક ઘટાડા તથા ઉમેરા સાથે અને વળી ગદ્યમાત્ર; તદ્દન નવીન કંપનાયુક્ત તો એવો કોઈ પણ અન્ય શુજરાતી પદ્યમાં કે ગદ્યમાં ન હોતોજ, માટે એવા એક પુસ્તકની ખોટ આ અન્ય સારી રીતે પુરી શકે છે અને જ્યાં લગી કોઈ શુજરાતી વાલ્મીકિ નહીં નિકળે ત્યાં લગી ઐતિહાસિક કાવ્યના નમૂના રૂપે આજ અન્ય રહેવાને એમ કહેવામાં કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી. આ ચાલિપ્રાયના સમયને માટે તેમાંથી કોઈ સારા સારા કંકરાઓ ચુંટી કઢી દેખાડવા જોઈએ એમ કોઈકને લાગે એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ એકંદર પુસ્તક જ એવી મનોહર અને છટાદાર ભાષામાં લખેલું છે કે તેમાંથી અમુક અમુક ભાગો છટા પાડી ઉદાહરણ તરીકે રજુ કરવા એ લેખકને તેમજ અન્યના બાકીન, લાગેને અન્યાય કરવા જેવું થાય. છતાં એમ કહી શકાય કે ઉપર યથાર્થ લાપાન્તરના ઉદાહરણ તરીકે જે કંકરાઓ ટાંક્યા છે તે એવા છે કે તે ગમે તેટલી વાર વાંચવાથી પણ નિરસ લાગે, એવા નથી તેમજ તેમાં વર્ણવેલી વસ્તુઓ પણ એવી છે કે કોઈ પણ વંખતે કોઈ પણ વાંચનારને જેના મનમાં હિંદની સંસ્કૃતિ માટે માનભાવ હોય તેને

પ્રિય લાગે એવી છે. વળી વિશ્વામિત્રે ત્રિશંકુને ઠરાવેલું “સ્વર્ગારોહણ” તથા તેની પ્રતિષ્ઠાપદપ્રાપ્તિ, લગીરથે સાધેલું “ગંગાવતરણ”, રામચંદ્રે કરેલો “શિવધનુષ્યભંગ” તથા “પરશુરામ પરોક્ષ” વગેરેની કથાઓ હોદ્દાએ સાંભળી અથવા વાંચી હશે; પરંતુ વાદમીકિએ કીધેલું તેનું વર્ણન આ પુસ્તકમાં યથાસ્થિત અને જુસ્સાદાર ભાષામાં રચ્ય થયેલું હોવાને લીધે તે વાંચી એ આજ્ઞાનામાં તેમને કાંઈક જુદોજ રસ પડવાનો, તેમના મનમાં પુરૂષાર્થની પ્રાધાન્યતા વિષે કાંઈક જુદાજ વિચારો સ્પુરવાના, અને તેથી તેમનાં ભાવિ કૃત્યોમા તેની થોડી ઘણી પણ અસર જણાવવાની, એમ માનવું સકારણ લાગે છે.

વળી, ભાષામાં કોઇ પણ નવીન પુસ્તકનું કાવ્ય જેટલું એક તરફથી તેના વિષયનું જ્ઞાન આપવામાં હોય છે તેટલુંજ બીજી તરફથી ભાષાની અભિવૃદ્ધિ કરવામાં હોય છે. એને એ જાળતમાં પણ મારા ધારવા પ્રમાણે આ ગ્રન્થ સારું કાર્ય જનતવી શકશે, કારણ કે તેમા ઘણા (આશરે-૨૫ થી ૩૦) નવીન શબ્દો વપરાયલા નજરે પડ્યા છે: જેવા કે “ભાવિતાત્મા”, “વિશ્વાસમય”, “આવાહવા લાગ્યા”, “નૃત્યતિ”, “કૃત્યોધી”, “લીલા”, “સહભાવી”, “શુદ્ધાત”, “સંવાદતા”, “વિભાવરી”, “શર્વરી”, “જાહુ પરિવેષ”, વગેરે વગેરે. તેમ ભાષાના પ્રચલિત શબ્દોમાથી પણ ઘણા બાંધગેસ્તા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે જેમ કે ‘સ્વાધ્યાયનિરત’ ની જગાએ “અધ્યયનમાં જુગતા”, “મૃતં મન્યે” ને ઠેકાણે “જાણું મુઆ પડ્યા”, વગેરે.

પરંતુ કેટલેક ઠેકાણે ઘણા મોટા મોટા સમાસો, જેવા કે “યક્ષગાંધર્વ આદ્યાણુ રૂપિ-આમુરતું”, “દેવરૂપિ રૂઢ ગંધર્વ આમ્સરા”, “આર્યવ અરણ્ય પર્વત સહિત” વગેરે, સંસ્કૃતમાંથી જેમના તેમ અને કોઇ કોઇ ઠેકાણે તો તેમાંના એ છુટા છુટા હોય તેને ભેડીને મૂકેલા જણાય છે. છતાં ત્યાં સુધી માત્ર નામોનો જ સમાસ હોય ત્યાં લગી તો ગંદુ હરકત જેવું ન ગણાય, પરંતુ એ ત્રણ ઠેકાણે તો “હૃદયમનવિદારણ”, “તવઅનુ-ગમનરત”, “ભગિનિસ્નેહમયુક્ત” જેવા સમાસો પણ એમના એમ જ થોડેલા છે તેથી મામાન્ય વાંચનાર તો ગિચારો ગોથાં જ પામ્ય અને શિક્ષિત પણ વિચારમાં તો પડે જ.

વળી કોઇ કોઇ બીજાજૂરી પરભાષાના શબ્દોને સ્વભાષાને બીચડીઆ બનાવવા પ્રત્યંના વલણવાળો ઉપયોગ થયેલો ભેદને કાંઈક ખેદની લાગણી પણ થઈ છે. દાખલા તરીકે પા. ૨૦૩ ના લીં. ૧ લી માં મરાઠી શબ્દ “પાટંચો”, તથા પા. ૧૭૬ ના લીં. ૧ લી માં મગદી શબ્દોથી અવ્યય ‘વા’ તેમજ પા. ૧૩ મે લીં. ૧૯ માં હિંદુસ્થાની શબ્દ “જમ્યું”, વગેરે વાપર્યાં છે તેને બદલે ગુજરાતી શબ્દો “મોકલ્યું” “અને” “ને” “હર્યું” અનુક્રમે વાપર્યાં હોત તો મારા ધારવા પ્રમાણે કોઈજ જનતની હરકત નહોતી. તેમજ એક એ ઠેકાણે પારમીઆઈ શબ્દો “પામે” તથા “વરી” વાપરેલા છે જે આમપામના સંસ્કૃત શબ્દો સાથે તેમજ સામાન્ય શેઢી સાથે બાંધગેસ્તા જણાતા નથી.

વળી કંઈક ઝુલણાઈને લાગતા અને કટાવ સાથે મળતા આવતા પ્રાસ રૂપી પાસથી ચુકત જે “ સમજાઈ ” માં આ લાવાન્તર રચાયેલું છે તે વિષે કહેવાનું કે જો કે બીજી કોઈ રીતે લખ્યું હોત તો એ આટલું આનંદદાયક ન નિવડત એમ હું માની શકતો નથી, છતાં જે સ્વરૂપમાં એને જનસમૂહ આગળ રજુ કરવામાં આવ્યું છે તે સ્વરૂપમાં તે સાફ શોભે છે અને ચરણની સંખ્યારૂપી શૃંગારથી પણ મુકત હોવાને લીધે આવું ઐતિહાસિક કાવ્ય લખવામાં લેખકને તે વધારે સુગમ પડી શકે એમ પણ લાગે છે. એ આશુ પુસ્તક વાંચતાં ઘણે ઠેકાણે યતિલાંગ જોવામાં આવ્યો હતો અને તે પહેલાં ૧૦૦ પાનામાં વધારે વખત અને તે પછીનામાં ઘટતે પ્રમાણે માલૂમ પડ્યો હતો તે ઉપરથી સાધારણ રીતે એવું અનુમાન થાય છે કે પહેલ વહેલાં નવીનતાને લીધે જે માત્રાનું પ્રમાણ ચુકી જવાનું તે પાછળથી ધીરે ધીરે દૃષ્ટિ આગળ જ રહેવા લાગ્યું અને આશા છે કે હવે પછીના સર્ગોમાં લાગ્યેજ જોવામાં આવશે. તેમજ કોઈક કોઈક જગાએ છાપનારની ભૂલો સુધારવાની સ્ત્રી ગઈ છે, તે હવે પછીની આવૃત્તિમાં સુધારવામાં આવશે એવી આશા છે. પુસ્તકની ણાંધણી ટકાઉ અને પૂકું સાદું છતાં દેખાવડું છે છેવટે આ સમસ્ત ગ્રંથનું લાવાન્તર પુરું કરવા માટે પરમાત્મા ગ. મનહરસામને દીર્ઘાયુષ્ય અને ધૈર્ય જણે એવી પ્રાર્થના છે.

પ્રદહાદ ચંદ્રશેખર દીવાનજી.

ટેટઝીલનું મરણ.

(૧૫ પહેલાના ૫૪ પૃષ્ઠથી આવું)

અંક ત્રીજો.

પ્રવેશ

તે જ આરંભ.

છગેન અને આગ્લોવાલ.

છગેન—હું ગારણાંચો લપાસતી હતી ગધા મળીને ત્રણ છે. આપણે આ મોટાં ઉપર નજર સળીશું.....છીજાં જે તો નીચાં અને ભારી છે. તે કદી પણ ઉઘાડવામાં આવતાં નથી. તેની ચાવીઓ લાંબા વખત પર જોવાઈ ગઈ હતી, અને આ લોખંડના સળીઆઓ દિવાલમાં ચણી લીધેલા છે. મને આ ગારણું બંધ કરવામાં મદદ કરે, તે શહેરના દરવાજા કરતાં પણ વધારે ભારી છે. ...તે કેટલું જડ છે, વીજળી પણ તેને ભેદીને જઈ શકે નહિં..... કેમ હવે કાંઈ થાય તો તૈયાર છે ને ?

આં—(ઉમરા ઉપર જઇને બેસે છે) હું તો પગથીઆં ઉપર જઇને બેસીશ. મારી તરવાર મારા પગ ઉપર છે.....હું નથી ધારતો કે આ પહેલીજ વખત હું અહિં ચાકી કરતો બેઠો હઈશ, મારા બાળક; અને કોઈ કોઈ વગતે એવું પણ થાય છે કે જે સઘળું યાદ આવે છે તે સમજાતું નથી.....આ સઘળું મેં પહેલાં કીધું છે, ક્યારે તે હું કહી શકતો નથી.....પણ તરવાર જે ચવાળી તો મેં કહી પણ હીંમત કરી નથી..... હમણાં, તે અહિં મારી આગળ પડેલી છે, પણ મારા હાથમાં હવે ભર નથી; છતાં અને તેટલું તો કરવા ધારું છું..... નહિં સમજાય તો પણ, આત્મરક્ષણ માટે સામે થવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે.....

બેલાંઝેર ટેટઝીલને હાથમાં લઈ બાલુના ચોરડામાંથી આવે છે.

બે—ને ભગતો હતો. ....

ધ—તે કીજો પડી ગયો છે.....તેને શું થાય છે?

બે—હું જાણતી નથી.....તે સુદલ બોલતોજ નથી .....તે રડતો હતો.

ધ—ટેટઝીલ.....

બે—તે તારી તરફથી મ્હો ફેરવી નાખે છે.

ધ—તે મને બોળાખતો હોય એમ દેખાતું નથી.....ટેટઝીલ, તું ક્યા છે?—એ તો તારી બહેન બોલે છે.....તુ એકી નજરે શું ભેઈ રહ્યો છે?—આમ ફર ... આવ, હું તારી સાથે રમું.....

ટે—ના.....ના.....

ધ—તારે રમવું નથી?

ટે—બહેન, મારાથી હોવા રહેવાતું નથી.. ...

ધ—હોવા રહેવાતું નથી?.....આવ, આવ, તને શું થાય છે?—તને કાંઈ દરદ થાય છે?

ટે—હા.....

ધ—ક્યાં તે મને કહે, ટેટઝીલ, અને હું મટાડી દઈશ .....

ટે—બહેન, હું કહી નથી શકતો.....બધે .

ધ—મારી પાસે આવ, ટેટઝીલ...જે, મારા હાથ કેવા સુવાળા છે, હું તને પંપાળીશ અને તને તરતજ કીક લાગશે... મને આવ, બેલાંઝેર...તે મારા બોળામાં બેસશે, અને બધું દુઃખ જતું રહેશે .....કેમ, ખરું? તારી મોટી બહેનો અહિં આ છે—તારી પાસેજ છે.....અમે તારી સંભાળ રાખશું, અને તને જરા પણ હરકત થશે નહિં ....

ટે—બહેન, કંઈ થાય છે...અહીં, બહેન, હીવા કેમ નથી?

ધ—હીવો તો છે, મારા બાળક.....આ ક્ષાનસ લટકે છે તે દેખાતું નથી?

વળી કંઈકે જુલુસાઈદ લખતા અને કઠાવ સાથે મળતા આવતા પ્રાસ રૂપી પાસથી ચુકત જે “ સમઈદ ” માં આ ભાષાન્તર રચાયેલું છે તે વિષે કહેવાતું કે જો કે બીજી કોઈ રીતે લખ્યું હોત તો એ આટલું આનંદદાયક ન નિવડત એમ હું માની શકતો નથી, છતાં જે સ્વરૂપમાં એને જનસમૂહ આગળ રજુ કરવામાં આવ્યું છે તે સ્વરૂપમાં તે સાફ શોભે છે અને ચરણની સંખ્યારૂપી શૃંગારથી પણ મુક્ત હોવાને લીધે આવું ઐતિહાસિક કાવ્ય લખવામાં લેખકને તે વધારે સુગમ પડી શકે એમ પણ લાગે છે. એ આખું પુસ્તક વાચતાં ઘણું ઠંકાણું ચતિભંગ જોવામાં આવ્યો હતો અને તે પહેલાં ૧૦૦ પાનામાં વધારે વખત અને તે પછીનામાં ઘટતે પ્રમાણે માલુમ પડ્યો હતો. તે ઉપરથી સાધારણ રીતે એવું અનુમાન થાય છે કે પહેલ વહેલાં નવીનતાને લીધે જે માત્રાનું પ્રમાણ ચુકી જવાતું તે પાછળથી ધીરે ધીરે દૃષ્ટિ આગળ જ રહેવા લાગ્યું અને આશા છે કે હવે પછીના સર્ગોમાં લાગ્યેજ જોવામાં આવશે. તેમજ કોઈક કોઈક જગ્યાએ છાપનારની ભૂલો સુધારવાની રહી ગઈ છે, તે હવે પછીની આવૃત્તિમાં સુધારવામાં આવશે એવી આશા છે. પુસ્તકની ગાંધણી ટકાઉ અને પૂઠું સાદું છતાં દેખાવકું છે છેવટે આ સમસ્ત ગ્રંથનું ભાષાન્તર પુરું કરવા માટે પરમાત્મા ગ. મનહરરામને દીર્ઘાયુષ્ય અને ધૈર્ય ગણે એવી પ્રાર્થના છે.

પ્રદહાદ ચંદ્રશેખર દીવાનજી.

ટેટઝીલનું મરણ.

(૧૧^{મી} પહેલાના ૧૯ ૫૭૩થી થાતુ)

અંક ત્રીજો.

પ્રવેશ

તે જ ઝોરડો.

ધંધેન અને આગસ્ટોવાલ.

ઇં—હું ગારણ્ડો તપાસતો હતો. ગધાં મળીને ત્રણ છે. આપણે આ મોટા ઉપર નજર રાખીશું.....ળીનાં જે તો નીચાં અને ભારી છે. તે કદી પણ ઉઘાડવામાં આવતાં નથી. તેની આવીઓ લાખા વખત પર યોગાદ્ય ગઈ હતી, અને આ લોખંડના સળીઆઓ દિવાલમાં ચણી લીધેલા છે. મને આ ગારણ્ડું બંધ કરવામાં મદદ કરો, તે શહેરના દરવાજા કરતા પણ વધારે ભારી છે.. ...તે કેટલું જડ છે, વીજળી પણ તેને ભેદીને જઈ શકે નહિં.... કેમ હવે કાંઈ થાય તો તૈયાર છો ને ?

આઠ—(ઉઠતા ના; જો હું તો હયું છું.....

મરી તરવાર—અને જોઈને પથ્થર..

ધાકી—ઈં—ના, ના, તે પથ્થર હસે છે

દેવ—ના, તે કાંઈ હસતી નથી.....હું જાણું છું.....

ધૃ—આલ, આવ, મને એક બુચી આપ, અને કાંઈ બીજી વાત કર.....

(તે તેને બુચી આપે છે.)

દેવ—શું વાત કરીએ, જોઈને ?.... મને બુચી આપે છે ત્યારે તું મને શા માટે વગાડે છે ?

ધૃ—તને વાગ્યું ?

દેવ—હા...હું કેમ તારૂં હૃદય ધડકતું માલગું છું, જોઈને ?

ધૃ—તને ધડકતું સંભળાય છે ?

દેવ—હા ! હા ! જાણે કે તે.....

ધૃ—શું ?

દેવ—કાંઈ નહિ, જોઈને.

ધૃ—કારણ વગર ગભરાવું, નહિં સમગ્રતઃ તેમ જોલવું એ જોડું છે.....અરે ! તારી આખો તો આંસુથી ભરેલી છે... તને શું દુઃખ છે ? તારૂં હૃદય પથ્થર હું હવે ધડકતું સાંભળું છું... આમ એક બીજાની નજીક હોવાએ ત્યારે હમેશાં મંભળાય છે. ત્યારેજ જીવન નહિ જાણે તે વાતો પણ આપણું હૃદય જોલે છે, ઠંડે છે.....

દેવ—મેં જોલા તો કદ્યું પણ સાંભળ્યું નહિં.....

ધૃ—તે તો..... અરે ! પણ આ તારી છાતી.....કેમ, શું થાય છે ?.... તે તુટી પડે છે ?

દેવ—(રડી પડીને) જોઈને ! જોઈને !

ધૃ—શું છે ?

દેવ—કાંઈ સંભળાય છે .....તેઓ.....તેઓ આવે છે !

ધૃ—કોણ ? કોણ આવે છે ?...શું છે ?.....

દેવ—જાણું, જાણું ! તેઓ ત્યાં હતા !.... (તે ધર્મનના જોખામાં પડે છે.)

ધૃ—શું છે ?.... અરે ! તે જોલાન થઈ ગયો છે.....

ધૃ—જો, સંભાળ.....પડ્યો.

ધૃ—આઠ—(ચમકી ઉઠીને, તરવાર હાથમાં લઈ)—મને પણ સંભળાય છે..... જોલેરીમાં પગલાં સંભળાય છે.

ધૃ—અરે !.... (એક ક્ષણ પછી—તેઓ બધા સાંભળે છે.)

આઠ—હા, મને સંભળાય છે.....એક ટોણું છે.....

ઈ૦—એક ટોણું.....એક ટોણું.....શા માટે?

આ૦—હું જાણતો નથી.....ઘડીએક સંભળાય છે, ઘડીએક સંભળાતું નથી.....
તેઓ ખીજની માફક ચાલતા નથી, પણ તેઓ આવે છે.....તેઓ દરવાજાને હાથ
અડકાડે છે.....

ઈ૦—(ટેંટઝીલને હાથમાં મજબૂત પકડી રાખીને) ટેંટઝીલ!... ટેંટઝીલ!.....

બે૦—(તેને બાજી પડીને) અરે હું પણ!.....ટેંટઝીલ!

આ૦—તેઓ બારણું હલાવે છે.....સંભળો.....ધાસ બંધ કરો.....તેઓ
આસ્તેથી બોલે છે... ..

(તાળામાં જોરથી ચાવી ફરતી સંભળાય છે.)

ઈ૦—તે લોકો પાસે ચાવી છે.

આ૦—હા.....હા.....મારી તો બાત્રીજ હતી.....સજીર.....(તે તરવાર
ખેંચી, છેલ્લા પગથીઆ પર ઉભો રહે છે અને બે જહેનોને કહે છે). આવો! તમે બન્ને
આવો!.....

[ક્ષણ ભર બધું શાંત છે. બારણું ધીમેથી ઉઘડે છે. આગલોવાલ સળીઆ-
ઓની વચ્ચે, ફાટમાં તલવાર જોરથી ઘોઘે છે. લાકડાના ભારથી મોટા અવાજ સાથે
તરવાર લાંગી જાય છે અને તેના કકડા ખખડતા ખખડતા પગથીઆ ઉપર ગબડી પડે છે.
ક્યેન બેભાન થઈ ગયેલા ટેંટઝીલને હાથમાં લઈ કુદી પડે છે, અને તે, બેલાંઝેર અને
આગલોવાલ, સવે, પૂર જોરથી બારણું બંધ કરવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે, કાંઈ દેખાતું
નથી, કશું સંભળાતું નથી છતાં ધીમે ધીમે બારણું વધુ અને વધુ ઉઘડતું જાય
છે. ચોરડામાં માત્ર એક શાંત, થંડુ તેજ પ્રસરે છે. તે જ પળે ટેંટઝીલ, હાથ પગ
લાંબાવતો, એકદમ જાગૃત થાય છે, છુટકારાની એક લાગી ચીસ નાખે છે, અને તેની
જહેનને ભેટી પડે છે—અને તે જ ક્ષણે હવે કાંઈ પણ અટકળ વિનાતું બારણું તેમના
દબાણથી એકદમ ઉઘડી જાય છે અને તેઓ તે અટકાવી શક્યા નથી.

ઈ૦—ટેંટઝીલ! (તેઓ એક બીજા સામું જોઈ રહે છે).

આ૦—(બારણું આગળ રાંહ જોતાં)—હવે કશું સંભળાતું નથી.

ઈ૦—(પુશાલીના આવેશમાં) ટેંટઝીલ! ટેંટઝીલ! જો! જો!.....તે જાયો!...
તેની આંખો તો જો..... સાવ આસમાની દેખાય છે.....તે બોલવા જાય છે.....
આપણે ચોક્કસ રાખીએ છીએ તે તેમણે જોયું.....તેમની હાંમત ચાલી નહિં.....અમને
ભુચી આપ.....અમને ભુચી આપ!.....અમને બધાને! અમને બધાને!.....અમારા
આત્માના ઉંડાણમાં પહોંચે તેમ!.....

(ચારે જણા, આંસુ ભરેલી આંખો સહિત, એક બીજાને ભેટે છે).

ગુજરાતનાં લોકલ બોર્ડ અને પ્રાથમિક કેળવણી.

મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડ—એ બે મંડલોને બ્રિટિશ સરકારે પ્રાથમિક કેળવણીનું કાર્ય સોંપ્યું છે. સરકારી કેળવણી ખાતું અભ્યાસક્રમ અને પુસ્તકો, પરીક્ષાઓ અને પ્રમોશન વગેરે અનેક બાબતોના સંબંધમાં ઘણા વિગતવાર નિયમો ધરાવે છે એટલું જ નહિ પણ તેના ન્હાના મોટા કન્વેક્ટર મારફત નિશાળોના વહીવટ અને દેખરેખનું કામ પણ કરે છે; ત્યારે આ સ્થાનિક મંડલોને નિશાળોના સુધારા વધારાનો કામ ધરાવતો અને તે માટે ખર્ચ આંકવાની મત્તા આપવામાં આવી છે. આ ખર્ચનો ફેટલોક ભાગ—મ્યુનિસિપાલિટીને ૩ અને લોકલ બોર્ડને આશરે ૨ ભાગ—સરકાર આપે છે અને બંને મંડલોમાં સરદારના પ્રતિનિધિઓ વિરાજે છે તથા સરકારી અધિકારીઓ અનેક રીતે તે રહે છે. તેથી પ્રાથમિક કેળવણીનો પ્રસાર અને વહીવટ હજી ઘણું અંશે સરકારના તાબામાં છે એમ કહી શકાય.

છતાં, પ્રાથમિક કેળવણીની જવાબદારી પ્રજા ઉપર અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ ઉપર પણ છે—અને ધીમે ધીમે વધતી વાત છે એ સ્પષ્ટ છે. ઘણી મ્યુનિસિપાલિટીમાં લોકલ બોર્ડ કહેલા સલાસદોની વધુ સંખ્યા છે—ફેટલોક મ્યુનિસિપાલિટી પોતાના પ્રમુખને પણ નીમે છે—અને કેળવણીના સંબંધમાં આ સંસ્થાઓ લોકલ બોર્ડ કરતાં પણ વધારે અધિકાર ધરાવે છે. લોકલ બોર્ડમાં પણ હાલ અર્ધા ભાગના સલાસદો નીમેલા હોય છે અને જો કે તેઓ હાલની સ્થિતિમાં પોતાના અભિપ્રાયોને અજમાવી શકે એમ નથી તો પણ તેઓ એકત્ર થાય તો તેમના મતનું ઘણું જ વજન પડે લોકલ બોર્ડ કમિટીએ હમણાં જહાર પાટેલા રીપોર્ટમાં બંધારણ, કેળવણીની વ્યવસ્થા વગેરે બાબતો વિષે કરેલી મૂલ્યાંકનામાંથી થોડી પણ અમલમાં મૂકશે તો પ્રમુખીય સલાસદોના હક, તેમજ જવાબદારીમાં મોટો વધારો થશે.

આથી સ્થાનિક મંડલોને સોંપાયેલી પ્રાથમિક કેળવણીની સ્થિતિ તપાસવામાં કંઈક વિશેષ પ્રમુખીય રસ રહેલો છે. ઉપરાંત આ તપાસ કેવળ આંકડામાં ગુમ ન થાય પણ આપણા અંતઃકરણ ઉપર અમર કરે અને આપણા મનમાં વસે તે માટે બ્રિટિશ ગુજરાત સંબંધમાં જ તે અત્રે કરવામાં આવી છે. ગુજરાતની મ્યુનિસિપાલિટી કેળવણીનું જે કાર્ય કરે છે તે ગયા અંકમાં જોયા પછી હવે લોકલ બોર્ડનું કાર્ય તપાસીશું.

કેળવણી તેમજ લોકલ બોર્ડના રીપોર્ટમાં એક મોટી ઉણપ છે. કેળવણીનું બજેટ હજારો બોર્ડ ધરાવે છે તેથી ખર્ચના અને નિશાળોના સંખ્યા આકાશ સુધીવાર જ આપવામાં આવ્યા છે. પરિણામે દરેક તાલુકામાં કેળવણીની સ્થિતિ વિષે આપણને

કંઈ માહિતી મળતી નથી. આ માહિતી કેળવણી આતા પાસે તો હોવી જ નોંધ્યે, માટે જો જરા શ્રમ લઈને પણ તે હવેથી પ્રકટ કરશે તો આપણા ઉપર ઘણો ઉપકાર થશે ખરું.

કેળવણીના બધા સુધારાનો આધાર ખર્ચ ઉપર જ રહેલો છે માટે તેના આંકડા પહેલાં નોંધશું.

જીલ્લા બોર્ડ.	કુલ આવક.	સરકારી ગ્રાન્ટ.	કેળવણીનો ખર્ચ.		કુલ આવક ના કેળવણી માટે ખર્ચના ટકા.
			કુલ ખર્ચ.	મકાનો સુદ્ધાન ખર્ચ	
અમદાવાદ	૩,૬૬,૩૦૬	૧,૪૬,૧૨૯	૧,૮૦,૦૫૪	૧,૮૮,૧૧૪	૫૦
ગોડા	૪,૬૪,૨૮૫	૧,૬૪,૨૮૧	૨,૩૨,૬૮૫	૨,૪૩,૦૫૮	૫૨
પંચમહાલ	૧,૫૧,૪૫૬	૯૧,૬૮૫	૭૩,૮૦૦	૮૨,૦૮૪	૫૫
ભરૂચ	૨,૬૬,૬૮૪	૬૩,૩૪૭	૧,૩૪,૪૦૩	૧,૪૩,૧૫૨	૪૮
સુરત	૪,૩૮,૪૦૬	૧,૬૬,૬૪૧	૨,૧૩,૬૧૨	૨,૨૨,૮૧૦	૫૧

આ કોડામાંથી ફેટલીક જાણતો સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. પ્રથમ તો બધાં લોકલ બોર્ડ પોતાની આવકનો લગભગ અડધો ભાગ કેળવણી પાછા ખર્ચે છે. લોકલ બોર્ડ કેળવણી તથા આરોગ્યનાં સાધનો પુરું પાડવાને જ સ્થાપવામાં આવ્યા છે એ જોતાં આ કંઈ ખાસ સંતોષની ખીના નથી. દરેક જીલ્લાનાં અનેક ગામ અને ગામડાઓમાં અજ્ઞાન અને અધિકારના જે રાફડા નીકળ્યા છે તે ઉબાળવાને જેટલા પૈસા લોકલ બોર્ડ ખર્ચે તેટલા જ ચોંટા છે. મ્યુનિસિપાલ્ટીવાળા ગામોમાં તો થોડી પણ નિશાળ હોય છે એટલે જાળકોને કેળવણીની તક આપવામાં આવી છે એમ કહી શકાય. પણ લોકલ બોર્ડને હસ્તક કરવામાં આવેલાં સેકેડે ગામડાંમાંથી જે અડધા કે ક્વચિત્ વધારે મોટા ભાગમાં એક પણ નિશાળ હજી સ્થપાઈ નથી ત્યાં તો કર ભરનાર વસ્તીના જાળકોને લખતાં વાંચતાં શીખવાની જરા પણ તક મળતી નથી.

બીજી દૃષ્ટિથી આ આંકડા તપાસતાં જાહુ સંતોષ થશે નહિ કારણ પ્રમાણે બોર્ડને મળતા જમીનના એક આનીકરમાંથી ત્રીજો ભાગ તે કેળવણી માટે ખર્ચવાને ગંધાએલી છે, અને જો કે સરકારે હજી સુધી આ સંબંધમાં ચોક્કસ વચન આપ્યું નથી તો પણ કેળવણી માટે ખર્ચવાની આ રકમથી ભેવડી રકમ આધારણ રીતે સરકાર આવે છે. આમ ફક્ત કેળવણીની વ્યવસ્થા માટે બોર્ડને જે પૈસા મળે છે તે તો અતિશય કાળજીથી ખર્ચવાને તે ગંધાએલી છે. અને છતાં ઉપરના આંકડા જુદીજ ખીના સૂચવે છે. સરકારી ગ્રાન્ટ

ઉપરાંત જે ખર્ચ કેળવણી માટે કરવામાં આવે છે તે ગ્રાન્ટના અર્ધભાગ જેટલો જણાવો નથી. પંચમકાલ છઠ્ઠા બોર્ડ વધારેમાં વધારે પછાત જણાય છે. કારણકે આશરે ૭૧ હજારની ગ્રાન્ટ મળતા છતાં પોતાના મહેસુલમાંથી તે ઘણો ભુજ ખર્ચ કરે છે. જે છઠ્ઠો કેળવણીમા પછાત રહેવા માટે જાણીનો છે તે જ આવી ઠંભુસાધ કરે એ બીના ચોક્કસનક છે.

દરેક બોર્ડ નિશાળોના મકાનો માટે કેટલો ખર્ચ કરે છે એ જાણવું મુશ્કેલ છે; કારણ કે લોકલ બોર્ડના રીપોર્ટમાં તે “પબ્લીક વર્ક્સ” સાથે ભેળવી દેવામાં આવે છે ત્યારે કેળવણીના રીપોર્ટમાં જે કુલ ખર્ચ આપવામાં આવે છે—અને તે ઉપરના કોરામાં આપવામાં આવ્યો છે—હિમા મકાનો ઉપરાંત બીજી કેટલીક જાણતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ગામડાની વસ્તી નિશાળો બાધવા માટે જે રકમો સરકારને આપે છે તે પણ ભુદી આપવામાં આવતી નથી આ સરકારી રીપોર્ટની એક ગંભીર ન્યૂનતા છે, કારણ કે મકાનોના ચોક્કસ ખર્ચની અને હિમા લોકોના ક્ષાળાની તપાસ કરવાની અમને ઘણી જરૂર જણાય છે.

સરકારી રીપોર્ટ સ્કોમ આમારે બીજી કસિયાદ કરવાની છે. લોકલ બોર્ડના રીપોર્ટમાં કેળવણી વિષે આકડા એક ધોરણે આપવામાં આવે છે અને કેળવણીના રીપોર્ટમાં લોકલ બોર્ડના હીસાબ બીજે ધોરણે કરવામાં આવે છે પરિણામે જે રીપોર્ટના કોષ આકડા સ્વાભાવિક રીતે મળતા નથી અને વાચકને અનેક રકમો ગુંથવણુભરેલી જણાય છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને કેળવણી—એ બંને ખાતાના વડા ઉપરીઓ વધારે સહકાર કરી પોતાના રીપોર્ટને કંઈ સામાન્ય ધોરણ ઉપર ઘડે તે ઘણો લાભ થશે.

નિશાળોની સંખ્યા.

કેળવણીની ખરી હકીકત ખર્ચની રકમો કરતા પણ નિશાળોની સંખ્યા જોવાથી માલૂમ પડે છે. ગુજરાતના છઠ્ઠામા નિશાળો આ પ્રમાણે વહેંચાયેલી છે.

જિલ્લો.	શહેર અને ગામની સંખ્યા.	નિશાળવાળા ગામડાની સંખ્યા.	નિશાળોની સંખ્યા.	ગયા વર્ષ મા.		કેળવણી ખાતાએ હજી નહિં મળુર કરેલી નિશાળો	નિશાળવાળાં દરેક ગામડું મહેરાસ કેટલા ધોરણ માધ્યમમાં આવેલું છે.
				વધારો	ઘટાડો.		
અમદાવાદ.	૮૭૪	૨૯૭	૪૮૨	૦	૦	૧૧૬	૧૨૮
ગોડા ન. ...	૬૦૬	૩૩૫	૫૫૫	૦	૪	૧૧૪	૪૭
સુરત.....	૮૧૦	૨૧૬	૨૯૫	૨	૦	૪૦	૬૭
સુરત	૭૭૮	૩૫૪	૫૧૩	૦	૧	૬૪	૪૭
પંચમહાલ.	૬૮૩	૧૪૩	૧૮૬	૦	૦	૨૬	૧૧૨

શહેર અને ગામડાંની જે સંખ્યા બીજી હારમાં આપવામાં આવી છે તેમાં ઘણા જ થોડાં શહેરનો સમાવેશ થાય છે માટે તે એકંદર ગામડાંની જ સંખ્યા ગણી શકાય. આ દૃષ્ટિથી બીજી અને ત્રીજી હારમાં જે આંકડા આપવામાં આવ્યા છે તે બોધદાયક છે. સ્પષ્ટ રીતે જોડા, સૂરત અને ભરૂચ જીલ્લાનાં આશરે અર્ધાં ગામોમાં નિશાળો હોવાથી તે ઉંચા વર્ગમાં આવે છે અને અમદાવાદ અને પંચમહાલ નીચી કોટિમાં આવે છે. પંચમહાલમાં આશરે ચોથા ભાગમાં જ ગામમાં નિશાળ હોવાથી તે પછાત છે એમ એકદમ હીસી આવે છે. આ સ્થિતિમાં જેમ સરકારે આ બે જીલ્લાને ખાસ વધારે ગ્રાન્ટ આપવાની જરૂર છે તેમ બીજી પાસથી ત્યાંના જીલ્લા ગોડાના સભાસદોએ તેમજ સમગ્ર પ્રભુએ બીજા જીલ્લાની હારમાં આવવાને વધારે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. આ ટીકા અમદાવાદ જીલ્લાને—અમદાવાદ યુનિસિપાલિટીની માફક—લાગુ પડે છે એ જોઈને અમે દીલગીર થઈએ છીએ. ગુજરાતના બહુશ્રેષ્ઠ નગર કેન્દ્રરૂપ રાજનગર જે જીલ્લામાં દીપે છે તેનો કેળવણી સંબંધી વિકાસ વધારે સતોષકારક હોવો જોઈએ. પંચમહાલમાં પણ જે જીલ્લા કોંગ્રેસ કમિટી ગયે વર્ષે સ્થપાઈ છે તે આ કામ ઉપાડી લેશે તો ઘણો લાભ થશે.

બે બીના ઘણી આશ્ચર્યકારક લાગશે. પ્રથમ તો ગયા વર્ષમાં નિશાળોની સંખ્યામાં લગભગ કંઈજ વધારો થયો નહિ, એટલું જ નહિ પણ બીજી પાસ તેમાં જુદા ઘટાડો થયો. સંભવિત છે કે બંધ કરવામાં આવેલી નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘટી ગઈ હશે. પરંતુ તે બંધ કરવાનાં સ્પષ્ટ કારણો રીપોર્ટમાં આપવામાં આવે તો જ આપણને સંતોષ થાય.

બીજું, કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂર ન થયેલી ખાનગી શાળાઓ સારી સંખ્યામાં હયાત છે, જે કે જેની સંખ્યા પણ પંચમહાલમાં ઓછામાં ઓછી છે. તે નિશાળોની સામાન્ય સ્થિતિ અને તે ન મંજૂર કરવાનાં કારણો ઉપર સરકારી રીપોર્ટ કંઈ જ પ્રકાશ પાડતો નથી. આથી પ્રત્યક્ષ મંડળોએ તે વિષે તપાસ કરી એક વિગતવાર રીપોર્ટ પ્રકટ કરવાની જરૂર છે.

એક નિશાળ સરેરાશ કેટલા ચેરસ માઈલમાં હયાત છે તેની સંખ્યા કંઈક માર્ગદર્શક છે, પરંતુ તે ઉપરથી કેળવણીનું ખર્ચ માપ લઈ શકાય નહિ. કાળજી તરીકે અમદાવાદ જીલ્લાનું ક્ષેત્રફળ જોડા જીલ્લાથી લગભગ અઢીગણું છે પણ તેનાં ગામડાંની સંખ્યા તેમજ તેની વસ્તી ક્રમતઃ દોઢી જ છે. આથી જ ને જીલ્લામાં નિશાળો તેમજ વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ સરખું હોય—જે કે તેમ નથી—તો પણ એક નિશાળ વધારે ચેરસ માઈલે હોઈ શકે. છતાં પણ આ હારના આંકડા કેળવણી રીતે અમદાવાદ અને પંચમહાલને બીજા જીલ્લાથી જુદા પાડી નાંખે છે.

વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા.

નિશાળોવાળાં ગામડાં કરતાં પણ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા કેળવણીનું વધારે ચોક્કસ માપ આપે છે. ગુજરાતના જુદા જુદા જીલ્લામાં વસ્તી અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

જિલ્લો.	વસ્તી.	વિદ્યાર્થીઓ.		કુલવસ્તીના પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓના ટકા
		બોર્ડોની શાળામાં	ખાનગી શાળામાં	
અમદાવાદ	૮,૨૭,૮૦૯	૪૪,૧૮૧	૪,૩૧૬	૫૮
ગોડા	૬,૬૧,૭૪૪	૪૩,૬૩૧	૨,૮૫૬	૬૭
ભરૂચ	૩,૦૬,૭૧૭	૨૦,૪૬૫	૯,૬૬	૬૯
સુરત	૬,૫૪,૧૦૯	૪૩,૦૭૦	૪,૬૮૦	૭૩
પંચમહાલ	૩,૨૨,૬૯૫	૧૦,૮૧૧	૨,૧૦૪	૩૯

આ આંકડા એકંદર આપણા પહેલાંના નિર્ણયને દઢ કરે છે, જો કે ત જુદા જુદા જિલ્લા વચ્ચેના અંતરને વધારેમા વધારે ચોક્કસ રીતે રજૂ કરે છે અહીંયા પણ પંચમહાલનો નંબર ઉતરતો છે અને અમદાવાદનો ફક્ત છેનાથીજ ચઢતો છે, આથી તે બેને માટે ખાસ પ્રયત્નો કરવાની જરૂરીઆત ઘણી ગંભીર બને છે. પરંતુ બીજા જિલ્લા માટે પણ આપણને બહુ હર્ષ થશે નહિ. આપણા દેશની સ્થિતિમાં કુલ વસ્તીના પદર ટકા નિશાળે જવા લાયક વયના હોય છે એમ માનવામાં આવે છે—જો કે કેટલાક સુધરેલા દેશમાં તો ૨૫ અને ૩૦ ટકા વસ્તી નિશાળે જતી માલુમ પડે છે. પરંતુ આપણા સારામાં સારા જિલ્લામાં કુલ વસ્તીના આશરે સાત ટકા નિશાળે જતાં માલુમ પડે છે. અર્થાત્ ત્યાં પણ નિશાળને લાયક છોકરાઓ અને છોકરીઓમાંથી અઘો ભાગ નિશાળે જતો નથી—ઘણું ઠેકાણું નિશાળોના અભાવે જઈ શકતો નથી. ગુજરાતનું અને આખા દેશનું આ એક મોટામાં મોટું દુર્લભ છે, જે નિવારવાને લેના પુત્રોએ અને સરકારે અપાર શ્રમ આદરવો જોઈએ.

ઉપરના કોડમાં એક ન્હાની બાબત ધ્યાન ખેંચે છે. બીજા જિલ્લામાં ખાનગી શાળા કરતાં બોર્ડની શાળામાં લગ્નતા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ દશગણું કે તેથી પણ વધારે છે ત્યારે પંચમહાલમાં તો ફક્ત પાચગણું જ છે કુલ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણું ન્હાની હોવાથી આ બાબત આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે છે. આનો અર્થ એ જ છે કે ખાનગી પ્રયત્નને વેગે પણ બોર્ડની પ્રગતિ થઈ નથી, અને આ સાથે જ્યારે આપણે યાદ કરીએ છીએ કે આ જિલ્લા કેળવણીમાં સર્વ રીતે પછાત છે અને બોર્ડ પોતાના જુદા મહેસુલમાંથી ઘણીજ જુજ રકમ ખર્ચે છે ત્યારે આપણને લેના તરફ આકર્ષ અને કોષની તીવ્ર લાગણીઓ ઉપજે છે.

કન્યાશાળાઓ.

ગુજરાતનાં છઠ્ઠા બોર્ડને હસ્તક કન્યાશાળાઓની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે :—

છઠ્ઠા બોર્ડ.	કન્યાશાળાની સંખ્યા.	કન્યાઓ.			ખર્ચ.		
		ઉપરના ધોરણમાં	નીચેના ધોરણમાં	કુલ.	ગ્રાંટમાંથી.	મહેસુલમાંથી.	કુલ.
અમદાવાદ ...	૩૯	૩૩૯	૨,૨૩૪	૨,૫૭૩	૧૯,૬૮૦	૮,૦૫૨	૨૮,૦૪૩
બેંગાલ ...	૪૨	૩૪૦	૨,૫૫૫	૨,૮૯૫	૧૬,૧૩૪	૮,૦૩૩	૨૪,૧૬૭
પંચમહાલ ...	૧૧	૪૯	૫૪૧	૫૯૦	૫,૦૪૬	૦	૫,૦૪૬
ભરૂચ ...	૨૫	૧૩૪	૧,૨૦૪	૧,૩૩૮	૭,૪૯૫	૪,૧૦૬	૧૧,૬૦૧
સુરત ...	૪૦	૨૫૪	૨,૧૭૪	૨,૪૨૮	૧૩,૮૮૭	૫,૪૧૪	૧૯,૩૦૧

કન્યા કેળવણીમાં પંચમહાલની સાથે ભરૂચ છઠ્ઠો પછી જરા પાછળ જંચાય છે અને અમદાવાદ વધારે ઉચ્ચ વર્ગમાં આવે છે—જે કે હિન્દી મહોટી વસ્તીને લીધે હિન્દી કેળવીતી પ્રગતિમાંથી થોડા ટકા બાક કરવા નેમ્યે. અહીંયા પણ જ્યારે બધા છઠ્ઠા સરકારી ગ્રાન્ટના લગભગ અર્ધ ભાગ જેટલો ખર્ચ કન્યા કેળવણી માટે કરે છે ત્યારે પંચમહાલ બોર્ડ એક પાંચ પછી ખર્ચતું નથી. તે છઠ્ઠાનું મહેસુલ અને પરિણામે મહેસુલનો એક આની ભાગ મળેા થોડો છે; પરંતુ જે આવક હોય તેનો થોડો ભાગ તે કેળવણી માટે આપવાને બંધાયેલું છે.

એકંદરે કન્યા કેળવણીની આ હકીકત, અત્યંત નિરાશાજનક છે. જે છઠ્ઠાઓમાં સેંકડો ગામડાં હોય ત્હોમાં ફક્ત પચીસ કે પચાસ કન્યાશાળાઓ અને વધારેમાં વધારે બે અઢી હજાર અધ્યાસ કરનાર કન્યાઓ—આ વાત આપણા હૃદયમાં ઉઠી ઉતરવી નેમ્યે. “શ્રીની ઉત્પત્તિ શિવાય દેશનો ઉત્પત્તિ નથી”—એમ સહેલાંધયો બોલનાર અને લખનાર સભ્યનો આ હકીકત ધ્યાનમાં લઈ સર્વ માર્ગે તનતોડ મહેનત કરશે ત્યારે જ આ ઠંઠિન સવાલનો નીવેડો આવશે.

સરકારની સહાય.

આટલી વિગતો જણાવવાને બસ થશે કે ગુજરાતના છઠ્ઠાઓ આપણા કલકા અને દેશના ઘણા છઠ્ઠા કરતા ચઢીઆતા હોવા છતાં સુધરેલા દેશોના ધોરણે પછાત છે. કેળવણીના ખર્ચ માટે લોકલ બોર્ડને હસ્તક ઘણી થોડી રકમ હોય છે અને તે રકમનો

પણ પૂરેપૂરો કે સારામાં સારો ઉપયોગ હંમેશાં થતો નથી. પરિણામે હજારોના અડધા કે તેથી પણ વધારે ભાગના ગામડાંમાં નિશાળો નથી અને નિશાળને લાયક છોકરા તથા છોકરાઓનો મોટો ભાગ અજ્ઞાનના અધકારમાં જ ઉછરે છે. આ અનર્થ ગંભીર છે અને તેને દૂર કરવાને હંમર કરી પ્રયત્નો કરવા એ સર્વ દેશાભિમાની અને સ્વાભિમાની ગુજરાતીઓનું કર્તવ્ય છે.

પ્રાથમિક કેળવણીના વિકાસ વિષે એક બાબત સ્પષ્ટ છે, તે એ કે સરકાર અને લોકલ ઝોર્ડના સહકારથી જ આ વિકાસ સાધી શકાયે. ખાનગી વ્યક્તિઓ કે મંડલો થોડી નિશાળો કાઢે—હાલ પણ કેટલીક ખાનગી નિશાળો હયાત છે—અને તેથી કેળવણી વિષે પ્રજાની ચીવટનું સરકારને લાન કરાવે. પરંતુ છેવટે પ્રાથમિક કેળવણીના ગહન સવાલનું નિરાકરણ સરકારની સહાયથી લોકલ ઝોર્ડ જ કરી શકશે.

હવે લોકલ ઝોર્ડના અર્થનો આધાર સ્વાભાવિક રીતે તેની આવક ઉપર છે અને તે આવક મુખ્યત્વે કરીને (૧) જમીનના મહેસુલ ઉપર એક આની કર અને (૨) સરકારી ગ્રાન્ટની બનેલી છે માટે જ્યાં સુધી સરકારના મહેસુલનો કોઈ ભાગ કે તે ઉપર વધારાના ખાસ કરની ઉપજ ઝોર્ડને મળશે નહિ અને કેળવણીની ખાસ ગ્રાન્ટમાં સરકાર મોટો વધારો કરશે નહિ ત્યાં સુધી લોકલ ઝોર્ડ પાસે કેળવણીનાં ઉમદા સાધનોની આશા રાખી વૃધા છે ઝોર્ડની આવકને વધારવાના અનેક માર્ગ હમણાં જ સરકારે નીચેની એક કમિટીએ સૂચવ્યા છે. અને જો કે તેમના બધા સંતોષકારક નથી છતાં સૂચવેલા કેટલાક માર્ગનું જુદા જુદા પ્રમાણમાં અહણ કર્યા શિવાય ઝોર્ડની સ્થિતિ—અને પરિણામે કેળવણીની સ્થિતિ સુધરશે નહિ એ સ્પષ્ટ છે. દરમ્યાન કેળવણીની ગ્રાન્ટ વધારવાને પ્રજાએ તેમ જ બધા ઝોર્ડ વારંવાર માંગણી કરવી જોઈએ.

પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનું કર્તવ્ય.

જેમ વધારે પૈસા કેળવણીની જરૂર છે તેમ હાલ મળતી રકમોનો મારો ઉપયોગ કરવો એ પણ ઝોર્ડનું કર્તવ્ય છે. ગુજરાતના પાંચ ઝોર્ડમાંથી બેમાં—સૂરત અને અમદાવાદમાં—ચુંટાએલા સભાસદો હવે વધુ સંજ્યામાં છે એટલે કેળવણીનાં ફંદની વ્યવસ્થામાં તેમને શિર ગંભીર જવાબદારી રહે છે. ઉપરાંત કમિટીની સૂચનાનું સારા ધીજા ઝોર્ડના બંધારણમાં તેવો જ સુધારો થવાનો સંભવ છે પ્રમુખીય વધુ સભાસદો નીમાયા પછી પણ કદાચિત કલેક્ટર ઘણે સ્થળે પ્રમુખ રહેશે અને કોઈ બિનઅમલદારી સદગૃહસ્થ સરકાર નીમશે તો પણ ઝોર્ડ ઉપર સરકારના કેળવણી ખાતાનો ઘણો અંકુશ રહેશે. છતાં પણ સૌ કબૂલ કરશે કે આપણા પ્રતિનિધિઓ જો હિંમતવાન અને એકત્ર હોય તો જ્યાં વધુ સંજ્યામાં હોય ત્યાં પોતાનું ધાયું કરી શકે અને જ્યાં ઓછા હોય ત્યાં પણ પોતાના મત તરફ સરકારનું તીવ્ર ધ્યાન ખેંચી શકે. આ સંબંધમાં નીચેની સૂચનાઓ કરવી યોગ્ય લાગે છે:—

(૧) “લોકલ સેસ” નો હું ભાગ અને કેળવણીની સરકારી ગ્રાન્ટ મળી જે રકમ થાય તેનો પૂરેપૂરો ખર્ચ અંદાજપત્રમાં—ગળેટમાં—ઝાંકવામાં આવેલો જોઈએ; અને આ વિષે આપણા સલાસદોષો વધારેમાં વધારે કાળજી રાખવી જોઈએ. આ કાર્યમાં મુશ્કેલી એ નડે છે કે ગળેટની નકલ પહેલેથી સલાસદોષને મળતી નથી અને તેથી સભામાં તેઓ વિગતવાર ચર્ચા કરવા અશકત બને છે. પરંતુ જ્યાં સુધી ગળેટની નકલો દરેક સલાસદને મોકલવાનો શીરસ્તો હાખલ ન થાય ત્યાં સુધી તેમણે આગસ્ટ રહેલું જોઈએ નહિ. સભાના દિવસ પહેલાં જરા વહેલા તેઓ કલેક્ટરની ઓફીસમાં જઈ શકે અને ગળેટની નકલ ધ્યાનપૂર્વક વાંચીને પોતાના મુદ્દા નોંધી શકે. પછી તેઓ એક ઠેકાણે મળી વિચાર કરે અને સભામાં તેઓ એકત્ર થઈને પોતાના વિચારો રજૂ કરે તો તેની અસર થયા વિના રહે નહિ. કેળવણીની પૂરેપૂરે રકમ ખર્ચવાની, જરૂરી સ્થળે તરત નવી નિશાળો સ્થાપવાની, ઝોઈની સલાહ શિવાય નિશાળો ખંધ ન કરવાની, મકાનો ઉપર થોડોજ ખર્ચ કરવાની, વગેરે અનેક સૂચનાઓ તેઓ પ્રમુખના ધ્યાન ઉપર લાવી શકે બધી માંગણીઓ કવચિત જ પાર પડશે; પણ તેથી નિરાશ ન થતાં ગામડાના પોતાના ગરીબ લોકોને માટે—કોઈ અમલદારની ઈતરાજ બની લઈને પણ—તેમણે મહેનત લેવી જોઈએ.

(૨) આસપાસના કયાં ગામડાંમાં નિશાળની જરૂર છે તેની તેમણે તપાસ કરવી જોઈએ, અને જ્યાં તેની જરૂર હોય ત્યાંના વતનીઓ પાસે ઝોઈને અરજ મોકલાવવી જોઈએ. ગળેટની ચર્ચા કરતાં અમલદારો ઘણીજ સહેલાઈથી કહેશે કે હું મહાં કોઈ ગામડામાં નવી નિશાળની જરૂર નથી. તેના જવાબમાં આપણા સલાસદો જો ચોક્કસ ગામ ન દર્શાવી શકે તો તેમની દલીલ નબળી બને. પણ જે ગામ તેઓ સૂચવે તેના વતનીઓએ નિશાળ સ્થાપવાને અરજ પણ કરી હોય તો તેમના પક્ષનું વજન વધે. કોઈ લોકો નિશાળ માટે થોડા પૈસા આપવાને પણ તૈયાર હોય તો તેમનો હક ઘણો મજબૂત થાય.

(૩) સામાન્ય રીતે ગામડાના લોકોની ફરીઆદો લોકલ ઝોઈને પહોંચાડવાની સલાસદોની ખાસ ફરજ છે. કેટલાક એવા હાખલા બન્યા છે કે જ્યાં લોકોએ મકાન માટે થોડા પૈસા લેવા કરી સરકારને સોંપ્યા હોય અને છતાં પણ કોઈ અબણ્યા કારણથી ત્યાં નિશાળ ઉઘાડવામાં ન આવે. ઘણે ઠેકાણે આગ્ય ધોરણે કાઠવામાં આવ્યા છે ત્યાં પણ તેની સ્થાને મજબૂત પોક્કર સંલગાય છે. નિશાળમાં વધારે છોકરાઓ ન હાખલ કરવાનો જ્યાં હુકમ થાય ત્યાં લોકોની મુશ્કેલીનો ખ્યાલ પણ સલાસદોએ ઝોઈને આપવો જોઈએ. ઉપરાંત વધુ શિક્ષકની જરૂર, વધારે નિશાળની જરૂર, છોકરીઓ માટે જુદી નિશાળની જરૂર, મકાનનાં ફંદ વિષે કંઈ તકરાર, વગર પ્લીએ વધારે છોકરાઓને હાખલ કરવાની જરૂરઆત અને આવી અનેક બાબતો તરફ ઝોઈનું ધ્યાન વારંવાર ખેંચવાની તેમની ફરજ છે.

(૪) શિક્ષકોના પ્રગાર અને સામાન્ય સ્થિતિ વિષે પાસેના ગામડાંમાં તેમણે વારંવાર તપાસ કરવી જોઈએ અને તેમની ફરીઆદો અને માંગણીઓ તેમણે ઝોઈ

આગળ રજુ કરવી જોઈએ. કારણ કે, શિક્ષકની મિતિ સારી થશે ત્યારેજ તે ધંધા વધારે લોકપ્રિય થશે અને કેળવણીના પ્રમાર માટે પૂરતા શિક્ષકો મળશે.

(૫) નિશાળો ખોલવાની મંજૂરીથીજ બંધ થઈ શકે એવો મત હોમલે રજુ કરવો જોઈએ અને જે દરેક નિશાળ બંધ કરવામાં આવે તેની વિગતવાર સ્થિતિ વિષે હોમલે રીપોર્ટ માંગવો જોઈએ. આવો રીપોર્ટ ન મળે તો હોમલે પોતે તપાસ કરીને ખોલવાની પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવો જોઈએ. નિશાળો બંધ કરવાના કારણો સરકારી રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવતા નથી તેથી આપણને શક પડે છે માટે આપણા સલાહદાયકોએ જ તેની હકીકત મેળવવી અને ચોધવી જોઈએ જેથી તેઓ અમલદારો સાથે યોગ્ય ચર્ચાઓ કરી શકે.

(૬) છેલ્લી સૂચના એ છે કે સામાન્ય રીતે છુલ્લા ખોલવાની સલાહોના અને ખાસ કરીને અગત્યની બાબત ઉપર ગરમ કે રસભરી ચર્ચાના વૃત્તાંત હોમલે કોઈ નામોક્તિ વત માનપત્રને મોકલવા જોઈએ. આ સૂચના ઘણી જ ગહત્વની છે; કારણ કે જેમ જેમ ખોલવાનાં ગુપ્ત રહસ્યો લોકોની આંખે ચક્રે તેમ એક પાસે લોકો ખોલવાનાં કાર્યમાં વધારે રસ લેશે અને બીજી પાસે ખોલવાનાં કાર્યમાં સુધારો આવશ્યક બનશે.

છુલ્લા ખોલવાના સલાહદાયકો જ આ અને આવી સૂચનાઓ પ્રમાણે અનુસરે એ બસ નથી. પ્રાથમિક કેળવણી એ મહોટો પ્રબલ પ્રશ્ન છે અને તેથી હોમલે વિકાસ કરવામાં સમગ્ર પ્રજાની જવાબદારી સંભાળી છે. ગુજરાતના કેળવણીદારો અને વિચારવંત વર્ગ, ગુજરાતની કોએમ કમિટીઓ અને કેળવણી મંડળો, ગુજરાતના અને ગુજરાતી માસિકો અને વર્તમાનપત્રો કેળવણીના પ્રસાર માટે અનેક રીતે સહાય આપી શકે એ દેખીતું છે. હજી તો લોકોએ મ્યુનિસિપાલિટીને જ ઓળખી છે પણ ગામડાંનું લવિષ્ય જેને હાથ રહ્યું છે તે લોકલ ખોલવાને મહોટા ભાગના કેળવણીદારો લોકો પણ ભાગ્યે જ પીછાણે છે. આથી કેળવણીની અગત્ય લોકોને સમજાવીને અને કેળવણીના ચોક્કસ પ્રશ્નોની, સંપૂર્ણ માહિતિથી ચર્ચા કરીને જેઓ ગુજરાતીઓના અંતઃકરણને ભગૃત કરશે તેઓ ગુજર જેવીનાં સાચાં સંતાન બનશે.

ઈ. કે. યાજ્ઞિક.

હું શું કરું ?

વાચકને એક ખાતરી પ્રશ્ન પુછું છું કે હવે હું શું કરું ? કોનો વાંક કહાડું ? મહને કાંઈ પણ રસ્તો સૂઝતો નથી. તેનું કારણ માત્ર એવું છે કે જેને કહું છું તે હસે છે. જે વસ્તુમાં બધા મહાઈ સદ્ગુણ સમજે છે તેમાં મહાઈ હુલોળ્ય સમાયેલું છે. તે વસ્તુ--મારી સ્ત્રી.

આ ઉપરથી એમ નહિં સમજ્યો કે મહારી સ્ત્રી કોઇ કદરૂપી, કે બુના વિચારની, કે અલભ્ય કે નીરસ, કે બેદરકાર, કે નિમકહંસામ, કે શંખણી છે તેમાં આ બધી ખોડનો અભાવ છે, એ જ મહારા હુઃખનું કારણ છે. તે શરીરે, સ્વરૂપે રૂપવતી છે—એથી વધારે કહેવું હું હુસ્ત ધારતો નથી; વિચારમાં તે મહાદેવ ગોવિંદ રાનાડેને પણ બે ચાર સુધારાના સિદ્ધાન્ત શીખવે એમ છે, બુદ્ધિની ધાર વિલાયતી અપ્યુ જેવી છે, મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની ઇન્ટરમીડિયેટની પરીક્ષા પસાર કરી છે. એટલે હોશીઆરીમાં વાંધા કહાડતાં જીલ કરી ખાવી પડે એમ છે; રસસવામાં જાણે—નથી કહેતો; ટુંકાણુમાં આખા હિંદુ-સ્થાનમાં કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધીમાં જડવી મુરકેલ પડે એવી ઠાઠી, ચાણી, રસસ, ચતુર અને શીયલવતી સ્ત્રીનો ભરધાર થવાને હું ભાગ્યશાળી બન્યો છું.

રા. ઠાઠાભાઇ ધોળાશાજી કહી ગયા છે કે જે ઘર નાર સુલક્ષણી તે સુખે સુનાર. એ લેખક માટે ઘણું માન છે, છતાં મહારે કહેવું પડે છે કે એ વાત તદ્દન ખોટી છે મહારે સુલક્ષણી સ્ત્રી છે—છતાં એક દિવસ સુખે સૂતો નથી. થયું હવે હું શું કરું?

મૂળ વાત આમ થઇ; હું. બી એ મા પાસ થયો ને એ (તમે સમજી ગયા હશે કોણ) ઇન્ટરમીડિયેટમાં પાસ થઇ. હું કૉલેજમાં છોકરાઓનો સરદાર ગણાતો—એની પાછળ બધા ગાંડા થઇને ફરતા હતા. કોઇ એની ચોપડીઓ ઉચકતું, તો કોઇ એને દેશન સુધી વળાવવા આવતું, તો પ્રોફેસરો બધા એને ચઢા પાણીયે બોલાવતા. તે વખત તો ઠીક—પણ પછી અગ્ને પરવ્યા—ને મહારી પીડાઓ શરૂ થઇ.

ઘરમાં, ખજાર, મિત્રોમાં, મીજબાનીમાં તે મહારી ઐરી નહિં લેખાય, પણ હું તેનો ઘણી ગણાઉં. હું રસ્તે જતો હોઉં ને કોઇ આંગળી કરી દેખાડે “આ મિસ્તર! હું. એ તો મિ. ક્ષ. આપણે પેટ્રી મિસ મેના છે ને તેનો વર. મિસિસ ક્ષ ઘણીજ હુશિયાર છે. ખરેખર આદર્શ રૂપ છે.” એટલે સેવકનો હિસાબ હોય જ કયાથી?

ઘણું દિવસે કોઇ મિત્ર મળે તો પૂછે “એહો! મિ. ક્ષ! કેમ? મિસિસ ક્ષ. કેમ છે?” લલો માણસ મહારી તો વળિયત પૂછતોજ નથી. મહેને ઘણી વખત જવાબ દેવાનું મન થાય છે કે મિમિસ ક્ષ. ગયાં જહાનમમાં.

કોઇ ઠેકાણે જો ચાર જથ્થુ વાત કરતા હોય ને હું ત્યાં જાઉં કે વિચિત્ર રીતે બધા વાત બદલી નાંખે. હિંદુ કુટુંબજાલ કેટલું હું ખમય છે, સ્ત્રીઓ કેટલી અલભ્ય છે, ઘણીઓને કેટલું રહેવું પડે છે, વિ. વિ. એમ વાતો થાય. આ વાત નીકળે કે હું સુઠીઓવાળી અગ્યાસ ભણી જાઉં; કારણ કે બીજું વાક્ય નકકી જ આ આવે “હા ભાઇ ક્ષ. તુ તો નસી-બહાર છે. હવે કાંઇ આવી બડચણો પડે છે ત્હેને તો મિસ ..મેના.” મહેને ગમે તેમ થયું તેમાં દુનિયાના બાપનું શું રહેં ચોરી ખાધું કે આટલો બુલમ!

મિત્રો કાગળ લખે તો ત્રણ બાજુ ભરીને મિસિસ ક્ષ પરજ સંદેશા મોકલાવે એટલે સેવક તો જાણે એક સંદેશા ખોળ્યાહનારો હમાલ. કેટલાક તો છેક નક્કર થઇ

આરોમાર પત્ર લખે છે “ My dear Mrs X. ” નવા જમાના પ્રમાણે એ પણ મ્હારે વેઠવું પડે છે. હું શું કરું ?

જાણે હું તો એક ચાંદોલ કાટકું હોઉં, મોઘા મૂળની એક સિંહણનો રંગેવાલ હોઉં, જાણે કોઈ મહારાણીનો ખાનગી કારીબારી હોઉં એમજ બધા અને ગણે છે અને છતાં પણ હું એમ. એ. છું અને ધધાની મ્હારા પર સારી મ્હેર છે. એ પણ નસીબ !

ઘરમાં પણ મ્હારા ભોગ છે. એક વખત મિસિસ ક્ષ. તું માથું દુઝવા લાગ્યું. હવે એમાં મ્હારો કાંઈ વાંક હતોજ નહિ. છતાં હું ઝાકિસ જવા દાદર ઉતરવા લાગ્યો અને અમ્હારી ગાલુમા રહેનાર પડોશીઓ હેટલ વાત કરવા હતા તે સાંભળી ઉભો રહ્યો.

“ બિચારી આજે ઘણી માદી લાગે છે. ”

“ માદી તો શું ? પણ એનો ધણી જાનવર (beast) જેવો છે. કાંઈ વઢ્યો કર્યો હશે. આપણા લોકો કેળવાયા તોપણ વિ ” હવે મિમિસ ક્ષ. તું માથું દુઝે તેમાં પણ મ્હારા ભોગ ! અને મ્હારો કે હું વઢ્યો ? તેમાં કોઈને શી પંચાત ? મ્હારી ભેરી છે તે હું વઢ્યો. ઘરમાં મા અને બાપનો પણ તેટલોજ ત્રાસ “ ભાઈ ક્ષ. આ મેનાને માટે તું આટલું તો કરતોજ નથી તું એને બહુ પજવે છે વિ. વિ. ” એટલે મ્હારા ઘરમાં માદીક એ તે હું તો વહિતરો.

“ આટલે પીડા અટકતી હોય તો વધારે સાડ. પણ સાંજના થાક્યો હુર્યો ઘેર આવું અને સહધર્મચારિણી જોડે એ પણ નિરાતે બેસવાની આશા રાખતો હોઉં ત્યાં કોઈ મિત્ર બારણું ઠોકતો આવીને ઉભોજ રહે. “ કેમ ! કેમ છે મિ. ક્ષ ! કેમ મિસિસ ક્ષ. ! ખુશીમાં તો ખરા. આ તો મ્હને કાંઈ એન નહિ ” પડ્યું તે મેં કહ્યું ચાલ મેના જ્ઞેનને ત્યાં જરા જતો આવુ. ”

“ કેમ કાંઈ ખાસ કામ ? ” જરા આકર્ષક રીતથી “ નારે ખાસ કામ તો કાંઈ નહિ ” મેના જ્ઞેન ! પણ જાણે છેને તમારી લાલી ! અમ્હારું ઘર તે ઠીકાઠીક છે. મ્હને ઉદ્વેગ ધણો થયો એટલે જરા તમ્હારી પાસે આવ્યો. ”

થયું ! લાઇને ભેરી ઠીક નહિ મળી એટલે મારે ઘેર આવ્યાં. પછી એવા મિસ્તરો નીરાતે બેસે, મેના જોડે વાત કરે અને સેવક મૂળે મ્હોડે બેસી રહે નહિ તો હાજીયા પુરવાનો ધધો શરૂ કરે; અને મેના ઠંડે પેટે તેનાં દુઃખ સાબળે, આત્માસન આવે અને ધીમે રહીને વિદાય કરે. એટલે શું બીજા બધાને જોઈએ તેવી ભેરીઓ ન મળે માટે મ્હારું ઘર ગામનો ચારો કરી મૂકવો ?

એક દિવસે રાતના અધ્યાર વાગે મેના ગાવા બેઠી. એક પછી બીજું ગાયન તેણે લલકારવા માડ્યું. ઘણે દિવસે આવા સુખનો લાવ્હો લેતો હું બેઠો. થોડીક વારે બારીએ અમથો ગયો અને જોઈ તો નીચે પંદર વિશ જણાઓ ઉંચું ઠેકું કરી અમ્હારી બારી

રહામું ભેદ રહ્યા હતા મહે ગુસ્સાના આવેશમા ભડ દઈને ગારી બંધ કરી. આમહાડું ઘર પહેલે માલે હતું. બીજે દિવસે મહે માલાવાળાને નોટીસ આપી હવે તો છેક પાંચમે માલ બી રહું કે જેથી મેનાતો અવાજ સાંભળનારા લાગીઆઓ વધે નહિ.

આવા આવા અનેક પ્રસંગો અહોનિરા ધનવાથી મહારો સ્વભાવ બગડતો ગયો. હું કું કડું ? કોઈ મિત્રનું મહુને મેહાડું, ગમતું નથી, કોઈ ઠેકાણે જવું ગમતું નથી, ઘેર બેસવું રૂચતું નથી. આખો દહાડો રખેને કોઈ મેનાની ભેટ વાત કરી જશે, કોઈ એનું હાસ્ય સાંભળી જશે, એવા એવા વિચારો આવે છે. પણ બધાથી મોટી પીડા તો બીજી છે. એ દુઃખ કહું કેને ? મેનાને કહેવા બહિં તો તેને ખોટું લાગે; બીજા કોઈને કહેવા માંડું તો તે હસે, નહિ કહું તો અંદર બળી મરૂ છું. ઘણી વખત મેના પર ચીડ રહે છે. સ્ત્રીકેળવણી પર ધિક્કાર આવે છે. મેના કરતાં કોઈ અજ્ઞાન કે કદરૂપી પરણ્યો હોત તો એટલી નિરાંત તો રહેત કે મહારા શિવાય કોઈ તેની રહામું તો ન બુવત—પણ આ તો પાછા કેળવણીના દિવસો, અને બધા સ્વાતંત્ર્યના ભગતો. જો જરા સખતાઈ કરવા બહિં તો કહેશે કે “આ મહોટો કેળવાયલો ભેયો, બધરીને ખહાર પણ નથી કહાડતો !”

ન કરે નારાયણ ને હું મહોટો બાદશાહ થાઉં તો તરત પહેલો કાયદો જનાનો દાખલ કરવાનો કડું અને માત્ર તાક કાન કપાયેલી સ્ત્રીઓનેજ ખુલ્લે બહાર જવાની રજા આપું. હવે મહુને બુના જમાનાના રીવાજોનું સહસ્ય સમજાય છે. જ્યાં સુધી એવો કાયદો થાય નહિ કે દરેક જણે પારકી સ્ત્રીની રહામું નહિં ભેલું, તેની વાત નહિં સાંભળવી, તેનું ગાયન સાંભળી કાન બંધ કરવા અને તે કાયદો તોડનારને દેહાન્ત શિક્ષા ન થાય ત્યાં સુધી બસ જનાનો બધે દાખલ કરી દેવો; અને નહિં તો દૃઢ નિશ્ચય કરવો કે અભણ અને કદરૂપી આ શિવાય બધીને બસ ત્યાજ્યજ ગણવી. આ શું ? પણ શું કરવું ? હવે બાદશાહ ધવાની લાઈન દહાડે દહાડે ઓછી થતી જાય છે. જન્યો તો શાંસાડ હજાર વર્ષ પહેલાં નહિ ? હશે.

માત્ર સદ્ભાગ્ય મહારૂ એટલુંજ છે કે મેના આ બધું ગમજો છે અને મહારી લાગણી. ન દુઃખાય અને ઓછું ન આવે તે માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા કરે છે. પણ તેથી શું ? મહારી મેના તે મહારી, પીતાની એકલાની માલીકીની છે—શા માટે બીજા બધા આ પ્રમાણે કનડે છે ? સુખ ભોધને આશ્વાસન ભોધએ અને ન જડે તો નશીળ. તેમાં હું શું કડું ? પણ કોઈ સમજતું નથી, દુઃખ દે છે અને મહારો જીવ વધારે ને વધારે કચવાય છે. પણ કાંઈ રસ્તો છે ? રસ્તો જલદી ખોલવો પડશે. અને નહિં ખોલશે તો સ્ત્રીકેળવણી વધવી જાય છે. આજે મહારો વારો તો ઠાલે હમારો.

આપણા ખેડુત વર્ગ.

(૨)

‘નવજીવન’ ના માર્ચ માસના અંકમાં આપણે ખેડુત અને જમીનદાર વર્ગનો અરસપરસ સંબંધ તપાસ્યો. આ અંકમાં ખેડુત અને સરકાર વચ્ચેનો સંબંધ આપણે તપાસીશું.

મનુષ્ય જાત ત્યારે જંગલી અવસ્થામાં હોય છે, જંગલમાં ગમે ત્યાં બટકતી ફરે છે અને વનફળ કે જનાવરનું માંસ જે હાથમાં આવે છે તે ખાઈ લે છે ત્યારે તેમનામાં સરકાર કે ખીલ કોઈ પણ જાતની વ્યવસ્થા હોતી નથી. પરંતુ જેમ જેમ માણસો સુધરતા જાય છે, એક ખીલ સાથે સલાહસંપત્તી રહેવા ઇચ્છે છે અને તેઓએ મહેનત કરી ખાસ કરેલી વસ્તુઓ ખીલોએ પડાવી લઈ ના જાય તેને સાફ જોગવાઈ કરે છે ત્યારે તેમને અસુક કોઈ સત્તાની જરૂર પડે છે કે જે સત્તા સર્વનું રક્ષણ કરે અને કોઈને પણ ખીલોએ દુઃખ દેવા કે હેરાન કરવા ના દે અને આમ હેરાન કરનાર કે દુઃખ દેનારને શિક્ષા કરે. આ જાતની સત્તાને સરકાર કહે છે—પછી તે સત્તા કોઈ એક જ સમર્થ વ્યક્તિના હાથમાં હોય કે ઘણાના હાથમાં હોય. જે દેશમાં આવી કોઈ સત્તા ના હોય તો મનુષ્યનો ઘણો સમય પોતાનો જાચાવ કરવામાં અને તેને માટે સાધનો તૈયાર કરવામાં જાય અને ધંધો કરી દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટે ઘણો જ થોડો સમય રહે. તેથી મનુષ્યોએ અરસપરસનો લાભ સમજી, બધાએ એકત્ર થઈ એવી એક સત્તા ઉત્પન્ન કરી કે જેથી ‘સાનું’ રક્ષણ થાય અને નિરાંતે સૌ પોતાપોતાનું કાર્ય કરે જાય. આપણા દેશમાં પણ પૂર્વે આ કાર્યને માટે ઘણી સરકારો થઈ ગઈ પણ અત્યારે સર્વોપરી સત્તા અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં છે અને તે સરકાર આપણા સર્વનું રક્ષણ કરે છે. તેમના બાહુબળને પ્રતાપે દેશમાં સલાહ શાંતિ પ્રસરી રહી છે અને કોઈ પણ વ્યક્તિ ખીલ વ્યક્તિને નાહકે દુઃખ દઈ શકતી નથી કે કનડી શકતી નથી.

હવે આપણે તપાસવાનું એ છે કે હાલની સરકારનો ખેડુતો સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તે સંબંધનો ખેડુતોને કેટલો લાભ મળે છે, તેના બદલામાં સરકારને રાજ્ય ચલાવવામાં ખર્ચને માટે ખેડુત વર્ગ કેટલું આપે છે અને ખેડુતો જે આપે છે તે ખીલ ધંધાદારીઓ આપે છે તેના પ્રમાણમાં ઓછું છે કે વધારે; વળી સરકારને ખેડુતો રાજ્ય ચલાવવાને માટે જે આપે છે તેના ઉપયોગ કેવી રીતે કરેલો તે સંબંધમાં ખેડુતોનો અભિપ્રાય લેવાય છે કે કેમ. આ જાણતો આપણે તપાસવાની છે.

રાજ્યને આપણે જે કર આપીએ છીએ તે કાંઈ મફત આપતા નથી. આપણે જે આપીએ છીએ તેના બદલામાં આપણને કાંઈ લાભ મળે છે. રાજ્ય સત્તા ના હોત

તો આપણી માલમતા સાચવવાને આપણે ખાસ જુદી ગોઠવણ કરવી પડત. તેમાં આપણને વખતનો તથા પૈસાનો ખર્ચ થાત. રાજ્યસત્તા આપણું રક્ષણ કરે છે તેથી આપણા વખતનો તથા પૈસાનો ખર્ચાવ ધાય છે અને તેના બદલામાં આપણે રાજ્યને કર આપીએ છીએ.

હવે આપણે એ તપાસવાનું છે કે રાજ્યને જેટલ વર્ગ જે કર આપે છે તે બીજા વર્ગોના પ્રમાણમા યોગ્ય છે કે નહીં. રાજ્યનો વેર હમેશાં ઉપજના પ્રમાણમાં લેવાવો જોઈએ અને એવી રીતે લેવાવો જોઈએ કે ગરીબ સ્થિતિના મનુષ્યોને તે બીલકુલ ભાર ના પડે.

જેટલ વર્ગ શિવાય બીજા વર્ગો રાજ્યને જે સીધો કર આપે છે તે ઘણું ખર્ચ તેમની ઉપજ ઉપર આપે છે અને તે પણ તેની ઉપજ એક હજાર રૂપીયાની હોય છે ત્યારેજ તે કર આપે છે. એક વેપારી કે નોકર જ્યાં સુધી એક હજાર રૂપીયાની અંદર કમાતો હોય ત્યાં સુધી તે કોઈ પણ ભતનો સીધો કર સરકારને આપતો નથી. પરંતુ જેટલ પાસે લેવાતા વેરામા જેટલની ઉપજ કેટલી છે તે બીલકુલ લક્ષમાં લેવાતું નથી. એની જમીનમાંથી થતી ઉપજ હજાર રૂપીયાની હોય કે સો રૂપીયાની હોય તો પણ એને તો સરકારે નક્કી કરેલો આંકડો કર પેટે ભરવોજ પડે છે. વળી હજાર રૂપીયા કમાનાર વેપારી કે નોકર જેટલા પ્રમાણમા વેર ભરે છે તેની સાથે સરખામણીમાં જે જેટલના ખેતરમા હજાર રૂપીયાનો પાક ધાય છે તે જેટલ ઘણાજ વધારે કર ભરે છે. આપણા દેશમાં ખર્ચ પુછો તો રાજ્યની ઉપજનો ઘણો મોટો ભાગ જેટલ વર્ગ પાસેથી જ લેવામાં આવે છે, વિલાયત વગેરે બીજા દેશમાં જમીનપર આટલો બધો વેર નથી. ત્યાં તો રાજ્યની ઉપજનો ઘણો ખર્ચ ભાગ વેપાર રાજગાર અને બીજા ઉદ્યોગો પર વેર નાંખી લેવામાં આવે છે. હમણાં પાંચ સાત વર્ષ થયાં ત્યાં પણ જમીન ઉપરનો કર વધ્યો છે પણ તે આપણા પ્રમાણમાં ઘણો થોડો છે.

આના જવાબમાં અર્થશાસ્ત્રીઓ તરફથી એવી દલીલ રજુ થાય છે કે હિંદુસ્તાન દેશમા સર્વ જમીન સરકારની માલિકીની છે અને જમીન પર સરકાર જે કર લે છે તે પોતાની જમીનના ભાડા પેટે લે છે. આના જવાબમાં જેટલો એમ પુછે છે કે બધી જમીન સરકારની ને આખા દેશના માલિક સરકાર ત્યારે બીજા ધંધાદારીઓની માફક જેટલો પણ સરકારની રૂચિત ખરી કે નહીં? તેઓએ બીજા ધંધા પસંદ નહીં કરતા ખેતીનો ઉત્તમ ધંધો પસંદ કર્યો તેમાં શું શું હોઈ રહ્યો? તો પછી બીજાઓના પ્રમાણમાં રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવવાના ખર્ચ પેટે એમની પાસેથી વધારે શા માટે લેવાવું જોઈએ?

જેટલોના ઘણો મોટો ભાગ ગામડામાં રહે છે. શહેરો ને કંસળામાં જ્યાં બીજા ધંધાદારીઓ રહે છે ત્યાં જેટલી જનસુખધારીને માટે સરકાર તરફથી સવડો પુરી પાડવામા આવે છે તેના પ્રમાણમાં ગામડાંઓમાં ઘણીજ ઓછી સવડો પુરી પાડવામાં આવે છે.

જનમંડળને કેળવવાને સરકારે મોટી મોટી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ સ્થાપી છે તે મોટે ભાગે શહેરોમાં ને કસબાઓમાં છે સરકાર લાયબ્રેરીઓ ઉઘાડે છે, સંગ્રહસ્થાનો ખંનાવે છે, પોલીસના ઘાણાઓ રાખે છે, કચેરીઓ કાઢે છે તે બધી મલકે શહેરો તથા કસબાઓને માટે જ છે ખેડૂતોના હોટલોઓને ઉંચી કેળવણી આપવી હોય તો એમને પોતાના હોટલોઓને ખર્ચ કરી શહેરોમાં મોકલવા પડે છે. પ્રાથમિક કેળવણીની સગવડ ઘણા ખરાં ગામડાંઓમાં નથી માણસો અને ટોરો માટે દવાખાના પશુ શહેરોમાં જ ભેગાં આવે છે. ગામડાંમાં આમાં કશુંએ નથી સુંદર અને શોભાયમાન રસ્તાઓ તે પશુ શહેરોમાંની સગવડો માટે. ગામડાંઓના રસ્તાઓ પવન ખડાબધા, અને ધુળના ભરેલા! આ પ્રમાણે સુધરેલી રાજ્યવ્યવસ્થાના અગણિત લાભો શહેરોમાં મળે છે અને રાજ્યની ઉપજનો મોટો ભાગ ગામડાંમાં વસતા ખેડૂત લોકો પાસે લેવાય છે.

આ રીતે આપણે જોયું કે બીજા ધંધાદારીઓના પ્રમાણમાં ખેડૂત વર્ગ ઉપર કરનો ગોળ વિશેષ છે, એટલું જ નહીં પણ ખેડૂત વર્ગમાં ગરીબ કે તવંગરનો ભેદ પણ પાળવામાં આવતો નથી. પાંચ વીંધાના માત્રિક ખેડૂત પાસે વીંધે જેટલા રૂપીયા કર લેવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણમાં એ જ ભતની જમીન જેની પાસે પાંચસે વીંધા હોય તેની પાસેથી પણ કર લેવાય છે ને ખેડૂત મહેનત કરી ખેતી સુધારે ને જમીન વધારે ફળદ્રુપ બનાવે તો ત્રીસ વર્ષે જ્યારે ફરી માપણી થાય ત્યારે તેનો વેરા વધે ને ખેડૂત લાઇ તો હતા ત્યાં ને ત્યાં જ! એ જીવા રાતે તો કેઈ દીવસ માથું ઉચું કરવાનો વખત જ ના આવે વળી બીજી બાબત આપણે એ પણ તપાસી કે જે પ્રમાણમાં ખેડૂત વર્ગ સરકારને વેરો ભરે છે તે પ્રમાણે તેને સુધરેલી રાજ્યવ્યવસ્થાની સગવડો તથા સુખો મળતાં નથી.

હવે આપણે બીજી મુદ્દાની વાત એ તપાસવાની રહી કે ખેડૂતો પાસેથી જે વેરો કર પેટે લેવામાં આવે છે તે પેસો કેમ ખર્ચવે તે બાબતમાં ખેડૂત વર્ગનો અભિપ્રાય લેવામાં આવે છે કે કેમ.

આપણા દેશમાં દરેક પ્રાંતમાં રાજસભા સ્થાપવામાં આવી છે એ રાજસભા દેશને માટે કાયદા બાંધે છે અને ત્યાં દેશના ઉપજ ખર્ચના અડસતાનો વિચાર કરવામાં આવે છે. આ રાજસભાઓમાં રાજ્ય તરફના તેમ જ પ્રજા તરફના પ્રતિનિધિઓ બેસે છે. જે જે કાયદાઓ બાંધવામાં આવે છે તેમાં પ્રજા તરફના પ્રતિનિધિઓના મત લેવાય છે તથા ઉપજ ખર્ચના જે અડસટ્ટા નહીં થાય છે તેમાં તેઓની સૂચના ધ્યાનમાં લેવાય છે. આપણા મુખાઈ ઇલાકામાં પણ આવા પ્રકારની રાજ્યસભા છે તેમાં જુદા જુદા વર્ગોના પ્રતિનિધિઓ બેસે છે—જેવા કે વ્યાપારી લોકોનો પ્રતિનિધિ, મીલના માલિકોનો પ્રતિનિધિ, મોટા મોટા જમીનદારોનો પ્રતિનિધિ, વિદ્વાનો તરફથી નીચે

આરોગ્યના વિધિવિધ વિષયો પર લોકોને સમજણ પડે એવી ભાષામાં ઉપયોગી ભાષણો આપ્યાં હતા. પ્લેગ, - મેલેરીઆ, રોગો સંબંધી સમજૂતી આપનારા નકશાઓ તથા ચિત્રો બોધદાયક હતાં. યુરોપના દેશો સાથે મરખાવતાં આરોગ્યની બાબતમાં હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ કેવી નબળી તથા કંગાળ છે, આરોગ્ય વિદ્યાના જ્ઞાનથી આયુષ્ય યુરોપમાં કેવી રીતે કેટલા ટકા વધ્યું નય છે, સ્વચ્છ હવા, પાણી અને સારા પૌષ્ટિક ખોરાકથી કેવા ફાયદા થાય છે—એ સર્વબતાવનારા નકશાઓ લોકોને ઉમદા શિક્ષણ આપનારા હતા. પ્રદર્શનનો સીવિલાગ વડોદરાવાળા ડૉ. મિસ વિદ્યાબાઈની ઉચ્ચ પ્રકારની સમજૂતી આપવાની શક્તિને લીધે ખાસ આકર્ષક નીવડ્યો હતો.

પ્રસુતિ ગૃહના એક વિભાગમાં અસલની પ્રસુતિગૃહની વસ્તુસ્થિતિ બતાવવા ખારી-ખારણું બંધ રાખી મલીનમાં મલીન વસ્ત્રો સાથે તદ્દન ગલીય સ્થિતિનો એક ચોરડો બનાવવામાં આવ્યો હતો. અને તેની સામે સરખાવવા માટે એક બીજો ચોરડો આરોગ્ય વિદ્યાના નિયમાનુસાર ખારીખારણું ખુલ્લાં રાખી સ્વચ્છ, ધોએલાં વસ્ત્રો તથા બિછાના સાથે કેવી રીતે સુવાવડ થાય છે, તે બતાવવાને તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. અઠ્ઠમા-તમા તાત્કાલિક મદદના પ્રયોગો, બ્રુડ છાત્સ (ગ્રા-ગ્રાઇસ) ની બપાનીસ કસરતો તથા અનેના બાળાશ્રમના છોકરાઓની અંગબળની વિધિવિધ કસરત હજારો લોકોનું ખેંચાણ કરી રહી હતી. આ ઉપરાંત એક વર્ષની અંદરના બચ્ચાંઓનો એક “બેબી શો” (Baby Show) કરવામાં આવ્યો હતો. અને સૌથી સારા બચ્ચાંઓને ધનામે આપવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રદર્શનના પરિણામ રૂપે જાહેર મેળાવડા સમક્ષ સુરત સેનેટરી એસોસી-એશન (આરોગ્ય જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ) સ્થાપવાનો ઠરાવ થયો હતો. ૨૬,૦૦૦ માણસોએ આ પ્રદર્શનનો લાલં લીધો હતો જેમાં ૬,૦૦૦ સ્ત્રીઓ હતી.

પ્રદર્શનનું કાર્ય કરનારા કેટલાક કાર્યવાહકોનો કડવો અનુભવ સાર્વજનિક કામ કરનારાઓને લવિષ્યમાં ઉપયોગી અને બોધદાયી થઈ પડે એ વિચારથી આપવામાં આવ્યો છે. પ્રજાજીવન કેળવવાના કે સામાજિક સુધારણાના કોઈ પણ સાર્વજનિક કામમાં અમલદારોને સામેલ કરવાથી પ્રજાકીય તત્વ ઓછું થાય છે અને તેમ થવાથી પ્રજાને, કાર્યમાં સાધારણ સમાજ વર્ગને જે ફાયદો થવો જોઈએ તે થતો નથી અને તેથી કાર્યની સફળતામાં તેટલી ન્યૂનતા રહે છે.

મહિલા વિદ્યાલય

તા. ૫ મી જુનને દિવસે ડીરટ્રીકટ જડજ મી. અડવાનીને હસ્તે એક જાહેર મેળાવડા સમક્ષ “શ્રી સુરત મહિલા વિદ્યાલય” ખુલ્લું કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં આજ પંદર દિવસના અર્ધ સમયમાં ૮૦ મહિલાઓ દાખલ થઈ ચુકી છે. તે પરથી આશા રહે છે કે ટુંક સમયમાં તેની સંખ્યા ઘણી વધી જશે. સરકાર કે મ્યુનિસિપાલિટીની કંઈ પણ સહાય લીધા શિવાય સાર્વજનિક આશ્રયપર આધાર રાખીને, તેમ જ અભ્યાસ-ક્રમ ખાસ સ્ત્રીઓને અનુકૂળ થાય એવો રાખીને આ સંસ્થાએ નવીન દીશામાં કામ શરૂ કર્યું છે.

સુરત કોલેજ.

સુરતમાં કોલેજ ખોલવા માટે પ્રયત્ન ચાલી રહ્યા છે. દરેક સંસ્થાના પ્રાણરૂપ રહેતા દ્રવ્યનો બહોળ લેગો કરવા માંડ્યો છે. અને આજ સુધીમાં લગભગ રૂ. ૦,૦૦૦ (પચાસ હજાર) ભરાયા છે. ઉપરાંત બે ત્રણ ટ્રસ્ટોમાંથી સારી રકમ મેળવવાની આશા રખાય છે.

શ્રી સમાજ.

સુરત શ્રી સમાજે પોતાનો ઉત્સાહ ચાલુ રાખ્યો છે. શ્રી સલાસદોની સંખ્યા ૮૦ ની થઇ છે. આરોગ્ય વિધાના તથા ગીતાના ઠક્કાસો નિયમિત રીતે ખંતથી ચાલે છે. વડોદરાવાળા ડૉ. મિસ વિદ્યાબાઈએ મહિલા વિદ્યાલયના મકાનમાં “સમાજની ઉન્નતિમાં શ્રી તથા બાળકની સારી માવજતની જરૂરીઆત” એ વિષય પર બે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

ડીસ્ટ્રીક્ટ એસોસીએશન.

સુરતની ડીસ્ટ્રીક્ટ એસોસીએશન (હલ્લા સભા) આખરે યુવાન વર્ગના ઉત્સાહથી કંઈક હતી. બગૃત થઇ છે. તા. ૧૮ મીએ તેની એક સભા મળી હતી. ઇન્ડિયન કોલસોસાઈએશન એક્ટના મુધારા સ્ક્રીમિ તથા આર્યશાળા માટેની સરકારની રાજ્યનીતિ સ્ક્રીમિ વાંધે બહિર કરી સરકારને એક અરજી મોકલવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રમુખ, સેક્રેટરી તથા કમિટીની ચુંટણી થયા પછી બંને હવે કાંઈ કરવાનું ના રહ્યું હોય એમ એ સંસ્થા નિદ્રાવશ થઇ જણાય છે. દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે “સ્વરાજ્ય” નાં રણશીંગા કુંકાય, પ્રેસ એક્ટ રદ કરાવવા પોઠારો થાય, ત્યારે સુરત શાન્ત રહે એ શું શોચનીય નથી?

કરસુખરામ વીરસુખરામ હોરા

અમદાવાદ.

૨૫-૬-૩૬

નાતબતનાં મંડળોની પરિષદ.

શ્રીયુત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીના પ્રમુખપદ નીચે આ પરિષદ સંપૂર્ણ રીતે કુત્તેહમંદ નીવડી હતી. પ્રમુખનું ભાષણ સંસ્કૃતમતનું હતું તેથી એમના વિચારો સાથે બધા એકમત થઈ ના શકે એ સ્વાભાવિક છે પણ એમાં રહેલી વિદ્વતા

અને સ્વદેશભક્તિ માટે ભેમત રહી શકે એમ નહોતું. શ્રીયુત્ ગાંધીને પરિષદ સમક્ષ એક સ્વતંત્ર ભાષણ આપવાનું નિર્મન હતું. ત્યાં એમણે નાતો બાબત જે વિચારો દર્શાવ્યા તે, તથા અત્યજ વર્ગ પ્રત્યે આપણા કર્તવ્ય બાબત જે બોધ કર્યો તે નીચે પ્રમાણે હતો. શરૂઆતમાં પ્રશ્ન એ “એ કર્તવ્યમાંથી મુક્ત થયા છે અને હવે આપણા એમના પર હુકમ નથી છતાં આ પ્રસંગે આપણા કામમાં ભાગ લેવા આવ્યા છે તે મહાદી કૃપા થઈ” છે વગેરે કહેલું તેન. સ બધામાં શ્રીયુત્ ગાંધી બોલ્યા કે.—

“પ્રમુખ સાહેબ, આપે તો મહારા દ્વાર મહેરો આજ્ઞા કર્યો છે. હું અને કર્તવ્ય શીખવા આવ્યો છું અને ફત્વું થયો હોય એમ બીલકુલ માની શકતો નથી. આજના પ્રસંગને યોગ્ય કંઈ તૈયારી મહારાથી થઈ શકી નથી તે માફ કરશો. કારણ કે હું રહ્યો મનુષ્ય અને હવે બોલ્યા કરતા મનુષીમાં કંઈ વિશેષ રહેલું છે એમજ મને ધાર્યા કરે છે. નાતો સ બધામાં બોલતા એમણે કહ્યું કે સેક્રેટરીના રીપોર્ટ પરથી જાણાય છે કે ધારીઓના મહાવાળાના કહેવા પ્રમાણે આપાનેરી ધારી મૂળ આપાનેરી વાણીયા હતા. ધધાએ કરીને ધારી થયા છે. ભવિષ્યમાં કેળવણી, ચારિત્ર્ય, રહેતીકરણી વગેરેથી ધારી વાણીયા અને વાણીયાથી વધારે જ્ઞાન અને અથવા ધારીથી વધારે અધમ થાય એ સંભવિત છે.

આપણા દેશની નાતોના સ બધામાં એવા ફેરફાર થયા છે અને ધરો એમ હું માનું છું. અત્યજ વર્ગ તરફથી આપણું વર્તન તે મહારાજ બગદાર જેવું છે જ્યાં સુધી એમના સ બધી હંમત વિચારો અને આચારોમાં ફેરફાર કરવી નહીં શકે ત્યાં સુધી હું રહેવાનો નથી.”

આ સિવાય આ પરિષદમાં સમાજસુધારાના ઘણા પ્રશ્નો પર બહુ વિદ્વતાભર્યા અને ઉપયોગી લગભગ ૪૦ ભાષણો થયા હતા અને એણે અમદાવાદના શ્રીપુરુષોમાં સ સારસુધારાના વિચારો ફેલાવવાનું બહુ અગત્યનું કાર્ય કર્યું હતું. લગભગ બધી નાતોના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા અને એમની સમક્ષ વિધવા પુનર્લગ્ન અને નાતો સમૂળગી તોડવાના સવાલો સિવાયના બધાજ પ્રશ્નો બહુ છૂટથી ચર્ચાયા હતા. સિવાય મ સાર સુધારાના મહા પગથી કદી નથી ચર્ચાતા એવા ધર્મચાર્યોએ પોતાના પૈસાનો સહુપયોગ કરવા બાબતના તથા દેશના આરોગ્ય બાબતના કારણોપર પણ બહુ સારી ચર્ચા થઈ હતી. છુટક છુટક જ્ઞાતિમંડળોનું એક ભેગું જ્ઞાતિ સમસ્ત મહાળા આ પરિષદને પરિણામે ગોખલે મોઆયતીએ સ્થાપ્યું છે અને વર્ષ દર્મિયાન કંઈ ચાલુ કામ કર્યો કરવાની એ દ્વારા ગોઠવણ થશે.

વનિતા વિશ્રામ મહિલા વિદ્યાલય.

તા ૧ લી જુલાઈ ૧૯૧૬ થી વનિતા વિશ્રામ તરફથી ખાડીઆમાં આ સંસ્થા શરૂ કરવાની નક્કી કર્યું છે. આપણા રીતરીવાજોને અનુકૂળ થાય તેવા વખત અને અભ્યાસ-ક્રમ સંખ્યામાં આવ્યો છે. પાંચ વર્ષમાં મેટ્રીક્યુલેશન જેટલું જ્ઞાન મળી શકશે.

અભ્યાસના વિષયો નીચે પ્રમાણે છે —

૧ હિન્દી, ૨ ગુજરાતી સાહિત્ય ૩ સંસ્કૃત ૪ ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ૫ ગણિત અને અર્થશાસ્ત્ર
૬ ગૃહવ્યવસ્થા અને આરોગ્યવિદ્યા, ૭ ફેલ્ડ, સિવિલ સર્જીટ વગેરે

૮ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર { રસાયણ, પદાર્થ વિજ્ઞાન, શસ્ત્રવિદ્યા, ખગોળવિદ્યા, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણિવિદ્યા અને ચરિત્રવિદ્યા

અમેજી શિવાયનું સઘળું જ્ઞાન ગુજરાતી મારફતે આપવાનું છે. પરંતુ અમેજી ફરજવાત છે, અને એ બાધાજ્ઞાન સંગીન કરવા તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવશે. વિદ્યાવધનો વખત બપોરે ૧૨ થી ૪૧૫ નો રાખ્યો છે.

સૌ. શારદા મહેતાએ આ સંસ્થાના પ્રિન્સિપાલ પાંચ વર્ષ સુધી રહેવાનું કબૂલ કર્યું છે. ઉપરાંત રા. લક્ષ્મીશંકર હરિશંકર જ્ઞેશી, એમ. એ. ને અમે ખાસે અભિનંદન આપીએ છીએ; એમણે હજી તો જીવનની શરૂઆત છે છતાં પૂર્ણ સ્વાર્થત્યાગ કરી હાલમાં આ ઉપયોગી સંસ્થામાં જોડાવવા અને તે દ્વારા દેશને ઉપયોગી થવામાં જ પોતાનું હિત માન્યું છે. હમણું એમણે અમુક મહિનાઓને માટે જ પોતાની સેવા મહિલાવિદ્યાલયને અર્પણ કરી છે એ ખરું; પણ એથીએ એમના હૃદયમાં સ્વદેશ ભક્તિનાં કેવાં અંકુરો છે ને જાણ શકાય છે. ડૉ. અમીન અને રા. ઠાકોરે અમુક કલાકો મફત શિક્ષણ આપવાનું માથે લીધું છે તે કંઈ એણું ખુશી થવા જેવું નથી.

ગુજરાત સભા.

રવિવાર તા. ૧૮ મીને રાજ થીયુટ ગાંધીના પ્રમુખપદ નીચે “પ્રેસ એક્ટ” તથા “ઇન્ડિયન કોન્સોલીડેશન એક્ટ” વિરૂદ્ધ પોતાનો મજબૂત અભિપ્રાય દર્શાવવા ગુજરાત સભાએ અમદાવાદના શહેરીઓની ગંજાવર બહેરસલા બોલાવી હતી. એ પ્રસંગે પ્રથમ ઠરાવ રા. બા. રમણલાલએ મૂક્યો. એમાં મિસિસ એસન્ટના “ન્યુ ઇડિયા” પાસે રૂ. ૨૦૦૦ ની મદદાસ સરકારે જમીનગીરી માગી તથા એ એક્ટને પીળા જે જે નુકસાન છે તે તરફ સખ્ત અણગમો દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. એને જાનુબોદન આપતાં મી. જીવણલાલ બેરિસ્ટરે અમદાવાદને એ એક્ટ પસાર થવા પછી શું શું હુઝ થયું છે તે જણાવ્યું.

પ્રેસ એક્ટથી ગુજરાતને થયેલાં નુકસાનો.

દરવર્ષે સ્વદેશી મિલમંડળ મહાન દેશભક્ત દાદાભાઈ નવરોજીની જયંતી પૂર્ણ ધામધુમથી ઉજવે છે. તે પ્રસંગે દેશભક્તિ બજૂત થાય એવાં ગાયનો ઉત્તમ સંગીત સાથે ગવરાવવામાં આવે છે. એક જે વર્ષથી આવાં ગાયનો કોઈ માલીકો આ એક્ટને લીધે છાપતા નથી તેથી એ પ્રસંગે એનાં પુસ્તકો તૈયાર પહેલાં કરાતાં તે થઈ શકતાં નથી. હવે આ કાવ્યોની પસ દગી બહુ સાચવીને કરવામાં આવે છે. એમાના કેટલાંક કાવ્યો તો સુરકારના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલા અને વાંચનમાળાના પુસ્તકોમાંના છે. “સ્વદેશ કીર્તન” નામનું મોટું પુસ્તક આ પ્રમાણે છુટક છુટક વખતે ચુટેલાં સઘળાં દેશભક્તિનાં કાવ્યોનું હતું. તેનાં એકે એક કાવ્યો રા. બા. રમણલાલ પાસે તપાસ-રાવ્યાં હતાં છતાં એ પુસ્તક સરકારે જપ્ત કર્યું. “હિન્દના મિત્રો અને પુત્રો” ના જીવનચરિત્રો રા. પાંડુરાવ જીવણલાલ દેશાઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતાં હતાં. પહેલું પુસ્તક દાદાભાઈ નવરોજીના જીવનચરિત્રનું હતું, બીજું મોહનદાસ ઠેરમચંદ ગાંધીનું જીવનચરિત્ર હતું અને ત્રીજું તથા ચોથું સ્વ. ગાંધીજીના ભાવણી અને

જીવનને લગતું જે સાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. હવે ગોખલે જેવાનું જીવન અને ધારા-સલાઓમાં તથા કૉન્ગ્રેસમાં કરેલાં સાધણોનો સાર એમાં વાંધાભરેલું શું હોઈ શકે? ગોખલેના જીવનમાંજ રાજદ્રોહ જેવું શું હોય? છતાં એનો ખીજો ભાગ જન્મ કરવામાં આવ્યો; અને તે દિવસથી રા. પાન્ડુરાવની પ્રવૃત્તિ બંધ થઈ. એ ખાતે એમણે બહુ થઈને રા. ૨૦૦૦ નું નુકસાન વેઠ્યું છે.

સુરતનું “શક્તિ” પત્ર અને નડિયાદનું “ગુજરાત” પણ આ રીતેજ બંધ કરવામાં આવ્યાં.

અમદાવાદમાં “ઉદ્બોધન” નામનું એક ઉત્તમ માસિક “સ્વદેશી મિત્ર મંડળ” ચલાવતું હતું. એમાં જીવનચરિત્રો, રાજદ્વારી લેખો, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ વગેરે બહુ ઉત્તમ પ્રકારના લેખો આવતા. જે વર્ષમાં એણે એટલી નામના મેળવી હતી કે એટલા વખતમાં એવા ખીજા કોઈ પત્રે તે પહેલાં એવી નામના મેળવી નહોતી. આ પત્ર પણ અમદાવાદનાં છાપખાનાં વાળાઓ છાપવાની ના પાડવાથી બંધ કરવામાં આવ્યું. આમાંની કેટલીક હકીકત રા. જીવજીવાલે એ સભામાં જણાવી હતી.

ગુજરાત કૉલેજ.

ગુજરાત કૉલેજમાં નવા વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાની જે વર્ષો વર્ષ ના પાડવામાં આવે છે તેના સંબંધમાં ગોખલે સોસાયટીએ નીચેનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે:—

“આ સોસાયટીને અત્યંત ખેદ થયો છે કે છેલ્લાં વર્ષોથી ગુજરાત કૉલેજમાં નવા વિદ્યાર્થીઓને દાખલ થવામાં બહુ મુશ્કેલી નડે છે અને તેથી એમાંના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ ફેજવણી લેવાની તક બંધ કરવી પડે છે. આ સભા આત્મીયી માને છે કે આ કૉલેજને વિસ્તાર વધારવાનો અખત આવ્યો છે અને સરકારને નક્કરપણે વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે ગુજરાત કૉલેજમાં જેમ અને તેમ વહેલી બધા વિદ્યાર્થીઓ આવે એવી સગવડ જરૂર કરવી.”

ગુજરાતી.

માસિકો.

ઇંગ્લેન્ડ.

પ્રેસિડેન્સી કૉલેજની તપાસનો રીપોર્ટ.

હિંદમાં જાહેર બાબત ઉપર સ્વતંત્ર વિચાર દર્શાવવાને માટે પંકાએલા મૉડર્ન રીન્યુના અધિપતિએ, કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજના પ્રો. ઓટન ઉપર થયેલા હુમલાની તપાસ કરવા નીમેલી કમિટીના એકતરફી રીપોર્ટ ઉપર બહુ મહિનાના અંકમાં સમ્પત્તિ ટીકા કરી છે. આ જે કમનસીબ બનાવ રાખેલી લખણો થોડાક વખત ઉપર

સર રમીન્દ્રનાથ ટાગોરે લખેલી દર્શાવેલી હતી કે આ જાળતની તપાસ થતાં બધા કોષ નબળી બાંધુ એટલે કે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર જ નાંખવામાં આવશે; અને મીં એટરજના મત પ્રમાણે થયું પણ એમ જ છે. તેઓ લખે છે કે:—

“સરકાર અને કમિટી બંને એમ પારે કે કે કોલેજના છુટક છુટક વિદ્યાર્થીઓ તથા સમસ્ત મડળ ઉપર જે શિક્ષા નાંખવામાં આવેલી છે તેને નેચો બરાબર પાત્ર છે. અને હવે પછી જે વ્યક્તિઓ ખાસ ગુન્દેગાર માલમ પડે તેમને વધુ શિક્ષા કરવાનું કામ તેઓ અધિકારી મડળના ઉપર મૂકે છે. પ્રો. ઓટન તથા આ બાબત સાથે સબધ નરાવતા બીજા પ્રેફેસરો માટે તે કરાવમાં કરવામાં આવેલી ટીકા એ છે કે “શિક્ષકોમાં ડહાપણની ખોટ જણાય છે”...વિદ્યાર્થીઓનો ગુન્દો ગમે તેટલો ગંભીર ગણવામાં આવે તો પણ રીપોર્ટ વાંચ્યા પછી સ્કેન્ડલ ખરું શક્ય રહેતી નથી કે પ્રેફેસર ઓટને આપેલા કારણ વગર, અથવા તો તેની વર્તણૂકનો તદ્દન ઉદાર નબંદે વિચાર કરતા પણ જુદે જુદે પ્રસંગે તેની વર્તણૂકથી વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર પડેલી ખોટી છાપ વગર, તે હકીકત કે હમલો થવા પામત નહિ.”

આ બનાવને જન્મ આપનાર કારણોની કમિટીએ નીચે મુજબ સમાલોચના કરી છે:—

પ્રેસિડેન્સી કોલેજના બહોમસ્તની સાધારણ સ્થિતિ વિષે કમિટીએ સમાજપૂર્વક તપાસ કરી છે તેમને માલુમ પડ્યું છે કે થોડાક વખત થયા, મુખ્યત્વે કરીને રાજકીય કારણોને લીધે વિદ્યાર્થી મંડળમાં એક ભત્તરો સરો પડે છે કે જેને પરિણામે નેમતામ ઉદ્ઘાટનો નુરસો તથા જરા જરામાં ખોટું લગાડવાની અસાધારણ સ્થિતિ ઘબડ થઈ છે. પોતાની જરામદારી પૂરેપૂરી સમજ્યા વગર પોતે માની લીધેલા ચોવાંત હકો ઉપર ખાસ ભાર મૂકવાનું વચણ આ જુવાનીઓમાં દંખાયું છે. બહેર છાપાઓમાં નિયમોના બંગ સબધી થતા વગરવચાર્યા લખાણો બરાબર અસર તથા બળવાના હાનીકારક હીમાયતીઓની મળવળને લીધે આ કમતનીબ સ્થિતિ હજી થયેલી ગણી શકાય.”

આ સંબંધી મી. એટરજ લખે છે કે:—“આપણા યુવકોમાંના કેટલાએક ઉદ્ઘાટ છે એમાં તો કાંઈ શંકા નથી, પણ કયા દેશમાં તેમ નથી? જ્યાં અમે ધારતા નથી કે સાધારણ રીતે આપણા યુવકો બીજા દેશના તે જ જમરના માણસો કરતા વધારે ઉદ્ઘાટ હોય, ઉવટું આપણા ઉકડાઓ ન્યાં માન ધરતું હોય, ત્યાં માન આપવાને વધારે તૈયાર હોય છે.”

“યુવકો કોઈ કોઈ વખતે ભૂલથી ઉદ્ઘાટ અને નાફરમાનીને સ્વમાનની તીક્ષ્ણ લાગણી તથા સ્વતંત્રતાના નુરસા તરીકે ગણે એ બનાવનાજેગ છે તેવીજ રીતે તેમના રૂઝીને તાગેશરીને માન આપવાની એક રીત તરીકે ગણવાની ભૂલ કરે છે, અને એ જ રીતે કેટલાક અધિકારીઓ આપણા ઉગતા રાજકીય જીવનને એક ગળવા તરીકે લેખે છે. આ એક એવી બાબત છે કે જેમાં અત્યંત ડહાપણભરી, વિચારશીલ અને કુલાબાજ નીતિની જરૂર છે, નહિ નો ઉદ્ઘાટને કચડી નાખવા જતાં સ્વતંત્રતાનો નુરસો પણ કચડાઈ જાય. જગાનાઓ થયા આપણા દેશમાં એટલી તો ગુલામગીરી છે કે હિંદીઓ મનુષ્યને છાને તેથી રીતે ધીમે ધીમે દ્યાર ઉભાં રહેતા શીખે તે માટે કેટલાક અવિચારી યુવકોમાં અણધારી રીતે અનાયાસે જન્મ પામતી ઉદ્ઘાટ, નાફરમાની વગેરેનું પણ જોખમ બેઠોરી લેવાની જરૂર પડે. ઉદ્ઘાટને માત્ર સ્વમાન કે સ્વતંત્રતા નુરસાનું લેખીય રૂપ છે.”

વિદ્યાર્થીઓ ઉપર જરા જરામાં ખોટું લગાડવાનો દોષ શા માટે મૂકવામાં આવ્યો છે તે કમિટીના રીપોર્ટના નીચેના ઉત્તર પરથી જણાશે.

“ચોક્કસ યુરોપિયન પ્રોફેસરો વિદ્યાર્થીઓને જોનાવના કોઈ વખતે જે નાં વિચારો યુરોપિયન હોય તે છે તે વિષે અમે જોલ્યા વગર રહી શકતા નથી. અમારી ખાસે સાક્ષી છે કે એક જુવાન યુરોપિયન પ્રોફેસરે પ્રેસિડેન્સી કોલેજના ચોક્કસ વિદ્યાર્થીઓને પૂછ્યું કે તેઓ શા માટે જગતની જનાવરો માફક ધૂરકતા હતા? ખીજાએ કોઈ જુદાજ પ્રસંગે પૂછ્યું કે તેઓ શા માટે વાદ્યોની માફક વાત કરતા હતા? ત્યારે ત્રીજાએ એમ પૂછેલું કહેવાય છે કે તેઓ શા માટે કુદી પી માફક વર્તતા હતા?”

‘વિદ્યાર્થીઓને જગતી જનાવર, વાદ્યો અને કુદીની સાથે સરખાવવું એ વિદ્યાર્થીઓ કે હિંદીઓ તરફ કંઈ ખાસ વેર દર્શાવતું નથી પણ એ તો ચોક્કસ છે કે તે તેમને માટેનો તિરસ્કાર બતાવતી આવે છે. કોઈ આપણા ઉપર વેર રાખે તે મમી મકાઈ, તરુ વિરમ્મ ખમરો મહું કકડું છે કાર કે મલુસો સાધારણુ મીને પોતાના મરોબરીઆ કે પોતાયો હંચા તરફ વેર મળે છે પણ માત્ર એ ત્રીયા હોય તેમના તરફ તિરસ્કાર દર્શાવે છે. કોઈ માણસો ખીજાને માટે તિરસ્કાર પ્રતિલાવે કે પછી તેની તરફ એક યોદ્ધા આશ્રયદાતા તરીકે વર્તે—અમે તેમ કરે—પણ યોદ્ધાને જાણે સામાને મન અપમાન બરાબર છે. ગુરુ શિષ્યના સંબંધમાં તેવું કશું પણ જોઈએ નહિ.’

હિંદી યુનિવર્સિટીઓના બધારણુ

હિંદીઅન રીઝ્યુના મે મહીનાના અકમા યુનિવર્સિટીના બધારણુના પ્રશ્ન ઉપરનો લેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. હાલ હિંદમાં કેટલીક નવીન યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ છે અને તેમના બધારણુ, શિક્ષણક્રમ વગેરે સંબંધી વ્યવસ્થા કરવાનું કામ આવી રહ્યું છે, તે વખતે યુરોપ અમેરિકાની નવીન પદ્ધતિસર કામ કરતી યુનિવર્સિટીઓ ઉપરથી ઉપજતા વિચારો ઉપયોગી થઈ પડે એમ કે લેખક ઑક્સફર્ડ તથા કમ્બ્રિજની પૂરાણી યુનિવર્સિટીઓને કરવા પડતા સુધારાવધારા તરફ ધ્યાન ખેંચી, ત્યાંની ખર્ચિ ગ હામ, લિડસ વગેરે નવીન યુનિવર્સિટીઓની કાર્યપદ્ધતિ વિષે અનેક વિગતો આપી, તેમના મુખ્ય લક્ષણો નીચે સુજળ દર્શાવે છે:—

‘તેઓ કોઈ ઉપરાત ગંધોમાને માટે પણ શિક્ષણ આપે છે. આર્ટ્સ અને કાયદો તેમાં જોણ બાળ બળવે છે. વિજ્ઞાનને પ્રધાનપદ આપવામાં આવે છે અને હુનરકલેજમાં ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે એવું શિક્ષણ તે તેમનું સૌથી અગત્યનું અને ધ્યાન ખેંચનાર લક્ષણ છે. વૈદકશાસ્ત્ર હિંદનેરી તથા ખેતીનું શિક્ષણ, સંઘળી નવીન યુનિવર્સિટીઓના કાયકમમાં જોવામાં આવે છે. જનસમાજમાં કળવણી ફેલાવવાના કામનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. દિવસના ઘોડાક કવાકને માટેના વિદ્યાર્થીઓને પણ હાખલ કરવામાં આવે છે અને યુનિવર્સિટીને પ્રવજીવન સાથે ઘાડા સંબંધમાં લાવવાના દરેક પ્રયત્ન થાય છે. જે આ નવીન યુનિવર્સિટીઓને પ્રજાની પ્રગતિમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, તો તે આ વ્યવસ્થાને લીધેજ છે.’

આ બાબતમાં આપણી પછાત સ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપીને લેખક કહે છે કે —

‘હાલ હિંદમાં જેવી યુનિવર્સિટીઓ મોજી છે તેવી, કે પછી કેવળ નાનસિક શ્રેષ્ઠતા અને વ્યવહારિક નિરપયોગિતાને વડું અને વડું પોષનારી યુનિવર્સિટીઓની સંખ્યામાં વધારા કરવાથી આ સ્થિતિ સુધારશે નહિ એ નો દેખીતું જ છે. કેવળ વિજ્ઞાનમાં ઉચી નીપજીતા, કે લાગે વખત વાગે એવા યુનિવર્સિટી શિક્ષણક્રમ કે ઘોડાક માણસને લાખદાયક થઈ પડે એવી ઇતિહાસ, કીલસુકી અને ભાષા સંબંધી ઉચી શીરોની મધ આપણને જરૂર નથી. આપણે એ જોઈએ છે તે તો હુનરકલેજોને માટે જરૂરી એવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની ખીલવણી અને વ્યવહારુ ઉપયોગી જ્ઞાનનો ખોળો ફેલાવો. જો આપણે આ વિષયોની અવગણના કરીશું તો આપણને યુનિવર્સિટીઓથી કાંઈ ફાયદો નહિ થશે એટલું જ નહિ પરંતુ હાલની શિક્ષણપદ્ધતિને લીધે આજના ચારિત્રમાં જે કોષો છે તેને વધારે જડ કરીશું.’

અંગ્રેજી અને હિંદી ભાષાઓ.

શ્રી ૦ નારાયણરાવ ઈન્ડિયન એન્ડ વેસ્ટના જુન મહીનાના અંકમાં લખે છે કે—

‘અંગ્રેજી ખુબે દરવાજેની વેપારી રાજનીતી જેમ હિંદી દુરરકલોગને ખમવુ પડ્યુ છે તેમ દેશી ભાષાઓને પણ નુકસાન થયુ છે ખર અંગ્રેજી ભાષા મંગ્રેજ બનાવટની થીએ કરતા પણ વધારે આશ્રય અને મહેરવાની લોગવે છે આખા હિંદને માટે કોઈ સામાન્ય દેશી ભાષા નથી તેથી આ પરદેશી ભાષાને ઘણુ જોર મળે છે, અને રાજકીયા પ્રજાની ખાસ હોવાને થીએ તેને જે અગત્યતા સ્વાભાવિક રીતે મળે તે બાજુએ મુખીએ તોપણ યુરોપિયન જ્ઞાનના દેવાવાનેજ કેળવણીના મુખ્ય ઉદ્દેશ તરીકે સ્થાપવાની હિતકારક રાજનીતિથી અંગ્રેજીને દેશી ભાષાઓને જોરે બેહદ લાભ થયો છે ૧૮૫૪ ના ગરુપેયનમાં એવી આરા દર્શાવવામાં આવી હતી કે જેમ દેશી ભાષાઓની અગત્યતા સમજાતી જશે તેમ હિંદી ભાષાઓના સાહિત્ય યુરોપિયન પુસ્તકોના તરજુમાથી કે યુરોપિયન પ્રગતિના જુસ્સામાં તરંગાળ થયેલા માણસોના સ્વતંત્ર લખણોથી ધીમે ધીમે સમૃદ્ધ થશે ’ ૧૮૭૬ અરે આ પ્રમાણે થયુ પણ છે અને જનસમૃદ્ધમાં જળવણીનો પ્રસાર થતા તરજુમા તથા સ્વતંત્ર પુસ્તકોને માટેની માગની વધશે. દેશી ભાષાઓ યુરોપિયન જ્ઞાન તથા હિંદી અને અંગ્રેજી સંસ્કૃતિના મિશ્રિથી ઉત્પન્ન થતી એક નવીન જ સંસ્કૃતિના જ્ઞાવાના કામમાં જરૂર અગત્યનો ભાગ લેશે પરંતુ આ મહાનુ કાર્ય થોડાક દેશાભિમાની હિંદીવાનોના સાહસને માટે જ રાખી મૂકવામાં આવેલું છે કેળવણિયા હિંદીવાનોના મોટા ભાગને એમ વિચારતા શિખવવામાં આવે છે કે દેશી ભાષાઓ તેમને માટે નહ, પણ માત્ર અંગ્રેજીથી અજ્ઞાન એવા સાધારણ જનસમૃદ્ધ માટે છે નવીન સંસ્કૃતિ. અને નવીન જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાનો તેમનો ધર્મ બજાવવાને માટે જે દેશી ભાષાના જ્ઞાનની જરૂર છે તે જ્ઞાન તેમને હાલની શિક્ષણપદ્ધતિ આપતી નથી તેમના પુસ્તકો, તથા તેમના તરજુમાઓને માત્ર જાહેર પ્રજાના આશ્રય ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે કેળવણી ખાતુ તે પુસ્તકોને મટે કહી બલામણુ પણ કરતુ નથી તો પણ વિદ્યાર્થીઓને તેમની ભાષામાં વિચાર દર્શાવતા શિખવવાને માટે તેનો ઉપયોગ તો કયાથીજ કરે ?

ગુજરાતી

હિંદી સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટી

‘સમાલોચક’ના જુનના અંકમાં શ્રી મનસુખલાલ આત્મારામ માસ્તરે આ યુનિવર્સિટી વિષે એક વિચારપૂર્ણ લેખ લખ્યો છે નવી સંસ્થાના વિશિષ્ટ તત્વો લેખક નીચે પ્રમાણે જણાવે છે—

‘પ્રથમ તો આ યુનિવર્સિટી પ્રાન્તિક નથી પણ સમસ્ત હિન્દની છે ખીન્તુ આ યુનિવર્સિટીમાં માધ્યમિક અને ઉચી કેળવણી માતૃભાષાદ્વારા આપવામાં આવશે ત્રીજી અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યનું શિક્ષણ બીજી ભાષા તરીકે આપવામાં આવશે અર્થાત્ ગૌણ સ્થાન લેશે ચોથુ સ્ત્રીઓએ સંસારમાં શાશ્વત ધર્મો બજાવવાના છે તથા કુદરતી રીતે કયા કયા કાર્યો કરવાના છે તે ખાસ લક્ષમાં રાખી તેનો અભ્યાસ ક્રમ નિર્ણય કરવામાં આવશે પાચમુ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે ખાસ સ્ત્રીશિક્ષકો તૈયાર કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.”

માતૃભાષાદ્વારા માધ્યમિક અને ઉચી કેળવણી આપવાના સિદ્ધાન્ત વિષે તેઓ જણાવે છે કે—

“જગત્માં સર્વ મોટા દેશોમાં શિક્ષણ માતૃભાષાદ્વારા આપવામાં આવે છે; હિન્દુ જ માત્ર અપવાદરૂપ છે. મનુષ્યોને શિક્ષણ માતૃભાષાદ્વારા મળવું જોઈએ એ સૂત્ર સ્વતઃસિદ્ધ છે. પરભાષામાં શિક્ષણ આપવાથી વિદ્યાર્થીઓને માનસિક બોજ વધે છે તથા ઘણી વખતે જુદા જુદા વિષયો તેઓ જલદીથી મમજી શકતા નથી એ ફરિયાદમાં સત્યના ઘણા અંશો સમાયલા છે અને તેથી માધ્યમિક કેળવણી માતૃભાષાદ્વારા આપવાનું જે નવું અને હિરમતભર્યું પગલું પ્રો. કર્વેએ ભર્યું છે તે માટે હું તેમને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ. પરંતુ ઉંચી કેળવણી પણ માતૃભાષા દ્વારા જ આપવી જોઈએ એ સિદ્ધાન્તને માટે મતભેદના અવકાશ રહે છે. આપણા સાહિત્યની દૃઢિતા, આપણા દેશની અનેક ભાષાઓ અને તેને લીધે પ્રબલ બીજવવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ, અંગ્રેજ સાહિત્યની ઉંચી સંપત્તિઓ, તથા આ દેશમાં રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના પાપવામાં તથા વિકાસવામાં તેણે ભજવેલો અગત્યનો ભાગ, તથા આપણી વિશિષ્ટ રાજકીય સ્થિતિ—આ મર્વ બાળતોપર ગંભીર વિચાર કરેલાં તરત જણાશે કે ઉંચી કેળવણી અર્થાત્ કૉલેજની કેળવણી પણ માતૃભાષાદ્વારા જ આપવી જોઈએ એવો આશ્રય દૂર અદેશી ભરેલો નથી—હાનિકર્તા છે.”

ઓ. પ્રિન્સિપાલ પરંજપેતુ એક ભાષણ.

પેટલાદના શ્રી સયાજી જ્યુબીલી બોર્ડિંગ હાઉસના વાર્ષિક મેળાવડા વખતે ઓ. પ્રિન્સિપાલ પરંજપેતુ એક ભાષણ ઇંગ્લેન્ડમાં આપ્યું હતું તેનો સાર ‘સાહિત્ય’ નાં જુનના અંકમાં શ્રી. કદયાબુરાય નથુભાઈ જોશીએ આપ્યું છે. બાળલગ્નનો સંબંધમાં તેમનાં વચનો બોધદાયક હતા:—

“અહીંની બાળલગ્નની પદ્ધતિની નીચલાં ધોરણોમાં પણ પરણેલા વિદ્યાર્થીઓ છે; વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં લગ્નની જવાબદારી શિર પર હોય તે ઇચ્છવાજોગ નથી આજના રીપોર્ટ પરથી જણાય છે કે સન ૧૯૧૫ માં બોર્ડિંગમાં ૧૫ વર્ષની અંદરના ૨૨ વિદ્યાર્થીઓ પૈકી ૧૬ વિદ્યાર્થી પરણેલા હતા આ સ્થિતિ દષ્ટાંતરના લોકોને બહુજ નવાઇ ભરેલી લાગે તેવી છે દષ્ટાંતરની સ્કૂલમાં પરણેલો વિદ્યાર્થી એટલે એક આશ્ચર્ય-કારક બીના. આજના રીપોર્ટ પરથી જણાય છે કે ૪૦ વિદ્યાર્થીઓએ “બાળલગ્ન” વિરુદ્ધ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તે આવકારદાયક બીના છે. કેટલીક વાર બાહોશ વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ‘યુનિવર્સિટી’ની કારકીર્દી ઝળકતી હોવા છતાં પત્નીના લક્ષ્ણને લીધે જીવનની શરૂઆત મનમાનતી રીતે કરી શકતા નથી. જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાની તુંબડીએ તરતો થાય નહીં, ત્યાં સુધી તેણે લગ્નનો વિચાર સુદાં કરવો જોઈએ નહીં. હું સમજું છું કે યુવાનોને વડીલોના વિચાર વિરુદ્ધ ઉરકેંસવાનો આરોપ મહારા પર નહીં જ આવે. મહારે જે કહેવાતું છે તે એ છે કે યુવાનોએ વડીલોની સામા થવાનું નથી, પરંતુ તેમના તરફ પૂર્ણ માન રાખી તેમના વિચારોને નવી દિશાએ લઇ જવા, અને પછી તેમની ઇચ્છાને તાબે રહેવું જોઈએ. માન સાથે દંડીલ કરતાં પણ યુવાનોના જીવન બગડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, તે વે વખતે વડીલોની ધૂનને બાજુ પર મૂકવાની સલાહ હું યુવાનોને આપીશ.

નવજીવન અને સત્ય.

આ પત્ર પહેલું વર્ષ પૂરું કરી બીજા વર્ષનો આજે આરંભ કરે છે. તે પ્રસંગે અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે અમારા માર્ગમાં કેટલીક સુરક્ષીઓ હોવા છતાં, અમે, આ માસિકતું ૪૬ ૪૮ પાનાથી ૬૪ પાનાં જેટલું વધારવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આથી રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક—સર્વ રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની વધારે છૂટથી ચર્ચા કરવાની અને સાહિત્ય તથા વાર્તાના લેખોને પણ વધારે અવકાશ આપવાની અમે આશા રાખીએ છીએ.

૧ ૭

છ

શુભરાત સમગ્ર હિન્દના પ્રમુખમાં ન્હાનું હોવા છતાં એકંદરે તેનો પ્રદેશ ઘણો વિશાલ છે અને તેના બુદ્ધિ બુદ્ધિ, કળા અને ગામડાના લોકો પોતાને પરિચિત સંસ્થાઓનું અને જીવન પ્રવાહોનું વર્ણન અમને મોકલે તો જ અમારો ઉત્તુ કંઈક પણ સિદ્ધ થાય. આ કાર્ય માટે વિશાલ વિદ્યતા કે ઉંડી વિવેચક શક્તિની જરૂર નથી; તે માટે ફક્ત પોતાના દેશખંધુઓ માટે લાગણી અને તેમની સ્થિતિમાં રસ લેવાની જ જરૂર છે. આવા સાંદા ભાવથી રાચતા સર્વ શુર્જનખંધુઓને પોતાના પ્રદેશની સ્થિતિ વિષે ચોક્કસ માહિતી આપવા અમે અતઃકરણ પૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ.

સામ્રાજ્યમાં હિન્દ.

શિકાજ લોકોને ખબર છે કે જ્યારે આપણે મંદ રીતે રાજકીય પ્રશ્નો વિચારીએ છીએ તે વખતે સંસ્થાનોમાં અને ઇંગ્લંડમાં વિચરૂ પછી સામ્રાજ્યનો રાજનીતિને વિષે ઘણી ચર્ચા કરવામાં આવે છે એટલું જ નહિ, પણ હિન્દી સરકાર કે પ્રમુખની જરા સલાહ લીધા શિવાય કેટલાક મહત્વના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે. આ સ્થિતિનું સ્પષ્ટ પરિણામ આપણે સમજીએ. જ્યારે લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારે હિન્દની વફાદારી અને હિન્દી સીપાઈઓનો વીરતા વિષે ઇંગ્લેન્ડ રાજપુરૂષો વારંવાર બોલતા હતા તેમજ સામ્રાજ્ય સાથે હિન્દને વધારે સારી રીતે સાંધવાની અરપષ્ટ આશાઓ આપતા હતા. તે અરસામાજ મિ. ઝોનર લોએ સંસ્થાનોને ખાત્રી આપી હતી કે લડાઈને અંતે થવાની સલાહની શરતે ઘડવામાં તેમનો અભિપ્રાય લેવામાં આવશે. હિન્દને માટે આના બે અર્થ છે. એક તો સંધિની શરતો થોડે કે ઘણે અંશે આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપર અસર કરશે. કારણ કે, હિન્દને નહિ પણ કેવલ સંસ્થાનોને જ તે અસર કરે એ કંઈ બનવાનું નથી. અને બીજો અર્થ એ કે તે શરતો વિષે જ્યારે સંસ્થાનોને પૂછવામાં આવશે ત્યારે હિન્દને એક પરાધીન પ્રજા ગણી તેની સલાહ લેવામાં આવશે નહિ. તાત્પર્ય એ થાય છે કે હિન્દ સુદાન્ત સામ્રાજ્યને

અંગે જે સંધિ કરવામાં આવશે તે હિન્દુ સિવાય સામ્રાજ્યની સર્વ સત્તાઓ ધરાશે. સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો, હિન્દુ અત્યાર સુધી ઇંગ્લંડનું જ તાગેદાર હતું; હવે તે ઇંગ્લંડ અને આર સંસ્થાનેત્રું પણ તાગેદાર બનશે.

વિચાર શરૂ થતામાં આમ બન્યું. પણ જેમ જેમ વખત લય છે તેમ એક પાસ હિન્દની વીરતા કે વફાદારી, સામ્રાજ્ય સાથે સંબંધ કે વિચાર પછીની સ્થિતિ—એ સર્વ વિષે બ્રિટિશ રાજપુરુષોએ વધારે ને વધારે મૌન ધારણ કરવા માંડ્યું છે, તો બીજી પાસથી સંસ્થાનેત્ર તરફ વધારે ને વધારે પક્ષપાતની વૃત્તિ બામતી ગમ છે. જે વસ્તુ લગાઇ પછી સંભવતી લીતિરૂપે લાગતી હતી તે હવે તાર્કાલિક ચિન્તાના વિષય રૂપે જણાય છે. આ દેશમાં કેટલાક ઠંડ પેટે માને છે કે ઇંગ્લંડ અને સંસ્થાનેત્ર ઉપર લગાઇનો ચીટલો બધો ભાર છે કે હિંમને બીજી કોઈ વસ્તુનો વિચાર કરવાનો અવકાશ નથી. પરંતુ જેઓ ઇંગ્લંડથી આવતા તાર અને વર્તમાનપત્રો વાંચે છે તેઓ કોઇ બુદ્ધિ જ સ્થિતિનું દર્શન કરે છે. ઇંગ્લંડમાં ફરજિયાત લશ્કરી નોકરીનો કાયદો થયો છે પરંતુ ત્યાંના મોટા વર્તમાનપત્રો બંધ થયાં નથી અને તે બંધ થવાનો સંભવ પણ નથી અને તે પત્રના તંત્રીઓને, આપણી માફક લગાઇ દૂરથી જોવાની જ હોવાથી, હિંમનાં મગજ બધા વિષયોનો વિચાર કરવાને સ્વતંત્ર રહે છે. સંસ્થાનેત્રોએ તો આપણી માફક મોટા લશ્કર જ મોકલ્યું છે અને પછી સ્વાભાવિક રીતે લગાઇ પછીના પોતાના હક વિષે નહિ પણ હમણાંજ આર્થિક રાજનીતિનું નિરાકરણ લાવવા માટે ચળવળ કરે છે, ઓસ્ટ્રેલીઆના વડા પ્રધાન મિ. બુલ્કે ઇંગ્લંડના બુદ્ધિ બુદ્ધિ ભાગમાં ભાષણો કરી સામ્રાજ્યની ભવિષ્યની રાજનીતિના મૂળ સિદ્ધાન્તો હમણાંજ ચોક્કસ કરવાને સર્વને વારંવાર ઉપદેશ કર્યો હતો—એવાત આપણે સૂક્ષ્મ રીતે સમજવી જોઈએ. સંસ્થાનેત્રોમાં તેમજ મુદ્દ ઇંગ્લંડમાં મિ. બુલ્કે જેવા પ્રતિનિધિઓ ખુલ્લી રીતે સામ્રાજ્યની આર્થિક રાજનીતિ રચવામાં સંસ્થાનેત્રના હકને સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરે છે અને હિંમને વર્તમાનપત્રો ઉલ્લાસથી વધાવી લે છે એ હિન્દનું સહભાગ્ય સૂચવતા નથી. કારણ કે મિ. બોનર લોના વંચનથી સંધિની ચરતો વિષે આપણને જે ધારતી રહે છે તે આર્થિક રાજનીતિના સંબંધમાં—અને તે પણ લગાઇ ચાલે છે તે સમયમાં—બનવાનો ભય રહે છે. હિન્દ સુદાન્ત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની આર્થિક રાજનીતિનો નિર્ણય હિન્દ શિવાય બાકીના સર્વે કરશે. ફરીથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હિન્દને ઇંગ્લંડના જ નહિ પણ ઇંગ્લંડ અને સંસ્થાનેત્ર—બંનેના તાગેદાર હવે થવું પડશે. નવો દૃષ્ટિકોણ જો આ જ હોય તો તેથી આ દેશમાં જરા પણ સતોષ થવાને શક્ય છે તંત્ર અસંતોષ પ્રજ્ઞરશે એમ અમને લાગે છે.

ચંડીસ કૉન્ફ્રન્સ.

મિત્ર દાન્યોના આર્થિક સંબંધ વિષે વિચાર કરવાને જે પરિપક્વ પૈરિસમાં ગયા માસમાં મળી હતી હિંમ સામ્રાજ્ય તરફથી મોકલવામાં આવેલા પ્રતિનિધિઓ હિન્દને ગમે એવા ન હતા મગજની ગીમતા પ્રજ્ઞના ઉત્તરમાં આમની સલામાં મિ. ચેમ્બર્લેન

રહેને સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે પેરીસની પરિષદમાં હિન્દનો કોઈ પણ પ્રતિનિધિ મોકલવામાં આવનાર નથી. આપણા માનવતા હિન્દી વજીર મિ. ચેમ્બરલેન—જેમને પ્રસંગ અનુસાર હિન્દના પ્રતિનિધિ ગણવામાં આવે છે—તેઓ પણ હિન્દનું દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કરવા તે પરિષદમાં હાજર ન હતા. લૉર્ડ કું લેમાં ગયા હતા; પણ હિન્દ તરફથી નહિ. અને જે વખતે ઇંગ્લંડના પ્રતિનિધિનું કાર્ય કરતા હોય તે વખતે પોતાની સ્મૃતિ—અથવા વિસ્મૃતિમાંથી હિન્દના દૃષ્ટિબિન્દુને પહાર કાઢી રજુ કરવું એ લેમને માટે અશક્ય જ ગણે. આમ હિન્દના અમલદારી પ્રતિનિધિ પણ પરિષદમાં હાજર રહ્યા ન હતા ત્યારે સંસ્થાનોના એક અમલદારી અને બે ગિનઅમલદારી પ્રતિનિધિઓ ત્યાં હાજર હતા. મિ. ઝોનર લૉનુ અન્તાઃકરણ સંસ્થાનો તરફ ઘણી મમતાથી દ્રવ્ય છે એ આપણે બહુીએ છીએ અને તેઓ સંસ્થાનોનો સ્વાર્થ સ્પષ્ટ રીતે રજુ કરી શકે એ નિઃશંક છે. છતાં લેમના ઉપરાંત મિ. હુલ્ઝર્ન સર્વ સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહ્યા હતા—જેને લડાઈનો વિચાર કરવા મળતી પ્રધાન મંડળની સલાઓમાં હાજર રહેવા દેવામાં આવે તેને માટે આ તો કંઈજ નથી ! આથી પણ સંસ્થાનોનું પ્રતિનિધિત્વ પુરું ન થયું હોય તેમ કેનેડાનો સ્વાર્થ સંભાળવાને મિ. ફ્રેઝરની નીમણુંક કરવામાં આવી હતી !

હિન્દ સુધ્ધાન્ત સમગ્ર સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે લૉર્ડ કું પરિષદમાં હાજર હતા એમ કહી શકાય. પરંતુ એમ હોય તો દેખીતી રીતે મિ. ઝોનર લૉને સંસ્થાનોની વકીલાત કરવાની રહે જ નહિ અને લેમને ઇંગ્લંડમાં પોતાનું કાર્ય છોડી પેરીસ આવવાની જરૂર ન પડત. ણીજ પાસ સંસ્થાનોના વજીરને આ પરિષદમાં આવવાની જરૂર હતી અને હિન્દી વજીરને નહિ—એમ પણ ભાગ્યેજ સંકારણ કહી શકાય. હિન્દનો વેપાર ઘણો બડોળો છે અને લેનો લાભ લેવાને ઇંગ્લંડ ધાતુંજ આતુર રહે છે એ આપણે બહુીએ છીએ આથી પણ વધારે સમજવું મુશ્કેલ તો એ છે કે મિ. હુલ્ઝર્ન સર્વ સંસ્થાનોના અને મિ. ફ્રેઝરને કેનેડાના બુદ્ધ પ્રતિનિધિ તરીકે નીમવાની જરૂર પડી. આમ કેનેડાના ત્રણ પ્રતિનિધિ હતા અને સર્વ સંસ્થાનોના બે હતા ત્યારે હિન્દનું મહોટું ગૂંચ !

ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્ય અને મિત્ર રાજ્યોના આર્થિક સંબંધ વિષે ગંભીર સંવાદોનો વિચાર હિન્દના કોઈ પણ પ્રતિનિધિ શિવાય કરવામાં ગાળ્યો એ ઇંગ્લંડ તથા સંસ્થાનોની આપણી નવી તાબેદારીનો પરેડો લયંકર દાખલો છે. આ વિષે આપણાં વર્તમાનપત્રોએ ઘણાં લાગણીભર્યાં લખાણ કર્યાં છે; પણ અમને ધારતી છે કે લેનું સંપૂર્ણ સ્ફુર્ય ન સમજાવાથી આપણાં રાજકીય મંડળોએ કંઈ કરાવ પસાર કર્યાં નથી કે આપણો વાંધો બહાર કરવાને કોઈ બહાર સલા ભરવામાં આવી નથી. ફક્ત, સુખાઈની હિન્દી વેપારી ચેમ્બરે આ વિષે એક ચારજ હિન્દી સરકારને મોકલી છે. લેમાં જણાવ્યું છે કે:—

વડા પ્રધાન અને હિન્દી વજીર પેરીસની પરિષદમાં હિન્દના પ્રતિનિધિત્વ વિષે આમની સખામાં ખર્નલ ચેલ્સ અને સર જોન રીસના સંવાદોને જે ઉપર આધાર છે તે જાણીને મહારી કમિટીએ તીવ્ર

નિરાશાની લગભગ ધારતીની લાગણીઓ અનુભવી છે. જે પરિપક્વતા નિર્ણયથી વડાઇને અતે ઘણાં ગંભીર પરિણામ ઉપજવાની આશા રાખવામા આવે છે તેમાંથી હિંદને આમ ઇશ્વરપૂર્વક ખાતલ રાખવામા આવતું એક આ ચેરમરની કમિટીને (ઇંગ્લંડના) દૃષ્ટિકોણમા કઇંક ફેરફાર દેખાનો નથી જે હિંદે સંસ્થાનોની સાથે સાથે સામાજ્યની સેવામા શ્રમપૂર્વક મદદ કરી છે અને હજી પણ કરે છે તેનો જ્યારે કોઇ પ્રતિનિધિ પરિપક્વતા મોકલવામા આવે નથી ત્યારે સંસ્થાનાના-પ્રતિનિધિ તો શુ વધારે પડતા-પ્રતિનિધિ તેમા હાજર હતા આ ખરેખર ઘણું ખેદજનક છે.

પેરીસની પરિપક્વતા હજી પણ અંત આવ્યો નથી ! કારણ કે જે કે તેની એક બેઠક પૂરી થઇ છે પણ વધારે વિશાળ ધોરણ ઉપર આર્થિક સંબંધનો વિચાર કરવાને, ખીલુ પરિપક્વ મળવાનો સંભવ છે. આથી ગઇ પરિપક્વતા ઠરાવો ઉપર હિન્દી સરકાર અને વેપારી મંડળોના અભિપ્રાયો મેળવવાને અને લવિધ્યમાં લરાવાની પરિપક્વતા હિન્દી પ્રતિનિધિ મોકલવાને આપણા સર્વ રાજકીય મંડળોએ ક્ષિટિશ સરકારને માગણી કરવી જોઇએ.

સંસ્થાનોને શિરપાવ.

પેરીસની પરિપક્વતા દાખલાથી પણ “ નવા દૃષ્ટિકોણ ” વિષે જે શંકા રહેલી હોય તો ટાઈમ્સ જેવા વજનદાર પત્રની એક સૂચનાથી તે વધારે ચોક્કસ અને વધારે લયાનક બને છે, કારણ કે તે પત્રે તેની હિંદેશની ગંભીરતાથી એવો વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો છે કે સંસ્થાનોએ સામાજ્યની જે કિંમતી સેવા કરી છે તેના શિરપાવ તરીકે વિચારવું અતે હિંદના રાજ્યમાં સંસ્થાનોને અધિકાર આપવો. અત્યાર સુધી તો સામાજ્ય સાથે હિન્દના આર્થિક અને રાજકીય પ્રશ્નાના નિર્ણયમા સંસ્થાનોને સત્તા આપવાની વાત આલી રહી હતી પણ હવે તો હિન્દના આંતર રાજ્યવહીવટમા સંસ્થાનોને સત્તા આપવાની દરખાસ્ત મૂકવામાં આવે છે.

આ અસાધારણ વિચાર બાહ્ય દરેક હિન્દીવાનતું હૃદય તીવ્ર ક્રોધ અને અસહ્ય અપમાનની લાગણીથી લલુકશે અને ફાલુજર ઇંગ્લંડની ન્યાયવૃત્તિ વિષે ગંભીર શંકા અનુભવશે. સંસ્થાનોએ સામાજ્યની સેવા કરી છે તો શું હિન્દે નથી કરી ? અને શું સંસ્થાનોને વધારે સત્તાનો શિરપાવ આપવાનો અને હિન્દને વધારે—હજી વધારે પરાધીનતાનો આંદ આપવાનો ? કદાચિત આ નવી વ્યવસ્થાથી સંસ્થાનોની માફક હિન્દ પણ હુપ પામશે એવી આશા ઇંગ્લંડમાં રાખવામા આવી હશે ! પરંતુ ઇંગ્લંડ, સંસ્થાનો અને આખી આલમે સમજવાની જરૂર છે જે હિન્દ હવે ઇંગ્લંડનો પણ પરાધીન દેશ મટી તેનો સમોવડીઓ મિત્ર થવાનો અભિલાષ ધરાવે છે, તે વધારે પરાધીનતાથી રાચે એટલો અધોગત હવે તો નથી જ. હિન્દમા સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વરાજ્યના—સંસ્થાનો સાથે સમાનતાના અને ઇંગ્લંડ સાથે મિત્રતાના સૂક્તો ગવાય છે, પરાધીનતામાં તે કદાપી રાગ્યો નથી અને હવે તો રાચતો નથી જ.

આં મિં શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રીએ “ આવતી કાલેસ ” એ વિષે બેલગામમા લાખણ કરતાં આ વિષે જણાવ્યું હતું કે :—

“એનો અર્થ એ છે કે આ મહાન અને પ્રત્યક્ષ દેશને મધ્ય કાલના સંસ્થાનોની એડી નીચે મૂકવા—જે સંસ્થાનો પાસેથી છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં આપણને મળેલી ગૌરવર્તુલકને બૂલી નવાને આપણે ધણો મુશ્કેલીભર્યા પ્રયત્ન કરીએ છીએ કારણ કે સામાન્યતા રજાએ ઉપર હિન્દ અને સંસ્થાનોનું લોહી હાલ બળે છે. પરંતુ તેઓ આપણા ઉપર રાજ્ય કરે એ તો આપણે એક અસહ્ય અપમાન રૂપે ગણીશું અને એ અવગતિને શરણે થઈએ તો પહેલાં આપણે ધણું સહેવાને તૈયાર રહીશું.”

પ્રેસ ઍક્ટનો પ્રયોગ.

જેમ હિન્દની ઉપર તેમ હિન્દમાં પણ આપણા આશઅભિલાષની સહેલાઈથી અવગણના કરવામાં આવી છે. આનો ગંભીરમાં ગંભીર કાબલો પ્રેસ ઍક્ટનો પ્રયોગ છે. મિસિસ એની બેસન્ટ પાસે “ન્યુ ઇન્ડિયા” છાપખાનાના માલીક તરીકે રૂ. ૨,૦૦૦ ની સીક્યુરીટી લેવામાં આવી એથી હિન્દના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી જે ક્રોધની લાગણી વ્યાપી છે તે હવે સરકારને પણ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ હશે. “ન્યુ ઇન્ડિયા” એ એક સ્વતંત્ર અને ન્યાયી પત્રને છાજે તેવી રીતે હિન્દીવાનોની રાજકીય વૃત્તિઓને કંઈક સતેજ કરી છે અને સરકારના વર્તનનું પ્રજાકીય દૃષ્ટિથી હમેશાં અવલોકન કર્યું છે એ સર્વને જાણીતું છે. પણ એ કંઈ રાજદ્રોહ નથી; અને મિસિસ બેસન્ટ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વિષે જે મર્મત્વભરી ઉમદી ભાવના વારંવાર મૂકે છે તે જોતાં સરકાર પણ હેમને રાજદ્રોહી કહેવાની હિંમત કરશે નહિ. તેમ “ન્યુ ઇન્ડિયા” નાં લખાણોથી ઉશ્કેરાઈને લોકો સુલેહનો ભંગ કરે અથવા વિચરુના હિન્દ તરફથી અપાતા ક્ષણમાં જરા પણ વિદ્વત્ કર્તા થાય એમ પણ ન કહી શકાય. કદાચિત તે પત્રના વિચારો સરકારને અચ્ચિકર હોય અથવા હેની ટીકાઓ જરા અગવડભરી લાગે. પણ તેથી મુખ્યત્વે કરીને રાજદ્રોહ અને બંડ અટકાવવાને માટે જ જે કાયદો રચવામાં આવ્યો હતો હેનો પ્રયોગ આ પત્ર ઉપર કરી શકાય નહિ.

ખીજી પાસ સરકાર જાણતી હોવી જોઈએ કે સમગ્ર હિન્દના હૃદયમાં આ પત્રે ઉંડી છાપ પાડી છે. ગયા વર્ષથી સામાન્ય અને સ્વરાજ્યની જે ઉન્નત ભાવનાઓ હિન્દના રાજકીય વાતાવરણમાં વિશેષ પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થઈ છે તે પ્રસારવામાં મિસિસ બેસન્ટે ઘણો આગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. ગયા વર્ષની કૉંગ્રેસે સ્વરાજ્ય વિષે ઘણો આગળ પડતો ઠરાવ પસાર કરી આ ભાવનાઓ ઉપર પોતાની સંમતિની અચક છાપ મારી છે; અને છતાં દેખીતી રીતે આ જ ભાવનાનો નીકરપણે વારંવાર ઉલ્લેખ કરવા માટે મિસિસ બેસન્ટ પાસે “સીક્યુરીટી” લેવામાં સરકારે સમગ્ર હિન્દના રાજકીય વલણ તરફ અને તે પત્ર માટે પક્ષપાતની વૃત્તિ તરફ પોતાનો તિરસ્કાર સૂચવ્યો છે. હિન્દના જુદા જુદા ભાગમાં આટલી બધી સભાઓ દીલસોણ દર્શાવવાને તેમજ પ્રેસ ઍક્ટ રદ કરવાને માટે થઈ છે હેનું કારણ પણ આ જ.

ઉપરાંત “ન્યુ ઇન્ડિયા” પછી થોડા થોડા દિવસને અંતરે નાગપૂરના મરાઠી પત્ર “મહારાષ્ટ્ર” અને મદ્રાસના ઇંગ્લેશ મારિકે “ઈન્ડિઅન ઍમીઝન્ટ” પાસે પ્રેસ ઍક્ટ પ્રમાણે સીક્યુરીટી માંગવામાં આવી. “ન્યુ ઇન્ડિયા”ની માફક આ પત્રો જોઈતી રકમ

આપવાને અશકત હોવાથી તે ગન્ને ગાંધી થયાં હતાં. પછીથી “ઇન્ડીઅન એમીગ્રન્ટ” વિષે “સીક્યુરીટી” નો હુકમ રદ કરવામાં આવ્યો છે એટલે તે ચાલુ રહેશે.

આ બનાવો બે વાત સૂચવે છે. પ્રથમ તો આ ત્રણ પત્રો લગભગ એકી વખતે પ્રેસ એકત્રતા સપાટામાં આવ્યાં. એ લૉર્ડ હાઉસના ગયા પછી હિન્દની રાજનીતિમાં કંઈક લયાનક ફેરફાર સૂચવે છે. બે ખરેખર હિન્દીવાનોની કલમ—અને કદાચિત્ જીલ ઉપર પણ—સખ્ત અંકુશ મૂકવાનો લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડની સરકારનો ઇરાદો હોય તો અમને હિન્દના લવિધ્યને માટે ઘણી શંકા થાય છે. પ્રેસ એકત્રતે આ આપણી અમલ બીજી એ વાત સૂચવે છે કે તે હિન્દની કાયદાપોથીમાંથી સત્વર રદ થવો જોઈએ. જ્યાં સુધી તે હયાત છે ત્યાં સુધી બધા વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓના શિર ઉપર ડીમોક્રસીસની તરવાર ગુજી છે અને તે ક્યાં સુધી અડચણ ક્યાં શિવાય ઉપર લટક્યાં કરશે અને ક્યારે પત્રકારનો તો નહિ પણ પત્રનો વિનાશ કરશે તે કહી શકાયું નથી. જે સંયોગમાં તે કાયદો ચોજવામાં આવ્યો હતો તે હવે ફર થયા છે અને લગાધના ખાસ સંયોગોને સાચવવાને ડીફેન્સ એન્ડ ઇન્ફિયા બીલ પુરતું છે. હિન્દના જુદા જુદા ભાગમાંથી બહાર સલાઓએ અને રાજમંડળોએ તેમજ સર્વ હિન્દી છાપખાનાની પ્રતિનિધિ રૂપ પ્રેસ એસોસીએશન અને તેણે મુખ્યમાં બોલાવેલી સભાએ તેની રહામે મહોટો પોકાર કર્યો છે એ પોકારની પાછળ રહેલી હિન્દીવાનોની લાગણીને સરકાર માન આપે ત્યાં સુધી તે ચાલુ રાખવો પડશે.

મ્યુનિસિપલ બીલની મંજૂરી.

લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડની સરકારના બીજા એક કાર્યથી આખા હિન્દમાં અને વિશેષે કરીને સંયુક્ત પ્રાંતમાં તીવ્ર અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો છે. તે પ્રાંતમાં પસાર કરવામાં આવેલું મ્યુનિસિપલ બીલ એકંદરે હવે સંતોષકારક છે—મહેલાંની સ્થિતિમાં કેટલાક અગત્યના સુધારા તેના અમલથી થશે. પરંતુ જહાગીરાબાદના રાજાની દરખાસ્તથી મુસલમાનોને જુદી ચુંટણીનો હક આપવા વિષે જે સુધારો છેલ્લી ઘડીએ, ધારાસભાના સામાન્ય નિયમોને કોરે મૂકીને પસાર કરવામાં આવ્યો હતો તેની રહામે પોતાનો દૃઢ વિરોધ દર્શાવવાને સંયુક્ત પ્રાંતની હિંદુ કોમે સખલ હીલચાલ ચલાવી હતી. અલહાબાદ, લકનો વગેરે અનેક શહેરના હિંદુઓએ બહાર સભામાં પોતાનો વાંધો પ્રદર્શિત કર્યો. પશ્ચિમ મહનમોહન માલવીઆના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયેલી સભાએ ચોક્કસ દલીલો રજુ કરી એક અરજી સરકારને મોકલી. “લીડર” મા સંખ્યાબંધ લેખો અને પત્રોએ પ્રભાવી લાગણી પ્રદર્શિત કરી અને હિન્દનાં ગાંધાં પંક્તિઓનાં વર્તમાનપત્રોએ તેનો અનાદર કર્યો. હિન્દી સરકારે મંજૂરી આપવામાં જરા વિલંબ કર્યો એથી એમ ધારવામાં આવ્યું હતું કે પ્રજાની ફરિયાદ વળશે. પરંતુ આખરે પરિણામ અનિષ્ટ જ આવ્યું—સંયુક્ત પ્રાંતનેજ નહિ પણ હિન્દને માટે; કારણ કે હવે મુસલમાનોને જુદી ચુંટણીનો હક આપવાને બીજા પ્રાંતમાં પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો આપણે આશ્ચર્ય પામીશું નહિ. હથે! કરાવો પસાર કરવાનો અને અરજી મોકલવાનોજ હક આપણને છે અને “લીખારીઓને પસંદગીનો હક હોયજ નહિ”

હિન્દુ અને મુસલમાનો વચ્ચે સંઘર્ષ સુધારવાને આ સુધારો કરવાની જરૂર હતી એમ સરકારે ઠહું છે. પરંતુ અત્યાર સુધી બનેલા ણનાવો તો તદન ઉંધું પરિણામ સૂચવે છે. કારણ કે થોડાં વર્ષથી મુસલમાનો જુદી ચુંટણીના હક આપ્યા જોઈએ માગે છે અને તેથી બીજા પસાર થતા પહેલાં તે પ્રાંતમાં શાન્તિ હતી. પણ હવે જાનને પ્રબળો વચ્ચે વિરોધની તીવ્ર લાગણી સળગી છે અને મ્યુનિસિપાલિટીમાં જે-કોમોની હરીફાઈ આ લાગણીઓને સતેજ રાખશે આ પરિણામ એટલું સ્પષ્ટ રીતે દીક્ષી આપ્યું છે કે પંડિત બીશન નારાયણ ધાર, જેઓ પહેલાં ન્યાયની દૃષ્ટિથી આ સુધારાની તરફેણમાં હતા હેમણે પોતાનો અભિપ્રાય બદલ્યો છે. પણ સરકાર દલીલોથી સમજતી નથી અને પરિણામોથી હઠતી નથી.

બજેટ ઉપર વિવેચન.

ગયા વર્ષમાં સુબાઈની ધારાસભાની જે બેઠક પુનામાં મળી હતી તેમાં પ્રથમ આ વર્ષના સુધારેલા અંદાજપત્ર ઉપર જુદા જુદા સભાસદોએ ટીકાઓ કરી હતી. આવક અને ખર્ચના સંઘર્ષમાં ઘણા મુદ્દાઓ ચર્ચામાં આવ્યા હતા—જમીનનું મહેસુલ, કેળવણી અને આરોગ્ય માટે ગ્રાંટ, દેશી ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન, ડિરેક્ટર એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ—ઉદ્યોગખાતાના ઉપરીની નીમણૂક વગેરે. તે સાથે વીરમગામની જગત, રેલ્વેના ગ્રીન વર્ગના ઉતાડૂઓની આફતો વગેરે કેટલાક એવા પણ પ્રશ્નો ચર્ચામાં આવ્યા હતા જેનો જાહેર સાથે સંઘર્ષ સમજવો મુશ્કેલ પડે છે. જો કે જાહેરની ચર્ચામાં સભાસદોને એકંદર ઘણો વિશાલ અવકાશ મળે છે—અને મળવો જ જોઈએ—તો પણ આવક કે ખર્ચ સાથે જરા પણ સંઘર્ષ ન ધરાવતી વસ્તુઓના હેમાં સમાવેશ કરવાથી હેતુ વજન કંઈક હલકું થાય છે. બીજી પાસ તે વસ્તુઓ સવાલોના અને ખાસ કરીને ઠરાવોના રૂપમાં રજુ કરી ચર્ચાથી તે વિષે બધા પ્રબળીય સભાસદોના વિચારો એકત્ર કરી શકાય અને સરકારનો પણ ચોક્કસ જવાબ મળી શકે.

મી. વાચાને પ્રાંતિક જાહેરની ચર્ચા (નિઃસત્વ અને ઠંડાળા ભરેલી લાગે એ અસ્વાભાવિક નથી. દર વર્ષે એક ચોક્કસ પ્રકારનું બજેટ થોડા સુધારાવધારા સાથે ધારાસભામાં રજુ કરવામાં આવે અને તેની મહોટામાં મહોટી જોડો સુધારી શકાય નહિ અને હેમાં નવું સત્વ દાખલ કરી શકાય નહિ એ સ્થિતિ ચોક્કસ નહિ છે. જ્યાં આખું તંત્ર જ ઉંધું હોય ત્યાં સુધારો ક્યાં અને શો કરવો?—એ વિચાર આગળ મન મૂક બને છે. છતાં અમજો લાગે છે કે આપણી લાગણીની જ્યાં ઠંડર ન થાય ત્યાં હેનો ઉભરો કાઢવાને બદલે આપણી ચોક્કસ માગણીઓને સરકાર આગળ આપણે વારંવાર રજુ કરવી જોઈએ. દાખલા તરીકે દરેક પ્રબળીય સભાસદ એવો સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત રજુ કરે કે જાહેર પસાર કરવાનો હક ધારાસભાને નહિ મળે ત્યાં સુધી સરકારની હકુમત ઉપર પ્રબળી સત્તા નરમ જ રહેશે તો મહોટા પુશમોબળ અમલદારોને કંઈક વિચાર કરવાને કારણ મળે.

યુનિવર્સિટીના હાલના ધોરણ ઉપર સ્ત્રીઓ માટે જુદી કેલેજ કાઢવાની આ લક્ષ્યભાઈની સ્તુત્ય દરખાસ્ત શ્રદ્ધાએ યો. પ્રિન્સિપાલ પરાંજપેએ—જેઓ પ્રો. ઈર્વેએ

સિપાલીટીને લગતા કોઈ સલાહ વિષે તેના પ્રતિનિધિનો મત કમીશનરથી લિખિત હોય તો ધારાસભામાં વિચિત્ર દેખાવ થાય એટલું જ નહિ પણ પ્રત્યક્ષ સલાસદત્ત વચન ઓછું થાય. મિ. કર્ડીસ અને મિ. ક્રેડલ—જેની સૂચનાથી જ આ સુધારો ઘડવામાં આવ્યો હતો—તેમની એકપક્ષી વકીલાત છતાં આ સુધારો રદ કરવાની દરખાસ્ત ૨૮ વિઝ્ડ ૧૯ મતે પસાર થયો એ આપણા બહિરજીવનનું એક ઉત્કૃષ્ટ લક્ષણ છે.

સ્કુલ કમિટીની સભામાં હાજર રહેવાનો અધિકાર આપવાની ઠલમ પણ રદ કરવાની ઓ. મી. લલુલાઈએ દરખાસ્ત મૂકી એ પણ ચોખ્ખું હતું. કમીશનર આવવાથી બીજા સલાસદો ગભરાઈ જાય એવી શંકા કોઈને લાગ્યે જ થઈ શકે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ કે કમીશનર પોતાના અંગત વિચારોથી કમિટીના કરાવો ઉપર અસર કરી શકે. આવી અચોક્કસ અસર કમીશનર કરી શકે એટલા માટે તો બુદ્ધિ સ્કુલ કમિટી રથાપવામાં આવી છે. આથી સરકારનો સુધારો કમિટીની રચનાના આધારભૂત સિદ્ધાન્તનો વિરોધી બને એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ અમે દીલગીર છીએ કે નામદાર ગવર્નરે જરા કંડક અવાજમાં, આ દરખાસ્ત પાછી જેતી લેવાની સૂચના મી. લલુલાઈને કરી; અને આથી પણ વધારે દીલગીર એટલા માટે છીએ કે તેમણે એ ફરમાનને નમ્યું આપી આવી કીમતી દરખાસ્ત પાછી જેતી લીધી. પહેલી દરખાસ્તમાં આવો પ્રત્યક્ષ વિનંત્રી થયા પછી વસ્તુ જ આવી ઉમદા તક ખેલાઈ એ ખરેખર ખેદજનક હતું.

વહી ધારાસભામાં મુંઝાઈના સલાસદો.

ધારાસભાની આ બેઠકને અત્યે સર્વે બિનઅમલદારી સલાસદોને વહી ધારાસભા માટે બે સલાસદો નીમવાના હતા અને મુસલમાન સલાસદોને એક પ્રતિનિધિ પસંદ કરવાનો હતો. બે બેઠકો માટે જે ચાર ઉમેદવારો હતા—મિ. વાઘા, મિ. સેતલવાડ, સર ઇબ્રાહીમ રહીમતુલ્લા અને મિ. વી. જે. પટેલ—તેમાંથી વધુ મતે સર ઇબ્રાહીમ અને મિ. વાઘાને પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. મુસલમાન બેઠકને માટે 'મિ. ઝીણા ચુંટાયા છે. એ ત્રણે રાજપુરોમાં મુંબાઈની' પ્રજાને વિશ્વાસ છે અને અમને ખાતરી છે કે તેમાંના બે પહેલાંના કરતાં પણ વધારે હિંમત અને ઉદાગતી પોતાનો ધર્મ બજાવશે. પરંતુ હિન્દુઓના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે એક વાત ધુંધશે કે આખા ઇલાકામાં મુસલમાનોની 'સંખ્યા કમી હોવા છતાં જ્યારે તે કોમના બે સલાસદો ધારાસભામાં બીરાજ્યા ત્યારે એક પણ હિન્દુ સલાસદ ત્યાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ'. મુસલમાનોની બુદ્ધિ ચુંટણી હોવા છતાં સર ઇબ્રાહીમ જેવા હુશીઆર માણસ સર્વ સલાસદો તરફથી ચુંટણી માટે ઉભા રહ્યા હતા એ જ ચાતુર કારણ છે. આથી હિન્દુઓમાં ઘણો અસંતોષ ન થાય માટે હવે સર્વે ઇચ્છે કે બુદ્ધિ ચુંટણી મેળવ્યા પછી—અને તે માટે ખામ લડત ચલાવ્યા પછી—આપણા મુસલમાન આગેવાનો સામાન્ય ચુંટણીમાંથી દૂર રહેશે.

નાખી દેશે કે ભવિષ્યમાં તેનું જડમૂળ કાઢી નાખવું મુશ્કેલ થઇ પડશે કમલાગી ખેડૂતના ગંધાર્તા ઝુપડાંમાં આ પદ્ધતિ પરત્વે જે નિઃસાસા મુકાય છે તે શહેરોમાં ફરતાં સદ્દલાગી સજ્જનોની કલ્પનામાં યે ભાગ્યેજ આવી શકે તેમ છે.

પરંતુ પ્રજાની દૃષ્ટિએ જોનાર મુંબઇ ધલાકાની ધારાસભાના એનરેબલ મિ સમર્થ જેવા સભાસદો ગામડાંની મોટી પ્રજામાં ફેલાયેલો આ પ્રકારનો આશા. અસંતોષ સમજી શક્યા છે, અને તેનું જડમૂળ કાઢી નાખવા ઇચ્છે છે તે યથાર્થ છે; કેમકે રાજ્ય પ્રજાનો સંજ્ઞા આ પ્રમાણે કરવાથીજ

વિશેષ અને વિશેષ ધાટો થઇ શકે છે.

આજ કારણથી એન. મિ. સમર્થે એવો દરાવ રજુ કર્યો હતો કે:—This council recommends that his Excellency the Governor in council will be pleased to issue order for the re-conversion of rural schools into full primary school at least in all large villages throughout. જે આ દરાવ પ્રમાણે મુંબઇ ધલાકાનાં ફક્ત મોટાં ગામડાંમાં પણ આમ્ય ધોરણોને બદલે પુરાં ધોરણોવાળી શાળાઓ દાખલ કરવામાં આવશે તો ગામડાંની પ્રજા ઉપર એક મોટો ઉપકાર કર્યો કહેવાશે. જે અરસામાં મહાશય ગોખલેએ પ્રાયમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાની ઝુએસ ચલાવી હતી, તેજ અરસામાં સર બ્યોર્ન કલાકાંતી કાર્કિસમાં તેમ નહીં થતાં ઉલટાં આવાં નવાં આમ્ય ધોરણો દાખલ થઇ ગાળકોના માનસિક વિકાસના મૂળનેજ આળી નાખવામાં કારણબૂત થઇ પડ્યાં એજ આશ્ચર્ય અને નિરાશાની વાત છે.

અસારના નિયમ પ્રમાણે પુરાં ધોરણવાળી શાળાનાં ચાર ધોરણો શીખ્યા પછી ઇન્નિશ શીખી શકાય છે, પણ આમ્યશાળામાં તો નવી જાતનાં ફક્ત ત્રણ ધોરણોજ શીખવવામાં આવે છે. આથી કરીને ૯, ૧૦, કે ૧૧ વર્ષના ખેડૂતના બાળકોને ૪ કે ૫ માઈલ દૂર ચાલીને ગુજરાતી ચોથા ધોરણનો અભ્યાસ કરવા બહારગામ જવું પડે છે. ચોમાસાની કે

ઉનાળાની ઋતુમાં નિચારા બાળકોની કેવી કમબખ્તિ થતી હશે તે તો જેને અનુભવ થયો હશે તે સદજમાં સમજી શકશે. આ સંજ્ઞામાં ઉત્તર વિભાગના કમિશનરનો અભિપ્રાય જણાવવા જેવો છે. તેઓ કહે છે કે:—The chief objections to the change (The conversion of full primary schools into rural ones) are that boys on completion of rural course are still so young as to be unable to walk to primary schools situated at a distance of four or five miles. (Land Revenue Administiating report Part II of Bombay 1914. The commissioner of the Northern Division). ૧૯૧૩, ૧૪ના લેન્ડ રેવન્યુ એડમિનિસ્ટ્રેશનના રિપોર્ટમાં ઉત્તર વિભાગના કમિશનર જેવા મોટા સરકારી અમલદારો પણ પોકારી પોકારીને કહે છે કે આમ્ય ધોરણો શીખ્યા પછી ખેડૂતના બાળકોની હિમ્મર એટલી બધી નાની હોય છે કે તેઓ પોતાના ગામથી ચાર પાંચ માઈલ દૂર આવેલી પુરાં ધોરણની શાળામાં વધારે અભ્યાસ કરવા માટે ચાલીને જઇ શકવાને અશક્ત હોય છે.

દરરોજ ચાર પાંચ માઈલ ચાલી ટાઢ તડકે ન ખમી શકનાર ગામડાંના તદ્દન બાળી હિમ્મરના બાળકોનાં ખાવા પીવા અને રહેવા માટે પુરાં ધોરણની

રહેણું ક્યાં? પ્રાયમિક શાળા સાથે યું બોર્ડિંગો સ્થાપવામાં આવી છે? 'એમએ કોલીકલ' પર જણાવે છે કે અમદાવાદ ડિસ્ટ્રીક્ટના સાણંદ તાલુકાના મોડાસાર ગામના એક ગૃહસ્થને પોતાના બાળકને ચોથું ધોરણ શીખવવા માટે ૨૦

માઠલ દૂર સગાને લાં ગોઠવે પડે છે. લાં હાલમાં તેને સંબંધી નહીં નીભાવી શકવાથી વધારે અભ્યાસ કરાવવા માટે ખીજી જગ્યાએ રાખવાની ગોઠવણ કરવી પડી છે. આ પ્રમાણે અનેક સુકેલી સહન કરીને પોતાના બાળકને ગુજરાતી અભ્યાસ કરાવવા માટે દેટલાં માં આપને ધૈર્ય, ખત અને ઉત્સાહ હશે? હવે પછી આવા દાખલાઓ અને સંખ્યાબંધ બહાર પાડવાના છીએ. અમે ધારીએ છીએ કે 'બોમ્બે ક્રાનીકલ' સારે પણ તેની નોંધ લઇને તે તરફ સમાજ અને સત્તાનું લક્ષ્ય જોયશે.

દલીલની ખાતર ધારો કે કદાચને પુરાં ધોરણની પ્રાથમિક શાળાને અંગે ગામડાંના બાળકો માટે બોર્ડિંગો સ્થાપવામાં આવે, (કેમકે એકઝીક્યુટીવ કાઉન્સિલના પૈસો ક્યાં છે? મોટી લાગવગવાળા કોનવેન્શન ઔબલ જેવા સરકારનિયુક્ત સલાહદ દરેક ગામડાંમાં પુરાં ધોરણની શાળા તો શુ પણ હાઈસ્કૂલો, કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ પણ સ્થાપવાની ઈચ્છા બંગલામાં દર્સાવે છે!!) પણ બોર્ડરનું ખર્ચ નીભાવવા ગામડાંની પ્રજા પાને ક્યાં પૈસો છે? એકવાર જ્યાં પેટપુરનું ખાતાને કાંઈ મારવા પડે છે, લાં બોર્ડરનું ખર્ચ નીભાવી શકવાની આશાજ ક્યાંથી રાખી શકાય?

વધારે અભ્યાસ કરવા માટે બહારગામ જનારને સ્કોલરશીપો આપવાની જે મોટી મોટી વાતો કરવામાં આવે છે તેનો સંપૂર્ણ વિચાર કરતાં માત્રમ પડે છે નામની મદદ. કે તેની સંખ્યા ઘણીજ થોડી છે, તેની રકમ તદ્દન નામની કે નહીંજ છે, અને તે અમુક વિભાગમાંજ અમલમાં મુકાયેલ છે. ઉત્તર વિભાગમાંજ ફક્ત ૧૩૫ સ્કોલરશીપો આપવામાં આવે તેથી કંઈ ખેડૂતના દર્દીજ શીટી જવાના નથી. ઉત્તર વિભાગના કમિશનર તે સંબંધમાં સ્પષ્ટ જણાવે છે કે અભ્યાસ આશુ રાખવા માટે લાયકને જે સ્કોલરશીય આપવામાં આવે છે તેની પદ્ધતિ દોષવાળી છે.

આવાં અનેક કારણોથી ગામડાંના છોકરાના માનસિક વિકાસને મૂળમાંથીજ અટકાવી નાંખવામાં આખ્ય ધોરણો પ્રસક્ત પરોક્ષ કારણભૂત થઈ પડ્યાં છે; માનસિક વિકાસખંધ. અને તેનેજ પરિણામે ઈંગ્લીશ શિક્ષણ લેનારની સંખ્યામાં મુબઈ ઈલાકામાં ઘટાડો થતો જાય છે. મોટેજ એન. મિ. સમર્થ કહે છે કે:-

The system (of rural standards) has the effect of stunting the intellectual growth of village boys and putting an effective check, on the very source itself, on the normal increase in the number of such boys learning English. આજ કારણથી ઉંચા ધોરણમાં અભ્યાસ કરનારની સંખ્યા આ ઈલાકામાં ઘટી છે. નિચારા હળરો વિદ્યાર્થીઓ આજ કારણથી વિદ્યાનો લાભ લેતાં અટકી પડ્યા છે. સરકારી તેમજ દેશી રાજ્યના મોટા નોકરો, પ્રખ્યાત પુરોહો, શાળા અને કોલેજોની વ્યવસ્થામાં સારો ભાગ લેનાર વિદ્વાનો, મોટા મોટા ધંધા કરનાર અને જાહેર જીવન ગાળનારની આદ્યવસ્થાનું જે આપણે અવલોકન કરશું તો સ્પષ્ટ જણાશે કે તેઓમાંનો મોટો ભાગ ગરીબ અને ગામડાંના રહીશોનો છે. તેઓનો માનસિક વિકાસ જે આવા ધોરણે મૂળમાંજ અટકાવી પાડ્યો હોત તો આપણે નથી ધારતા કે તેઓ અસારની રિયતિએ આવી પહોંચ્યા હોત.

ધારવાની ખાતરજ ધારો કે ખેડૂતને ઈંગ્લીશ કેળવણી ફળદાયક નથી, પણ કંઈગામડાંમાં એકલા ખેડૂતોજ રહેતા નથી. ખેડૂતની ફળદાયક કેળવણીનેજ જે પ્રાધાન્ય આપવા કૃપિાવદાનું શૂન્ય. આપણે ઇચ્છા રાખતા હોઈએ, તો તેઓને રસાયનશાસ્ત્ર, યંત્રવિદ્યા, દૂધદહીની જનાવટ વગેરે ઉપયોગી વિગેયોના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની આંખી માત્ર તો કરાવવી જોઈએ. ખેતીનો નાશકરનાર જીવાત, વનસ્પતિને થતા રોગ, અનિષ્ટિ અથવા દુકળ જેવી ખેતીનો વિનાશ કરનારી કુદરતી આફનો સામે ટકર લેવા માટે જે જે સાધનો સુધરેલા દેશોમાં તૈયાર થયેલાં છે તેનો ખ્યાલ સરળો પણ શું આ આગ્યધોરણો

આપે છે ? ખેતીવાડીનું શિક્ષણ પ્રયોગ સાથે આપવા માટે કોઈપણ વ્યવસ્થા નામનો પશુ પ્રગંધ આવા ધોરણોમાં ખુલ્લોબાયરે થે શું માલગ પડે છે ?

આપણા 'ગુજરાતી' પત્રના તા. ૪. જુલાઈ ૧૮૮૦ ના પહેલા પુસ્તકના પાંચમાં અંકના લીડીંગ આર્ટીકલમાં પણ આવાજ દારણોને લીધે જાણાવ્યું છે કે:-
સ્વરૂપ.

ખેડુતોને લખવા વાંચવા ઉપરાંત બીજી ઉત્તિદાસ ભગોળ, ખગોળની ને જરૂર નથી, પણ યંત્રગણ, જળસાત્ર, અને રસાયણ સાત્રની ખેતીવાડીની ઉપયોગી વિધાની તાલીમ આપવી જરૂરની છે. અલગત વાજબી રીતે ભેતાં આ પ્રમાણે પ્રયોગ કરવામાં આવે તો હવેની પ્રત ખેતીવાડીના કામગા વધારે સુધરે અને હાલ ને લોકો દેવાના દાસ થઈ ગયાં છે તેમાંથી પોતાની સકમાઈની મહેનતથી તરી ઉતરી આવે. સાળાઓ સરકારે મામ ખર્ચ, અથવા લોકલ ફંડ લે છે તેમાંથી સ્થાપવી એકએજ. ખેડોનો મોટો ભાગ આજ દબરો વર્ષ ૧૫૫ તોપણ એકજ મોરણે ચાલ્યા કરે છે તેનું મૂખ્ય કારણ તેનું વિદ્યા સંબંધી અજ્ઞાનપણ છે. ઇંગ્લંડની ખેતીની વિદ્યા હાલ ને આટલી સારી સ્થિતિપર આવેલી છે તેનું મૂખ્ય કારણ તે લોકોની આમઠી શક્તિ અને વિદ્યાનું પૂર્ણ જ્ઞાન છે.

વિશેષમાં તેજ લીડીંગ આર્ટીકલમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—આવા ગરીબ કણબી વર્ગના છોકરાઓને પોતાના ધંધામાં અને કેળવણીમાં દોરણીઆર કરવા અને અજ્ઞાનતામાંથી બહાર કાઢવા તે એક કથા નથી પણ ધર્મ છે. દરેક પરગણામાં નિરાળ હોતી નથી, અને તેથી તેઓ બીજે મામ પોતાના છોકરાંઓને મોકલી શકતા નથી, પણ ને કણબીઓના છોકરાઓને કેળવણી આપવાને માટે ટ્રેનીંગ સ્કૂલો કંદાડવામાં આવે અને તેઓને ચાર રૂપીઆની રકાવરણીપ આપવામાં આવે તો તેઓ કંઈ શીખી શકે ખરા. તે સાથે તેઓમાં ઉત્સાહ વ્યવ કરવા માટે યોગ્યતા પ્રમાણે ઇનામ આપવા વગેરે વગેરે.

આવા સુંદર સ્પનામાંથી શુદ્ધિમાં આવી ઉપરની મોટી મોટી પણ વ્યવહાર અને ઉપયોગી વાતો જતી કરીએ તોપણ એ તો ચોક્કસ છે કે ગુજરાતી ચાર ધોરણ તો કરે. ચોથું ધોરણ લખવા બહારગામ જતું પડશે એવી બીકથી માખાપો પોતાના બાળકોને વચમાંથીજ લખુતર પડતું મુકાવી દે છે. કોલાબાના

(હાલ ભરચના) કલેક્ટર મિ Emmanuel પણ કહે છે કે:—The defect was that some boys in the IV and V standards left schools, as also some in the III standard, since it was difficult for them to find a school teaching standard IV and above. (Mr. Emmanuel Collector of Kolaba.)

કોલાબાના કલેક્ટરના ઉપરના અભિપ્રાય પ્રમાણે ગુજરાતી ચોથા, પાંચમા કે ત્રીજા ધોરણમાં અભ્યાસ કરનાર પોતાના બાળકને ખેડુતો વચમાં નિરાળમાંથી ઉકાડી લે છે. વચમાં લખુતર અંધ કરાવવાનું મૂખ્ય કારણ બહારગામ બાળકને મોકલવાની મુશ્કેલી છે. જે માખાપો ત્રણ ધોરણ શીખવવા ઉત્સુક હોય તે કંઈ ચોથું નહીં લખાવે તે જનવા-યોગ્ય નથી; માટે ચોથું ધોરણ દાખલ કરી, તેમાં પાસ થયેલને, ઇંગ્લીશ લખવાની છૂટ અપાય તેવી યોજના થવાની ઘણીજ જરૂર છે. ધારવાડના આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર એવા મત ઉપર આવે છે કે જ્યાં એક કરતાં વધારે શિક્ષક હોય ત્યાં તો ત્રણ કરતાં વધારે ધોરણો સહેલાઈથી શીખવી શકાય તેમ છે. I venture to think also that rural schools with advantage teach more standards than three where there are more masters than one (Mr. Moyssey, Assistant Collector of Dharwar.) જ્યાં પુરાં ધોરણવાળી સ્કૂલો છે ત્યાં કેળવણી લેવા પોતાના બાળકોને માખાપો પ્રથમથીજ મોકલે છે, અને પરિણામે બાળકો અને માખાપ ખર્ચ અને મુશ્કેલીથી કંટાળી જઈ લખુતરને તિલાંજલિ આપે છે. આવી સ્થિતિ પણ કંઈ બધાની હોતી નથી. જ્યાં એકવાર પુરાં ધોરણવાળી સાળાઓ હતી ત્યાં તો આવા ફેરફારથી બહુજ દુઃખ આવી પડ્યું છે, અને આમ્ય ધોરણો તેમજ પુરાં ધોરણોના અભ્યાસક્રમમાં

ફેરફાર હોઇને આખ્ય ધોરણગાંધી પુરાં ધોરણમાં જનાર વિદ્યાર્થીની સ્થિતિ કંદોડી થઈ પડે છે; કેટલાકને તો કાયા ગણી એક ધોરણ પાછળ પછી ખેસાડવાની નીતિ પ્રશ્ન કરાય છે તેવો વળી જુદું જુદું. તા. ૩૦-૩-૨૬ ના બેઠાએ 'કેનિકેશનના લીડિંગ આર્ટિકલમાં આવાં કારણોથી લખ્યું' છે કે:— The conversion of a large number of full primary school into what are mis-called rural schools has created great dissatisfaction in all rural areas of the presidency. આવાં કંડગાં આખ્ય ધોરણના કહેવાતા સુધારાથી ઇલાકામાં ગામડે ગામડે જ્યાં ત્યાં ખરેખર ધણીજ અસંતોષ ફેલાયો છે. લાંબા ચાર પાંચ વર્ષના અનુભવને અંતે વિચારવંત પુરુષોને તો એમ પણ જણાયું છે કે તે પ્રયોગમાં ફેરફાર કરવાની યજીજ જરૂર છે, એનરેબલ મિ. ઉપાસની કહે છે કે:— That policy has shown by the time that it needed a modification.

સુધારાને નાદે ચઢેની આ વિસયી સદીમાં માનસિક વિકાસને મૂળમાંજ અટકાવી નાખે તેવાં આખ્ય ધોરણ ફક્ત મુજબ ઇલાકામાંજ છે. આવાં ધોરણ એક અંજીર ભૂલ. દાખલ કરતાં પહેલાં ગામડાનાં લોકોને કે લોકલબોર્ડને પણ મુજબમાં આવ્યું નહતું અને આગળીર ભૂલનેજ પરિણામે અલારે એ પ્રયોગ નિષ્ફળ નીવડ્યો, છે. ખેડુતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરનાર કે ખેડુતની અંગત જરૂરીયાત જણનારને પ્રથમથીજ જે પુછરામાં આવ્યું હોત તો અલારે જે હાડમારી અમારે વેડવી પડે છે તે, અગાઉથી ખતાવવામાં આવત, પ્રયોગમાં સુધારો વધારો પ્રાત, અને અંગ્રેજી શીખવાની લાખકાત જોળવવા માટે મોટા ખર્ચ વેડી બહારગામ જવાને બદલે ઘરને આંગણે તે લાખકાત જોળવી શકાત.

ખેતીવાડી ખાતાનાં પરદેશી ખેતીવાડી સાથે વિશેષ પરિચયમાં આવેલ અમલદારોની પુસા ખાતે, મજેલી પરિપદ એવા મત ઉપર આવે છે કે આખ્ય ધોરણની સફળતા ઉત્તમ શિક્ષકની પસંદગી ઉપર આધાર રાખે છે. અનુભવસિદ્ધ છે કે ખેતાના ખાળકોને આગળ લાણવવા ઇચ્છતો શિષ્ટ શિક્ષક ખેતાનું ચાલશે ત્યાં સુધી ગામડામાં આવી ખેતાનાં ખાળકોનું ભવિષ્ય કદી પણ નહીંજ બગાડે, ખેડુતવર્ગની અચાનતા કેળવણી પરત્વેની સામાન્ય રીતે તેઓનો ખેદરકારી ખેડુતવર્ગની અસાધારણ ગરીબાઇ, અને ખાળકને બહારગામ રાખી અભ્યાસ કરાવવાની તેઓની અશક્તિ વિચારતાં અલારે તો આખ્ય ધોરણએ ખેડુતોને ઈંગલિશ તો શું પણ ગુજરાતી-પ્રાથમિક કેળવણી લેતાં જે અટકાવી દીધાં છે.

આખ્ય ધોરણ દાખલ કરવાનાં મૂખ્ય કારણો રણુ કરતાં કેળવણી ખાતાના વડા મિ. શાર્પ જણાવે છે કે:—ખેડુતને એકરો ૬ વર્ષ આખ્યશાળાનો કહેવાતું ૧ છું. અભ્યાસ ૪ વર્ષમાં આટોપી નાંખે છે, માટે ૬ વર્ષનો કારણ.

અભ્યાસ ક્રમ વધારે પડતો છે, ખેડુતની શક્તિએ કામ કરનાર કે ખેડુતની દૃષ્ટિએ જોનાર સહજમાં સમજી શકશે કે પણ જેવી સ્થિતિમાં સદાને માટે સખડતા ખેડુતના સંસ્કાર વિનાના અણધક ખાળકોમાંના કોઇક ૬ વર્ષનો અભ્યાસ ક્રમ ૪ વર્ષમાં આટોપી નાખે તે સામાન્ય નિયમ નથી, પણ અપવાદ છે. ગુજરાતમાંની અમારી માતિની જુદી જુદી બોર્ડિંગના ઉત્સાહી અને મહેનતુ વિદ્યાર્થીના રાત દિવસના રહવાસ ઉપરથી અંમે એ નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છીએ કે સંસ્કાર વિનાના અણધક ખેડુતના ખાળકો સામાન્ય રીતે ૬ વર્ષનો અભ્યાસ ક્રમ ૪ વર્ષમાં આટોપી લે તે એક જાતની ભ્રમણા છે.

ખીલું કારણ એ દર્શાવવામાં આવે છે કે:—ખેડૂતના છોકરા શાળા છોડી જાય છે ત્યારે શાળામાં શીખેલું ભૂલી જાય છે, અને પાછો અણુધક કહેવાતું રજી બની જાય છે. જે વિદ્યાર્થી કેળવણી ખાતાના વડાના કહેવા પ્રમાણે કારણ. ૧ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ ૪ વર્ષમાં આટોપી નાંખે છે, તેજ વિદ્યાર્થી શાળા છોડી જાય છે. ત્યારે શીખેલું ભૂલી જાય છે, અને પાછો અણુધક બની જાય છે એ અમારાથી સમજી શકાતું નથી. ખીલ દલીલ પહેલીને દૃઢ કર્યાં પછે ઉલટી તોડી પાડે છે. આવી રીતે ઉતાવળ કરવાથી આ કારણનું દુઃખ કંઈ ઓછું થશે નહિ, પણ વધશે. ઉતાવળ કરવાથી તો સંગીન કે સંપૂર્ણ જ્ઞાન કદી પણ આપી શકાશે નહીં, અને પરિણામે ઉતાવળથી આપેલું જ્ઞાન બૂલી જવાનો અને પાછો અણુધક બનવાનો સંભવ વધારે રહેશે. ઉતાવળ કરવાથી પુરા ધોરણની કેટલીક ઉપયોગી બાબતોને આગ્ય ધોરણમાંથી જતી કરવી પડી છે, અને બાળકોની સ્વાભાવિક શક્તિ જઠારની કેટલીક અધરી બાબતો આગ્ય ધોરણમાં થીગડાંની માફક એકાએક ઘુસાડી દેવામાં આવી છે. આ બંને પ્રકારના અભ્યાસક્રમને આગળ ઉપર સંપૂર્ણ રીતે સરખાવી તેના ગુણ દોષ દર્શાવવામાં આવશે.

આ સિવાય ત્રીજું કારણ એ પણ બતાવવામાં આવે છે કે:—અભ્યાસક્રમ વિસ્તારવાળો હોઈને તેના મૂખ્ય સિદ્ધાંતો વિદ્યાર્થીનાં મન ઉપર કહેવાતું ૩જી કારણ. ઠસતા નથી; માટે લખતાં, વાંચતાં, અને હિસાબ ગણતાં આવડે એટલે થયું સમજી આગ્ય ધોરણ લાંબા વિચાર, ચર્ચા, અને કલેક્ટરો વગેરેના અભિપ્રાય પછી દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. અનુભવને પ્રાધાન્ય આપતા આપણે કહેવું પડે છે કે હવે સુધારતા જતા આ જમાનામાં આપણે વર્ગ વિસ્તારવાળા અભ્યાસ ક્રમથી છેક કંટાળી જાય તેવો નથી. જે એમજ હોય તો પછી આ ટુંક સમયમાં ગુજરાતમાં પાટીદારોની બોર્ડિંગો એક પછી એક ઉઘાડવા મંડી પડી છે. તેમ થાય નહીં. ચરોતરના પાટીદારોનો ઉચી કેળવણી લેવાનો તનમનાટ અને ગોડસંભાળી કાળીપરજ બોર્ડિંગમાં અભ્યાસ કરનાર ચોધરા તેમજ ચોધરા બીલ સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરનાર બીલના છોકરાના વર્નાક્યુલર શાળા અને અગદાવાડની પ્રાવેશિક પરીક્ષાના ઉત્તમ પરિણામ સૂચવી આપે છે કે મૂખ્ય સિદ્ધાંતો મનપર દસી શકતા નથી તેવા છેક અણુધક તો અમે નથી. અમારી અંદર પાણી તો છે, પણ કેળવણીથી અમને પોલીશ કરવાની જરૂર છે. અમારામાં સારા સંસ્કાર તો છે, પણ જોઈ ઉંચરેલું અજાનતાનું આધરણ કેળવણીથી દૂર કરવાની જરૂર છે.

કેળવણીમાં કેવળ વ્યવહારશુદ્ધિ ઉપરજ લક્ષ રાખવાથી અભણ અને ગરીબ ખેડૂત વર્ગનું આલોક પરલોક પરવેલું સલાતાશ વળી જાય છે. આમ ધોરણમાં વ્યવહાર જ્ઞાન, અલગત ઉપયોગ ઉપર નજર તો રાખવી જોઈએ, પણ બ્યારે સામાન્ય જ્ઞાન અને શુદ્ધિની કેળવણીના વિચારને તદ્દનજ પડતા મુકવામાં આવશે ત્યારે પરિણામે હિંદના આત્માસમાન કૃષિકારવર્ગ અને હિંદના આંગળીના વેદે ગણી શકાય તેવા શિશુવર્ગ વચ્ચેનું અંતર અસાધારણ થઈ જશે. આ અંતરની વિશાળતામાં સમાજના અસ્તિત્વની સ્થિરતા નથી. બ્યારેક કેળવણીનો અર્થ કંઈ આપણે એવો કરવાનો નથી કે ખેડૂતના છોકરાં ગુજરાતીમાં નાક લખતાં શીખે અને મોટેના હિસાબ આંક ગેઝીને પોપટની માફક ટપોટપ પડી શકે. તેમજ વાચન અને લેખનની પૂર્ણાંત કંઈ કકાથી અને પદ્ધતી થઈ જવાની નથી. આગ્ય ધોરણની કહેવાતી બાળકો કેળવણીમાંથી ઉચી કેળવણીનો સફળો અંશ જતો રહેવાથી ગામડાંના લોકોમાં ઉલટાનાં અજ્ઞાન, અભિમાન, બહેમીપણ અને દુરાચલ વધશે, સમાજની

અરિતત્વને દલમલાવવામાં કારણભૂત થઈ પડનાર આ અસાન, અભિમાન, બહેમીપણું અને દુરામદને, રાજ્યભક્તોએ તેયજ પ્રજામક્તોએ મૂળમાંથીજ ઉડાવી દેવાં જોઈએ. જનસામાન્ય જ્ઞાન, બુદ્ધિવાદ, જનસામાન્યભાવ, સ્વાતંત્ર્યલાવ, રાગવૃત્તિ અને ઉદ્ધોગ પ્રતીતિ જેવા કેળવણીના ઇષ્ટ કૃષોનો યોગ્ય ધણો સ્વાદ તો ગામડીઆને ચખાડવોજ જોઈએ, નહીં તો પછી તેઓ શહેરમાં જઈ સાંતી સાદમાં સાદી ચીજ જોઈ ગાંડા થેના થઈ જશે, અને પોતાના ગામડા સિવાયની બીજી સ્થળની ઉપજ, નિપજ, 'ખાનપાન કે સ્થિતિ જરા પણ જાણી શકશે નહિ.

અભિપ્રાય સંબંધે એટલુંજ કહેવાનું કે ખેડૂત સાથે રહેનાર કે વિચારનાર, લોકજ્ઞમોડે કે જાહેર વર્તમાનપત્રોમાં તેની જરા પણ ઉદ્ધાપોદ થઈ નથી, કેમકે વજનદાર તેઓને તે સંબંધનું કંઈ પણ પુછવામાંજ આવ્યું નથી. પ્રયોગ શરૂ અભિપ્રાય. ક્યાં પહેલાંના કલેક્ટરોના અભિપ્રાય કરતાં પ્રયોગ શરૂ ક્યાં પછીના કલેક્ટર વગેરે રેવન્યુ ઓફિસરોના અભિપ્રાય બ્યવહાર તેમજ મહત્વના હોમને વજનદાર વિશેષ છે. ઉત્તર વિભાગના કમિશનર, કાલાખાના કલેક્ટર, ધારવાડના આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર વગેરે સરકારી રેવન્યુ ઓફિસરોને તેયજ ખુદ ખેડૂતથી પ્રસિદ્ધ થતું પટેલજી, બોમ્બે કોનિફલ વગેરે વર્તમાનપત્રોને ગ્રામ્ય ધોરણનો જે કડવો અનુભવ થયો છે તે તરફ લાગતી વળગતી સત્તાએ બહુજ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

આપણા ઇમાકાના ગવર્નર સાહેબે, તથા આપણા ઇમાકાની કેળવણી ખાતાના વડા પિ. શાપે પોકારી પોકારીને ધારાસભામાં કહ્યું છે કે આ સંબંધમાં સરકારની માંગણી, તમારે જે જે દુઃખો હોય તે લાગતી વળગતી સત્તાને રજૂ કરે, અને તે સંબંધે જે કંઈ કોઈએ કહેવાનું હોય તે વિગતવાર જણાવે. ગામડાંના સ્ત્રીશો અને ગાયડાંના દિમાયનીઓ ઉદાર સરકારની જાહેર માગણીને માન આપી પોતાનાં દુઃખો સકારણ જણાવવામાં પાછા નહીં પડે તેવી આશા છે. તેઓ આ દુઃખ દૂર કરવાને તૈયાર છે, પણ પ્રથમ સરકારે જણવું તો જોઈએ કે આપણા પેટમાં ક્યાં દુઃખ છે. આપણી અંગત મુશ્કેલીઓ અમનવારો મારફત તેઓ જાણી શકે તેના કરતાં આપણીજ મારફત સારી રીતે જાણી શકે તેમ છે.

ધારા સભામાં કેળવણી ખાતાના વડા તરફથી જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ પ્રયોગ છ વર્ષથી અજમાવવામાં આવે છે, એ સંબંધે કાંઈપણ એક સરત ચુક. કોઈએ વાંધો ઉઠાવ્યો હોય એવું મારી જણામાં નથી. અમે ન ભુલતા હોઈએ તો આ પ્રશ્ન ૧૯૧૪-૧૫માં પણ કાઉન્સિલમાં ચર્ચવામાં આવ્યો હતો. ઉપરાંત ૧૯૧૪માં સુરતમાં મળેલી ત્રીજી પાર્ટીકુલર પરિષદમાં ગ્રામ્યશાળા અને તેના અજમાસક્રમને સુધારવાની જરૂર સંબંધી ચર્ચા થઈ હતી અને તે સંબંધે એક ઠરાવ સર્વાનુગતે પમાર કરી નામદાર સરકાર ઉપર નીચે પ્રમાણે મોકલવામાં આવ્યો હતો.

This conference respectfully and earnestly prays the Government of Bombay (1) To so revise the curriculum of the new Rural schools that pupils learning therein may directly join Anglo-Vernacular schools, instead of being compelled to go at a very tender age to other villages, and to undergo a lot of hardship and expenditure to finish off their full primary school-course (2) To add more lessons on agriculture in the Reading

series of Rural schools (3) To arrange at an early date to make Primary Education free and compulsory. આ પરિષદ નામદાર મુબઇ સરકારને અરજ કરે છે કે (૧) હાલની નવી ગ્રામ્યશાળાઓમાંથી વિદ્યાર્થીઓ બહાર બહાર અંગ્રેજીમાં દાખલ થઈ શકે તેવા અવ્યાસક્રમ પ્રદેશમાં ગોઠવવો, કે જેથી ધણી નાની હસ્તરના વિદ્યાર્થીઓને અગવડ વેઠી બીજા ગામે જવું નહિ પડે, તેમજ પ્રાથમિક શાળામાં તેમને વિશેષ અર્થ થાય નહિ (૨) ગ્રામ્યશાળાઓની વાચનમાળામાં કૃષિશાસ્ત્ર સંબંધી વધારે પાઠ ગોઠવવા (૩) મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી આપવા બનતી હતાવળે ગોઠવણ કરવી. આ હંસવના જવાબમાં સરકાર તરફથી નીચે પ્રમાણે સંતોષકારક જવાબ મળ્યો હતો:—

No. A. G. R. 7. with reference to his letter dated 29th may 1914 forwarding Resolutions of the Third Patidar Social conference in Surat, the President of the Conference is informed that the Government will issue orders as regards Resolution No 4. નં. એ. જી. આર. ૭. સુરતમાં બરાવેલી ત્રીજી પાટીદાર પરિષદમાં થયેલા હંસવ સાથે તા. ૨૬. મે. ૧૯૧૪ના રોજ મોકલેલા પત્રના પ્રત્યુત્તરમાં, પરિષદના પ્રમુખને જણાવવામાં આવે છે કે હંસવ નં ૪ના સંબંધમાં ના. સરકાર હુકમો કાઢશે.

આ સિવાય નામદાર ગવર્નર લોર્ડ વિલિંગ્ટનના સંબંધમાં કહીએ તો આ દેશમાં સત્ય પ્રગતિ અને સુધારા માટે કાપડા પુગસર કાર્ય કરનારા પક્ષના પ્રતિનિધિઓની પુનામાં મળેલી પ્રાંતિક પરિષદમાં એનરેબલ મિ. કામટે રજુ કરેના ખેતીના સુધારના હંસવને ટેકા આપતાં અમે (ત્યાં પણ) ગ્રામ્યધોરણો સંબંધે જણાવ્યું હતું કે:—અમારા હિત માટેજ લેખન, વાચન, અને ગણિતનું પ્રાથમિક શિક્ષણ આપનારી ગ્રામ્યશાળા એ કે નામદાર સરકાર સ્થાપન કરાવી છે તે પણ ન્યાં સુધી તેના અભ્યાસક્રમમાં અમારા વર્ગને અત્યુચ્ચ સુધારો વધારો નહિ થાય ત્યાં સુધી તેની ઉપયોગિતા સ્વીકારીએ પણ પરિણામ તો શૂન્યજ રહેવાતું છે. અત્યારે ગામડામાં ત્રણ ધોરણ શીખ્યા પછી મિત્રારા નાના ખેડૂતના બાળકને ઘરબાર છોડી પાંચ સત ગાઉ ઉપર આવેલી મોટી શાળામાં વધારે વિદ્યભ્યાસ કરવા જવું પડે છે, અને ત્યાં તેને ગામડામાં અભ્યાસ કરેલો કાચો વિદ્યાર્થી ધારીને ત્રીજા ધોરણમાં પસાર થયા છતાં બીજા ધોરણમાં બેસાડવામાં આવે છે. અમારા બાળકો છેક અજ્ઞાન અવસ્થામાં રહી પછુ જેવી સ્થિતિમાં જીવનપર્યંત મહેનત મજૂરી કરે તેમાં રાજ્ય પ્રજા ઉભયને લાભ નથી. ખેડૂતવર્ગમાં અલગત બહુતરની સંખ્યા બીજાજ નથી; પણ જે બાજુ છે તેતો લાજી શકાય તેટલું બાજુ તેવા હોય છે. આવો ઉત્સાહી અને લાયક ખેડૂતનો જવરો માત્ર ગામડામાં જન્મેલા માટે તેને ગ્રામ્યધોરણ બાજીનેજ બળદનાં પુછડાં આમળાને જીવની પુરી કરવી કે જ બળદનાં પુછડાં તો આમ-જવામાં એક જાતનું ગોરવ છે, પણ હિનિયાતું કંઈક જ્ઞાન મેળવવા માટે વિદ્યા લેવાય તો જીવનનું કંઈક સાર્યક થાય, અને રાજ્યને વિશેષ અને વિશેષ ધનધાન્ય પુરે પાડી આબાદ કરી શકાય. ગ્રામ્ય ધોરણો નદ કરીને ઉપલા ધોરણમાં ખેતીવાડીને જ બળેસતી થાય તેવી સ્ટાન્ડર્ડ છુકો તૈયાર કરાવી તેને ઔચિત્ક વિષય તરીકે દાખલ કરાવવાની જરૂર છે. આથી કરીને ખેડૂતોને દરેક છોકરો પોતાના કામમાં કળદાયક બહુતરની ખાતર બહુરો, અને અધવચ્ચમાં બહુતર પડતું નહિ થુકે (Report of the Proceedings of the Fifteenth Bombay Provincial Conference held at Poona on the 10th and 11th July 1915)

આ સર્વ તરફ લાગતીવળગતી સત્તાતું ખ્યાન ખેતી દેશના કેળવાયેલ વર્ગ તથા વર્તમાન જાહેર વિનતિ. પત્રોને નમ્ર અરજ છે કે જિયારા મુંગા, દરિદ્રતા અતે અસાર્નતામાં સખડતા બંધુઓની વ્હારે ધાર્ધ તેના દુઃખો સત્ય અને સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં સત્તા સમક્ષ રજુ કરવા પોતાથી બનતું કરે.

આ પત્ર સુરત ખપાટીઆ ચકલા ઉપર આવેલા શા. ખુમચંદ અમીચંદના ધી“સુરત જૈન એ.જી.ન મી. પ્રેસ”માં પ્રજ્ઞાકર નરભોરામ વ્યાસે જાપ્યું, અને સુરત સૈદધપુરા ચોદીશીરોના રહેનાર કુવરજી વીરૂલમાધ મહેતાએ સુરતમાં પારસી શેરીમાં આવેલી ‘પટેલજી’બુની ઓફીસમાંથી પ્રમીદ કર્યું.

સામાજિક, ઐતિહાસિક તેમજ હિંદુકીર્તિ નવલકથાનું લગભગ ૨૫૦ પૃષ્ઠનું પુસ્તક દર ત્રણ મહિને બહાર પાડવામાં આવશે એટલે કે વરસમાં આના ચાર પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે જેથી દરેક મેમ્બર મહિને દહાડે માત્ર ત્રણ આના બહાર કાઢીને પણ તે ખરીદી શકશે.

મેમ્બર થનારાઓને સૂચના.

(૧) મેમ્બર થનારાઓને નામ નોંધાવવાની ણી તરીકે ચાર આના આપવા પડશે. (૨) મેમ્બર તરીકે દાખલ થયા પછી દરેક મેમ્બરને જે પુસ્તક નીકળશે, તે માત્ર આઠ આનામાં આપવામાં આવશે. (૩) મેમ્બર કોઈ પણ વખતથી ધર્મ શકાય છે. મેમ્બર થયા પહેલાં જે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હોય તે પુસ્તકો લેવાંજ નોંધએ એવો કોઈ પ્રતિબંધ નથી; પરંતુ મેમ્બર થયા પછી પ્રગટ થનારાં દરેક પુસ્તકો મેમ્બરે લેવાંજ પડશે. (૪) દરેક કાન્યા પુઠાનું પુસ્તક આઠ આનામાં અને પાંચ પુઠાનું પુસ્તક બાર આનામાં મળશે. આ પુસ્તકો વી. પી. થી મોકલવામાં જે ત્રણ આનાનો વધારે ખર્ચ આવે છે તેથી બહારગામના મેમ્બરોને દસ આનામાં અને પાંચ પુઠાનું પુસ્તક પંદર આનામાં મળશે. મુંબાઈના મેમ્બરોને પુસ્તકો ઘેર બેઠાં પહોંચાડવામાં આવશે અને તે સાથેજ કિંમત વસુલ કરવામાં આવશે. (૫) જો મેમ્બર, મેમ્બર થયા પછી બહાર પડનારું પુસ્તક નહિ લે, તો તેમને પ્રવેશ ફીના ચાર આના પાછા આપવામાં આવશે નહિ, તેમજ મેમ્બર તરીકેનું તેમનું નામ કહાડી નોંધવામાં આવશે. (૬) મેમ્બર મિલાયના ગ્રાહકો પાસેથી દરેક પુસ્તકની મૂળ કિંમતજ લેવામાં આવશે.

સ્નેહ સંદન વા પ્રણય રહસ્ય! ” નામના પહેલા પુસ્તકની કિંમત બાર આના તે મેમ્બરો પાસેથી પૂરેપૂરી વસુલ કરવામાં આવશે; એટલે કે, આઠ આના કિંમત તરીકે ગણવામાં આવશે અને ચાર આના દાખલ ફીના ગણવામાં આવશે તેથી હવે પછી નીકળનારા “ પંત્રમ રહસ્ય ” નામના પુસ્તકના માત્ર આઠ આના આપવા પડશે.

અમારે ત્યાંથી દરેક જાતનાં શાળાપંથોગી તેમજ ધર્મનીતિનાં પુસ્તકો અને નવલકથાઓ—અંગ્રેજી, ગુજરાતી, મરાઠી તેમજ હિન્દી ભાષાનાં મળી શકશે.

મુંબાઈને માટે ખાસ સગવડ.

મુંબાઈમાં વસતા ગૃહસ્થો, સનારીઓ, ધંધાદારીઓ તેમજ હાઈસ્કુલના અને કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને જણાવવાનું કે, માત્ર એક પોસ્ટ કાર્ડ લખવાથી કોઈ પણ જાતનું પુસ્તક અમોએ ઘેર બેઠાં પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરી છે.

લખો.—વ્યવસ્થાપક,

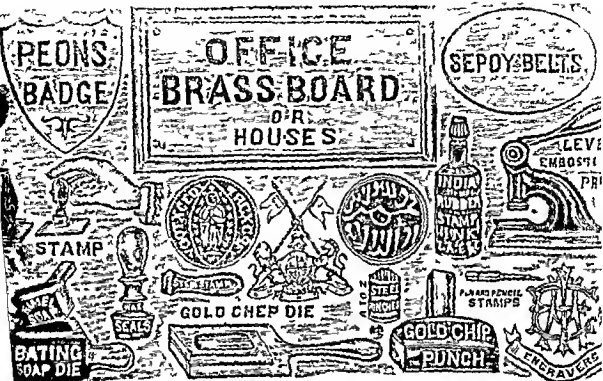
સરસ્વતી પુસ્તકાલય.

ઇન્ડિયન આર્ટ એનગ્રેવર એન્ડ રબર સ્ટેમ્પમેકર.

કાલ્યાદેવીના દેવલ પાસે

પરભુદાસ નારણદાસ સોનો ૧૪૮, કાલ્યાદેવી રોડ મુ બધ.

રબર સ્ટેમ્પ હરકોઈ દિશનમાં તેનો કમ્પ્લીટ સામાન સાથે કી. રૂ. ૧૫૫૫
પાણી. પારસલ ઉપર મારવાની લિનલની ચીલ આપુ નામ અગર બેચી નણ લેટરનો
માનોઆમ કીમત.

કત ૩. ૧) એક.

તમારા લખ્યા અથવા ઘાટીને

ટોપીમા લગાડવાના ફેનશી પટા

પીલળનો રૂ. ૧૫ જરમનનો ૩. ૧૫

કોઈ પણ કામસર કાગલ લખવાની આપણો માણસ તમારે ન્યાં સેમ્પલ
ખતાવવા આવશે.

માલેક—પરભુદાસ નારણદાસ સોની.

• પ્રત્યેક કુટુંબને ઉપયોગી
વિચાર—પુષ્પ—માળા.

સાહિત્યની સંગીત પાયા ઉપર પ્રગતિ કરવાના હેતુથી વિદ્વાન લેખકાદી
લખાતી નવીન પુસ્તક-શ્રેણી.

નીચેનાં પુસ્તકો જુદાર પડી ચુક્યા છે—

પુ. ૧. ધર્મનો જય, પુ. ૨. નવા યુગનાં જીવાન સ્ત્રી, પુરૂષ. પુ. ૩.
ક્રાઇસ્ટનું અનુકરણ લેખક છગનલાલ હ. પંડ્યા.

દર વર્ષે ચાર પુસ્તકો પ્રગટ થશે. વાર્ષિક લવાજમ ટપાલ સાથે માત્ર ૧૧ આના,
છુટક પુસ્તકોની કિંમત-દર પુસ્તકે ત્રણ આના

મળવાનું રથળ—નૃ લ. વિભાકર, બેરીસ્ટર-એટ-લો.

વ્યવસ્થાપક, “વિચાર-પુષ્પ-માળા,” ગિરગમ-મુંબઇ

ગૃહસ્થોના ગૃહમન્દિરોમા તથા કન્યાશાળાઓમા રાખવા લાયક, મેં પબ્લીક હસ્ટકશનના
ડિરેક્ટર સાહેબે મુંબઇ ઇલાકામા ગુંઠ કન્યાશાળાઓમા ઇનામ માટે મંજૂર કરેલું;
શ્રીમન્ત વડોદરા સરકારે શાળા લાયબ્રેરી તથા શાળાઓમા ઇનામ ખાતે મંજૂર કરેલું:-

સૌભાગ્ય સંગીત સંગ્રહ

દરેક ઇમરની સ્ત્રીઓને ગમત સાથે જ્ઞાન મળે એવી હેતુથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામા આશુ છે
જેઓને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાની ખરી ધાર છે અવી સ્ત્રીઓને અવકાશ વખતે તેહેવારોના સ્વરોમા
સૌભાગ્ય સંગીત સંગ્રહ પુસ્તક વાંચી તેના રહસ્યનું મનન કરવું શ્રેયસ્કે. (૧) નીતિ (૨) સાસર
શીખામણ (૩) પતિવ્રત પતિપ્રેમ (૪) ગુણદુષ્ણ (૫) લવિષ—આવી રીતે પાંચ ભાગમા પણ
રીતે છપાવેલ છે કિંમત આઠા આર પાંચેના જુદું. (બીજી આવૃત્તિ)

બુકસેલર એચર મેથલ—નાજકેદ

ESTABLISHED 1911.

રહેવાની તથા જમવાની

સગવડ સાથે.

ધી હિન્દુ લૉજ.

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ

પટ્ટણી બીલ્ડીંગ,

મુંબઇ.

રાજ્યભાષા જાણવાનું ઉત્તમ સાધન.

ગાઇડ ટુ ઈંગ્લીશ કોન્વર્સેશન

યાને

અંગ્રેજીમાં વાતચિત શીખવનાર ભોમીયો.

૩ આ પા

૩ આ પા

અક ખેલો ૨૧૨ પૃષ્ઠોમાં ઉત્તમ શિક્ષણ ૦-૧૦-૦ બીજો અક ૦-૧૨-૦

થોડે ખર્ચે, થોડી મહેનત સપાટાળા ઈંગ્લીશ અભ્યાસ કરવા વિચાર હોય તો

અમારી ત્રીજી આવૃત્તિ લોકપ્રિય બુકનો ઉપયોગ કરશોજી

પૌરોજ તથા પેરી ગ ફી.

૩. આ. પા.

૦-૬-૦

ધી ઇન્ડિયન કમર્શિયલ કેલેન્ડર ઈંગ્લીશમાં

૧૦ વર્ષની અસલ આવૃત્તિ ઇન્ડિયામાં દરેક ફેક્ટરીઓના નામ જાણવાની

આ એક ઉત્તમ તક છે

ખાલીફના અદ્ભુત પરાક્રમ-અજાણે એક મતે વખાણેલી ઉત્તમ વાર્તા ...

૦-૧૪-૦

દરેક જાતના પુસ્તકો મળવાનું મુખ્ય સ્થળ.

૬૦ વર્ષનજી પરમાણુ દ બુકસેલર,

પોષ્ટ નં ૨ BOMBAY,

અગર ૩૪૧, કાલણાદેવી રોડ, અવેરખાગની લેનમાં-મુંબઈ

નવું ફોલ્ડ
પત્ર

હિંદુસ્થાન

દરરોજ સાંજના મુખા-
ઈમાં પ્રગટ થાય છે

સસ્તામાં સસ્તું, સચિત્ર ફોલ્ડ પત્ર

નવો સાદસ !

નવો સાદસ !

આખા હિંદુસ્થાનમાં ખનતા જનાવો તાઁ મારફતે મગાવી, મુખજ શહેરમાં હાઇ
કોર્ટ, પોલીસ કોર્ટમાં ચાલતા મુકદ્દમાના છેલ્લા રીપોર્ટો, લડાઈને લગતા છેલ્લા તારો
આ સાંજના પત્રમાં પ્રગટ થાય છે આ પત્રમાં હિંદુ. પારસી, ઇસ્લામી દરેકને ઉપયોગી
થાય તેવી જાખતો આપવામાં આવે છે

દરરોજ લડાઈના તથા બીજા ચિત્રો આપવામાં આવે છે કે જેવી રીતે અત્યાર સુધી
ઇંગ્લેજ પત્રો આપતા હતા આ ફોટોર્જીકા આપવા માટે ખાસ મોટા ખર્ચે ખાતુ ખોલ
વામાં આવ્યું છે

અઠવાડીયામાં બે વખત દર મુખ અને શનીવારે ચાલુ વાર્તા આપવામાં આવે
છે કે જે ખાસ વિદ્વાનો ખાસે લખાવવામાં આવે છે

દેશાવરની ખબરો તથા વેપાર સમાચાર ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે

વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૧૦.

દેશાવરના આલોકને રૂ ૧૩ પૌરોજ સહીત લવાજમ આંગ ઉપર લેવામાં આવશે.
નમુનાની કોપી એક આનખી ટીકીટ મોકલી મગાવો

દેશાવર ખાતે છુટક નકલ વેચવા માટે એજન્ટો જોઈએ છીએ.

પત્રવલેવાર નીચલે સરનામે કરવો.

મેનેજર, હીંદુસ્થાન-કોર્ટ, મુખજ

તાકાત અને તારીફ.

બીજાએને લાલ આપનારને લાલ છે. આતંક નિઘ્રહ ગોળીઓ લાખો માણસોને તાકાતનો લાલ આપે છે તેના બદલામાં તેને તારીફનો લાલ મળે છે.

બુવાન છતાં બુદ્ધા જેવાં બની જતાં, નબળાઈના દરદોષી રીખાયા કરતાં અને દસ્તની અટકાયત વગેરે કંટાળાભરેલી તથા દયા ઉપજાવે તેવી ક્ષતિયાદો કરતા લાખો માણસોને એ ગોળીઓએ તંદુરસ્ત અને તાકાતવાળાં બનાવ્યા છે; ત્યારેજ લાખો માણસોએ ખુદલા દિલથી તેનાં સાચાં વખાણ કર્યાં છે.

કિંમત—૩૨ ગોળીની ૩બી ૧ નો રૂ. ૧)

સામટી ખરીદીમાં મળતા કમિશન વગેરેના નિયમો જાણવા માટે પ્રાઈસ લિસ્ટ મંગાવો વાંચવાની લલામણુ કરવામા આવે છે.

કા મ શા સ્ત્ર.

આ ઉપયોગી પુસ્તક ન વાંચુ' હોય તો વાંચો. વાંચુ' હોય તો તેમાંનો ઉત્તમ ઉપદેશ યાદ રાખો. એ ઉપદેશ યાદ હોય તો તે પ્રમાણે વર્તો અને બીજા-એને ભલામણુ કરો.

શરીરને તંદુરસ્ત અને સુખી રાખવાનું શિક્ષણ આપનાર અને રોગી તથા દુઃખી શરીરને સુધારવાના ઉત્તમ ઇલાજો બતાવનાર આ પુસ્તક કધપણુ કિંમત લીધા વગરજ જે કોઈ મંગાવે તેને તુરત મોકલવામાં આવે છે. જૂની જૂની સોળ ભાષામાં દસ લાખ નકલો આજ સુધી આપવામાં આવી છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી.

માલેક—આતંકનિઘ્રહ ઔષધાલય,

મુ'મઈ, આંધ્ર—કાલખાદેવી રોડ.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

તાકાત અને તારીફ.

ખીજીઓને લાભ આપનારને લાભ છે. આતંક નિબદ્ધ ગાળીઓ લાખો માણસોને તાકાતનો લાભ આપે છે તેના બદલામાં તેને તારીફનો લાભ મળે છે. જુવાન છતાં બુદ્ધા જેવાં બની જતાં, નબળાઈના દરદોષથી રીખાયા કરતાં અને દસ્તની અટકાયત વગેરે કંટાળાભરેલી તથા દયા ઉપજાવે તેવી ફરિયાદો કરતા લાખો માણસોને એ ગાળીઓએ તંદુરસ્ત અને તાકાતવાળાં બનાવ્યા છે; ત્યારેજ લાખો માણસોએ ખુદલા દિલથી તેનાં સાચાં વખાણ કર્યાં છે.

કિંમત—૩૨ ગોળીની ડબી ૧ નો રૂ. ૧)

સામટી ખરીદીમાં મળતા કમિશન વગેરેનાં નિયમો જાણવા માટે પ્રાઇસ લિસ્ટ મંગાવો વાંચવાની લલામણ કરવામાં આવે છે.

કા મ શા સ્ત્ર.

આ ઉપયોગી પુસ્તક ન વાંચ્યું હોય તો વાંચો. વાંચ્યું હોય તો તેમાંનો ઉત્તમ ઉપદેશ યાદ રાખો. એ ઉપદેશ યાદ હોય નો તે પ્રમાણે વર્તો અને બીજાઓને લલામણ કરો.

શરીરને તંદુરસ્ત અને સુખી રાખવાનું શિક્ષણ આપનાર અને રોગી તથા દુઃખી શરીરને સુધારવાના ઉત્તમ ઇલાજો બતાવનાર આ પુસ્તક કંઈપણ કિંમત લીધા વગરજ જે કોઈ મંગાવે તેને તુરત મોકલવામાં આવે છે. જૂદી જૂદી સોળ ભાષામાં દશ લાખ નહોતો આજ સુધી આપવામાં આવો છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી.

માલિક—આતંકનિબદ્ધ ઔષધાલય,

મુંબઈ આંધ્ર—કાલખાદેવી રોડ.

જમનગર—કાઠિયાવાડ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬.

લોકલ ખાઈ કમિટીના રીપોર્ટ.	૨૧. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.	
	બી. એ., એલ.એલ. બી.	૧૩૫
હિંદવાસીઓનું આગ્રહ્ય	૨૨. હરજોવિન્દ કાનજી ભટ્ટ.	૧૪૬
મુપજી	૨૩. રજુજીનરામ વાવાભાઈ.	૧૪૬
ગામડાંની કેળવણીના પ્રસારમાં ખાનગી		
પ્રયત્નો	૨૪. નારજીભાઈ વાધજીભાઈ પટેલ.	૧૫૫
હુન્નર ઉદ્યોગને લગતી કેળવણી	૨૫. મનુ મર્યન્ટ	૧૫૮
સત્યાગ્રહનું રહસ્ય	૨૬. શ્રોતા	૧૬૫
ભરૂચમાં જાહેર જીવન	૨૭. ભરૂચી	૧૭૦
ગુજરાતમાં જાહેર જીવન.	૨૮. કરસુખરામ વીરસુખરામ હોરા અને	
	૨૯. ગુજરાતી	૧૭૫
માસિકો	નવજીવન-આંદોલન	૧૮૦
ત્રણ ધોરણની ગ્રામશાળાઓ	૩૦. અ. વિ. ઠક્કર	૧૮૫
પુસ્તકપરિચય.	૩૧. તંત્રી.	૧૮૬
નોંધ	૩૨. તંત્રી.	૧૮૮

તંત્રી અને પ્રકાશક

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલ.એલ. બી.

ગીરગામ-મુબાઈ.

સ્ત્રીઓ માટે ખાસ લગિની સમાજ પત્રિકામાળા.

નીચે પ્રમાણે પત્રિકા નહાર પડશે.

ઘરિન પત્રિકા—

લેખક—

* નં. ૧. મ. ગો. ક. ગોપાલેનો જીવન સંદેશ. શ્રી મોહનલાલ ક. ગોધી.

નં. ૨. ડૉ. ડી. કે. કવેનુ ચરિત્ર. સો. વિદ્યાગેરી સમજાવ્યા.

નં. ૩. સેવાલગિની નિવેદીતાનું ચરિત્ર. રા. દેવ, બી. એ.

શિક્ષણ સાહિત્ય પત્રિકા—

* નં. ૧. સ્ત્રી શિક્ષણ. સો. શારદાગેરી સુમત મહેતા, બી. એ.

નં. ૨. મૃદુ શુભાર.

નં. ૩. સ્ત્રીઓ માટે ધરમશ્યુ ઉદ્યોગ. રા. પિ. મ. દેસાઈ, બી. એ.

સેવા સાહિત્ય પત્રિકા. (સેવાના સન્માન દરેક)

નં. ૧ થી ૮ સ્ત્રીઓ માટે સેવાનું ક્ષેત્ર. ત. લોખન્દરાવ, ૨. દીવેગિયા, બી. એ.

સામાજિક પત્રિકા—

નં. ૧. સ્ત્રીઓની પડવી—સ્ત્રીઓનું મહત્વ. રા. હાલામાઈ લ. પટેલ.

આરોગ્ય પત્રિકા—

* નં. ૧ થી ૬ ખાળ ઉછેર (ખાળ રક્ષણ) મિસિસ જી. કે. હપાયાય.

નં. ૭ થી ૧૨ " (ખાળ શિક્ષણ)

લગિની સમાજ પત્રિકામાળાનું વાર્ષિક લવાજમ (પોસ્ટાજ સાથે) રૂ. ૨) એ.

જો સ્ત્રીઓ, લાયકેરીઓ, અધ્યાપનાઓ તથા સમૂહ માટે દરેક પત્રિકાની સામગ્રી (૨૫ થી

૫૫૦) મંગાવનારને વાર્ષિક રૂ. ૧) એક પ્રમાણે

છૂટક—દરેક પત્રિકા દીઠ આનો એક.

તરતર લખે, નામ નોંધાવે—

ગિરમા,

શુબંધ.

વ્યવસ્થાપક,

લગિની સમાજ પત્રિકામાળા.

* જાણી નિશાનીયળી પત્રિકાઓ, છપાઈ નહાર પડી શકી છે.

વેપાર અને ઉદ્યોગ.

દેશી નાણામાં વેપાર અને હથોળ એવું હાથગાંમી મુળ સાધનો છે, જે તમારે જો આગત કંઈ

જામવું હોય તે સ્વેચ્છા

દેશી વેપારી ચેમ્બરનું

માસિક.

કે. જેની આદર દરેક નતની હપયેલી વેપારી જાતથી તથા જુદા જુદા દેશના કોન્સલ તરફથી તથા

નામદાર સરકાર તરફથી મળતી ખબરો આપવામાં આવે છે તથા વેપારી વિષયો અને આકાંક્ષી બરખુર છે.

એકઠું જ ચુલસાતી વેપારી માસિક

નહેરખબર માટે સર્વોત્તમ સાધન.

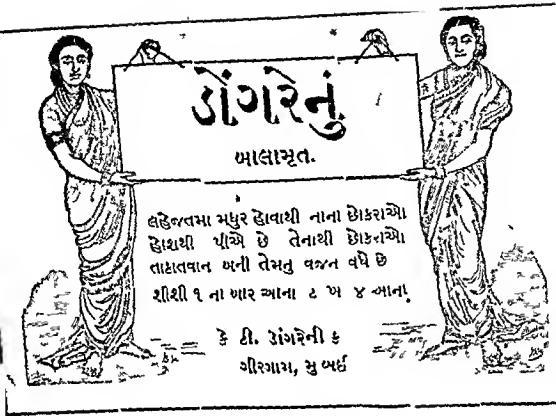
માસિક લવાજમ રૂ. ૩૦ ૩-૦-૦, તથાવા અંગ્રેજી રૂ. ૩૦ ૦-૦-૦ પંદરગામ માટે

પોસ્ટાજ સાથે રૂ. ૩૦ ૩-૧-૦

લખે— ધી સેક્રેટરી,

ઈન્ડિયન એન્ડરસ ચેમ્બર એન્ડ સુરે.

૭૭-૭૮ એપીસ રોડ, ફાલ્ગુન.

ઝંગરેનું

બાલામૃત.

લહેજતમા મધુર હોવાથી નાના છોકરાઓ
હોશથી પીએ છે તેનાથી છોકરાઓ
તાકાતવાન બની તેમનું વજન વધે છે
શીશી ૧ ના ખાર આના ૮ થી ૪ આના.

ડૉ. ઝંગરેની ક
ગીરગામ, મુબઈ

ઇનકમટેક્સ.

ઇનકમટેક્સને લગતાં કેઈ પણ પ્રકારનાં કામની સમજ મેળવવી હોય તો મળે
અથવા લખો — બી. એલ. થોસર, બોમ્બે કેમરશીયલ કોલેજ, ૪૮ કાલબાદેવી
રોડ મુબઈ.

આપકાઓમાથી આવકવેરા માટે હીસામના પત્રકો તૈયાર કરી આપીએ છીએ .

બી. એલ. થોસર.

એક એલ એ. એ

(લડન)

સરદારશાહક એકાઉન્ટન્ટ એન્ડ

પબ્લીક આડીટર

નવજીવન અને સત્યની સૂચનાઓ.

- ૧ આઠ વર્ષથી નવજીવનના પાના ૪૮ ને બદલે ૬૪ કર્યા છે
- ૨ પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે યાદકાએ પેલાનો નંબર લખવો
- ૩ મનીઓર્ડરના કુપનમા મોકલનારનું નામ અને પૂરેપૂરું સરનામું (ગામના નામ) સાથે લખવું
- ૪ કોઈ એક ન મળે તો તે વિષે અમને મોકામા મોકી ખબર બોલે એક મળેથી આપવી
- ૫ હિંદુસ્તાન તથા સીરોનની બહાર વી ખી જઈ જાવું નથી તથા ટપાલનો દર દર પેકેટ દીક એક આનો પડે છે, તેથી ત્યાં આ પત્ર, અગાઉથી વર્ષના લવાજમના તથા ટપાલના મળી રૂ. ૨-૬ • આગમયથી પોસ્ટલ ઓર્ડરથી મોકલી આપ્યા પછીજ, તેમનું યાદક તરીકે નામ નોંધવામા આવશે
- ૬ કોઈ પણ માસથી યાદક થઈ શકાય છે
- ૭ વાર્ષિક લવાજમ (પોસ્ટલ સાથે) રૂ. ૨ અને વિદ્યાર્થીઓ, પુસ્તકકલાળાઓ તથા ગુજરાતી નિશાળના શિક્ષકોને માટે રૂ. ૧-૧૧-૦ (પોસ્ટલ સાથે) રાખવામા આવ્યું છે
- ૮ આ પત્રમા શુદ્ધ ભાષામા પત્રની એક બાજુએ, રાહીથી, તરત વાંચી શકાય એવા અક્ષરે લખેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો ઉપરજ લક્ષ આપી શકાયો
- ૯ લખનારાઓ અમારી અગત જાણ મઠિ પોતાનું ખરું નામ, ઠેકાણું સાથે લખી મોકલશે નહીં તો તેમના લખાણ ઉપર લક્ષ અપાશે નહીં
- ૧૦ રદ કરેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો પાછા મોકલવા હમે બધાતા નથી જેમણે જેમણે તેમણે તે સારૂ પોસ્ટલની ટીકીટ મોકલી મેળવી લેવા

જાહેર ખબરના ભાવ.

આમુ પાનું	એક વર્ષ	રૂ. ૪૦	આમુ પાનું	૭ માસ	રૂ. ૨૫
અડધું પાનું	"	૨૫	અડધું પાનું	"	૧૮
પા પાનું	"	૧૮	પા પાનું		૧૨

પૂર્ણ ઉપરના ખાસ ભાવ મઠિ લખો —

સર્વન્ટસ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી બીહારી,

સેન્ટલરર્ટ રોડ, ગિરગામ—મુબાઈ

}

ઈન્દુલાલ કૈનાલાલ યાજ્ઞિક,

બી એ, એલએલ બી.

ત ત્રી અને પ્રકાશ, નવજીવન અને સત્ય.

હિન્દ સ્વરાજ્ય વિચાર-પ્રચારક કંડ.

મુબાઈના ત ત્રી મઠલ તરફથી પ્રકટ થતી

સ્વરાજ્ય લેખમાલા.

દરેક મહિને પ્રકટ થાય છે ત્રણ માલા બહાર પડી ચૂકી છે

૧ સ્વરાજ્ય શા માટે? ૨. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, ૩. પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય ૪ રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય

જાહેર ખબર આપનારને ઉત્તમ તક

છૂટક નકલ બે પૈસા, ૫૦ નકલની કી મત રૂ. ૧-૦-૦

પોસ્ટલ જુદું

શ કરલાલ પેલાભાઈ બે કર એમ. એ.

૩૬ ચોપાટી રોડ, મુબાઈ નં. ૭.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૨.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬.

અંક ૩.

લોકલ બોર્ડ કમિટીના રીપોર્ટ.*

(૨)

* લોકલ બોર્ડનું બંધારણ.

બંધારણના સંબંધમાં નીચેના પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે.—

(૧) બોર્ડમાં લોકોએ પસંદ કરેલા સલામતોની સંખ્યા વધારે હોવી જોઈએ કે નહીં ?

(૨) ચુંટણી કરવાની સત્તા કોઈ નવાં મંડળોને કે ખામ, કેંમોને આપવી જોઈએ ? અને વધારામાં મુસલમાનોને ખાસ ચુંટણીનો હક્ક આપવો જોઈએ ?

(૩) બોર્ડના પ્રમુખ અને ઉપ-પ્રમુખ અમલદાર જોઈએ કે બિનઅમલદાર ગૃહસ્થ ? તે બોર્ડથી પસંદ થવા જોઈએ કે નીમાવા જોઈએ ? જો પ્રમુખ બિનઅમલદારી ગૃહસ્થ હોય તો બોર્ડ સાથે જુલાના અમલદારનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ ?

(૪) બોર્ડ ઉપર અમલદારો અને સરકારનો અંકુશ કેવો હોવો જોઈએ ?

* તા. ૨૩ મી તા. ૩૧ મી નવમ્બર અને ૧ ફેબ્રુઆરીના અંકોમાં આ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

‡ પ્રજાવર્ગીય સલાસદોનો વધુ મત.

વાચકોને ભાગ્યેજ જણાવવાની જરૂર છે કે, હાલ ઝોર્ડામાં અર્ધો ભાગના સલાસદો લોકો પસંદ કરે છે, જેથી અમલદાર પ્રમુખ સુદ્ધાં સરકારી સલાસદોનો વધુ મત હોય છે. હવે આ સ્થિતિમાં મોટો સુધારો થવો જોઈએ; નહીં તો ઝોર્ડાને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થા કહી શકાય નહીં. અમલદારો વારંવાર કહેતાં થાકતા નથી કે ખાનગી ગૃહસ્થો અને સંમાન્ય જનસમાજ લોકલ ઝોર્ડાના કામમાં જોડાતા રસ લેતાં નથી. અને છતાં આપણે પૂછીશું કે હાલના સંયોગો બુદ્ધિશાળી અને આત્મમાનવાળા ગૃહસ્થોને ઝોર્ડાના કામમાં જોડાતા રસ ઉપજાવે એવા છે? પોતાનો મત નિષ્કૃષ્ણ થશે એમ ચોક્કસ રીતે જોયો બાજુવા હોય તેમને ઝોર્ડાના પ્રશ્નો વિશે ઉઠા વિચાર કરવાની અથવા નિયમિત રીતે હુમેશાં ઝોર્ડાની સલાસદોમાં હાજર રહેવાની ભાગ્યેજ લાલચ થાય. જેમને સત્તા હોય તેઓ જ જવાબદારી અનુભવી શકે છે; લોકોને ઝોર્ડામાં સત્તા ન હોય તો તેમને તેમાં રસ પણ કેમ ઉપજે?

આ સ્થિતિમાં સુધારાનો માર્ગ દેખીતો છે. ઝોર્ડાના સલાસદો લોકોના મતથી ચુંટાય તોજ તે સ્વરાજ્યની સંસ્થા બને. આ માટે સર્વ સુધરેલા દેશોની મુદ્દત અહીં આ પણ બધા સલાસદો લોકોના મતથી જ ચુંટાવા જોઈએ. જે ફ્રાંસની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની પદ્ધતિ તરફ કમિટી અતિશય પક્ષપાત વારંવાર દર્શાવે છે અને જે હિન્દને માટે ખાસ કરીને ચોચ ગણાય છે ત્યાં પણ “ડીપાર્ટમેન્ટ”—જીલ્લાની સલાના બધા સલાસદો લોકો જ ચુંટે છે. છતાં કમિટી પોતાની ઉદારતાને વધારેમાં વધારે કસીને એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકી છે કે ફક્ત કે લાગના સલાસદો જ લોકોએ પસંદ કરવા જોઈએ. આમાં નવાઈ લાગેલી વાત તો એ છે કે, ચુંટણીનું આ પ્રમાણ જોઈ સ્વયંસિદ્ધ હોય એમ જ કમિટી માની લે છે અને સ્વરાજ્યના મૂળ સિદ્ધાંત સાથે તેના સમન્વય કરવાને જરા પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી. કદાચિત કમિટીને એમ લાગ્યું હશે કે ફ્રાંસી હું લાગ સુધી ચુંટણીનો હક આપવો, એ સુધારાનું પહેલું પગલું છે અને એકદમ પસંદગીનો સંપૂર્ણ હક આપવો એ તો સાહસિક ગણાય. આ દલીલમાં બહુ સત્વ જણાતું નથી. કારણ કે લોર્ડ રીપર્ને સન ૧૮૮૨ ના નામાંકિત કરાવમાં જ જણાવ્યું છે કે, બની શકે ત્યાં સુધી એકદમ બધી મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ ઝોર્ડાના વધારે ભાગના સલાસદો બિનઅમલદારી અને લોકનિયુક્ત હોવા જોઈએ. આથી પણ વધારે અન્યબીબરેલું એ લાગશે કે વડી ખાસભામાં સન ૧૮૮૪ માં ન્યારે મધ્યપ્રાંત જેવા દેખીતી રીતે પછત પ્રાંતને માટે લોકલ ઝોર્ડાનો કાયદો બહુમાં આવ્યો ત્યારે તેમાં સલાસદોની વધુ સંખ્યા પસંદ કરવાનો હક લોકોને આપવામાં આવ્યો, જો કે તે પહેલાં પસંદગીનો જરા પણ હક મધ્યપ્રાંતમાં તો શું પણ કોઈ પણ પ્રાંતમાં નહતો. આથી ત્રીશ વર્ષ પછી સુધારા ઇલાકાને ઝોર્ડામાં

‡ અહીં આથી ફક્ત છઠ્ઠા ઝોર્ડાને લખવામાં આવ્યું છે તાલુકા ઝોર્ડા અને પચાસત વિશે જુદાં વિચેતન કરવામાં આવશે.

સંપૂર્ણ પસંદગીનો હક આપવો એ સન ૧૮૮૨ ના મૂળ ઠરાવ પ્રમાણે તો સાહસિક નજ ગણાય. પણ કદાચિત કમિટી બોર્ડ રીપતના ઠરાવ અને કાયદાને સાહસિક અને આવચારી ધારતી હશે રાજનીતિની વધારે સમજ રીપન જેવા દીર્ઘદર્શી રાજનીતિજ્ઞને હશે કે વર્ષો સુધી સંકુચિત અમલદારી લોગવનાર કમીશનરોને હશે, એ વિચારવાનું કામ અમે વાચકોને સોંપીશું.

ખાસ વર્ગોની ચુંટણી.

વધારે સલાસદો પસંદ કરવાનો હક કમિટી મંચુર કરે છે તેનું વજન, ખાસ વર્ગોને ચુંટણીનો હક આપવાની લક્ષમણુથી ઘણું કમી થાય છે. લોકલ બોર્ડના કુલ સલાસદોની સંખ્યા વધારવાની કમિટીની યોજના ઘણી રતુલ્ય છે, કારણ કે, તેથી પ્રજાના સલાસદોની વધારે સંખ્યાને તેમાં અવકાશ મળશે. પરંતુ કે લાગના સલાસદોની પસંદગી વિષે જે વિગતવાર સૂચનાઓ કમિટી કરે છે તે અત્યંત નિરાશાજનક છે. પસંદ કરવાના કે લાગ પેકી કે લાગ જ તાલુકા બોર્ડ અને યુનિસિપાલિટી તરફથી ચુંટાવા જોઈએ અને બાકીના કે લાગ અમુક ખાસ વર્ગો તરફથી ચુંટાવા જોઈએ—એ સૂચના અત્યંત અવિચારી અને કુદ્ર છે. યુનિસિપાલિટી અને તાલુકા બોર્ડ જો પહેલાના જેટલાજ સલાસદો જુદા બોર્ડમાં મોકલી શકે તો પછી કે લાગને કે સુધી વધારવાનો સબળ થો ? અમે આગળ જણાવીશું તે પ્રમાણે તાલુકા બોર્ડનું મહત્વ વધુ જોઈએ અને વધારું જોઈએ અને તે માટે બધાં તાલુકા બોર્ડને—અને બધાંને નહીં તો થોડાં બોર્ડને—જે સલાસદ પસંદ કરવાનો હક આપવો જોઈએ. જો તાલુકા બોર્ડના વધુ પ્રતિનિધિઓને બદલે કોઈ ખાસ વર્ગોના સલાસદો નવાં જુદાં બોર્ડમાં બેસશે, તો વધારે પસંદગીનો હક નિર્ણયક નહીં પણ હાનિકારક બનશે, એમ અમને લાગે છે.

કયા ખાસ વર્ગો તરફ કમિટીનું અંતઃકરણ દ્રવે છે, એ હવે આપણે તપાસીશું. તે વર્ગો (૧) ઇનામદાર, (૨) યુનિવર્સિટીના પદવીધારીઓ, ઍસ્ટેટ અને વડીલો, (૩) આનરરી મેજિસ્ટ્રેટ અને સરકારી ઇલ્કાળવાળા ગૃહસ્થો, (૪) કો-ઓપરેટીવ ફેડેરેટ સોસાયટી, જુદા આરોગ્ય મંડળ, જુદા ખેતીવાડી સભા વગેરે મંચુર થયેલી સભાઓ અને (૫) સુસલમાન કોમ—એ છે. આમાં સુસલમાનોને ચુંટણીનો જુદો હક આપવા વિષે જે કુતકી દલીલો આપી છે તેનો ઉત્તર આપવાની જરૂર નથી; કારણ કે સરકારે જ તેની સામે પોતાનો મક્કમ અભિપ્રાય, રીપોર્ટ સાથે બહાર પાડવામાં આવેલા ઠરાવમાં જણાવ્યો છે. પરંતુ બીજા વર્ગોની યોગ્યતા તપાસવાની જરૂર છે કારણ કે બંધારણુ વિષ—કમિટીની સૂચનાને સરકારે એકંદર સંમતિ આપેલી હોવાથી નવા કાયદામાં તે વર્ગોને ચુંટણીનો હક આપવામાં આવે, એવો સંભવ છે.

હવે, યુનિવર્સિટીના પદવીધારીઓ, વડીલો વગેરેનો જે વર્ગ ખરેખર કેળવાયેલો છે તેની યોગ્યતા વિષે કોઈને બાંધેજ શંકા રહેશે. બીજા કેટલાક માંતોની માફક,

લોકલ બોર્ડ વિષે આપણે કાયદો, ટ્રેન્યુએટ વગેરેને તાલુકા બોર્ડમાં ચુંટણીનો હક આપ્યો નથી. આથી ખાસ હક શિવાય ફેળવાયેલા વર્ગને બોર્ડમાં આવવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે—લગભગ અશક્ય બને છે. તે વર્ગના માણસો ગામમાંની સ્થિતિથી સંપૂર્ણ રીતે વાકેફ ન હોય એ આપણે તરતજ કબુલ કરીશું. પરંતુ અમલદારો સાથે અનેક વિવાદોમાં ટકકર ઝીલવામાં તેમજ બોર્ડના વહિવટને એકંદર વધારે નિયમિત અને સ્વતંત્ર બનાવવામાં તેઓ ઘણી સહાય આપી શકે, એ નિર્વિવાદ છે. તેમનું જ્ઞાન અને બુદ્ધિ, અમલદારોથી નિર્ભયતા અને દેશભક્તિની લાગણી બોર્ડને સતેજ કરવામાં અને બીજા સલાસદોને વધારે સશક્ત બનાવવામાં ઘણાંજ ઉપયોગી થાય.

આ જ દલીલ બીજા વર્ગ—ઇનામદારોની સામે યોજવાની જરૂર પડે છે. તાલુકા લોકલ બોર્ડની ચુંટણીમાં અમુક મહેસુલ ભરતા ખેડુતોની સાથે ઇનામદારોને પણ હક છે અને તાલુકા બોર્ડની મારફત તેઓ પોતાના પ્રતિનિધિને જણાવેલા બોર્ડમાં મોકલી શકે. આથી જુદા બોર્ડમાં કોઈ વખત તેમને કોઈ પણ સલાસદો ન હોય એવો સંભવ તેમને ખાસ હક આપવાની તરફથી લાગ્યેજ દર્શાવી શકાય, કારણ કે તે પ્રમાણે તો જે દરેક વર્ગને તાલુકા બોર્ડમાં પોતાના સલાસદો મોકલવાનો હક છે તેમને ફરીથી જુદા બોર્ડના સંબંધમાં પણ તે જ હક આપવાની જરૂર પડે. આથી ઇનામદારો તરફ કમિટીને પક્ષપાત સમજવો જરા મુશ્કેલ પડે છે. કદાચ એ નામદારો, વિશાલ જમીન અથવા આખા ગામમાંના માલીક હોવાથી સરકારી અમલદારોના વધારે તાબેદાર રહેવાનો સંભવ રહે છે અને તેથી કમિટીમાં બિરાજતા કમીશનરોનું અંતઃકરણ તેમના તરફ ખાસ વળ્યું હશે. પરંતુ આ વાત સ્થાનિક સ્વરાજ્યના સિદ્ધાન્તથી તો પુરેપુરી વિપરીત જ છે.

ગાડીના એક વર્ગને—સરકારના ઇન્કાબધારીઓને અને ઓનરરી મેંજેસ્ટ્રેટને શા કારણથી જુદા બોર્ડના કામને માટે ખાસ યોગ્ય ગણવામાં આવ્યા છે, એ સમજી શકાતું નથી. રાજ્યની કૃષાથી મોટાઈ પામેલા આ ગૃહસ્થો સાધારણ રીતે મોટાં શહેરમાં—અર્થાત્ મ્યુનિસિપાલીટીના ક્ષેત્રમાં રહે છે અને મ્યુનિસિપાલીટીને તો બોર્ડમાં એક પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અધિકાર પહેલેથીજ મળેલો છે. અહીં આ જણાવવું જોઈએ છે કે મધ્યપ્રાંત અને બીજા કેટલાક પ્રાંતોમાં જુદા બોર્ડમાં પ્રતિનિધિ મોકલવાના હક મ્યુનિસિપાલીટીને નથી; કારણ કે જુદા બોર્ડને મ્યુનિસિપાલીટીની બહારના લાગનીજ સંભાળ લેવાની છે. ઉપરાંત આ વર્ગને ગામમાંના સુધારામાં ખાસ રસ કે સ્વાર્થ હોય છે એમ પણ ભાગ્યેજ કહી શકાય. ઉલટું આ વર્ગને સરકારે પોતાની ઇચ્છાથીજ ઉત્પન્ન કરેલો હોવાથી તેના પ્રતિનિધિઓ પ્રજાના નહિ પણ સરકારના જ સલાસદો ગણી શકાય. માટે પોતાના જે ભાગ પૈકી આવા મહાન સદ્ગૃહસ્થોને સરકાર બોર્ડમાં નીમે એ કદાચ યોગ્ય—ફતવ્ય ગણાય. પણ જે ભાગના પ્રજાવર્ગીય પ્રતિનિધિઓ પૈકી પસંદગીનો ખાસ હક તેમને આપવામાં આવે એ તો સ્થાનિક સ્વરાજ્યના સર્વ સિદ્ધાન્તોનો વિપર્યય જ ગણાય.

ખાકીનો જે એક વર્ગ રહ્યો—સહકારી વગેરે સભાઓનો—તેની ચોખ્ખતા વિચારવા લાયક છે. સહકારી મંડળીઓ ગામડાંઓમાં જ ઘણે ભાગે હોય છે અને તેથી જીલ્લાની સહકારી ઝોન્ક કે મંડળને ઝોર્ડના કાર્ય સાથે ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. આ દલીલ આરોગ્ય અને ખેતીવાડીનાં મંડળોને પણ સ્પષ્ટ રીતે લાગુ પડે છે. માટે કમિટી સૂચવે છે તે પ્રમાણે તે દરેકને—જ્યાં જ્યાં તે કુચાત હોય ત્યાં—જીલ્લા ઝોર્ડ માટે એક સલાસદ મોકલવાનો હક. આપવો જોઈએ.

આમ ઉપર જણાવેલા પાંચ વર્ગોમાંથી ફક્ત બેને જ ઝોર્ડમાં પસંદગીનો હક આપવો જોઈએ—(૧) યુનિવર્સિટીનાં પદવીધારીઓ, વકીલો વગેરે અને (૨) સહકારી આરોગ્યનાં અને ખેતીવાડીનાં મંડળોને.

જીલ્લા ઝોર્ડના પ્રમુખ.

જે કેળવણી અને આરોગ્યને વહીવટ લોકોને જ સોંપવાના હેતુથી ઝોર્ડ સ્થાપવામાં આવ્યાં હોય—જે ઝોર્ડ કલેક્ટરનું સલાહકારી મંડળ નહિ પણ અમુક જુજ મર્યાદામાં સ્વરાજ્ય લોગવતી રાજકીય સંસ્થા હોય તો તેનો પ્રમુખ, ઝોર્ડ વધુ મતે પસંદ કરેલો ગૃહસ્થ—અને તે પણ બને ત્યાં સુધી ખાનગી ગૃહસ્થ હોવો જોઈએ, એ સ્પષ્ટ છે. આપણને જોઈને કંઈક આશ્ચર્ય અને આનંદ થાય છે કે સન ૧૮૮૨ માં ચુંટણીના સિદ્ધાંત ઉપર ઝોર્ડ પહેલી વાર સ્થપાયા ત્યારે પણ ઝોર્ડ રીપનનો અભિપ્રાય આ જ હતો. ચોતાના અમર ઠરાવમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે:—

“ આ (ઝોર્ડ ઉપર અંકુશ રાખવાની) સત્તાના અમલ માટે શહેર, જીલ્લા વિભાગ કે જીલ્લાના સરકારી અમલદારોએ લોકલ ઝોર્ડના પ્રમુખ કે સલાસદ પણ થવું જોઈએ, એ અમને આવશ્યક લાગતું નથી. ”

રીપોર્ટમાં આ વિષે દર્શાવેલા માંકડા વિચારો તે વખતે પણ કેટલાક સત્તાધીશો ધસવતા હતા; તેને ઉદ્દેશીને ઠરાવ કહ્યું છે કે:—

“ ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલના ધ્યાનમાં છે કે કેટલાક ઉંચા અમલદારો એમ માને છે કે જીલ્લાનો અમલદાર-કલેક્ટર-જીલ્લામાં આવેલાં બધાં લોકલ ઝોર્ડનો પ્રમુખ હોવો જોઈએ, અને તેના કાર્ય ઉપર તેણે દેખરેખ અને અંકુશ રાખવાં જોઈએ.....વધારે વિચાર કરતાં ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલને એવી માન્યતા થઈ છે કે કોઈ પણ વર્ગનાં લોકલ ઝોર્ડને માટે આવો સામાન્ય નિયમ ઘડાવો ન જોઈએ. તેમને આ દલીલમાં ઘણું વજન લાગે છે કે જ્યાં સુધી મુખ્ય વહીવટી અમલદારો સામાન્ય રીતે મ્યુનિસિપલ અને જીલ્લા કમિટીના પ્રમુખ રહેશે ત્યાં સુધી સ્થાનિક કાર્યના વહીવટમાં તેના સલાસદોને સારું શિક્ષણ મળવાનો કે સ્થાનિક કામકાજમાં ખિનઅમલદારી ગૃહસ્થોને ખરેખર લાગવાનો કંઈ સંભવ નથી. ખાનગી સલાસદોને એમ જણાવવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ કે ખરી સત્તા તેમના હાથમાં મૂકવામાં આવી છે અને ખરી જવાબદારી તેમના શિર ઉપર છે. ”

“આથી ગવર્નર જનરલ-ઇન-કાઉન્સીલ ધને ત્યાં સુધી બિનઅમલદારી ગૃહ-સ્થાને લોકલ બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે કામ કરતા જોવા મળે છે, છતાં કોઈ એવા જીલ્લા હોય કે જ્યાં યોગ્ય બિનઅમલદારી પ્રમુખ ન મળી શકે અને જ્યાં જીલ્લાના અમલદારને પ્રમુખની સત્તા પોતાના હાથમાં રાખવાની જરૂર પડે. પરંતુ નામદાર હિંદી સંસ્કાર એવો વિશ્વાસ રાખે છે કે પ્રાતિક સંસ્કાર લાગ્યેજ વહીવટી અમલદારોને લોકલ બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે નીમશે.”

આ લાંબો ઉત્તરો બે મુદ્દા જણાવે છે. પ્રથમ તો એ કે જીલ્લાના અમલદારો બોર્ડના પ્રમુખ હોય ત્યાં સુધી સાચું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંભવી શકે નહિ અને તે ઉપ-સ્થી બીજી એ વાત ફલિત થાય છે કે સામાન્ય નિયમ તરીકે બોર્ડના પ્રમુખ બિનઅમલદાર ગૃહસ્થ હોવા જોઈએ અને તેવો પ્રમુખ મળી ન શકે ત્યાં અપવાદરૂપેજ જીલ્લાના અમલદારે તે પદવી સ્વીકારવી જોઈએ. આ મુદ્દાનો ઠરાવ વડી સંસ્કારે પસાર કરેલો હોવા છતાં પ્રમુખની ચુંટણી ફરજિયાત થાય એવી કલમ મુબંધના કાયદામાં દાખલ કરવામાં ન આવી અને પસંદગી માટે જે છૂટ કાયદામાં રાખવામાં આવી છે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. બીજી ખાસ—અને આ વાત વાચકોને ઘણી આશ્ચર્યકારક લાગશે કે મધ્યપ્રાંતનો જે કાયદો લોર્ડ રીપનના વારામાં વડી ધારાસભાએ પસાર કર્યો તે અનુસાર બોર્ડના સલાસદારોને જ પોતાનો પ્રમુખ પસંદ કરવાનો હક અપવામાં આવ્યો છે

આ ઠરાવ અને આ કાયદા પસાર થયાને ત્રીશથી પણ વધારે વર્ષ થઇ ગયાં છે, એટલે તો સ્વાભાવિક રીતે બને તો મધ્યપ્રાંતના કરતાં પણ વધારે આગળ પડતા સુધારાની અને સૂચનાની આશા આપણે મુબંધ ઇલાકા માટે રાખીએ. અને છતાં હાલની લોકલ બોર્ડ કમિટીનો અભિપ્રાય શો છે? તે તો લોર્ડ રીપનના મૂળ ઠરાવને વિસારે મૂકી ફક્ત ડીસેન્સીટીઝેશન કમીશનના નિર્ણય અભિપ્રાયને સ્વયંસિદ્ધ ગણી લઇ તેને આધારે જ પોતાના વિચાર ઘડે છે. કમીશને એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે જીલ્લાના અમલદારોને જનહિતના કામથી છુટા પાડવામાં આવે તો તેઓ કેવળ કર ઉધરાવનાર અને સુલેહ સાચવનારનું કઠોર કામ કરતાજ લોકોને દેખાય; માટે તેમને કેળવણી, આરોગ્ય વગેરે લોકપ્રિય વિષયો સાથે સંબંધ ધરાવનાર બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે હુમેશાં રાખવા જોઈએ. અમને ધારતી છે કે કમીશનની દલીલ જ તેમના અભિપ્રાયની વિરૂદ્ધ છે, કારણ કે પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં કામ કરવાથી જ અમલદારો કઠોર લાગતા હશે તો બોર્ડ જેવી જે સંસ્થા લોકોને પોતાની ગણવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તેમાં પણ અમલદારોને આપણુદી કરવા દેવાથી તેઓ ઉલટા વધારે કઠોર લાગવાનો સંભવ છે. આ કેવળ તર્ક નથી; કારણ કે લોર્ડ રીપનનો જે ઠરાવ ઉપર ટાંકવામાં આવ્યો છે તેની ઉપર આ જ ધારતી બતાવવામાં આવી છે.

આમ જીલ્લાના અમલદાર કલેક્ટરો હજી બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે સામાન્ય રીતે રહેવા જોઈએ, એવો નિર્ણય કમિટી આપે છે. પરંતુ આપણા ઉપર અતિશય કૃપા વર્ધાવવાના હેતુથી તે વધારામાં એમ જણાવે છે કે કોઈ આગળ વધેલા જીલ્લામાં

હુશિયાર ખાનગી ગૃહસ્થ જરૂરે તે તેને બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે નીમવો, અને વધારામાં આ સુધારો ગૃહજ યોગ્ય જીવતામાં, પ્રયોગ તરીકે અતિશય સાવધાનતાથી કરવો જોઈએ. અહીં આ પણ ખાનગી ગૃહસ્થો બોર્ડની પસંદગીથી નહિ પણ સરકારની નિમજૂકથી જ પ્રમુખ થવા જોઈએ, એમ કમિટી જણાવે છે.

કોઈ અને તિરસ્કારની લાગણીથી આપણે આ સૂચનાની અવગણના કરીશું. આ લાગણીઓ વધારે તીવ્ર એથી જાને છે કે જ્યારે એક પાસ તેને માટે કંઈ દલીલો આપવામાં આવી નથી, ત્યારે બીજી પાસ સરકારે પણ સંકુચિત દૃષ્ટિથી તે સ્વીકારી લીધી છે. છતાં તે વિષે જે દુનું અને છીછલું લખાણ રીપોર્ટમાં છે તેમાંથી જે દલીલો તરી આવે છે. એક એ છે કે મોટા લાગના જીવતામાં હુશિયાર અને બોર્ડના કામમાં વખત ગાળી શકે એવા માણસો નથી. આ કેવળ અસત્ય છે. જીવતાની વસ્તીની કુલ સંખ્યાથી, ધારાસભામાં પ્રજાના મતથી ચુંટાતા સભાસદો લાગ્યે જ ઓછા હોય છે અને કંઈ બધા જ હુશિયાર અને દેશલક્ષ ગૃહસ્થો ધારાસભામાં જતા નથી. દરેક જીવતામાં ઓછામાં ઓછા અડધો ડગલ માણસો હોય છે—અને આમાં સરકારી પેન્શન લોગવતા સમજનારો સમાવેશ થાય છે—કે જેઓ જીવતા બોર્ડના પ્રમુખનું પદ દીપાવે. પણ કદાચ કમિટીના હુશિયારોને ખ્યાલ આપણા કરતાં ઘણો જુદો હશે. ‘અનેક માનકીય તથા બીજા કારણોથી તેને અમુક સારા માણસો વર્ચ લાગતા હશે—અને કદાચ જે સમજનારો અમલદાર હોય ત્યારે બોર્ડની જવાબદારી ઉઠાવવાને લાયક ગણાતા હશે તે પેન્શનર જનતાં તેના મત પ્રમાણે અયોગ્ય બની જતા હશે.

કમિટીની બીજી દલીલ એ છે કે ઘણા ખરા જીવતાએ બિનઅમલદારી પ્રમુખ માટે માગણી કરી નથી. હવે ધારાસભામાં પ્રજાકીય સભાસદોએ કરેલી માગણીને પ્રજાની માગણી ગણાતી હોય તો તો આ કથન અસત્ય જ ગણાય; કારણ કે પ્રમુખ માટે બિનઅમલદારની નીમણૂક નહિ પણ પસંદગી માટે આન. મી. વિકુલભાઈ પટેલે કરેલી દરખાસ્તને ઘણાખરા પસંદ થયેલા સભાસદોએ ટેકો આપ્યો હતો. ઉપરાંત આપણાં વર્તમાનપત્રોએ પણ એક અવાજે મી. પટેલની દરખાસ્તને વધાવી લીધી છે. બીજી પાસ આપણે એકદમ કપુલ કરીશું કે કોઈ જીવતાઓમાં કે આખા પ્રાંતમાં, બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે ખાનગી ગૃહસ્થોને મેળવવાને કંઈ આવેશલરી અળવળ ચલાવવામાં આવી નથી. પરંતુ જ્યારે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની શરૂઆત સન ૧૮૮૨ માં કરવામાં આવી ત્યારે તેને માટે કંઈ અળવળ કે ઊડાપોહ કરવામાં આવ્યો હતો? અને મધ્યપ્રાંતના લોકોએ તે અરસામાં બોર્ડના પ્રમુખ પસંદ કરવાનો હક મેળવવા માટે જરા પણ કિલચાલ કરી હતી? દીર્ઘદર્શી રાજપુરોશ્વં અશાન્તિ ઉત્તમ કરે એવી અળવળ માટે રાહ જુએ છે કે, યોગ્ય સમય પ્રાપ્ત થતાં શાન્તિપૂર્વક આવશ્યક સુધારા ચોગ્ય છે? ખરેખર કમિટીની રાજનીતિ તેને જ મુખારક છે!

કમિટીને ન્યાયની ખાતર જણાવવું જોઈએ કે, બોર્ડને પોતાના ઉપ-પ્રમુખ તરીકે કોઈ બિનઅમલદારી ગૃહસ્થને પસંદ કરવાનો હક આપવાની તે સૂચના કરે છે.

વધારામાં આ ઉપ-પ્રમુખને ઘણી સત્તાઓ પ્રમુખે આપવી જોઈએ એમ પણ કમિટી માને છે. આમ ખાનગી ગૃહસ્થાને થોડી જવાબદારી આપવાની સામે કમીટી નથી; ક્ષત તેમના શિર ઉપર પ્રમુખની લેયેકર જવાબદારી નાંખતાંજ તેનું હૃદય કંપે છે.

બોર્ડના વહિવટી અમલદાર.

આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં પહેલાં એક મુદ્દાની વાત જણાવવી જોઈએ. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, બોર્ડની જુદી ઑફીસ હાલ હોતી નથી, કારણ કે, કલેક્ટરની ઑફીસના થોડા કારકુનો બોર્ડનું કામ કરે છે. કમિટી એવી સૂચના કરે છે કે, હવે જ્યાં પ્રમુખ કલેક્ટર હોય ત્યાં પણ બોર્ડના કારકુનો જુદા હોવા જોઈએ અને તેમણે જુદા ઓરડામાં બેસવું જોઈએ. આ યોજના ઘણી મહત્વની છે. સ્વાભાવિક રીતે આથી બિનઅમલદાર ઉપપ્રમુખ અને સલાસદોને જોઈતી માહિતી મેળવવાની વધારે છૂટ રહેશે. તેમજ તેઓ બોર્ડના કામમાં વધારે રસ લઈ શકશે. વધારામાં જુદી બેઠક એ સ્વતંત્રતાનું પહેલું અને આવશ્યક પગલું છે, એ પણ વિસરવું ન જોઈએ.

હવે જુદા બોર્ડના વહિવટી અમલદારનો પ્રશ્ન વિચારીશું. આપણે એકદમ સમજવું જોઈએ કે જ્યાં બોર્ડનો પ્રમુખ ખાનગી ગૃહસ્થ હશે ત્યાં જ આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે. કારણ કે બીજે ઠેકાણે તો સ્વાભાવિક રીતે કલેક્ટરજ પ્રમુખ હોવાથી બધા વહિવટી કામ માટે જવાબદાર રહેશે. હવે, કમિટીના તેમજ સરકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે ખાનગી ગૃહસ્થાની પ્રમુખ તરીકે નિમણુંક બહુજ થોડા જુદામાં કરવાની હોવાથી આ પ્રશ્ન બહુજ તાત્કાલિક અગત્ય ધરાવતો નથી. છતાં થોડા ભાવ્યશાળી જુદા માટે તેમજ ભાવિ પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે તેનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરીશું.

કમિટી બે રસ્તા સૂચવે છે. પ્રથમ માર્ગ એ છે કે, મ્યુનિસિપાલિટીની માફક બોર્ડના વહિવટી અમલદારે કલેક્ટરથી તદ્દન સ્વતંત્ર રહે અને ક્ષત બોર્ડના બિનઅમલદારી પ્રમુખ અને સલાસદોનેજ જવાબદાર રહે. હવે આમ કહેવામાં ખરી હકીકતનું વિરમરણ થાય છે. કારણ કે, મોટી મ્યુનિસિપાલિટીના મુખ્ય સત્તાધારી અમલદાર હાલ કાં તો ચીફ ઑફીસર કે કાં તો કમીશનર હોય છે, અને તે બન્નેની નિમણુંક સરકાર પોતાનાં વહિવટી ખાતામાંથી કરે છે. ચીફ ઑફીસર સાધારણ રીતે મામલતદારની પદવીનો અને તેવીજ રીતે કમીશનર સીવીલ સર્વિસનો કલેક્ટરની પદવીનો અમલદાર હોય છે. તેઓ થોડાં વર્ષને માટેજ મ્યુનિસિપાલિટીની નોકરીમાં હોય છે અને તેમનું લવિધ્ય સરકારના હાથમાં જ રહે છે. આથી જો કે તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીના નોકર હોય છે તો પણ હુમેશાં સરકાર તરફ પોતાની જવાબદારી તેઓ સમજે છે. પરિણામે મ્યુનિસિપાલિટીને, અંકુશની ખાસ કલમોને બાજુએ મૂકીને પણ સરકારથી અથવા કલેક્ટરથી સ્વતંત્ર કહેવી, એ અસંભવ છે. બોર્ડના વહિવટી અમલદારની નિમણુંક પણ મ્યુનિસિપાલિટીની માફક સરકારી ખાતામાંથી કરવામાં આવે તો કલેક્ટર અને બોર્ડ વચ્ચે કંઈ ગંભીર લડત થવાનો સંભવ નથી.

ફ્રાન્સના પ્રીફેક્ટ અને કલેક્ટરમાં ફેર.

કમિટીના અભિપ્રાય પ્રમાણે “ જીલ્લો માર્ગ મુગળની મ્યુનિસિપાલિટીના અથવા ફ્રાન્સના સ્થાનિક સ્વરાજ્યના બધારણથી સૂચવાય છે.” આ જે બધારણ વિષે જ્ઞાન—અથવા અજ્ઞાનનો લાભ આપણને આપ્યા પછી કમિટી જણાવે છે કે, આ યોજના પ્રમાણે બોર્ડના વહિવટી અમલદારો ઉપર કલેક્ટર પોતાનો અંકુશ કાયમ રાખી શકે, બોર્ડની સલાહોમાં તે હાજર રહી શકે પણ તે મત આપી શકે નહીં. હયાત પરતુસ્થિતિ વિષે કમિટીના વિદ્વાન સલામદોએ આપું ઘોર અજ્ઞાન કેમ પ્રદર્શિત કર્યું હશે, એ સમજાતું નથી. મુગળની મ્યુનિસિપાલિટી અને ફ્રાન્સના “ ડીપાર્ટમેન્ટ ” ની—જુદાની સભા વચ્ચે કંઈ સરખામણી વિવેકપૂર્વક થઈ શકે નહીં કારણ કે ફ્રાન્સનો જે “ પ્રીફેક્ટ ” જુદા સભાનો મુખ્ય વહિવટદાર છે તે વડી સરકારનો પણ અમલદાર હોય છે, ત્યારે મુગળની મ્યુનિસિપાલિટીનો કમીશનર અમલદાર વાદ કે સુરતના કમીશનરની માફક સરકારી નોકરીમાંથી નિમાયેલો હોવા છતાં તે મ્યુનિસિપાલિટીનો જ નોકર હોય છે, તેનો જ પગાર તે ખાય છે અને સરકાર સાથે કંઈ સિધા સંબંધ તેને હોતો નથી. ખરી રીતે જોતા જે પહેલો માર્ગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેમાં જ મુગળની વ્યવસ્થાનો સમાવેશ થાય છે.

ફ્રાન્સના જે બધારણથી કમિટી મોહિત થયેલી છે તેમાં અને કમિટીની યોજના વચ્ચે પણ ઘણો ભેદ છે, કારણ કે સરકારી અમલદાર તરીકે ફ્રાન્સના પ્રીફેક્ટની જવાબદારી અહીં આના કલેક્ટર જેટલી ગંભીર હોતી નથી. મહેસુલની ઉધરાણી, ફેજદારી ન્યાય, પોલીસની દેખરેખ અને જીલ્લો અનેક જાળતો કલેક્ટરને હસ્તક છે કે, તેમાંની ઘણી સાથે પ્રીફેક્ટને કંઈ સંબંધ નથી. કલેક્ટરનો પોતાના કામનો જોગો ઘણો મોટો હોવાથી તેને બોર્ડના કામને માટે લાગ્યે જ નવરાશ મળે છે, ત્યારે પ્રીફેક્ટના કાર્યમાં જુદા મંડળનો વહિવટ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ઉપરાંત પ્રીફેક્ટ હમેશા પોતાની સલાહના હુકમને તાબે થવાને બંધાયેલો રહે છે અને જ્યારે તેમની વચ્ચે મતભેદ પડે છે ત્યારે વડી સરકારનો અભિપ્રાય પૂછાવવાની તેની ફરજ હોય છે.

કમિટીએ જે નિઃસત્વ દલીલોથી પોતાની યોજનાનો જાચાવ કર્યો છે તેની અવગણના કરીને એટલું જ કહીશું કે જેમ સ્વતંત્રતાની દૃષ્ટિથી તે અસંતોષકારક છે તેમ વહિવટની દૃષ્ટિથી તે ઘણી નુકશાનકારક છે. કમિટીના મત પ્રમાણે પણ મ્યુનિસિપલ કમીશનરની માફક કલેક્ટર બોર્ડનો જવાબદાર વહિવટી અમલદાર બની શકે નહીં કારણ કે પ્રધાનપણે તેનું કાર્ય જુદું છે અને સરકારનો તે પગાર લે છે. બોર્ડનો અમલદાર તે ન થાય છતાં તેને જીલ્લો વહિવટી અમલદારો ઉપર સત્તા આપવી, એ જવાબદારી શિવાય સત્તા આપવાનો જ દાખલો કહેવાય. કમિટીએ સૂચવેલી સત્તાઓ મળતાં બોર્ડના સલાહદો ઉપર કલેક્ટર ઘણી હાનિકારક સત્તા અદાવે અને બોર્ડના

ઠરાવને કવચિત્ સ્વેચ્છાપૂર્વક અમલમાં પાલુ ન મૂકે, એ બનવાભેગ છે. આથી સ્પષ્ટ રીતે આ યોજના સ્થાનિક સ્વરાજ્યની વિરોધી છે.

ખરી રીતે તો લોકલ બોર્ડને પોતાના અમલદાર નિમવાની સત્તા મળવી જોઈએ. પરંતુ સમાધાન તરીકે મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીનું અનુકરણ કરવામાં આવે તો પણ આપણે સંતોષ પામીશું. જેનો પગાર બોર્ડ આપી શકે એવા અમલદારની નિમણૂક સરકારી નોકરીમાંથી બોર્ડને માટે કરવામાં આવે તો શરૂઆતમાં બહુ અસંતોષ નહીં થાય.

આગળ સમગ્રજન છે તે પ્રમાણે મુંબઈની અને બીજાં મોટાં શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટી વચ્ચે આ બાબતમાં કંઈ ભેદ નથી. આથી દેખીતી રીતે આગળ વર્ણવેલી પહેલી યોજના તરફજ આપણે પક્ષપાત રહેશે. વહિવટી અમલદાર સરકારી નોકરીમાંથી લઈ નિમાય થણા ચીફ ઓફીસરો અને કમીશનરો હાલ તે પ્રમાણે નિમાય છે. પણ તેઓ બોર્ડના જ નોકર હોવા જોઈએ અને મુખ્યત્વે ઠરીને કેવળ બોર્ડને જ જવાબદાર હોવા જોઈએ. કલેક્ટર બોર્ડની અદરથી નહીં પણ ફક્ત બહારથી જ સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાનો અમલ ચલાવવો જોઈએ જે થોડા લોકલ બોર્ડમાં જ આવી યોજના હાલ અમલમાં મૂકવાનો સભવ છે, તેમાં આથી કંઈ ગંભીર ઉત્પાત નહીં થાય અથવા બોર્ડના સલાસદો કલેક્ટરની સામે બંધ નહિ કરે એવી ખાત્રી લાગેજ આપવી પડશે.

બોર્ડ ઉપર સરકારી અંકુશ.

સરકાર અને સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે કમીશનર અને કલેક્ટર બે પ્રકારના અંકુશ બોર્ડ ઉપર હાલ અજમાવે છે. પ્રથમ તો બોર્ડ જે બજેટ, અંદાજપત્ર વગેરે પસાર કરે તે કમીશનર મંજૂર કરે ત્યાં સુધી અમલમાં મૂકી શકાય નહીં. આ વિષે ડીસેન્ટ્રેલીઝેશન કમીશન એવી સૂચના કરી છે કે, અમુક ઓછામાં ઓછી શીલીક રાખવાની શરતે જે જવાબદાર નો સારવારની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા બોર્ડને આપવી. અમને લાગે છે કે, મોટી મ્યુનિસિપલિટીમાં જ્યાં મૂકાવી જોઈએ—જે કે કમીટી આ વિષે અકારણ કે કાં તો કાં બલિપ્રાય પૂજાવવાની છે.

સરકારના બીજા અંકુશ એ છે કે જો બોર્ડના નોકરોની સંખ્યા કે પગાર કમીટી કરી શકે અને બોર્ડ જે પોતાના ધર્મ બજાવવામાં વારંવાર ગંભીર ચૂક કરે તો ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલ બોર્ડને સહતર રદ પણ કરી શકે. આ ઉપરાંત બોર્ડનો કોઈ કસબ પ્રબળ નુકશાનકારક કે અગવડ લેરેલો નીવડશે, એમ જો કલેક્ટરને લાગે તો તેનો અમલ તે રોકી શકે અને કમીશનર અને ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલ તેનો વિચાર કરી નિર્ણય કરી શકે. ખાસ જરૂર ન હોય ત્યાં બોર્ડ ન કરે તો કલેક્ટર તે કામ કરવાનો—હુકમ આપી શકે અને તેનો અર્થ બોર્ડ પાસેથી લઈ શકે. અને વધારામાં જો કંઈ સાધારણ ધર્મ બજાવવામાં પણ બોર્ડ બેકાબજ બતાવી છે, એવી

ફરિયાદ ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલને કરવામાં આવે તો તે વિષે તપાસ કરી જરૂર લાગે તો તે કામ બોર્ડ પાસે સરકાર કરાવી શકે.

દેખીતી રીતે આટલા બધા અંકુશ નિરર્થક અને નુકશાનકારક છે. કાયદાની કોઈ કલમનો લંગ લોકલ બોર્ડથી થાય તો તેની સામે ઈંગ્લેન્ડની માફક ન્યાયાસન આગળ દાવો મંડાવો જોઈએ. ઉપરાંત સરકાર કોઈ કામ માટે ઘોંટ આપતી વખતે અમુક શસ્ત્રોની કબજામાં બોર્ડ પાસે માગી શકે, અને આ શિવાય બોર્ડ તરફથી કંઈ ગંભીર અનર્થ થયો હોય અથવા કોઈ અતિ આવશ્યક ધર્મથી અવગણના કરાઈ હોય ત્યારે જ સરકાર ચોખ્ખી રીતે વચમાં પડી શકે પરંતુ જ્યારે ખાસ જરૂરી પ્રસંગ માટે બે જ કલમ છે, ત્યારે બાકીની બધી તફાવત સામાન્ય વહિવટી જાખતો સંબંધે છે. આથી આપણને જાણીને અત્યંત નવાઈ અને ચિંતા થાય છે કે કમિટી આ સત્તામાં વધારો કરવાને સરકારને લલામણુ કરે છે, જ્યારે ડીસેન્ટ્રેલીઝેશન કમિશન હાલના અંકુશો ફક્ત કાયમ રાખવાનો જ મત આપે છે.

કમિટીની બે દલીલોની તપાસ.

આ ત્રાસદાયક સૂચના કરવા માટે બે દલીલો કમિટી રજૂ કરે છે અને તે બંને પહેલાંની માફક જ લૂલભરેલી અને નિર્માત્ર્ય જણાય છે. પ્રથમ તો બોર્ડને હવે ઘણું જ બિનઅમલદારી અને સ્વતંત્ર બનાવવામાં આવશે એટલે સંબંધિત વહિવટ માટે બહારનો અંકુશ વધારવાની જરૂર પડશે. હવે કાયદાની મર્યાદાઓમાં વધારે મા વધારે સ્વતંત્રતા બોર્ડને આપવાની હોય અને તેને સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર બનાવવાના હોય તો પણ હાલના જ અંકુશો વધારે પડતા છે, એમ કહી શકાય. પ્રભુ મા વધારે વિશ્વાસ એસે ત્યારે જ વધારે સ્વતંત્રતા અપાય, છતાં એક પાસે બોર્ડને વધારે પ્રભુવર્ગીય બનાવવાં અને બીજી પાસે તેના ઉપર અંકુશ વધારવા, એ તો પ્રભુમાં કેવળ અવિશ્વાસ જ સૂચવે. બોર્ડના ગૌરવને આથી નુકશાન થાય અને સ્વરાજ્યનાં સિદ્ધાંતને હાનિ થાય, એ પણ નિઃશક છે. પણ કમિટીની સૂચના પ્રમાણે બોર્ડ વધારે પ્રભુકીય થાય ખરાં? બોર્ડના જે સાગના સમાસદો પસંદગીથી નિમાય; પણ તાલુકા બોર્ડ અને યુનિમિપાલીટી તો હાલના જેટલા જ પ્રતિનિધિઓ નિમે અને બાકીના ગૃહરથો કેળવાએલા વર્ગ અને જનહિતકારી મંડળો ઉપરાંત ધનામદારો, ઇત્કાબધારીઓ, ઝોનરરી મેલિટ્ટેટ, અને મુસલમાન કોમ પસંદ કરે! અમને ધાસ્તી લાગે છે કે આ સૂચનાનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર થાય તો ખરું પ્રભુકીય તત્ત્વ વધવાને બદલે ઘટે. બીજી જાણ્યે ઘણાં ખરાં બોર્ડના પ્રમુખ અને મુખ્ય વહિવટી અમલદાર હાલની માફક કલેક્ટર જ રહેશે અને જે થોડાં સામ્યશાળી બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે બિનઅમલદાર ગૃહસ્થની પસંદગી નહીં પણ નિમણૂક થશે, તેના અમલદારો અને કારકુનો ઉપર કલેક્ટર સંપૂર્ણ સત્તા લોગવશે આ મહાન સુધારા યોગ્યથી બધા બોર્ડ ફેવી રીતે પ્રભુકીય અને સ્વતંત્ર થશે, એ તો કમિટી જ જાણી શકે! અને છતાં પણ કમિટી કાવકાઈથી એવી દલીલ ચોળે છે કે, બોર્ડ હવે સ્વતંત્ર થશે, માટે તે ઉપર હાલના કરતાં પણ વધારે અંકુશની જરૂર પડશે!-

કમિટીની બીજી દલીલ એ છે કે ઈંગ્લંડમાં પણ સ્થાનિક મંડળો ઉપર વધારે અંકુશ મૂકવાની જે રાજનીતિ પ્રવર્તે છે તે અહીં આ સ્વીકારાવી જોઈએ. આ દલીલ જેટલી અસંબંધિત તેટલી જ અન્યાયી કહેવાય. કમિટીના સુર સલાસદોને ખબર છે કે, ઈંગ્લંડમાં કાઉન્ટી કાઉન્સિલ ઉપર વડી સરકાર હાલ લગભગ નહીં જેવી જ હુકુમત ચલાવે છે અને તેથી તેના ઉપર કંઈક અંકુશ અજમાવવાને જ હાલ પગલાં લેવામા આવે છે? ઉપરાંત ક્રાંસ કે મુશીયાની માફક સ્થાનિક મંડળોને કોઈ પણ સંયોગોમા રદ કરવાનો હુક બ્રિટિશ સરકારને નથી. અવા સંયોગોમાં ઈંગ્લંડમા અંકુશ મૂકવાની નરમમાં નરમ શરૂઆતને, અહીં આ પ્રવર્તતી અતિશય તીક્ષ્ણ અને સખત સત્તાઓને વધારવાની દલીલ તરીકે ગણવી, એ સામાન્ય સમજને અને ઉંચી રાજદ્વિષ્ટને ગીરો મૂકવા જેવું છે.

કમિટીએ આ વિષે જે ચોક્કસ સૂચના કરી છે તે તરફ નજર કરીશું. કોઈ રસ્તો સમરાવવાનું કે નિશાળ સ્થાપવાનું સામાન્ય કામ કરવામાં ઝોડ હાલ ચૂક કરે તો ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલને જ વચમાં પડી ઝોડને કંઈ પણ હુકમ કરવાની જે સત્તા છે તે અમુક પ્રમાણમાં કમીશનર અને કલેક્ટરને પણ આપવી જોઈએ, એવી કમિટીની ભલામણ છે. આનો અર્થ એ જ કે હાલ ઝોડના કોઈ કરાવનો અમલ અટકાવવાનો અધિકાર કલેક્ટરને છે તેમ હવે તેને ઝોડ પાસે કંઈ કામ કરાવવાની પણ સત્તા મળે. પણ એ આમ ઝોડને સ્વતંત્ર મંડળને બદલે કલેક્ટરના તાબેદાર નોકરનું સ્વરૂપ આપવું હોય તો પછી ઝોડનું હાલનું બંધારણ રદ કરી કલેક્ટરને સલાહ આપવાને જ એક મંડળ સ્થાપવામા આવે તો ભાગ્યેજ કંઈ ફેરફાર થાય ! સત્તાના ગર્વથી સ્થાનિક સ્વરાજ્યના મૂળ હેતુને કચડી નાખે એવી સૂચના કરતાં કમિટીના અમલદારો અચકાયા નથી, એથી ભાગ્યેજ કોઈને આશ્ચર્ય લાગશે.

ઈ. ક. યાજ્ઞિક.

હિંદુવાસીઓનું આયુષ્ય.*

હિંદુસ્થાનની પ્રજા દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતી જાય છે, એ દેશના દુર્ભાગ્યની વાત લેખી શકાય. હુનિયાના જૂઠા જૂઠા દેશોના વતનીઓ સરાસરી કેટલા વર્ષ પર્થત લેવે છે તેના આકાશો નીચે પ્રમાણે છે:—

દેશ.	સાલ.	પુરૂષ.	સ્ત્રી.
સ્વીડન.	૧૮૯૧—૧૯૦૦	૫૦.૬	૫૩.૬
ડેન્માર્ક	૧૮૯૫—૧૯૦૦	૫૦.૨	૫૩.૫
ક્રાન્સ	૧૮૯૮—૧૯૦૩	૪૫.૭	૪૮.૧

* “ ગુહસ્થ ” નામે બગાળી ભાષામા પ્રસિદ્ધ થતા આસિકના માર્ગશિર્ષ માસના અઠની ત્રીજી આરાતિક નોંધ ઉપરથી કેટલાક આકાશો લીધા છે

ઇંગ્લાંડ વેલ્સ	૧૮૯૧—૧૯૦૦	૪૪.૧	૪૭.૭
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૧૮૯૩—૧૮૯૭	૪૪.૧	૪૬.૬
ધરાલી	૧૮૯૯—૧૯૦૨	૪૨.૮	૪૩.૧
પ્રશિયા	૧૮૯૧—૧૯૦૦	૪૧.૦	૪૫.૫
હિંદુસ્થાન	૧૯૦૧	૨૩.૦	૨૪.૦

સત્ય પણ હીલગીરી ઉપજાવનારી હકિકત ઉપરના આંકડાઓ પરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. આ દેશમાં બાળકોનું મૃત્યુપ્રમાણ હદ વિનાનું છે. અને એ આંકડાઓ પણ ચોક્કસનાર છે હિંદમાં એક વર્ષની અંદરના બાળકોનું મૃત્યુપ્રમાણ હજારે ૨૫૦, અને પાંચ વર્ષના બાળકોનું પ્રમાણ ૫૦ છે. ખુદ મુંબઈમાં બાળકોનું મૃત્યુ પ્રમાણ હજારે ૪૦૦ ઉપર છે, જ્યારે જગતના અન્ય દેશોમાં હજારે ૩૪ થી ૧૦૦ ની આસપાસ છે. નાની ઉંમરની સંખ્યાબંધ બાળાઓનું માતા તરીકેનું સ્થાન, અને બાળકો ઉછેરવાના જ્ઞાનની તેમની ઉણપ બાળકોના વિશેષ મૃત્યુપ્રમાણનું મુખ્ય કારણ છે. એક પરદેશી બાળુ ભાર મૂકીને કહે છે કે "પુરતી તાલીમ લીધા સિવાય એક સ્ત્રી જો માતા થાય તો તે સ્ત્રી પ્રભુની દરબારમાં ગુન્હેગાર નીવડે છે અને તેટલા સાડુ વગર કેળવાયલી સ્ત્રી પૃથ્વીમાં બાળકને જન્મ ન આપે એ ખરેખર કદ્યાણુકારક માર્ગ છે."

જ્યારે સરેરાશ ૪૧ વર્ષથી ઓછી ઉંમરે યુરોપના કોઈ પણ દેશના વતનીનું મૃત્યુ થએલું નથી ત્યારે હિંદવાસી પુરુષનું સરાસરી ૨૩ વર્ષનું અને સ્ત્રીનું માત્ર ૨૪ વર્ષનું જ આયુષ્ય? આટલી નાની ઉંમરનું મૃત્યુપ્રમાણ જગતના કોઈ પણ દેશમાં નથી એ વાસ્તવિક રીતે ભારતવર્ષને માટે દુઃખમય સ્થિતિ ગણી શકાય. હિંદવાસીઓનું કેવળ અદ્યાયુષ્યમાં જ હુર્બોધ છે એટલું પુરતું નથી, પરંતુ માત્ર ૨૩ ૨૪ વર્ષ જીવિતહાન મળે છે તેમાં પણ નિરોગીપણ, શક્તિ, ઉદ્યમ, ઉત્સાહ, ઇ. ધણીજ ઓછી રીતે હિંદવાસીઓના ભાગ્યમાં લખાયેલ હોય છે. જ્યાં સવાર સાંજ પેટ ભરવાના જ સાંસા છે અને વધારામાં દેશબાંધવો અને ભગિનીઓને રોગનો બોલે અનહદ દુઃખદ સ્થિતિમાં ઉપાડવો પડે છે ત્યાં સુખી સ્થિતિ જેવું કંઈ હોય જ નહિ એ સ્વાભાવિક છે. અને હોય તો જવલે જ. જીવન અને મૃત્યુનું પ્રમાણ જે રીતે હિંદમાં ચાલે છે તેના સત્ય કારણો પ્રયત્ન કરી ચોધવાં એ અત્યંત કઠિન છે પુરેપુરા શ્રમથી, ઇચ્છાપૂર્વક સાડું કામ કરી ઉપાર્જન કરવાની વાત તો બાળપર રહી, પરંતુ સ્વસ્થ શરીરે જીવનયાત્રાને ઉપયોગી બે ટંક જએલું પાચન કરવામાં પણ કાયાને કલેશ થાય છે. તેમજ મોટે ભાગે મગજ, ફેફસાં, હૃદય, અને જઠરાગ્નિ રોગવાળાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો જોવામાં આવે છે.

રોગગ્રસ્ત શરીરે આયુષ્યની ચિંતા, અભુચિતરી અનિવાર્ય વેદના, અને વધારામાં ક્ષણજીવી મહત્વાકાંક્ષા ઘણા અદ્યાયુષી હિંદવાસીઓના ક્ષણભરુર દેહમાં આશ્રય કરી રહેલ હોય છે. એટલે મૃત્યુ વહેલું આવે એ દેખીતી વાત છે. મહાનૂ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થવાની, મહાન કાર્યો ફલિભૂત કરવાની, અને આરભેલા કાર્યો સિદ્ધ કર-

કમિટીની બીજી દલીલ એ છે કે ઇંગ્લંડમાં પણ સ્થાનિક મંડળો ઉપર વધારે અકુશ મૂકવાની જે રાજનીતિ પ્રવર્તે છે તે અહીંઆ સ્વીકારવી બેધર્યે. આ દલીલ બેટલી અસત્ય તેટલી જ અન્યાયી કહેવાય. કમિટીના સુસંસ્થાપિત સલાસદોને ખગર છે કે, ઇંગ્લંડમાં કાઉન્ટી કાઉન્સિલ ઉપર વડી સરકાર હાલ લગભગ નહીં જેવી જ હકુમત ચલાવે છે અને તેથી તેના ઉપર કંઈક અકુશ અજમાવવાને જ હાલ યગલા લેવામાં આવે છે? ઉપરાંત ક્રાસ કે મુશીયાની માફક સ્થાનિક મંડળોને કોઈ પણ સંયોગોમાં રદ કરવાનો હક બ્રિટિશ સરકારને નથી. અથવા સંયોગોમાં ઇંગ્લંડમાં અકુશ મૂકવાની નરમમા નરમ શરૂઆતને, અહીંઆ પ્રવર્તતી અતિશય તીવ્ર અને સખત સત્તાઓને વધારવાની દલીલ તરીકે ગણવી, એ સામાન્ય સમજને અને ઉંચી રાજદ્વિને ગીરો મૂકવા જેવું છે.

કમિટીએ આ વિષે જે ચોક્કસ સૂચના કરી છે તે તરફ નજર કરીશું. કોઈ રસ્તો સમરાવવાનું કે નિશાળ સ્થાપવાનું સામાન્ય કામ કરવામાં બૉર્ડ હાલ ચૂક કરે તો ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલને જ વચમાં પડી બૉર્ડને કંઈ પણ હુકમ કરવાની જે સત્તા છે તે અમુક પ્રમાણમાં કમીશનર અને કલેક્ટરને પણ આપવી બેધર્યે, એવી કમિટીની ભલામણ છે. આનો અર્થ એ જ કે હાલ બૉર્ડના કોઈ કરાવનો અમલ અટકાવવાનો અધિકાર કલેક્ટરને છે તેમ હવે તેને બૉર્ડ પાસે કંઈ કામ કરાવવાની પણ સત્તા મળે. પણ જો આમ બૉર્ડને સ્વતંત્ર મંડળને બદલે કલેક્ટરના તાબેદાર નોકરનું સ્વરૂપ આપવું હોય તો પછી બૉર્ડનું હાલનું બંધારણ રદ કરી કલેક્ટરને સલાહ આપવાને જ એક મંડળ સ્થાપવામાં આવે તો ભાગ્યેજ કંઈ ફેરફાર થાય. અત્તાના ગર્વથી સ્થાનિક સ્વરાજ્યના મૂળ હેતુને કચડી નાખે એવી સૂચના કરતા કમિટીના અમલદારો અચકાયા નથી, એથી ભાગ્યેજ કોઈ આશ્ચર્ય લાગશે.

ઈ. ક. યાસિક.

હિંદવાસીઓનું

હિંદુસ્થાનની પ્રજા દિવસે દિવસે ફીણ ચલી ગયેલી શકાય. હુનિયાના જૂઠા જૂઠા દેશોના વતનીઓ છુવે છે તેના આકડાઓ નીચે પ્રમાણે છે —

દેશ	સાલ
સ્વીડન.	૧૮૯૧—૧૯૦૦
ડેન્માર્ક	૧૮૯૫—૧૯૦૦
ક્રોન્સ	૧૮૯૮—૧૯૦૩

* “ગૃહસ્થ” નામે બંગાળી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતા માસિકના માગ પ્રાસંગિક નોંધ ઉપરથી સ્થલાક આકડાઓ લીધા છે.

ધંગલડ વેદસ	૧૮૯૧-૧૯૦૦	૪૪.૧	૪૭.૭
યુનાઇટેડ રેટ્રોસ	૧૮૯૩-૧૮૯૭	૪૪.૧	૪૬.૬
ધટાલી	૧૮૯૯-૧૯૦૨	૪૨.૮	૪૩.૧
પ્રશિયા	૧૮૯૧-૧૯૦૦	૪૧.૦	૪૫.૫
હિંદુસ્થાન	૧૯૦૧	૨૩.૦	૨૪.૦

સત્ય પશુ દીલગીરી ઉપજાવનારી હકિકત ઉપરના આંકડાઓ પરથી સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. આ દેશમાં બાળકોનું મૃત્યુપ્રમાણ હદ વિનાનું છે. અને એ આંકડાઓ પશુ ચોંકાવનારા છે. હિંદમાં એક વર્ષની અંદરના બાળકોનું મૃત્યુપ્રમાણ હજારે ૨૫૦, અને પાંચ વર્ષના બાળકોનું પ્રમાણ ૫૦ છે. ખુદ મુંબઈમાં બાળકોનું મૃત્યુ પ્રમાણ હજારે ૪૦૦ ઉપર છે, જ્યારે જગતના અન્ય દેશોમાં હજારે ૩૪ થી ૧૦૦ ની આસપાસ છે. નાની ઉંમરની સંજ્યાબંધ બાળાઓનું માતા તરીકેનું સ્થાન, અને બાળકો ઉછેરવાના જ્ઞાનની તેમની ઉણપ બાળકોના વિશેષ મૃત્યુપ્રમાણનું મુખ્ય કારણ છે. એક પરદેશી બાનુ ભાર મૂકીને કહે છે કે "પુરતી તાકીમ લીધા સિવાય એક સ્ત્રી જો માતા થાય તો તે સ્ત્રી પ્રભુની દરબારમાં ગુંહેગાર નીવડે છે અને તેટલા સાડા વગર કેળવાયલી સ્ત્રી પૃથ્વીમાં બાળકને જન્મ ન આપે એ ખરેખર કલ્યાણકારક માર્ગ છે."

જ્યારે સરેરાશ ૪૧ વર્ષથી ઓછી ઉંમરે યુરોપના કોઈ પણ દેશના વતનીનું મૃત્યુ થએલું નથી ત્યારે હિંદવાસી પુરૂષનું સરાસરી ૨૩ વર્ષનું અને સ્ત્રીનું માત્ર ૨૪ વર્ષનું જ આયુષ્ય? આટલી નાની ઉંમરનું મૃત્યુપ્રમાણ જગતના કોઈ પણ દેશમાં નથી એ વાસ્તવિક રીતે ભારતવર્ષને માટે દુઃખમય સ્થિતિ ગણી શકાય. હિંદવાસીઓનું કેવળ અધ્યાયુષ્યમાં જ દુર્ભાગ્ય છે એટલું પુરતું નથી; પરંતુ માત્ર ૨૩-૨૪ વર્ષ જીવિતદાન મળે છે તેમાં પણ નિરોગીપણું, શક્તિ, ઉદ્યમ, ઉત્સાહ, ધૃતિ, ધર્મીજ ઓછી રીતે હિંદવાસીઓના ભાગ્યમાં લખાયેલ હોય છે. જ્યાં સવાર સાંજ પેટ ભરવાના જ સાંસા છે અને વધારામાં દેશબાંધવો અને ભાગિનીઓને રાગનો બોલે અને હદ દુઃખદ સ્થિતિમાં ઉપાડવો પડે છે ત્યાં સુખી સ્થિતિ જેવું કંઈ હોય જ નહિ એ સ્વાભાવિક છે. અને હોય તો જવલે જ. જીવન અને મૃત્યુનું પ્રમાણ જે રીતે હિંદમાં ચાલે છે તેનાં સત્ય કારણો પ્રયત્ન કરી શોધવાં એ અત્યંત કઠિન છે. પુરેપુરા શ્રમથી, ધંધાપૂર્વક સાડાં કામ કરી ઉપાર્જન કરવાની વાત તો બહુ બહુ પર રહી, પરંતુ સ્વસ્થ શરીરે જીવનયાત્રાને ઉપયોગી બેટક જમેલું પાચન કરવાનું મોંઘરમાં બેઠેલી હતી. યાદ છે. તેમજ મોટે ભાગે મગજ, ફેફસાં, હૃદય, અને બધાં અંગો પુરૂષો જોવામાં આવે છે.

ની હતી. 'રાઇટ-લેફ્ટ' નો પ્રદિશ પ્રતનો વિજય કરાવો. રોગગ્રસ્ત શરીરે આયુષ્યની ચિંતા, અભિચિંતાની અનિદ્રાના સંબંધ વધારે ગાઢ મમતાવાળાં કરવાં અને એ રીતે ભારતવર્ષના હિંદવાસીઓ અસાત રીતે, જે હિંદીઓ લશ્કરમાં સિપાહી થવા ભાગ્યશાળી થયા હતા તેમની તાકીમ જોવાથી રોમાંચિત થવાને બદલે મુપણા હિંમેશ નિઃશ્વાસ નાંખતી. પણ આજે તે નીસાસા નહોતા ઉઠતા. આજનો

વાની હિંદવાસીઓમાં પ્રબળ આકાંક્ષા હોતી નથી. જે પ્રજાનું હુંકુ આયુષ્ય અને જીવનશક્તિ નિસ્તેજ છે તે પ્રજા મહાન આકાંક્ષાથી મહોટાં કાર્યો કેવી રીતે સફળ કરી શકે એ સામાન્ય પરંતુ ગંભીર પ્રશ્ન છે! હિંદવાસીઓના જીવનમાં ક્રુધા, વૃષા, નિદ્રા અને બીજી એકાદ બે અસહ્ય પ્રવૃત્તિ સિવાય કંઈ છે જ નહિ એમ કહેતાં લગ્ન અને શંકા થાય છે. મૃત્યુ સમીપ આવે ત્યાં સુધી અગાળ કે બેદરકાર રહે ત્યારે મૃત્યુપ્રમાણ વધી જાય એમાં નવાઈ જેવું કંઈ નથી. ૧૮૩૮ થી ૧૮૬૪ સુધી ૫૭ વર્ષમાં ઇંગ્લેન્ડ પ્રજા સરાસરી ૩૯૯, વર્ષનું આયુષ્ય લોગવતી હતી પરંતુ તે પ્રજા હાલ ૪૪૧ નું સરાસરી આયુષ્ય લોગવે છે. આથી સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે કે ૪૨ ટકા જીવનનું પ્રમાણ તે પ્રજાનું વધેલું છે. સફલાચ્ચ અને પ્રયત્ન સિવાય આ પ્રમાણ ન વધે એ મહત્વની વાતને તદ્દન વિસારી મૂકવી ઇષ્ટ નથી. આટલી હકિકત જાણ્યા પછી દિર્ઘાયુષી થવા કયો હિંદવાસી પ્રયત્ન નહિ કરે? મનુષ્ય ધારે તો બીજામિતામહની માફક કાળને ફરી વખત બોલાવવા જેટલું સામર્થ્ય બતાવી શકે છે—કહો કે સામર્થ્ય ધરાવે છે—તેનું જાન કરાવી શકે છે. દિર્ઘકાળે પણ મહેનતનું તો ફળ મળેજ છે. ફળદાતા પરમાત્મા છે, મનુષ્યયતન ધૈર્ય કૃપા.

હિંદવાસીઓનું વહેલામાં વહેલું મૃત્યુ થાય છે તેનાં કારણો માંહિનાં કેટલાંક કારણો આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

૧ સવાર સાજ પૂરેપૂરું પેટ ભરવાનો અભાવ.

૨ પેટ ભરાય તેટલાનું પણ પુષ્ટીકારક ખોરાકથી નહિ; સારો પુષ્ટીકારક ખોરાક તો શ્રીમંતોને જ મળે છે અને તે પણ થોડી સંખ્યામાં.

૩ દેશમાં માધારણ રીતે આર્થિક રિયતિમાં અસંતોષ.

૪ શિક્ષણનો અસહ્ય બોજો, શાન્તિ ને વ્યાયામનો.

૫ ખરા જ્ઞાનનો—સંસ્કારી કેળવેલું.

૬ નિવાસ સ્થાન અને આયુષ્ય.*

૭ આનંદહીન

૮ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ દિવસે દિવસે ફીણ થતી જાય છે, એ દેશના હુલોચની વાત

૯ બાળલગ્ન અને જૂદા જૂદા દેશોના વતનીઓ સરાસરી કેટલા વર્ષ પર્યંત

જીવે છે તેના આકાંક્ષાઓની પ્રમાણ છે.—

દેશ	સાલ.	પુરૂષ.	સ્ત્રી.
સ્વીડન.	૧૮૯૧—૧૯૦૦	૫૦.૯	૫૩.૬
ડેન્માર્ક	૧૮૯૫—૧૯૦૦	૫૦.૨	૫૩.૫
ફ્રાન્સ	૧૮૯૮—૧૯૦૩	૪૫.૭	૪૮.૧

* “ ગુહસ્થ ” નામે બગાળી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતા માસિકના માર્ગશિર્ષ માસના અંકિક. અને પ્રાગતિક નોંધ ઉપરથી કેટલાક આકાંક્ષાઓ લીધા છે. ખતાવી છે, એવી

પણ—પણ પતિમાં વિદ્યા ન હોય ત્યારે પત્નીએ વિદ્યા મેળવતી જતીએ ખરી ? એથી જીવનમાં વિધવતા નહી આવે ? પ્રભુસ્થાને પતિને રાખી શકાશે ? સતીત્વ અર્થે રહી શકશે ? સુપર્યાનું જીવન કલંક નહીં પામે ?

સુપર્યાના પિતા ગરીબ હતા અને ગામડામાં રહેતા. માત્ર રૂપને લીધે શ્રીમંતને ત્યાં એનું લગ્ન થયું હતું. પતિને વર્ષ સ્વામી હતો પણ કુમારિકાએ સ્વયંવરા થઈ શકતી નથી. સાસુએ એને પસંદ કરી અને માળાપને એ પસંદગી અનુકૂળ હતી. બાળિકા તે પોતાનું અહોભાગ્ય માનતી. સગાઠાલાં તરફથી સંસ્કાર, પણ એવાજ પાડવામાં આવતા. મહેલોમાં રહેવાનું અને મોટરોમાં મહાલવાની વાત જેની તેની સાંધે થતી. જ્યારે જ્યારે મુંબાઈ જતી ત્યારે પોતાના શ્રીમંત સગાંઓને ત્યાં ઉતરતી. સુપર્યા હોસિલી છોકરી હતી. શ્રીમંતાઈના પાઠ મુંબાઈમાં સમજતી. પિતા પામે એટલે વૈલવ નહોતો નહીંતર પાઠ અનુલવમા ઉતારત. પણ સાસરે અનુકૂળતા મળી “ હારમોનીઅમ ” વગાડતાં શીખી. ભરતા ગુથતા શીખી. ચિત્રે આંકતાં શીખી. ફેશનેબલ કપડાં પહેરતાં શીખી. ‘ સેન્ટ પોમેટમ ’ વાપરતાં શીખી. ચોડુંક અંગ્રેજી શીખી. નોકરો પર રોડ કરતાં શીખી.

આટલું આટલું શીખ્યાં છતાં ફિલમાં ઘણી ઘણી ઉણપો રહેતી. દેશ અને નાતાના રીવાજ એને સાલતા નહોતા. ઉલટા તે પાળવામાં તેને લ્હાવો હતો. છતાં નવી મોઝ માણવા તે આતુર હતી. પણ પતિ બહુ શરમાળ હતા. “ હારમોનિયમ અને પીઆનો ” વગાડવાનું શીખતી તેમાં તે ઉત્તેજન નહીં આપતા. માત્ર સાસુનું ઉત્તેજન હતું. ગાલું બજાવવું ક્યાં ? માત્ર સ્ત્રીઓમાં ? પુરો સમક્ષ એ કકાનું પ્રદર્શન કરવાની વૃત્તિને એના ઉછેરમાં અને વાતાવરણમાં સ્થાન નહોતું. પતિની સેવામાં એ ઠલા નિવેદિત કરવી પણ પતિ શરમાતા એટલે અંતરમાં બળતી.

યૌવનના મળસ્કામાં સુપર્યા હતી. સૌંદર્ય હતું. સારું ખાનપાન હતું. પોપાક, અલંકાર અને પ્રસાધન તેનાં યૌવન અને સૌંદર્યને દીવાવવા તેમની ખીજમતમાં હમેશ તૈયાર રહેતા. પછી તેના ખ્હારનું શું પૂછવું ? પણ એ યૌવનના માલિકને તેની કદર નહોતી, મમત્વ નહોતું. સુપર્યાની વિલાસવાંછના મનમાં ઠંઠી મનગાંજ સમતી. રૂપગર્વિતા સુપર્યાની પ્રશંસા પશુપતિ શાને કરે ? કંઈ હિન્દુ સ્ત્રી પોતાના રૂપના વખાણની આશા રાખે છે ? સૌન્દર્યપ્રશંસા નિષિદ્ધ છે. પણ સુપર્યાને નવા જમાનાના ઇર્ષા ઉડ્યા હતા.

લુની સતીઓની માફક સુપર્યાને પતિપૂજા કરવાની અને આરતી ઉતારવાની તીવ્ર હોંસ હતી પણ પતિ નહોતો કરતા. સુપર્યાનું સુખી જીવન આમ દુઃખી હતું.

સુપર્યાને સાવિત્રીચરિત્ર વાંચવું ગમતું. બહુ વાંચવાને તે શોખ નહોતો. સાવિત્રી જેવી સતી થવા સુપર્યાને એનાં સાથુ મદ્યોધ આપતાં. એમાંથી એને કોઈક કોઈક વાર એવું થતું કે સાવિત્રીએ પોતાનાં ઉભાયકુળ તાર્યાં તેમ હું પણ

નારૂં. સસરાને ત્યાં કુબેર અને ઇન્દ્ર તુષ્ટમાન હતા એટલે તારવાપણું રહ્યું નહોતું. બીજેર સુખસંતોષ હતાં, માત્ર દ્રવ્ય નહોતું. પણ તેનો બેગ થઈ રહેશે. પતિમાં પ્રમાદ હતો, વિદ્યાનો અનુરાગ નહોતો, ઉચ્ચ અભિલાષ નહોતો. એમને ન તારૂં? એવી ઉર્મિ એક વાર ઉઠી. પણ સતી પતિથી તરે કે સતીથી પતિ તરે? મુંઝવણનો પ્રશ્ન કથાના પ્રસંગે સાસુજીને પૂછ્યો. તેમણે નિર્ણય આપ્યો: પતિ પ્રભુ છે, તે તારે તો સતી તરે, પણ સતી પતિને તારવાતું અભિમાન કરે તો વડવાગણી થાય. એ મનોરથ પણ ત્યાંજ અટક્યો. પતિથી પોતે વધારે લાણે તોપણ સતીપણાને લાંછન લાગે, લણવાનું મન થતું તે દાણી નાંખ્યું.

મનુષ્યના નિશ્ચયો પૂર્વલવના કર્મોને આધીન છે. સુપણાં સ્વતંત્ર નહોતી. જે કર્મો એને દરિદ્રતામાંથી લક્ષ્મીના જોળામાં લઈ આવ્યા તેમણે નવો ઘાટ રચ્યો. સસરાનાં સત્તાવૈભવથી એને નવી નવી સૃષ્ટિઓમાં વિહરવાના પ્રસંગો આવતા. “લેડીઝ ક્લબ,” “ક્લેશાન્ટ,” “રિસેપ્શન,” “પાર્ટીઓ” સભાઓ, અંગ્રેજી નાટકો અને ‘સિનેમેટોગ્રાફ’ માં વિદ્વાન, સંસ્કારી, સંપન્ન, વિદગ્ધ સન્નારીઓના સમાગમમાં તે આવતી. અજ્ઞાનને લીધે, કેળવણીની ખામીને લીધે તે છેભીંટી પડતી. સ્ત્રીઓના ભર્યાં સમૂહમાં તે અટૂલી પડી જતી. કોઈ સાથે એને બેનપણાં બંધાતાં નહોતાં. એના રૂપનો ગર્વ ઉતરી ગયો હતો. એને ઝાંખી પાંડે એવી અનેક રૂપસીઓ ત્યાં આવતી. એની સત્તા કે લક્ષ્મીથી વધે એવી સત્તા અને લક્ષ્મીવાળી ધણીએ સન્નારીઓ જ્યાં હોય ત્યાં એનો પ્રભાવ કોના પર પડે? પોતાનાં સર્ગાંબુદાસાં અને આશ્રિતોમાં જે રાક્ષી તરિકે વિરાજતી, કોર હકુમત ચલાવતી તેની સ્થિતિ એક હલકી દાસીથી પણ નળતર થઈ જતી. નહોતી એને ઠરી આવડત; નહોતી ખીલેલી એની વિચારશક્તિ.

એનો અહંકાર માત્ર ગળી ગયો. અદળત એકદમ નહી પણ ધીમે ધીમે જેમ જેમ સંસારમાં પોતાની ખરી સ્થિતિ પામતી ગઈ તેમ તેમ.

સુપણાંને સત્તાનો અને દમ્ભામનો શોખ હતો. એ સાચવી રાખવાનું મનોબળ પણ તેજસ્વી હતું. પોતાની અપકીર્તિના કારણે વિચારવા માંડ્યાં. જેટલી ન્યૂનતા હોય તે પૂરી પોતાની સત્તા અને દમ્ભામ એ ‘લદ્દ’ મંડળમાં ચલાવવા એણે સંકલ્પ કર્યો. અંગ્રેજી શીખવા માંડ્યું. વર્તમાનપત્રો વાંચવા માંડ્યાં. રાજજીવન અને પ્રજાજીવન આવિર્ભાવ કરનારી નાની મોટી સંસ્થાઓ અને ચળવળોમાં જવા લાગી. તેમના ઇતિહાસ, ઉદ્દેશ, કાર્યકર્તાઓના જીવન નિરીક્ષવા લાગી. અવનવો સંસાર ખુલ્લો લાગ્યો. મનના મેલ ઉતરવા લાગ્યા. જીવનમાં નવા જ હેતુ ઉભરાવા લાગ્યા. સુપણાં યૌવનમાં પ્રૌઢ થઈ; વિચારશીલ થઈ. આજ લગી જે ભાવનાઓ, જે મહેત્વો, જે વિલાસો, જે સંસ્કારોમાં તે ઉછરી હતી તે સર્વે ઊણા, અધૂરા અને વખતે વખતે વિપથે દોરી જનારા લાગ્યા.

જૂના સંસારમાં પતિ રક્ષ નહોતા લેતા અને નવામાં તો લેજ શાના? એમનું ગબૂજ નહોતું. પતિપત્ની વચ્ચે અંતર વધતું જતું હતું. કીતદાસીની પેઠે સુપણાં

પતિની સેવા ખડે પગે કરતી. તેના પડ્યા બોલ અમલમાં મૂકતી. તેની સુખ સગવડ સાચવતી. પણ પત્નીની સુખસગવડ માટે પતિ બેઠરકાર હતો. શારીરિક સગવડો કરી આપવાનું કાર્ય માના હાથમાં હતું એટલે વહુને માટે દીકરાને ફીકર રહે શાની? માનસિક અને અધ્યાત્મિક સાહચર્યને માટે તરફી શા માટે લેવી? એ ગાંધી જીજ્ઞાસામાં કોણ ફસાય? આવી સ્થિતિમાં સુપર્યા ઉભી ને ઉભી બળી જતી. તેનું રૂપ, તેનું ચૌવન કરમાવા લાગ્યાં. પણ તેની પરવા કેને ?

પતિને સુશિક્ષિત થવા અનેક રીતે ઉશ્કેરતી પણ એના બધા પાસા અવળા પડતા. ઉંચે લઈ જવાના ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરે છતાં તે જમીન પર સરી પડતો. જ્યારે જ્યારે દૂરથી પતિને ખીનજરૂરી વ્યવસાયોમાં નિમગ્ન જોતી ત્યારે ત્યારે એ બળીને ખાખ થઈ જતી, પતિવ્રતા સતીને ગહુ સાલતું. પતિને ઉંચેથી ઠડવો સૂકન કહેવાય નહીં છતાં મર્મથી, રસથી, ધ્વનિથી, કટાક્ષથી જેટલું કહેવાય તેટલું કહેતી પણ બધું મિથ્યા હતું. તે એાલવાએલો જવાળામુખી હતો.

શિક્ષણકાલે સુપર્યાને સુભાગ્યે એક દેશવત્સલ, અભિજાત, સંસ્કારી સન્નારીનો સમાગમ થયો. છવનનું કેન્દ્ર એથી મેળવી શકી. માત્ર વૈભવ, શોખ, મોજ, ફેશન, સાહેબીનું છવન ગાળવામાં મનુષ્યત્વ નથી. એક પુરૂષની સેવામાં કીંતવાનીની માફક પોતાનું સર્વસ્વ હોમતી હતી, કેહના દાનની સાથે મન અને આત્માના વિકાસ બંધ કરતી હતી તે કેટલું અન્યાય, અપવિત્ર અને અધર્મ્ય હતું તેનું એને ભાન થયું. શ્રી માત્ર પુરૂષની પત્ની નથી પણ વસ્તુતઃ લવિષ્યની સંતતિની જનેતા છે. એ કર્તવ્યને લીધે જ એનું માહચર્ય છે. સંતતિની ઉન્નતિ એનું લક્ષ્ય બની. જે દેશમાં તેઓ જન્મે તે દેશ સુંદર, પાવક, ઉન્નતિકારક, સમૃદ્ધ, સુખી, વીર્યશાળી, પ્રભાવી, પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન, તેજસ્વી, ગૌરવશાળી ન-હોય તો તેમાં તેમનો પ્રસવ કરવામાં પાપ છે એવી પ્રતીતિ થઈ. સંતતિ પરથી દેશની ચિંતા થઈ. દેશમાં હંડહડતો કળિયુગ વ્યાપેલો જોયો આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, સંકટ, ત્રાસ, સત્તાભિમાન, શરીરનો અને આત્માનો ભૂખમરો, ભીડતા, સ્વાર્થ, વિલાસ પુશામત—પોતાની જાતની અને પારકાની, દેશદ્રોહ, મિત્રદ્રોહ, જાતિદ્રોહ, ધર્મદ્રોહ અનુદારતા, વિવેકશૂન્યતા, અપ્રમાણિકતા, આચારશિથિલતા, વગેરે વગેરેના અવનવ રંગ જોયા. સુપર્યામાં પશુપતિના સંતાનોની સાથે દેશપ્રેમ. રાષ્ટ્રપ્રેમ અને મનુષ્ય પ્રેમ જન્મ્યા. હુંદગી અવિરત યજ્ઞ છે અને તેમાં પોતાનાં સર્વસ્વની આહુતિ આપવાની છે એની એને પ્રતીતિ થઈ. સુપર્યાનું છવન પલટાઇ ગયું. એનું વિલાસવૈભવો ઓછા થયા. વ્યવહાર પગલાં લીધાં પહેલાં પોતાની જાતને અનેક રીતે સંપન્ન અને સમર્થ કરવા લાગી. આયુની અવધો ટુંકી છે. કાળ ક્યાં આવી લક્ષણ કરશે તેના ભરોસો નથી. જે ક્ષણે મળે તે સાર્થક કરવી. માસુ સસરા, પતિ, સંતાન—સર્વેની ખીજમત ઉઠાવતી, સસરાની સાહેબીની કરજો અદા કરતી અને તેમાં મળતો અવકાશ આત્મોન્નતિમાં ગાળતી. આમ બે ચાર વર્ષ

વીતી ગયાં. હવે જ્યાં જતી ત્યાં એનો પ્રભાવ પડતો. એના જ્ઞાન, સંસ્કારિતા, મૌનન્ય, છટા, દેશદાઝ, સેવાપરાયણતા, ઉદારતા, પવિત્રતા સૌને મુગ્ધ કરતાં. લક્ષ્મી અને સરસ્વતીની ગમે તેટલી કૃપાપાત્ર હોય, સૈંદર્ભ અને સત્તા ગમે તેટલાં હોય તોપણ સર્વે સ્ત્રીઓમાં એજ રાસી તેરિકે વિરાજતી.

આ મર્વે વ્યવસાયમાં સુપર્યાના દિલમાં તુમુલ તુફાન જામતું. દરપળે પોતે આગળ વધતી હતી. પણ પતિ હતા ત્યાં ના ત્યાં. પૂર્વના સુકૃત્યના બળે બગડતા નહોતા એટલે સંતોષ હતો.

જીવનની લાવના બદલાઈ; વિચારો નવા નવા થવા લાગ્યા, અતુલવો નવા મળવા લાગ્યા. આવી સ્થિતિમાં કુમારાવસ્થાની જૂની પુરાણી લાવનાઓ ઊણી અને ખોટી કાગળા માંડી પતિ પ્રભુ છે એ પાખંડ મત લાગ્યો. દેશ માત્ર પ્રભુ છે—પ્રભુનો પ્રતિનિધિ છે. કોઈ મનુષ્ય તે સ્થાન લેવા અધિકારી, ચોગ્ય કે સમર્થ નથી તો પછી પશુપતિ તો હોય જ શાનો? પ્રભુ એવા હોવા જોઈએ કે જેમની સેવાથી આપણું શ્રેય થાય, આપણો આ લોક ને પરલોક સુધરી જાય. પણ જેમના સમગમથી ઉલટી અધોગતિ થતી હોય તેમને શી રીતે પ્રભુ તરિકે પૂજવા અને આરતી ઉતારવી? જૂની સતીઓમાં પોતે ન ગણાય તો ચિંતા નહીં પણ નવી સતીઓમાં પ્રતિષ્ઠા પામવાની તેને ખાતરી હતી. જે ઉત્તમ, પવિત્ર, દેશવત્સલ, સંસ્કારી માતા છે, જે પોતાના દેશની ઉન્નતિ અને પ્રતિષ્ઠાપ્રતાપ વધારે એવા છોકરાની જનની છે તે જ ખરેખરી સતી છે. પ્રભુતા પતિમાં દેખાતી કે આરોપાતી બધ થઈ અને જીવનસહચારમાં તેની મૈત્રીની અપેક્ષા જણાઈ. પણ સમાનોમાં મૈત્રી હોય. જન્મે વચ્ચે અસ્માનજમીનનાં અંતર હતાં. મૈત્રી ન થઈ તો સ્નેહ હતો? ઘણો કાળ સુપર્યા માનતી કે પોતાનું હૃદય પતિના હૃદયમાં જઈ વસ્યું છે. સ્નેહમાં જીવતી હોય એવું માનતી પણ ધીમે ધીમે ફેરવાતા જીવનમાં એક દિવસ વીજળીનો પ્રકાશ પડ્યો. ‘પ્રાણનાથ’ તે માત્ર કાગળમાં સંબોધવાના જ પ્રાણનાથ લાગ્યા. વસ્તુતઃ પ્રાણનાથ ન લાગ્યા. જેને સ્નેહ માનતી હતી તે મોહ અને કામ જણાયા. પોતાના ગભ્યાસમાં સ્નેહનું જે સ્વરૂપ તે સમજી શકી હતી તેની છાંટ પણ પોતાના જીવનમાં ન લાગી આ વખતે એને ઘણું લાગી આવ્યું. જીવંતી શૂન્ય બની ગઈ અને ઘણું કાળવગી મૂઠ રહી પણ ભક્તિયોગના પ્રતાપે વિશુદ્ધ થઈ અને પરમાત્માએ એને પ્રકાશનો માર્ગ દેખાડ્યો. સુપર્યાના હૃદયમાં સ્નેહ હતો. તેનું પાત્ર પશુપતિ નહોતો તો સુપર્યાના શરીરમાં જન્મેલાં બાળકો તેના પાત્ર હતા અને તે સૌને વર્તવાનો સૌથી અધિક પવિત્ર, વિશુદ્ધ અને તેજસ્વી પાત્ર દેશ હતો.

સુપર્યાનો આવો બ્રહ્મજન્મ થયો એટલે પતિના શિક્ષણની ચિંતા, દરકાર કે વાંછના નાશ પામ્યા. પતિને સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત થવું હોય તો યાઓ યા ન યાઓ પણ મારે તો મારા દેશને ખાતર એમની માથે એમના જેવા રહેવાનું પાલવે

એમ નથી. દેશ એના જીવનનું પરમ લક્ષ્ય થયું. એના આત્મા, બળ, હૃદય અને શરીરની સર્વે સંપત્તિઓ દેશને ચરણે નિવેદિત કરી. લક્ષ્મી અને મત્તા પણ તે જ લક્ષ્યપ્રતિ વાળ્યાં. એને પોતાને એવા એવા પરચાઓ લાગવા માંડ્યાં કે જૂની સતીઓના વૃત્તાંતો એને એમની સરખામણીમાં નીરસ લાગ્યાં. કોઈક અકથિત, અવધર્મ, અદ્વિત આનંદમાં તે વસતી અને જ્યાં જાય ત્યાં સૌને તેનો અભિપ્રેય કરતી.

પોતાનો ધર્મ આખરે સમજી. કર્મસંયોગે એ જીવ એકલા થઈ પતિપત્ની થાય છે પણ આખરે સૌની યાત્રા નિરાળી અને એકાકી છે. પતિને પોતાના વિકાસનો જ માત્ર અધિકાર નથી પણ પત્નીને પણ છે. પતિ જેવો દેશનો સંતાન છે તેવીજ પત્ની પણ છે. દેશસેવા પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીએ વધારે કરવાની છે. તે જનની છે.

પોતાના જીવનમાં પતિની શોધ્યતા પ્રમાણે સ્થાન આપ્યું. જીવનનો ઉદ્દેશ સંમત થો અને તેની પ્રાપ્તિ માટે જીવનનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો પછી વૈષમ્ય, દુઃખ, ગ્લાનિ, ચંત્રણા ક્યાંથી રહે? પોતાનું જીવન સાર્થક કરી નાંખ્યું. સુપણા એકલી ઉઠી અને પરમાત્માના અનુગ્રહની પાત્ર બની.

રણજીતરામ વાવાભાઈ.

ગામડાંનો કેળવણીના પ્રસારમાં ખાનગી પ્રયત્નો.

એમ કહેવામાં આવે છે કે ગુજરાતીઓમાં હૃદય છે, પણ મગજ નથી. અર્થાત્ કોઈ પણ મહત્કાર્ય સાધવાની ઇચ્છા—લાગણી ઉદ્ભવે છે, પરંતુ કર્મબળના અભાવે એ ઇચ્છા અદ્ય કાળમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ગાંડુધા આ ઇતિહાસસિદ્ધ પ્રાચીન સત્ય છે, અને અત્યારે પણ આપણા હૃદયમાં ગુજરાતીઓની ઉન્નતિ. જેવા માટે તનમનાટ મચી રહ્યા છે, પરંતુ તેને માટે કરવાના પ્રયત્નો મનમાં ઉદ્ભવી હુવાઈ તરંગોની માફક વીખરાઈ જાય છે. એ તો સત્યજ છે કે રાજ્યાશય વિના પ્રગ્લબી ખરી ઉન્નતિ સંધ્યાતીજ નથી; પરંતુ અત્યારે આપણે દેશ એવી દુર્ઘટ સ્થિતિમાં આવી પડેલા છે કે એવા પરાશ્રયની રાહ જોયા વિના સ્વાશ્રયી થઈ એકદમ દૃઢ પ્રયત્નશીલ થવાની આવશ્યકતા છે. જેના હૃદયમાં દેશસેવા કરવાની તીવ્ર લાગણી પ્રકટશે તેને લોકહિતસાધક કાર્ય શોધવા પ્રયત્ન કરવો પડશે નહિ. શ્રીયુત્ ગહાત્મા ગોખલેના શબ્દોમાં કહીએ તો “હમણાં આપણે આપણા દેશને માટે અનેક દિશામાં અર્ધનિર્ણય પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. ઉન્નતવાળા દેશલક્ષિતી પ્રેરાઈને જો આપણે આપણા દેશને સર્વાંગસુદર બનાવવાનો યત્ન કરીશું તો હાલની લગભગી સ્થિતિ ઝાઝા દિવસ ટકી ગઈ નહિ એ સ્પષ્ટ છે. આજે જ્યાં નજર ફેંકીએ ત્યાં કામના કુંગર પડેલા છે, તેને ખસેડવાને હબરો સુશિક્ષિતોએ

પોતાની જાત અર્પણ કરવી જોઈએ. આપણા ઉપર પ્રચંડ જવાબદારી રહેલી છે એમ સમજીને તેમને સ્ફુરણ થવું જોઈએ. જે ક્ષણ દેશકાર્ય સિવાય ધનર ઉદ્યોગમાં ગઈ તે ફાકટ ગઈ છે એવી મનમાં તાલાવેલી લાગવી જોઈએ. જેનું ચિત્ત દેશમય થઈ ગયું છે, તેને ધૈર્ય માતૃભૂમિનો ઉદ્ધારક બનાવ્યા સિવાય રહેશે નહિ. ” પરંતુ એ સર્વ પ્રકારની સામાજિક ઉન્નતિનાં મુળ કેળવણીમાં રહેલાં હોવાથી પ્રથમ કેળવણીનો વિકાસ થવો જોઈએ. આથી કેળવણીના વિકાસ માટે અપૂર્વ બળથી શ્રમ ઉઠાવવાની ફરજ દેશહિતેચ્છુઓને માથે આવી પડે છે. એ ફરજ તેમણે એવી રીતે બજાવવી જોઈએ કે એકમાંથી અનેક દેશહિતેચ્છુઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે. અમુક ગણીગાંડી વ્યક્તિઓ સિવાય લગભગ સર્વ વિદ્વાન વર્ગની પ્રવૃત્તિ વાસ્તવિક રીતે સત્ય માર્ગે નથી. દેશના હૃદય માટે હૃદયની લાવનાઓ બસ નથી, પણ એ લાવનાઓની સિદ્ધિ માટે કર્મબળ આવશ્યક છે. લખાણોમાં અને લાષણોમાં પોતાના દેશસેવાના વિચારો પ્રકટ કરી દ્વર રહેવાથી દેશસેવા થઈ જતી નથી; ખરી દેશસેવા સાધવા માટે જાતે શ્રમ ઉઠાવવો જોઈએ, આત્મભોગ આપવો જોઈએ, મુશ્કેલીઓ સહન કરવી જોઈએ, મનમાનતા વિલાસોને તિલાંજલિ આપવી જોઈએ અને કીર્તિ કમાવાનો લોભ છોડી કર્મયોગી બનવું જોઈએ. આમ થવા માટે પ્રથમ પોતે સંપૂર્ણ તૈયાર થવું જોઈએ. ચાહ રાખો કે તૈયાર થયેલી ઇંટ સરખી પણ રસ્તામાં નકામી પડી રહેશે નહિ, કોઈને કોઈ સ્થળે તે ખપ લાગશેજ. તમારામાં જે જબરૂં કર્મબળ હશે તો ખુણામાં ભરાઈ ગયા છતાં દુનીયા તમને બહાર ખેંચી કહાડશે. એ વસ્તુ સત્યપણે સ્વીકારીને, હૃદય સાથે તેને યોગ્યતાથી કરી દહીને દેશસેવા માટે ફૂદી પડવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે ફૂદી પડવાની લાવના પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના હૃદયમાં પૂરેપૂરી ઉતારવામાં આવે તો તેઓ દેશને ખરેખર આશીર્વાદરૂપ નીવડે તેમ છે. કેમકે નાનાં ગામડાંઓમાં તેમની દૃષ્ટિએજ પ્રજા નિહાળે છે, પરંતુ શિક્ષકોમાં એવી લાવના એકલા સુંદર લેખોના વાચનથી સ્ફુરવાની નથી તેમનામાં હૃદયબળ પ્રેરનાર અને કર્તવ્યબળ પ્રકટાવી અહર્નિશ દેશસેવામાં જોડાયેલા રાખનાર દેશભક્તોની જરૂર છે. “ સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી ” માંના કર્મવીરોના જેવા મહાન નેરોએ વારંવાર ગામડાંમાં ફરતા રહી શિક્ષકોને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. શ્રામજીવન ગાળવાથી મંદ બની ગયેલા પ્રાકૃત શિક્ષકોને પોતાના સંસારથી સંસ્કાર આપતા રહેવું જોઈએ!

જે કે સમાજસેવાના હરેક કાર્યમાં દેશની ગરીબાઈ આડે આવે છે, તથાપિ એ કારણ એટલું બળવાન નથી કે સમાજસેવાના કાર્યને બીલકુલ વેગ ન જ મળી શકે. હું ખાતરીથી કહીશ કે કાર્ય કરનારાઓએ પ્રજાનો પ્રથમ પોતામાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો હશે તો પ્રજા જરૂર આખા રોટલામાંથી અર્ધો રોટલો આપ્યા વિના રહેશે નહિ. સ્વાત્મભોગે કાર્ય આરંભી શુભ પરિણામ બતાવવામાં આવશે તો તેને પ્રજા જરૂર વધારી લેશે, અને હરેક રીતે સરળતા કરી આપી મદદગાર થશે. ઘણી વખત એમ કહેવામાં

આવે છે કે લોકોને ઠઠર નથી, પરંતુ એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. લોકો એટલા ઘણા મૂર્ખ નથી કે પોતાનું ખર્ચ કલ્યાણ કરનારને વિધનરૂપ નીવડે. અલગત એમ કરવામાં કાર્ય કરનારની કુશળતા ઉપર વિશેષ આધાર રહે છે. શિક્ષકોમાં આ બતનો વિચાર સમાજસેવકોએ દૃઢ કરતા રહેવું જોઈએ, અને કાર્યની શરૂઆત કરી આપી તેમાં તેમને ભેડી દેવા જોઈએ. આમ કરવાથી ગામડાંની પ્રજામાં કેળવણીનો બહોળો પ્રચાર ત્વરાથી થઈ શકશે.

હવે ખાનગી પ્રયત્નોથી ગામડાંમાં કેળવણી કેવી રીતે પ્રસારી તેના સંબંધી વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે

૧. પ્રથમ તો પાંચ કે છ ધોરણ જેટલું ગુજરાતી શીખીને ધંધે વળગેલાઓને અભ્યાસ બંદી રહે અને તેમાં વૃદ્ધિ થાય તેને માટે પુસ્તકાલયો અને ડીમેટીંગ કલબો સ્થાપવાં જોઈએ. તથા તેવા વિદ્યાર્થીઓને દિવસમાં એક બે કલાક (રાત્રિએ અથવા દિવસે) અંગ્રેજી શીખવાનું મળે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ. શરૂઆતમાં ગામડાંમાં અંગ્રેજી શીખનારની ખોટ જણાશે, પરંતુ કાર્ય આરંભતાં વહેલા મોડા મળી આવશે. મોટી ઉમરના ધંધાદારીઓને માટે નાઇટ સ્કૂલો અને અમુક ઋતુમાં ચાલુ કરવાના ખાસ વર્ગો સ્થાપવા જોઈએ.

૨. ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી ગ્રામ્ય પ્રજાને—સાધારણ જ્ઞાન પામેલી પ્રજાને ઉપયોગી થાય તેવાં પુસ્તકોની ચુટણી કરી તેની સસ્તી આવૃત્તિઓ કોઈ પરોપકારી સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રકટ કરાવી તેને ગામમાં પ્રચાર કરવો જોઈએ.

૩. ગામડાંના લોકો વરસના કેટલાક ભાગમાં નિરુદ્યમી રહી ગરીબાઈ લોગવે છે, તેમને નાના નાના થોડી મુડીથી થઈ શકે તેવા ઉદ્યોગો—સાબુ, મીઠુબત્તો વગેરે બનાવવાનું; નેતરકામ, ભરત—શુંથણકામ; કંકુ, ચલાલ, રંગ વગેરેની બનાવટ; મોળ, ગંદકાક, ગલપટ્ટા, ચેતરંજી વગેરે વણવાનું કામ, કલાર્થ કરવાનું, ખોર્ડ ચીતરવાનું; પતરાંની ઢાળડીઓ, ડોલો વગેરે બનાવવાનું; તખ્તા વગેરે જડવાનું; પુસ્તકો બાંધવાનું—વગેરે વગેરે શીખવવા વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, અને એ રીતે રસ ઉત્પન્ન કરી તેની સાથે કેળવણીનો શોખ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ.

જો તેપણુ એટલું તો આપણે ચોક્કસપણે માનવું પડશે કે અત્યારે કેળવણીની જાળ વધતી જાય તેથી પ્રયત્નો વડે પણ સમ અને સીતાનો સમય લાવી શકવાનો નથી જ. એ દિશામાં થતા પ્રયત્નો વડે આપણામાં પ્રસરેલી પાશ્વત્ય પ્રવૃત્તિને માત્ર વેગ મળી શકશે. સમ અને સીતાના સમય જેવો ઉત્કૃષ્ટ સમય, આરંભથી જ ગાળકોને ધાર્મિક શિક્ષણમાં જોડ્યા સિવાય આવવાનો નથી. એ જ પ્રાચીન વિચારો અને એ જ આચારો હશે તો જ એ સમય પ્રાપ્ત થશે. અત્યારે આપણે એ સમય એવા ધરણીએ છીએ, પરંતુ તેને માટે લેશ પણ પ્રવૃત્તિ આદરી શકતા નથી. ધાર્મિક સિવા-

યની સર્વ પ્રકારની અન્ય કેળવણીથી મનુષ્ય દુનિયામાં ડહોળા થયો, પરંતુ તેના મગજની સાથે હૃદય ખીલ્યો નહિ; અને હૃદયના વિકાસ વિના સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રકટવાનું નથી જ. જે કેળવણી વડે મનુષ્યમાં સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રકટ થઈ શકે નહિ એ કેળવણી અપૂર્ણ કહો કે અતિમ હેતુ વિચારતાં નફામાં જેવી જ છે આમ હાલની કેળવણી અનેક રીતે દોષિત ઠરે છે, અને એ દોષ કેળવણી પ્રત્યક્ષ થયા સિવાય સહેલાઈથી નિવારી શક્ય તેમ નથી તોપણ હાલની પરિસ્થિતિમાં એક વસ્તુ તરફ આપણે વિશેષ ધ્યાન આપીશું તો કંઈક અંશે લાભ થઈ શકશે. તેવસ્તુ એ છે કે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોમાં ઉંડા ધાર્મિક ભાવના પ્રકટે તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. શિક્ષકોમાં અર્ધ ધાર્મિક જ્ઞાન હોય તો જ તેઓ રસપૂર્વક બાળકોના ધર્મ-નીતિ-વિચારોને દૃઢ કરી શકશે. બાળકોની ધાર્મિક ભાવનાઓ દૃઢ કરનાર રામાયણ, મહાભારતાદિની રસમય કથાનું તેમને સાદું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આવી રીતે સંસ્કાર પામેલા શિક્ષકો બાળકોમાં નીતિ-ધર્મના સંસ્કાર પાડવા ઉપરાંત સમાજની હરેક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવો જોઈએ. દુકાણમાં ધંધાકર્તા પાદરીઓ પેઠે આપણા ગામડાના શિક્ષકો પોતાનું જીવન ગાળે તો સમાજને તે હરેક પ્રકારે લાભકારક નીવડે તેમ છે. પરંતુ શિક્ષકોમાં આવી જાતની ઉચ્ચ ભાવના પ્રકટાવવા માટે પ્રથમ તો અનેક નિષ્કામ કર્મચોગીઓએ પોતાની જાતનો ભોગ આપવા તત્પર થવું જોઈએ.

નારજીભાઈ વાઘજીભાઈ પટેલ.

હુન્નર ઉદ્યોગને લગતી કેળવણી.

હાલ દુનિયાના સુધરેલા દેશોમાં અપાતી કેળવણીનું એક અગત્યનું લક્ષણ એ છે કે તે અત્યંત વ્યવહારોપયોગી હોઈ સમસ્ત પ્રજાના જીવન સાથે ઘાટો સંબંધ ધરાવે છે. વધારે નહિ તો ત્રીસ વરસ ઉપરના શિક્ષણક્રમમાં માત્ર પ્રાચીન ભાષાઓ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ તથા ક્ષીલસુક્ષી વગેરેના અભ્યાસનેજ અગત્યનું સ્થાન અપાતું, જ્યાં આજે ખેતી, ધંધાનેરી, હુન્નરઉદ્યોગ તથા વેપારવ્યવહાર જેવા જીવંતોને માટે જોઈએ ઉપયોગી વિષયો તરફજ સર્વે આગળ વધેલી પ્રજાઓનું ધ્યાન ખેંચાયેલું જણાય છે. પ્રથમ દર્શાવેલા વિષયો નિરૂપયોગી છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી. તેમનાથી મનુષ્યની ખુદી ખીલે છે, તેના વિચાર ઉદાર થાય છે, તેનું મન ઉચ્ચ આશયો તરફ વળે છે, દુકામાં તેથી મનુષ્ય સંસ્કારી બને છે એ સ્વીકાર્યો પછી પણ ખેતી વગેરે વિષયો પ્રજાના અસ્તિત્વના આધારરૂપ હોઈ ઘણા અગત્યના છે એમાં કાંઈ શંકા નથી. મીલકતને કહ્યું છે કે કેળવણી એ જીવંતોને માટે તૈયારી છે અને આ કોઈ કબુલ કરશે કે

દુનિયામાં લોકોના મોટા ભાગની હૃદયી કલા કે શુદ્ધિના વિદ્યામોમાં સમાપ્ત થતી નથી. લગભગ સઘળા દેશોમાં પ્રજાને મોટો ભાગ ગરીબ કે મધ્યમ સ્થિતિના લોકોના જ બનેલો હોય છે, અને હાલના આર્થિક હરિક્ષણના જમાનામાં કેવળ નિર્વાહના સાધન માટે મજૂરી કરવામાં જ તેમની હૃદયીને ઘણો વખત આટલો જાય છે. આ સ્થિતિમાં તેમને માટે સાચી તૈયારી તો ખેતી કે વેપારઉદ્યોગ સંબંધી કેળવણી જ હોઈ શકે કે જેથી કરીને તેઓ તેમની વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા વધારી, થોડાક કલાકની મહેનતથી હૃદયીની જરૂરિયાતો તથા સગવડો કમાઈ, ઉચ્ચ જીવનને માટે જરૂરની કુરસદ મેળવવાને શક્તિવાન થાય. આ કેળવણી માટે રાષ્ટ્રીય ઉત્પત્તિના કાંઈક વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુથી ખીલ અનેક કારણો આપી શકાય, પરંતુ લાગે માણસોના સુખના સવાલ કરતાં અમારે મનથી ખીલ વધારે મજબૂત કારણો હોઈ શકે જ નહિ. કેળવણી માત્ર અમીર ઉમરાવો કે શ્રીમંતો માટે જ નથી, પરંતુ સમસ્ત પ્રજાના લાભને ખાતર છે, અને તેથી ખંધા દેશોમાં પ્રજાના મોટા ભાગને માટે અત્યંત અગત્યના એવા ખેતી, વેપારઉદ્યોગ વગેરે વિષયો સંબંધી શિક્ષણને માટે પ્રથમ અને યોગ્ય વ્યવસ્થા થવી જ જોઈએ.

સુધારાની ખીલ અનેક બાબતોની માફક આ બાબતમાં પણ આપણો દેશ અત્યંત પછાત છે. દુનિયાના ખીલ દેશો આજે કેટલાંક વસ્તો થયા આ દિશામાં અનેક સુધારાઓ કર્યા જાય છે, ત્યારે આપણો દેશ તેની અત્યંત એકમાર્ગી અને હાનિકારક શિક્ષણપદ્ધતિને વળગી રહ્યો છે. હાલના જમાનાનો વિચાર કરતા આપણને અપાતી કેળવણી નકારી છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેથી આપણને ઘણું નુકશાન થાય છે એમ કહેવું અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી આપણા જાણીના દેશભક્ત લાલા લખપતરાય, કે જેમણે સુધરેલા દેશોમાં ફરી, ત્યાંની શિક્ષણપદ્ધતિનું ખારીક અવલોકન કર્યું છે, તેઓ આપણી કેળવણી સંબંધી લખતાં જણાવે છે કે :—

“પ્રથમ તો હિંદુસ્તાનની બહાર પરદેશમાં આપણી કેળવણીની કાંઈ કીમત જ નથી. અહીં હિંદમાં પણ તેને લીધે આપણને સરકાર પર જ આધાર રાખવો પડે છે, કે પછી કાયદો, કેળવણી ખાતું વગેરે અર્થ—સરકારી નામને લાયક એવા કોઈ ધંધામાં હાથલ ધવું પડે છે. પરંતુ જેમને હિંદ બહાર પરદેશમાં ગોતાના ગુજરાનને માટે કમાવાની જરૂર પડી નથી, તેમને આવી કેળવણીનો પૂરેપૂરો અર્થ કે અનર્થ સમજાય એમ નથી. મેં જાતે અમેરિકામાં આ વિષે અનેક હાથલાઓ જોયા છે. અમેરિકામાં સહેલા હિંદી મેટ્રીક્યુલેટ કે ગ્રેજ્યુએટને માટે હિંદથી આવતા પૈસા બંધ થાય કે તે આવવામાં લીંઝ થાય તો તેમને માલમ પડે છે કે ગુજરાનને માટે મોકલું ઘણું પણ કમાવાને તેમને માટે માત્ર એક જ રસ્તો છે—અને તે એ જ કે ખાવાના વાસણો સાફ કરવાનું, જમતી વખતે હાજર રહેવાનું, કે ઘરમાં એવું ખીલું કાંઈ નોકરનું કામ મેળવીને કે પછી રસ્તાપર કે ખેતરમાં મજૂરી કરીને જ, અને આવા કામમાં પણ તેને તેના દેશની કેળવણીને લીધે ઘણું ખમવું પડે છે.”

પરંતુ આ વાત તો આપણને અહિંજ આપણા પોતાના અંગત અનુભવથી નહિ તો આપણી આસપાસના લોકોને પડતી મુશ્કેલીઓથી સારી રીતે સમજાય છે. આપણી આર્ટસ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાંથી, પરીક્ષામાં નાપાસ થવાને લીધે કે પછી બીજા કોઈ કારણોને લીધે અધવચમાં રહી જનારા કમનસીબોની સ્થિતિનો વિચાર બાબુએ મૂકીએ, તો પણ આ પંદર સત્તર વર્ષ મહેનત કરી સંપૂર્ણ કેળવણી પામેલા આપણા શ્રેણ્યુએટોના શું હાલ થાય છે તે કોણ બાબુતું નથી? અને છતાં આપણા વિદ્યાર્થી વર્ગને આજે પણ મોટે ભાગે એ જ રસ્તો લેવો પડે છે. આ સ્થિતિ અત્યંત શોચનીય છે અને તેમાં જલદીથી સુધારો થવાની જરૂર છે. ગરૂ છે કે તે માટે જે કોઈ મોટા ફેરફારો કરવા પડે તે માત્ર સરકારને હાથેજ થઈ શકે; પરંતુ આપણે બાણીએ કીએ કે સરકાર પોતાની મેળેજ આપણી મુશ્કેલીઓ સમજી તે દૂર કરવાને યોગ્ય પગલાં લે એ બનવાજોગ નથી, અને બીજી અનેક બાબતોની માફક આ બાબતમાં પણ આપણે આપણી સ્થિતિનો વિચાર કરી સુધારો સૂચવવાના છે. તેમ કરવાનું બની આવે. તેટલા માટે આપણા દેશની હાલની વ્યવસ્થા શું છે, તથા બીજા સુધરેલા દેશોએ એ જ દિશામાં શું શું કર્યું છે તે બાણવાની જરૂર છે.

છેલ્લા પચીસ વરસમાં યુરોપના આગળ વધેલા દેશોએ વેપારઉદ્યોગની કેળવણી માટે અનેક ઉપાયો યોજ્યા છે, અને જો કે તે કદાચ લોકોના સુખના કરતાં ઔદ્યોગિક શ્રેષ્ઠતા મેળવવાના વિચારથીજ પ્રેરણા હોય તો પણ પરિણામે તેથી બહુર પ્રબળ ઘણો લાભ થયો છે. વિલાયતમાં કેળવણીની ખર્ચના ૧૯૧૨-૧૩ ના વરસને માટેના રીપોર્ટ પ્રમાણે “ટેકનીકલ કેળવણીને” માટેના આંકડા નીચે મુજબ છે:—

	સંખ્યા.	શિક્ષકો.	વિદ્યાર્થીઓ.
ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ	૨૭	૪૮૦	૧,૪૬૫
દિવસના ટેકનીકલ વિષયોને માટેના વર્ગોવાળી કોલેજો.	૧૧૩	૧,૦૮૪	૧૩,૨૦૧
આર્ટસ સ્કુલો	૨૧૬	૧,૬૬૬	૪૦,૮૮૭
આર્ટસ કલાસીસ	૫૦	૧૩૭	૩,૦૮૪
સાંજની શાળાઓ	૬,૮૭૬	૪૦,૪૬૫	૧૨,૮૪,૬૬૭

આમાં પહેલા તથા બીજા વર્ગની સંસ્થાઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણને માટે સર્વ સાધનો તથા મોટી લાયકાત ધરાવનારા શિક્ષકોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી હોય છે, અને ત્યાં કેળવણી લઈ બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓ નવીન શોધખોળ કે મોટા ઉદ્યોગોમાં જોખમ ભરેલી કામગીરી જગ્યાઓને માટે લાયક ગણાય છે. ત્રીજા તથા ચોથા વર્ગની સંસ્થાઓમાં ઉદ્યોગોને લગત સાધારણ જ્ઞાન મેળવવા માંગતા છોકરા છોકરીઓને શીખવવામાં આવે છે જ્યારે સાંજની શાળાઓના કારખાનામાં કામ કરનાર કારીગર લોક તથા તેમના ઉપર દેખરેખ રાખનારાઓ જ મોટે ભાગે લાભ લે છે.

આ ઉપરાંત ખેતી વગેરેને માટે આખા દેશમાં અગત્યને સ્થળે કૌલેજો સ્થપાએલી હોય છે અને કાઉન્ટી કાઉન્સિલોએ પણ સ્થળે સ્થળે ખેતીને માટે ખાસ સ્કુલો ઉઘાડવાનું હાથમાં લીધું છે.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી માલમ પડે છે કે હુત્તરઉદ્યોગની ખીલવણીને માટે ઉંચી કેળવણી આપી પ્રથમ પંક્તિના માણસો તૈયાર કરવા ઉપરાંત કારખાનામાં રોકાયેલા સાધારણ કારીગરોને પણ તેમના કામને લગતી સમજણ આપવા સારૂ ચોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી છે, અને તેનો ૧૨ લાખ કરતાં વધારે માણસ લાભ લે છે. જે દેશમાં લોકોની ઉપયોગિતા વધારવાને આવા સંગીન ઉપાયો ચોક્કસ તે દેશના વેપારઉદ્યોગ દુનિયામાં આગળ પડતું સ્થાન ભોગવે તથા તેની પ્રગતિ ભૂખમરો કે ગરીબો ઘેઠવી ન પડે એમાં નવાઈ શી ?

દુનિયામાં વેપારઉદ્યોગ સંબંધી કેળવણીને માટે પંકાએલા જર્મનીમાં ૧૧ મોટી ટેકનીકલ સ્કુલો છે અને તેનો લાભ લેનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૯૧૧ માં ૧૬,૮૭૧ હતી. વળી જુદા જુદા ઉદ્યોગોને માટે અનેક અલાહેદી સંસ્થાઓ છે અને તેની વિગત નીચે સુજ્ઞ છે :—૪૨૯ વેપારી સ્કુલો, ૧૦૦ વણાટ કામને માટે, ૧૫ આણેના ઉદ્યોગને લગતી, ૨૭ હુત્તરકળાને માટે, ૧૨ ધાતુકામને લગતી, ૧૨ લાકડા-કામને લગતી, ૪ કુંભાર કામને માટે વગેરે-વગેરે. તે ઉપરાંત ખેતી તથા નાના નાના ઉદ્યોગોને માટે આખા દેશમાં સેકડા સ્કુલો છે કે જ્યાં છોકરાઓ અનુકૂળ શિક્ષણ પામી પોતાનો ધંધો હુશીઆરીથી ચલાવવાને સક્તિવાન થાય છે.

યુરોપ અમેરિકાના ખીજા, સુધારેલા દેશોમાં તે તે દેશને અનુકૂળ પદ્ધતિ પર પરંતુ આજ કે તેથી કાંઈક વધતા ઓછા પ્રમાણમાં હુત્તરઉદ્યોગની કેળવણીને માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી માલમ પડે છે. પરંતુ તેમાં ગદ્ય સહીના અંતમાંજ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના તાબા હેઠળ આવેલાં ફીલીપાઈન ટાપુ સંબંધી હકીકત ખાસ જાણવા જેવી છે. આ ટાપુની વસ્તી લગભગ ૮૬,૦૦,૦૦૦ છે, અને તેમાંથી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૨,૦૦,૦૦૦ છે. પરંતુ ત્યાં પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળામાં શીખતા દરેક વિદ્યાર્થીને માટે કોઈ પણ એક હુત્તર કે ઉદ્યોગને લગતું શિક્ષણ ફરજિયાત છે; અને તેથી પરિણામે લગભગ ત્રણથી સાડા ત્રણ લાખ છોકરાઓને દર વર્સે હુત્તરઉદ્યોગનું શિક્ષણ મળે છે. આ સંબંધી કેટલાક આંકડા નીચે પ્રમાણે છે :—

વિદ્યાર્થીઓ.

હાથનું વટાણું કામ	૨,૨૧,૬૧૮
સંચાનું " "	૧૧,૬૨૬
ધર કામને લગતા ઉદ્યોગ	૭૬,૩૮૨
ખેતી તથા ખાગળાની	૧૧,૧૧, ૬૫૨
સુતાર કામ વગેરે	૧૩,૨૧૦
પરચુરણ	૨૫,૦૦૨

શ્રીનીપાઠન ટાપુઓ પશુ આપણા દેશની માફક એક પરદેશી પ્રજાના અમલ હેઠળ છે પરંતુ તેમને સદ્લાગ્યે તે હિદાર દીલની પ્રજાએ દેશની અંદરનો રાજ્યકારભાર માટે ભાગે દેશીઓનાજ હાથમા મૂક્યો છે, અને તેથી કેળવણી જેવી, પ્રજાને માટે અતિશય અગત્યની ગણતમા યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય એ સ્વાભાવિક છે.

વિદાયત તથા શ્રીક્રીપાઠન ટાપુ સળ ધી ઉપર જણાવેલી હકીકત સાથે આપણા દેશની સ્થિતિ સરખાવતા આપણે કેટલા પગલ રહી ગયા છીએ તે જણાશે. બ્રિટિશ ઇન્ડીઆના છેલ્લા સ્ટેટીસ્ટીકીલ એગરેક પ્રમાણે ૧૯૧૩-૧૪ ના વરસને માટે હિંદમાં હુન્નરઉદ્યોગના શિક્ષણને લગતા આકાડા નીચે મુજબ છે.—

સંસ્થાઓની સંખ્યા વિદ્યાર્થીઓ ખરચ તરફનો ખરચ.
૨૪૪ * ૧૨,૯૪૮ રૂ ૧૧,૭૨,૯૪૭ પ, ૨૫,૫૦૨

આમા એતી, ઇન્નેરી તથા વેપારી કેળવણીને લગતા આકાડાઓ ઉમેરીએ તો પશુ કશો ખાસ ફેર દેખાય એમ નથી.

	રકુલો તથા કોલેજો	વિદ્યાર્થીઓ.
એતી	૪	૧૬૭
ઇન્નેરી	૨૩	૨,૦૩૦
વેપારી	૭૭	૨,૮૬૦
ટેકનીકલ	૨૪૪	૧૨,૯૪૦
કુલે	૩૪૮	૧૮,૦૩૫

વિદાયતની સાડા ત્રણ કરોડની વસ્તીને માટે કેવળ હુન્નરઉદ્યોગના શિક્ષણને માટે ૭,૦૦૦, ઉપર સંસ્થાઓ હોઈ, તેનો લાભ લેનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૩ લાખ ઉપર છે, જ્યારે આપણી ત્રીમ કરોડની વસ્તી માટે સર્વે પ્રકારની સંસ્થાઓ મળીને માત્ર ૩૪૮ જ છે અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા તો ૨૦,૦૦૦ કરતા પછી ઓછી છે !

આ સ્થિતિ પ્રજાને માટે જોટલી હુ ખકારક છે, તેટલી જ સરકારને માટે શરમ ભરેલી છે અને તેને સુધારવાને માટે જાનને તરફથી ખંતલથી પ્રયત્નો થવાની જરૂર છે.

આ મતીની શરૂઆતમા જ આ ગાળત પર વડી સરકારનું ધ્યાન ખેંચાયું, અને તે વળતની સંસ્થાઓ વિષે તપાસ થતા માલમ પડ્યું કે “તેમની શીખવવાની રીત તથા હેતુમા સ્થાયી તત્વોની ખામી હતી, તેમનો શિક્ષણક્રમ કાંઈ પશુ વિચારપૂર્વક નક્કી કરેલા ધોરણ ઉપર ચલાયેલો નહોતો અને આસપાસના વેપારઉદ્યોગ સાથેના સંતોષકારક સળ ધને અલાવે તેમના ઉપર થયેલી અમર આત્ય ત નજીવી હતી.” આ

* આ માથી ૧૭૩ રકુલો ખાનગી મંડળોના હાથ નીચે છે, જેમાંથી ૧૪૩ ને સરકાર તરફથી મદદ મળે છે

સ્થિતિ સુધારવાને માટે ૧૯૦૪ ના જાનેવારી મહીનામાં હિંદી સરકારે એવી મતલબને ઠરાવ કર્યો કે ‘વિષયારહિતોગના સર્વે અગત્યના શહેરોમાં ચોક્કસ ધોરણ સુધી કેળવણી પામેલાઓને માટે આખા વખતની નિશાળો ખોલવી, તથા સ્થાનિક હુન્નરઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાને માટે જૂદે જૂદે રથળે અડધા વખતને માટેની પ્રાથમિક શાળાઓ ખોલી, ત્યાંના વરસોથી ચાલતા આવેલા હુન્નરોને લગતા ઉત્તમ નમૂનાઓ તથા તે માટેનો કામ કરવાની પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરવા.’ આ રકુલોની તપાસ તથા દેખરેખને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાની અગત્યતાનો પણ સ્વીકાર થયો. હિંદી સરકારના આ ઠરાવ ઉપર સ્થાનિક સરકારોનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું અને તેઓએ કૉન્ફરન્સ તથા કમિટીઓ મારફતે આ સલાહ વિષે ચર્ચા ચલાવી જુદા જુદા પ્રાંતોને અનુકૂળ થઇ પડે એવી યોજનાઓ ઘડવા માંડી. એકંદરે ૧૯૦૪ ના વડી સરકારના ઠરાવ પછી આ બાબતને અંગે જોવામાં આવતી અધિકારી વર્ગની બેઠકારી દૂર થઇ છે, અને સ્કુલ તથા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં સાદો વધારો થયો છે. છતાં આ કેળવણીની અગત્યતાના પ્રમાણમા તથા ખીજા દેશોની સરખામણીમાં, તે કોઈ પણ રીતે સંતોષકારક લેખી શકાય નહિ.

આપણી સરકાર કેળવણી માટે જરૂર જેટલો પણ ખર્ચ કરતી નથી એટલે સ્કુલો તથા કૉલેજોની સંખ્યા નાની જ રહે એ સમજી શકાય; પરંતુ આ બંને ત્રણસે સંસ્થાઓ પણ સંતોષકારક રીતે ચલાવી શકાતી નથી એ એક આશ્ચર્યની વાત છે. આ સંબંધી કેળવણી ખાતાના રીપોર્ટમાં આપેલી હકીકત ખાસ જણાવવા જેવી છે, પરંતુ સ્થળ સંકેતને લીધે તેમાંથી માત્ર મુખ્ય ઇલાકાને લગતીજ વિગત અહિં આપી શકાય એમ છે.

હુન્નરઉદ્યોગની કેળવણીને માટેની સંસ્થાઓને તેમના હેતુ તથા શિક્ષણ અનુસાર ત્રણ વર્ગમાં વહેંચી નાખવામા આવી છે. આ વર્ગો નીચે મુજબ છે:—

(૧) ટેકનોલોજીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુશનો—આ વર્ગમાં, હુન્નરઉદ્યોગ માટે ઉપયોગી થઇ પડે એવા વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો સંબંધી શિક્ષણ આપી, મોટા ઉદ્યોગોને માટે માલિક, મેનેજરો તથા સલાહકાર તૈયાર કરનારી સંસ્થાઓનીજ ગણતરી કરવામાં આવે છે.

(૨) ટેકનીકલ સ્કુલો—આ સંસ્થાઓનો હેતુ સાંચાકાર તથા વિજ્ઞાનને લગતું સામાન્ય જ્ઞાન આપી કારખાના તથા મીલોને માટે હુશીઆર કારીગરો તથા ફારમેનો તૈયાર કરવાનો છે.

(૩) ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ સ્કુલો—(હુન્નરશાળાઓ) —આ સ્કુલોમાં અપાતા શિક્ષણથી કારીગરો ખોતાના નાના નાના ધંધાઓને લગતું કામ અક્કલ હુશીઆરીથી કરતા થાય છે.

આમાંથી પ્રથમ પંક્તિમા મૂકવા લાયક આપણા પ્રાંતમાં જલકે આખા દેશમાં એક પણ સંસ્થા નથી, એમ કહેવું અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી. કારણ કે ઉંચી કેળવ-

ણીને માટે મી. ટાટાની ઉદાર મદદથી ઉભું થયેલું 'એંગલોરત્ન' સાયન્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટ પણ અનેક ગેરવ્યવસ્થાને લીધે ઇલેક્ટ્રીકલ એન્જનીયરીંગ સિવાયના બીજા વિષયોને માટે નકામાં જેલું થઈ પડ્યું છે, અને તેથી આગળ વધવાની ઇચ્છાવાળા વિદ્યાર્થીઓને માટે પરદેશ જવા સિવાય બીજો રસ્તો રહ્યો નથી. સરકાર પોતેજ ઊંચી કેળવણીને માટે લાયક વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપો આપી પરદેશ મોકલે છે તેથી આ વાતને ટેકો મળે છે. સરકારી રીપોર્ટ પ્રમાણે ૧૯૦૪ થી ૧૯૧૨ સુધીમાં બધી મળીને ૬૬ સ્કોલરશીપો અપાઈ હતી. તેમાંથી ૧૫ આપણા પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓને મળી હતી. જે આપણા દેશમાંજ ઊંચી કેળવણીને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો ૮ વરસમાં ૧૫ કરતા વધારે વિદ્યાર્થીઓને તેનો લાભ આપી શકાય એમાં કંઈ શક નથી.

(૨) ટેકનીકલ સ્કુલો.

મુંબઈ ઇલાકાની ચાર ટેકનીકલ સ્કુલોમાંથી મુંબાઈના વીક્ટોરીયા જયુબીલી ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટનું કામ સંતોષકારક રીતે ચાલતું હોય એમ જણાય છે. આ સંસ્થાના પ્રોન્સીપાલ મી. ડાસનના રીપોર્ટ પ્રમાણે—મીકેનીકલ એન્જનીયરીંગ તથા ટેક્સટાઈલ મેન્યુફેક્ચરના શરૂઆતના ખાતાંઓમાં અનેક સુધારાવધારા થયા છે અને તે ઉપરાંત ઇલેક્ટ્રીકલ એન્જનીયરીંગ, કેમીસ્ટ્રી અને મેટલ વર્કીંગ, તથા મોટોર મીકેનીકલને માટે નવાં ખાતાંઓ ખોલવામાં આવ્યા છે. સંપૂર્ણ લાયકાત ધરાવનારા શિક્ષકોની સંખ્યા વધીને એકડી થઈ છે, અને અત્યાર સુધી ઇન્સ્ટીટ્યુટે લગભગ ૭૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપ્યું છે, જેમાંના કેટલાએક મીલો વગેરેમાં સારી જગ્યાઓ મેળવવાને પણ શક્તિવાન થયા છે. વળી લંડનની સીટી અને ગ્રીન્ડસની પરીક્ષાઓમાં આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓને વિલાયતના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ફતેહ મળે છે. આ ઇન્સ્ટીટ્યુટનો લાભ લેવાને ઇલાકા બહારના વિભાગોમાંથી પણ ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આવે છે, અને એકંદરે આખા દેશને માટે તે એક નમૂનેદાર સંસ્થા થઈ પડી છે. આ સંસ્થાને અગે બીજા નવાં ખાતાંઓ ઉઘાડવાની ઘણી જ જરૂર છે, અને તે માટે, મી. ડાસને શરૂઆતના ખર્ચને માટે બે લાખ, તથા તેના નિભાવને માટે રૂ. ૫૫,૦૦૦ ની વાર્ષિક મદદની જરૂર જણાવી છે. હિન્દી સરકારે હમણા આપણા હુન્નરઉદ્યોગના વિકાસને માટે યોગ્ય પગલાં લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે, તો તેણે આ મદદને માટે આનાકાની કરવી જોઈએ નહિ.

(૩) ઇન્સ્ટ્રીઅલ સ્કુલો—હુન્નર શાળાઓ.

મુંબઈ ઇલાકામાં બધી મળીને આ વર્ગમાં આવે એવી ૬૩ સ્કુલો છે, પરંતુ તેમના ઇન્સ્પેક્ટરના રીપોર્ટ પ્રમાણે એક બે અપવાદ સિવાય, તેમની સર્વેની સ્થિતિ તદ્દન અસંતોષકારક છે, અને તેના કારણે નીચે સુજબ છે:—

(૧) હુન્નરઉદ્યોગ સંબંધી કેળવણી આપતી શાળાઓ વચ્ચે જે સહકાર જોઈએ તે નથી. શાળાઓના સુપરીન્ટેન્ડન્ટ તથા કારેબારી મંડળ કાંઈ પણ ધોરણ વગર પોતાની મરજી મુજબ સર્વે વ્યવસ્થાઓ કરે છે.

(૨) શિક્ષકોને તેમના કાર્યની સમજણ નહિ હોવાને લીધે, શિક્ષણ નીરસ અને નિરર્થક નીવડે છે

(૩) છોકરાઓનો મોટો ભાગ કોઈ પણ ચોક્કસ હેતુ વગર આ શાળાઓમાં દાખલ થાય છે, અને પરીક્ષા પસાર કરવા શિવાય તેમને બીજી કશી દરકાર હોતી નથી. તેમના માખાપ તથા વાલીઓ પણ તેમને માટે અમુક ધંધો વગેરે નક્કી કરવાની મહેનત લેતા નથી

(૪) કેટલીક શાળાઓમાં સાફ કામ થાય છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ જે કાંઈ ધંધો શીખ્યા હોય તે ધંધામાં પડતા નથી એટલે વ્યાવહારિક રીતે કશું પણ પરિણામ આવતું નથી

(૫) હુસ્તરઉદ્યોગની કેળવણીને માટે સ્થાનિક અધિકારી વર્ગ જરા પણ દરકાર કરતા નથી.

આ ખામીઓ દૂર કરવાને માટે હુશીઆર પગારદાર દેખરેખ રાખનારાઓની, તથા યોગ્ય કેળવણી પામેલા શિક્ષકોની જરૂર છે

ઉપરની હકીકત પરથી માલમ પડે છે કે આપણી સ્થિતિ અત્યંત શોચનીય છે, એક પાસથી પ્રજા પોતાની અજ્ઞાનતા કે આળસને લીધે આ શિક્ષણનો લાભ લેવા અશક્ત છે, તો બીજી પાસથી સરકાર તેના સુધારા તથા વિકાસને માટે ખર્ચ કરવામાં કસર કંદે છે છતાં પ્રજાના સુખને માટે, તેમજ દેશની પ્રગતિને માટે આ સવાલ અત્યંત અગત્યનો છે, અને તે માટે મજબૂત ચળવળ કરવાની જરૂર છે હાલ હિંદના વેપાર ઉદ્યોગના વિકાસને માટે યોગ્ય ઉપાયો સૂચવવાને સાફ સર ટી હોલેન્ડના પ્રમુખપણા નીચે નીચેના સૂચના તપાસ ચલાવે છે, અને તેમની આગળ આ સવાલ આવ્યા વગર રહેશે નહિ પરંતુ આ વચ્ચે અમદાવાદમાં ગાળનારી કેળવણી પરિષદમાં પણ તે બાબત ચર્ચા થવાની જરૂર છે, અને તેના કાર્યકર્તાઓ તે માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા ચૂકશે નહિ એમ આશા છે

મનુ મર્થન્ટ.

સત્યાગ્રહનું રહસ્ય.

(સત્યાગ્રહાશ્રમની એક ચર્ચાનો સાર.)

તા. ૨૭ મી જુલાઈ સને ૧૯૧૬ ને રવિવારે સાંજના સાડા સાત થઈ ગયા છે. સત્યાગ્રહાશ્રમમાં મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી શેરો નામના અમેરિકાના એક મહાન તત્ત્વચિંતકના 'Life without principle' નામના પુસ્તકનું વિવરણ વિદ્યાર્થીઓ વિગેરેના મોટા સમૂહ સમક્ષ હાથે જ પૂરું કરી ગયા છે તેવામાં એક વિદ્યાર્થીએ નીચેના પ્રશ્ન કર્યો:—

પ્રશ્ન—આપના પહેલા લાપણુ વખતે આપે કહ્યું હતું કે દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડતનું રહસ્ય હિંદુસ્થાનમાં લાગ્યેજ દશ માણસો સમજતા હશે તો તે રહસ્ય શું?

ઉત્તર—સત્યાગ્રહની લડતનું રહસ્ય ટુંકમાં કહીએ તો જીવનનું તત્વ ખેંચવાનું હતું. જો કે આ લડત જીવનનું તત્વ ખેંચવાને અમે લડીએ છીએ એવા રૂપમાં અમે જણાવેલું નહોતું અને તેમ જણાવ્યું હતું તો અહિં કદાચ સૌ કોઈ-હાંસીજ કરી કાઢત પરંતુ અમેએ એ લડતનો ગૌણ હેતુ પ્રખ્યાત આગળ મૂક્યો; તે એ કે ત્યાંની સરકાર આપણા લોકને તદ્દન હલકા ગણી હેઠા પાડવાને કાયદાઓ કરે છે તેની સામે થઈ આપણે આપણું શૂરાતન ખતાવી આપવું જોઈએ. દાખલા તરીકે સરકાર એવો કાયદો કરે કે દરેક કાળી ચામડીવાળાએ પીળી ટોપી પહેરવી (જેમ કાઠીઆવાડમાં રસ્તે ચાલનાર ઢેઠને લોકો પોતાને અડકી અલકાય નહિ તે માટે ' પોઇસ ' કહેવું પડે છે) એક વખતે રોમમાં ચાહુદીઓને માટે આવો કાયદો હતો તેવો અહિં સરકાર આપણા માટે કરે અને તે કાયદાનો હેતુ આપણને હલકા ગણી હેઠા પાડવાનો હોય તો સરકારને જણાવી દેવાનું કે તમારો એ કાયદો અમારે માન્ય નથી બાળક પોતાના બાપને અવળી પાઘડી મૂકવાનું કહે તો બાપ જાણે કે ગમતની ખાતર બાળક તેમ કહે છે અને તેથી તેને ખુશી કરવા તેમ કરી ખતાવે તે જુદી વાત છે. પરંતુ બીજે કોઈ માણસ દુષ્ટ હેતુથી આપણને અવળી પાઘડી મૂકાવે તો તેને આપણે એમજ કહીએ કે લાઇ આ ધડ ઉપર માથું છે ત્યામુધી તો તું મને અવળી પાઘડી મૂકાવી શકનાર નથી; માટે આ માથાને કાપી તારા કપાટમાં મૂકીને પછી સુખેથી તે માથાપર અવળી પાઘડી મૂકજે. તેવીજ રીતે ત્યાંની સરકારે આપણા લોકોને નીચ અને હલકા ગણી ઉતારી પાડી આપણને તેમના શુભામ માફક રાખવા અને જેમ બને તેમ એાજા હિંદીઓ આફ્રિકામાં જાય તેવું કરવું તેવો તેમનો ખરાબ હેતુ હતો અને તે હેતુ પાર પાડવા માટે તેમણે કાયદા કરવા માંડ્યા. જેવા કે હિંદીઓની જુદી નોંધ રાખી, તેમના હાથના બધા આંગળાની છાપ લેવી (આણું ફક્ત ચોર અને લૂંટારા માટેજ કરવામાં આવે છે) જેમ અહિં ગામના અમુક છેડેજ ઢેક જુદા રહી શકે તેમ સંસ્થાનના અમુક ભાગમાંજ હિંદીઓએ વસવું, તે ભાગની હદ એાજાગવી નહિ, અમુક પગથી ઉપરજ ચાલવું, અમુક ગાડીઓમાંજ બેસવું, તેમનાં લગ્નનું સરગ્રીરી-કેટ ન હોય તો તેમની સ્ત્રીઓને તેમની રખાયતો ગણવી, માથા દીક ત્રણ પાઉડને વાર્ષિક કર લેવો વગેરે. જેમ શરીરમાં રોગ એકજ હોય પરંતુ શરીરની બહાર તેનાં સ્વરૂપ જુદાં જુદાં માલુમ પડે છે તેમ મુખ્ય રોગ તો ઉપર જણાવેલો ત્યાંની સરકારનો નીચ હેતુજ હતો અને આ કાયદાઓ તો તે રોગનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ હતા તેથી તે કાયદાઓની સામે થવાને અમે તૈયાર થયા.

હવે કોઈ મૂલ્ય અન્યાયી સામે થવાની પ્રેરિતો છે. તેમા એક તો અન્યાય કરનારનાં માર્થા ભોગવા એને તેમ કરવા જતાં આપણાં માર્થા ભગવાનાં. દુનિયામાં જ્યાં ત્યાં આજ રીતિનું પ્રહલ્ય થાય છે. દરેક ઠેકાણે લડાઈઓ ચાલે છે, લાઓ અને કરોડો

માણસોની કંતલ થઈ જાય છે અને તેના પરિણામમાં પ્રજાઓ ઉચે ચઢવાને ગઢલે હેઠી પડે છે. જે સિંધામ્ન્યો છત્તીને આવે છે તેઓ એટલા બધા ગાંડા થઈ જાય છે કે સમાજમાં તેઓ ત્રાસરૂપ થઈ પડે છે તેના દાખલા કંઈ ખોળવા જવા પડે તેમ નથી. બેર લડાઈ વખતે અંગ્રેજ સરકારની મેકેઈંગની છત થઈ ત્યારે આખું ઇંગ્લંડ અને મુખ્યત્વે કરીને લંડન એટલું બધું તાનમાં આવી ગયેલું કે આખો દિવસ અને રાત બધા લોકો જાળ, સુવાન અને વૃદ્ધ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ નચાય એટલું નાચ્યાં, કુદાય એટલું કુદયાં અને પીકાબ્બામાં એક દીપ્ત પથ્થુ દારૂ રહેવા દીધો નહિ એ દિવસનું વર્ણન કરતાં ટાઈમ્સે લખ્યું કે, આ પ્રસંગ લોકોએ જેવી રીતે ઉજવ્યો છે તેનું યથાર્થ વર્ણન કોઈ શબ્દોથી થઈ શકે તેમ નથી માટે તેને અમે એમજ કહીશું કે “The English Nation went a Mafeking” છતેલી પ્રજા અભિમાનથી કુલાઈ જાય છે અને એશઆરામમાં પડી જાય છે દેશમાં થોડો વખત શાંતિ ફેલાયતી લાગે છે પણ પછી માલુમ પડે છે કે લડાઈનાં અંકુશો નાબુદ થયાને ગઢલે હજારગણા વધ્યા છે. લડાઈ કરીને છત મેળવ્યાથી આખરે કોઈ દેશ સુખી થયો નથી અને ધવાનો નથી તે દેશ ઉચે ચઢ્યો નથી પણ હેઠે પછડાયો છે. વસ્તુતઃ તે છત્યો નથી પણ હાર્યો છે. વળી આપણે હેતુ બલભરેલો હોય તો લડાઈ કર્યાથી આપણે અને આપણા સાગાવાળાને ગનનેને હાની પહોંચાડીએ છીએ, ત્યારે જે બીજી રીતિ અન્યાયની સામે ધવાની છે, તેમા જો આપણે બલતા હોઈએ તો આપણી જાતનેજ નુકશાન કરીએ છીએ પણ બીજાને નુકશાન કરતા નથી. આ બીજી રીતિ તે સત્યાગ્રહ. અન્યાયની સામે આ રીતિ ગ્રહણ કરનારને કોઈનાં માથાં ભાંગનાં નથી પણ તેણે તો ફક્ત પોતાનું જ માથું ભંગાવવાનું છે. પોતાને એકલાને જ મરી રહેવાનું છે, અમેાએ આફ્રિકાની સરકારના જુલમી કાયદાઓ સામે લડવાને આ રીતિ ગ્રહણ કરી અમે સરકારને કહી દીધું કે અમે કહી પણ તમારા આ જુલમોને તાબે ધવાના નથી. જેમ એ હાથ વિના તાળી પડતી નથી, એ માણસ વિના કજીઓ થતો નથી. તેમ જો વ્યક્તિઓ વિના રાજ્ય સંભવતું નથી. જ્યાં સુધી અમે તમારી રૈયત રહીએ છીએ ત્યાં સુધી તમે અમારા રાજ રહી શકો છો પણ હવે આ જાળ-તમાં અમે તમારી રૈયત તરીકે રહેવાના નથી તો પછી તમે આ જાળતમાં અમારા ઉપર રાજ્ય પણ કરી શકવાના નથી. અમે રૈયત નથી તો તમે રાજ પણ નથી. જ્યાં સુધી તમે અમાને ન્યાયથી અને પ્રેમથી બાંધશો ત્યાં સુધી તમારાથી અમે બાંધાઈશું; પણ તમે અમારી સાથે દગો રગી કચરી નાખવા માગશો તે તો કદીજ બનશું નથી. બીજી જાળતમાં તમારે ફરે તેમ કરો, પણ આમારા માટે જે કાયદા કરો તેમાં તો તમારે અમને પૂછવુંજ પડશે અને અમને પૂછ્યા વિના અમને હેડ પાડવા જે જે કાયદા કરશો તે તો તમારી પોથીમાંજ રહેવાના છે. અમે તેને તાબે કદી થઈશું નહિ અને તેના ભાંગને માટે તમે જે શિક્ષા કરશો તે ભોગવવાને અમે તૈયાર જ છીએ. જેલમાં મોકલશો, તો તેમા સ્વર્ગ સમજીને રહીશું; ફાંસીએ ચઢાવશો તો હસતે ચહેરે ચઢીશું. અગો અમારાપર જેટલાં દુષ્કાં નાખશો તે સહન કરીશું

પણ તમારો વાળ પણ વાંકો નહિ કરીએ. અમે મરી રહીશું, તમને હાથ સરખો નહિ અડાડીએ; પણ આ દેહમાં શ્વાસ છે ત્યાંસુધી તમારા જોડકાની કાયદા અમારી પાસે તમે પળાવી શકવાના નથી. આ પ્રમાણે અમે ત્યાંની સરકારને કહેણ મોકલ્યું. શરૂઆત એમ થઇ કે એક રવિવારને ટિપ્પેસે જોડાન્સર્જનમાં મારા ઘરની સામેની ટેકરી ઉપર હું અને હેમચંદ્ર કરીને એક ગૃહસ્થ સાંજને સમયે બેઠા હતા. એ દિવસ જાણે કાલે જ ગયો હોય તેવો મને યાદ આવે છે. મારી પાસે સરકારી ગેઝેટ આવેલું, તેમાં ઉપર જણાવેલા કેટલાક કાયદાઓ હિંદીઓ સામે પસાર થવાની જાણત લખેલી હતી. તે વાંચતાની સાથે જ મારું આખું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું અને એમ થયું કે સરકાર એના મનમાં સમજે છે શું? મેં એકદમ તેનો તરબુતો કરી નીચે ઉમેર્યું કે અમે આ કાયદાઓને કદી તાબે થઈશું નહિ. આ લખાણ તુરત ક્ષીનીકસ છાપવા મોકલ્યું. આ વખતે મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે કોઈ પણ હિંદી આ જાણતમાં અપૂર્વ શૌર્ય દાખવશે અને સત્યાગ્રહની આવી મહાન લડત ચાલશે. મેં તુરત આપણા હિંદીઓને આ હુકમ જણાવી અને તાણા સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાવા તૈયાર થયા. પહેલી વખતની લડતમાં સંખ્યાબંધ માણસો જોડાયલા તે એમ સમજીને કે થોડો વખત સહન કરી લીધાથી આપણે હેતુ પાર પડી જશે, એટલે જ્યારે ખીજી વખત લડત શરૂ કરવી પડી ત્યારે પ્રથમ થોડા જ માણસો જોડાયા પણ પાછળથી પુષ્કળ માણસો જોડાયા અને જ્યારે ગોખલે સાહેબ આફ્રિકા આવ્યા ત્યારે સરકારે સમાધાન કરવાનું વચન આપ્યું અને તેથી લડત બંધ થઇ. પણ પાછળથી જ્યારે સરકારે દગો કર્યો અને પોતાનું વચન પાળ્યું નહિ એટલે ત્રીજી વખત લડત શરૂ કરવી પડી. આ વખતે ગોખલે સાહેબે મહને પૂછાવેલું કે લડતમાં કેટલા માણસો જોડાશે? મેં જોડામાં જોડા ત્રીશ અને વધુમાં વધુ સાઠ માણસો જોડાશે તેમ જણાવેલું પણ તેટલાં પણ જોડાયાં નહિ અને અમે ફક્ત સોળ માણસોએ જ લડત શરૂ કરી. અમે તો દૃઢ નિશ્ચય કરેલો કે સરકાર જ્યાં સુધી પોતાના જુલમી કાયદાઓ રદ ન કરે અથવા કંઈ પણ સંતોષકારક સમાધાન થાય નહિ ત્યાં સુધી હરેક પ્રકારની સજા સહન કરવી પણ નમવું નહિ. આ વખતે વધુ માણસો અમારી સાથે સામેલ થવાની જરા પણ આશા નહોતી પરંતુ કોઈ પણ માણસ નિઃસ્વાર્થપણે સત્યને ખાતર અને પોતાના દેશના લલાને ખાતર આત્માર્પણ કરે છે, તેની મહાન અસર થયા વિના રહેતી જ નથી. એકદમ જોતજોતામાં વીશ હજાર માણસો લડતમાં દાખલ થયા અને જેલો પણ નાની પડી અને આખા હિંદુસ્થાનનું લોહી ઉકળવા લાગ્યું. ઘણા કહે છે કે લૉર્ડ હાર્ડીજ વચમાં પડ્યા ન હોત તો સમાધાનીનો વખત ન આવત, પણ તેમ કહેનારા એમ વિચારવાનું વિસરી જાય છે કે લૉર્ડ હાર્ડીજ કેમ વચમાં પડ્યા? કેનેડામાં હિંદ-વાસીઓને જે દુઃખ છે તેવું તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં નહોતું તો કેનેડાની જાણતમાં કાં વચમાં પડ્યા નહિ અને આફ્રિકાની જાણતમાં વચમાં પડ્યું? પડ્યું? જ્યાં હજારો મનુષ્યોનું આત્મજીવ એકત્ર થાય, જ્યાં અસંખ્ય સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો પ્રાણ આપવાને તૈયાર થાય ત્યાં શું અશક્ય છે? લૉર્ડ હાર્ડીજને વચમાં પડ્યા વિના ચાલી શકે એમ નહોતું

અને તેથી વચમાં પડી તેમણે ખરું કહાપણ વાપર્યું, અને આપણે જોયું તેમ આફ્રિકાની સરકારને સમાધાન કરવું પડ્યું. આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કોઈનાં પણ માથાં લાંબા વિના ફક્ત આત્મબળથી-સત્યાગ્રહથી આપણે ધારીએ તે મેળવી શકીએ છીએ. હથીઆરથી લડનારને હથીઆરની અને બીજાની મદદની રાહ જોવી પડે છે, ગરીબુ'ચીઆ જોખવી પડે છે, પણ સત્યાગ્રહથી લડનારનો રસ્તો સીધો છે, તેને કોઈની મદદની રાહ જોવી પડતી નથી તે એકલો સત્યાગ્રહી થઈ શકે છે ફક્ત એટલું જ કે બીજાની મદદ નહોતી તો પરિણામ મોડું આવે. આફ્રિકાની લડતમાં અમો થોડા માણસો જોડાયા હોત તો ફક્ત ફેર એટલેજ પકત કે અત્યારે તમે મને તમારી વચમાં બેઠેલો ન જોત. કદાચ મારી આખી છાંદગી પણ ત્યાંજ લડતમાં પૂરી થાત પણ તેથી શું થયું? પરિણામ તો જે આવ્યું તે તો મોડું વહેતું આવ્યા વિના રહેત જ નહિ. સત્યાગ્રહની લડતમાં ફક્ત પોતાની જ તૈયારી જોઈએ. મ'યમ પૂરેપૂરો સધાયો હોયો જોઈએ અને તેવી તૈયારી કરવા જંગલમાં રહેવું પડે તો ત્યાં રહેવું તેમાં જે વખત લાયક તે વૃથા કાળક્ષેપ ન સમજવો. કાંઈરે જંગલના ઉદ્ધાર માટે બહાર પડતા પહેલાં આળીશ દિવસ સુધી જંગલમાં રહી પોતાની તૈયારી કરી હતી અને પુછે તેવી તૈયારીમાં વર્ષો ગાળ્યાં હતા. જો તેમણે તેમ ન કર્યું હોત તો તેઓ કદાચ કાંઈક અને પુછ ન થઈ શક્યા હોત તેવીજ રીતે સત્યને માટે અને પરમાર્થે આ હેતુને જીકાવવા આપણે માગતા હોઈએ તો પ્રથમ પ્રદ્યયર્થ, અહિંસા, સત્ય વિગેરે શુભો કેળવી આત્માને ઉત્તમ બનાવવો જોઈએ અને પછી જ આપણે ખરી નવદેશસેવા કરવાને લાયક થયા ગણાઈએ. દુકામાં સત્યાગ્રહની લડતનો હેતુ ગાયલા મટી પુર્યાતન લાવવાનો અને ખરું મનુષ્યત્વ ખીલવવાનો હતો અને ત્યાંની સરકાર સામેની લડત તે કાર્યક્ષેત્ર હતું.

આતા.

ભરૂચમાં જાહેર જીવન.

જીવનની સંસ્થાઓ

નવીન જમાનાને તથા આપણી સંસ્કૃતિને અનુકૂળ આપણા જીવનની પરિસ્થિતિ સિદ્ધ થાય, એવા ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી પ્રકટતું 'નવજીવન અને સત્ય' માસિક આપણા ગુજરાતમાં અતિ ઉત્તમ રીતે લોકપ્રિય બનતું કરી તથા કેળવણી નવજીવનમાં રહેતું સર્વ અત્યંત આપણને અર્પે છે તથા ગુજરાતની ભવિષ્ય તથા પ્રગતિ દર્શાવવા, 'ગુજરાતનું જાહેર જીવન' એ વિષય—દ્વારા ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય શહેરોની સાર્વજનિક સંસ્થાઓ તથા જાહેર પ્રવૃત્તિઓ સંગ્રહી લેખો પ્રસિદ્ધ કરે છે તે સર્વ માટે ઉત્તમ માસિકના વિદ્વાન તંત્રીનો અત્યંત કરણપૂર્વક ઉપકાર માની 'ભરૂચનું જાહેર જીવન' એ નામનો એક લઘુ લેખ લખવા આ અવકાશ પ્રયાસ છે.

ગુજરાતમાં ભરૂચનું સ્થાન વિલક્ષણ છે. અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા કે નદીઆદની સરખામણીમાં, જાહેર જીવનની દૃષ્ટિએ, ભરૂચ, એક ઉત્તરનું કહી શકાય એમ નથી. બંગાળા અને મહારાષ્ટ્ર અથવા ઉત્તર હિંદ કે પંજાબમાં બ્યાપી રહેલો દેશાભિમાન અને આત્મલેખનો ઉમદા ગુણ, વ્યાવહારિક ગુજરાતમાં હજી તેટલા પ્રમાણમાં ન જણાય તો પણ આ સર્વતોમુખી ભવિષ્યના સમયમાં ગુજરાતના ઉપરોક્ત શહેરોએ પોતાના સાધનો અને સંયોગો અનુસાર જાહેર જીવનનો દાખવ્યો છે અને તેમના જાહેર જીવનમાં માત્ર અંશતઃજ દેર છે જે શહેરના પ્રગતિમાન સાધનો મારાં અને જેના ઉત્કર્ષમાં ઉત્તમ સંયોગોએ ધક્કા મહેલો ભાગ લાગ્યો હોય તે શહેર સ્વાભાવિક રીતે આગળ વધેલું હોય છે અને તેટલા પ્રમાણમાં તેનું જાહેર જીવન પણ આગળ વધેલું હોય છે.

પુણ્ય પ્રસિદ્ધ ભરૂચના ઇતિહાસ, જાહોજલાલી કે ગૌરવ વિષેના ઉદ્દેશ માટે અત્રે સ્થળ કે સમય નથી, પરંતુ પ્રતાપી બ્રિટીશ રાજ્ય અમલની શિતળ છાય તળે તેની પ્રગતિ તથા જાહેર પ્રવૃત્તિઓનું આ પ્રગતિ અને પ્રવૃત્તિના યુગમાં રહેલું દિગ્દર્શન કરીશું. ભરૂચમાંથી નવાળી તથા પેશ્વાઈ અમલ તૂટતાં, તેની સ્થિતિ, 'લાંગુ' લાંગુ' તો એ ભરૂચ' જેવી વહી હતી ને ભરૂચી ભાઈઓમાંથી નવાળીપણાનો ગુણ નષ્ટ થયો ન હતો. અંગ્રેજી શિક્ષણ તથા અંગ્રેજી રાજ્યના અગણિત લાભોને લીધેજ જાહેર જીવનની મહત્તા સમજાઈ છે તથા 'ભરૂચનું જાહેર જીવન' એ ઘણે ઉપર અવલંબેલું છે.

ભરૂચમાં નવાળના દિવાન લક્ષ્મણજીએ 'હિન્દુ મહાજન' નામની જાહેર સંસ્થા સ્થાપી, વેપારીઓ પાસે દર વર્ષે 'લાગા' લેવાનું ઠરાવી, પાંજરાપોળ, સદાપ્રત તથા

જ્યેષ્ઠાવ મંદિરોને નવાવ્યાં. ઉક્ત મહાજન સંસ્થાની દાનની દિશા હવે જો નવાં જમાનાને અનુરૂપ બદલવામાં આવે ને નવીન જમાનાની યોગ્ય સંસ્થાઓને સંગીન મદદ કરવામાં આવે તો તે ઘણું ઈષ્ટ ધર્મ પડશે. આપણા ધર્મદા ખાતાઓને હિસાબ ચોખ્ખો રહેતો નથી તથા તે સંખંધી ઘણી જૂમ હોય છે તેથી તે સંખંધી કાયદો ધર્મ કંઈ યોગ્ય વ્યવસ્થા થવાનો અતિ આવશ્યકતા છે. ટુંકમાં ભરૂચના આગેવાન ગૃહસ્થોએ ઉપરોક્ત જુની 'મહાજન' સંસ્થાને નવીન સ્વરૂપમાં જીવંત રાખવા સતત પ્રયત્ન શીલ થવું જોઈએ. ભરૂચના સુપ્રસિદ્ધ દેશાઈજી કલ્યાણજી તથા હકુમતરાયજી ભરૂચી પ્રજાના ઉદાર નેતા હતા ને તેમને હાથે પ્રબલિતતા પરમાર્થી કાર્યો થયલાં તે પ્રમાણે તેમના વચન દેશાઈજી હરિપ્રસાદજીએ મજમુદાર કુટુંબીઓએ અને નવાળના તથા કાજી સાહેબના કુટુંબીઓએ જનસેવાના પરોપકારી કાર્યો પોતાની સંપત્તિ મુજબ ઉદારતાથી કરવાં જોઈએ ને અત્રેનું જાહેર જીવન વિકસાવી ઉપયોગી કરવું જોઈએ. અહીંની પાઠશાળા, અક્ષરો તથા વિદ્યાર્થી આશ્રમો સ્વયંવરિયત રીતે ચલાવવા જોઈએ તેથી ભરૂચની એક પવિત્ર તિર્થ તરીકે પ્રેરતા જળવાઈ રહે અને ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અંરક્ષણ થાય. ભરૂચની સનાતન ધર્મ સભાએ તથા ભરૂચી ધર્મિષ્ઠ ગૃહસ્થોએ ઉપરોક્ત ધર્મકાર્ય કરવા ઉદ્બુદ્ધ થવું જોઈએ ને ભરૂચની ધર્મશાળાઓની પણ સંભાળ નધા કેળવેજી રાખવી જોઈએ. હિંદુ ધર્મના રક્ષણ અર્થે અને હિંદુ અનાથોને ભણાવી તથા જુદા જુદા ઉદ્યોગો શીખવી તેમનું જીવન ઉપયોગી કરવા અર્થે સ્વામી જ્ઞાનાનંદજીના સુપ્રયામથી અત્રે સ્થપાયલા 'હિંદુ અનાથાશ્રમ'ને અત્રેના તેમજ બહારના ધાર્મિક ગૃહસ્થોએ મોટી મોટી સખાવતોથી નવાજી સમૃદ્ધ કરવા કમર કસવી જોઈએ.

'હિંદુ અનાથાશ્રમ' સિવાય, ઉપર વર્ણવેલી ભરૂચની જુની સંસ્થાઓ તથા તેમની અસહી પદ્ધતિ મુજબની પ્રવૃત્તિઓનું કંઈક રેખાદર્શન કર્યા પછી નૂતન જમાનાની નૂતન સંસ્થાઓ તથા નૂતન પ્રવૃત્તિઓનું કંઈક આખું ચિત્ર દોરીએ:—

સીટી મ્યુનીસીપાલિટી.

જ્યારે દેશમાં 'સામાન્યમાં સ્વરાજ્ય' મેળવવા આપણે યોગ્ય છીએ" એવી ભાવના પ્રવર્તી રહી છે ત્યારે 'સ્થાનિક સ્વરાજ્ય' નું ઉત્તમ શિક્ષણ આપનાર, ભરૂચ શહેરનું સુધારાઈ ખાતું, ભરૂચના જાહેર જીવનમાં અગ્રપદ બ્યાજળી રીતે લેઈ શકે. ભરૂચ શહેરની તેમજ ભરૂચ જિલ્લાની ઉન્નતિની વાસ્તવિક નિશ્ચિત અત્રેના કલેક્ટર જેવા વડા હાકેમો અને અહીંના અગ્રેસર શહેરીઓના સહકાર ઉપર આધાર રાખે છે. તેથી ભરૂચને માથે જેવા હાકેમ તેવી તેની ઉન્નતિ અને પ્રગતિ. તેમજ સાથે સાથે અહિંના જાહેર પુરુષોની ઉત્તમ શક્તિઓને, અત્રેની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ તથા જાહેર જીવન સંખંધી કાર્ય કરવાનું, ઘણું વિશાળ ક્ષેત્ર છે. કેસુરદાસ તથા મોહનલાલ વક્ત્રી તેમજ સુનીલાલ સાહેબના વખતમાં ભરૂચ શહેર સુધારાઈનું કાર્ય સંતોષકારક ચાલતું એટલે કે સુધારાઈની આવકના પ્રમાણમાંજ શહેરમાં યોગ્ય સુધારા થતા. મહુમ દેશાઈ

ચુનીલાલજી વણીલાલજી સી. આઈ. ઇ. ની સુધરાઈની પ્રમુખ પદવી હમેશાં યાદગાર રહી જવાની. કારણ, તેમની હઠાપણુ ભરેલી રીતથી સર્વત્ર સંતોષ રહેતો. નામદાર સરકાર પાસેથી સુધરાઈ માટે સારી રકમો મેળવાતી ને સુધરાઈમાં મોટી રકમ ફાળવ રહી સુધરાઈની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સંગીન બની હતી. ખા. બ. સોરાળશા જ્યારે સુધરાઈના પ્રમુખ હતા ત્યારે તેઓ બધું કામ પોતાની દેખરેખ નીચે કરતા હોવાથી સુધરાઈમાં કંઈ અજબ તેજી આવી હતી અને તેને પરિણામે શહેરમાં કેટલાક સુધારા થયા હતા પણ તેમના વખતમાં પક્ષપક્ષી આગળથી ચાલી આવેલી તેથી અને અત્રેની ગરીબ ઉપર નવા કરો નખાયા તેથી પ્રજામાં બળકાટ ફફડાટ તથા અસંતોષ જણાતો હતો. સરદાર રા. બા. મોતીલાલ સાહેબ જેઓ હાલ સુધરાઈના પ્રમુખ છે તેઓ સારા હેતુના હુશિઆર ગૃહસ્થ છે પણ તેમના વખતમાં પક્ષપક્ષીનો દોર હદબહારનો વધી ગયો છે ને જો કે ચુનિસિપાલીટીમાં પ્રજા તરફથી ચુંટાતા સલાસદોની બહુમતી છે છતાં મંદતા, પક્ષપાત અને સત્તાનો લોભ તથા હરૂપયોગ જે બહિર જીવનમાં શ્રાપ રૂપ ગણવાં જોઈએ તે હેમનામાં પુર બહારમાં ફેલાય છે તેથી અત્રેનું 'સ્થાનિક સ્વારાજ્ય' હરેક પળે ભારે જાખમમાં છે ને જો તે કદાચ નષ્ટ થયું તો અત્રેના બહિર પુરૂષોને કાળી ટીલો લાગવાનો ભય રહે છે તેથી સુધરાઈ સંબંધી સર્વ શોરબકોર બંધ કરવા તથા ભરૂચની સર્વ પ્રકારની સ્થિતિ સુધરે તેવા પ્રયત્નો કરવા તથા ઉપાયો યોજવા એ ભરૂચના બહિર પુરૂષોનું કર્તવ્ય ઈર્મ છે. તથા શહેરના સુપ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન ગૃહસ્થોએ પણ સુધરાઈમાં ભાગ લેતાં કોઈ પણ કારણથી અચકાવું જોઈએ નહિં.

ભરૂચ જીલ્લાનું ખેતી તથા હુન્નર ઉદ્યોગ ખીસવનાર મંડળ.

ઉપરું મંડળ ૭ વર્ષથી અત્રે સ્થાપવામાં આવ્યું છે. અત્રેના મે. કલેક્ટર સાહેબ તેના પ્રમુખ છે. ખેતીવડી ખાતાના તથા મહેસુલી અમલદારોની આ મંડળને મોટી મદદ છે. ખેડુનોને સારાં બી, નવી બતનાં ચોબરો, ખાતરો વિગેરેની મદદથી પ્રયોગો કરી ખેતીવાડીનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ખેડુત પત્રિકાઓ તથા ખેતીવાડીના માસિક દ્વારા પણ ખેડુતોને ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડવામાં આવે છે. ટુંકમાં ખેતી સંબંધી આ મંડળ ઘણું સંતોષકારક કામ કરે છે. પરંતુ હુન્નર ઉદ્યોગ માટે કશું થતું જણાતું નથી તેથી અત્રેના બહુતા શહેરી ખા. બ. આદરજી મચેરજી દલાલને તેમજ હુન્નર ઉદ્યોગના અન્ય કોઈ જ્ઞાતાને જોડી તે બાબદોને લગતું કાર્ય, પણ અવશ્ય થવું જોઈએ.

ભરૂચ સેન્ટીટરી એસોસીએશન.

આ મંડળના સેક્રેટરી ખા. બ. આદરજી મચેરજી દલાલ તથા જોડયા સેક્રેટરી રા. નરહરી કે. દેશાદના સુપ્રયાસથી આ સંસ્થા પણ ઘણું સંતોષકારક કાર્ય કરે છે. શહેરના તેમજ જીલ્લાના વિદ્વાન ડાક્ટરો મારફતે 'ફર્સ્ટએડ' 'માંદાની ગાવજત' વિગેરે વિષયો ઉપર મેજકલેન્ટર્નની મદદ વડે આરોગ્ય સંબંધી ઘણું ઉપયોગી શિક્ષણ

અપાય છે. દુકામાં જીવતાના આરોગ્યનો પ્રશ્ન તેણે ગહુ ઉત્સાહપૂર્વક ઉપાડી લીધો છે. ચાલુ વર્ષના મે માસમાં અત્રેના મે કલેક્ટર સાહેબના પ્રમુખપદ નીચે તેની વાર્ષિક સભા ભરાઈ હતી તેમજ ડા. ગીસ વિદ્યાબાઈનાં પણ આરોગ્ય સંબંધી ભાષણો થયાં હતાં.

ભરૂચ જીવતા સભા.

કોંગ્રેસનું મહાન કાર્ય દેશના છેક છેલ્લે ખુણે પહોંચે તથા તે કાર્યની સારી અસર અને પરિણામ માટે વ્યસ્થિત કાર્ય આખું વર્ષ ચાલે તે માટે પ્રાંતિક કમીટીઓ અને તેની સભાઓ નીમાય છે તે ઉપરાંત જીવતા કમીટીઓ, તથા તેની સભાઓ નીમાય છે. તે મુજબ 'ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટ એસોસીએશન' અત્રે ગાર વર્ષથી ચાલે છે ને તેના પ્રમુખ અત્રેના જાણીતા શહેરી અને સુપ્રદિ વકીલ રા. સા. અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજી છે. દેશનું વર્તમાન ચેતન્ય તથા જાગૃતિ સ્વરૂપ જોતા આ સંસ્થાનું ભવિષ્ય ઉજળું લાગે છે ને દેશોદ્ધયને લગતું સર્વ પ્રકારનું ઉત્તમ સાહિત્ય તેણે એકત્રિત કરી તેના વિશ્વપ્રસાર કરવો જોઈએ. જીવતાની હાજતો પુરી પાડવા તથા તેના દુખ દર્દોનું નિવારણ કરવાના ઉપાયો યોજવા ઉપરાંત તેણે દેશ સેવાની જ્યોત જગેજગ જગાવી 'જાહેર ઇપન' નું એક અપ્રતિમ અને અપૂર્વ જ્વલંત દૃષ્ટાંત પ્રાપ્તું જોઈએ તેમજ પ્રત્યેક સુશિક્ષિત દેશાભિમાની નરે તેમાં યથાશક્તિ ભાગ લેવા હિંમતથી ગહાર પડવું જોઈએ. આ સંસ્થાનો વાર્ષિક ઉત્સવ દેશસેવક લોકમાન્ય મી. ગોપાળ કૃષ્ણ દેવધરના પ્રમુખપણા નીચે ઉજવવામાં આવ્યો હતો ત્યાર ગાદ પ્રેસ એક્ટ ૨૬ કરાવવા અને ઈન્ડો-બ્રીટીશન, ખીલ તથા રૂરલ એજ્યુકેશન સંબંધી ઘટવું કરવા એક ભરૂચના શહેરીઓની જાહેર સભા યોજાવવામાં આવી હતી.

ભરૂચ સરકારી કાર્ય.

ઉપલું કાર્ય ભરૂચ જીવતાના આંનરરી ઓફિસનાઈઝર રા. સા. અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજી ધણું સંતોષકારક રીતે કર્યું જાય છે અને તેથી ભરૂચ જીવતાના ખેડૂતોને ઘણી સહત મળે છે.

ભરૂચ સાહિત્ય સભા.

અત્રેના વતની પ્રોફેસર ગણવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરની પ્રેરણાથી ઉદ્ભવેલ સંસ્થા અસ્થિત્વમાં આવી છે ને આ વર્ષે 'દયારામની કવિતા સંબંધી' એક નાગર ગૃહસ્થે તેમાં ભાષણ આપ્યું હતું. આ સંસ્થાને વધુ ચેતનમય થવાની જરૂર છે.

ભરૂચ સ્ટુડન્ટસ ઇન્સ્ટિટ્યુટ.

અત્રેની યુનીયન હાઈસ્કૂલમાં બે ડીમેટ્રીંગ સોસાયટીઓ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓની હતી તે ડૉ. સુમન્ત મહેતા તથા અત્રેના વતનો અને મુંબઈ હાઈ કોર્ટના ઓફિસર રા. કનૈયાલાલ માલોક્લાલ મુનશીના યેવક પ્રેરકબળથી એકત્રિત થઈ ઉપલા નામની સંસ્થામાં ફેરવાઈ ગઈ છે. તેના સેક્રેટરી રા. અંબાલાલ પ્રાણલાલ મોલા વકીલ છે.

ને તે સંસ્થા તરફથી ડૉ. સુમન્ત મહેતા, રા. કનૈયાલાલ મુનશી, રા. અ. વિ. કક્કર, પ્રો. બ. ડ. ઠાકોર અને રા. શંકરપ્રસાદ છ રાવળે ભાષણો અત્રેની ધી દાદાભાઈ શ્રી રી-
ડીંગ ફ્રમ અને લાયબ્રેરીના દાદાભાઈ હોલમાં આપ્યાં હતાં.

ભરૂચ કસરતશાળા.

આપણા યુવાન વિદ્યાર્થીઓની શારિરીક સંપત્તિ સુધરે તથા તેમના શાળા-
શિક્ષણમાં તેમને સરળતા મળે એવા શુભ હેતુથી રા. અંબાલાલ પ્રાણુલાલ માલા વકીલે
ભરૂચ બટ્ટકનાથમાં એક આખાડો સ્થાપ્યો છે જ્યાં હરેક પ્રકારની કસરત કવાની
ભેગવાઈ કરવામાં આવી છે તથા રવિવારે તેમજ તહેવારના રજાના દિવસોએ ઉત્તમ
પુસ્તકોમાંથી ઉપયોગી ફકરાઓ વાંચવામાં આવે છે. રા. અંબાલાલ બ. પુરાણીએ ત્યાં
હરીકીર્તન કર્યું હતું તેમજ ત્યાં એક ભાષણ પણ આપ્યું હતું.

ભરૂચની રાત્રીશાળા.

અત્રે થોડાક વખતથી એક રાત્રીશાળા રા. મા. અંબાશંકર મલછના હસ્તે ખોલ
વામાં આવી છે. તેનું કાર્ય કરનાર રા. ચીમનલાલ નગીનલાલ શુદ્ધરીણ છે. રાત્રી
શાળામાં શીખનારાઓની સંખ્યા મારી રીતે વધેલી હોવાથી એક વર્ગ 'દાદાભાઈ
લાલપ્રગ'ના હોલમાં તથા બીજો વર્ગ અત્રેના નવો દહેરા સામે 'સનાતન ધર્મ
ચલા'વાળા મકાનમાં ખોલવામાં આવ્યો છે તથા દર રવિવારે બુદ્ધા બુદ્ધા ગૃહસ્થો
મારફતે ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો આપવાનો પ્રબંધ રાખવામાં આવ્યો છે. રાત્રી શાળામાં
અંગ્રેજી શિક્ષણ અપાય છે.

ભરૂચ મનાતન ધર્મ સભા.

આપણા મનાતન ધર્મના સરંક્ષણાર્થે ઉપલા નામવાળી સંસ્થા અત્રે સ્થપાઈ છે.
તેમાં દર રવિવારે ધર્મ જ્ઞાનના વિષયો ચર્ચાઈ છે તે ઉપરાંત તેણે સંઘ્યા શીખવવાનો
પણ એક વર્ગ ખોલ્યો છે તથા તે સંસ્થા મારફતે શ્રી પૂર્ણાનંદજી તથા શ્રી 'બાળ
યોગી' મહારાજે ઉત્તમ અસરકારક ભાષણો આપ્યાં હતા.

ભરૂચ કેળવણી કમીટી.

ભરૂચ શહેર તેમજ ભરૂચ જિલ્લાની કેળવણી સમયાનુસાર આગળ કેમ વધે, તે
સંબંધી વિચાર કરવા અત્રેના શહેરીઓની એક બહિર સભા મળી હતી ને તેમાં ૨૭
ગૃહસ્થોની એક કેળવણી કમીટી નીમાઈ હતી. ત્યાર બાદ ૭ ગૃહસ્થોની એક સભા
કમીટી નીમાઈ છે. એક અંગ્રેજી મીડલ સ્કૂલ તથા રાત્રીશાળા યોગ્ય રીતે ચલાવવા
તેનો વિચાર નક્કી થાય એમ લાગે છે. આડેચરના રહીશ મી. હરીભાઈ ઝવેરભાઈ
અમીનનો આ કાર્ય પ્રતિ સાથે હિંસાહ જણાય છે.

જ્ઞાતિ પત્ર તંત્રી સમેલન

'ભાર્ગવ ત્રિમાસિક'ના વિદ્વાન તંત્રી રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ સુરત સાહિત્ય
પરિષદ વખતે જ્ઞાતિપત્રોના તંત્રીઓને આમંત્રણ હતા, તેનું બીજું સમેલન રા. રા.

મણિલાલ અણ્ણતરાય ઠાકોરના પ્રમુખપણા નીચે અત્રેના ધી દાદાભાઈ લાયબ્રરીવાળા હોલમાં ભરવામાં આવ્યું હતું. રા. ચીમનલાલ હરદેરામ સન્માનકારિણી સભાના પ્રમુખ હતા. તે મંમેલનમાં ઉપયોગી સામાજિક કાર્ય થયું હતું ને ભાવણે પણ ઉત્તમ થયાં હતાં.

આ ઉપરાંત તા. ૧૦-૭-૧૯૧૬ ને રોજ 'એજ્યુકેશન ચીફ્ફીસ ડે' અત્રે ભારે ઉત્સાહથી ઉજવવામાં આવ્યો હતો તેમજ તા. ૪-૮-૧૯૧૬ ના લડાઈના વાર્ષિક દિવસે અત્રેના મે. કલેક્ટર સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે એક જાહેરસભા ભરાઈ હતી તથા જુદી જુદી કોમિટી આપણી કૃપાળુ સરકાર તથા મિત્રરાજ્યોને સત્વર વિજય મળે તે માટે પ્રાર્થના કરી હતી.

અત્રેની આર્યસમાજ જાગૃતપણેથી સતોપકારક કાર્ય કરે છે તેમજ થીઓસોફીકલ સોસાયટી પણ પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે.

અત્રેથી ભરૂચ સમાચાર, ભરૂચમિત્ર, સાપ્રત સમય, ખેતીવાડીનું માસિક તથા દશા લાડ પત્રિકા પ્રસિદ્ધ થાય છે ને અત્રેના મેનીટરી એસોસીએશન તરફથી પણ તેનું ચોપાનીઈ નીકળનાર છે.

અહીં સરકારી હાઈસ્કૂલ તથા મીડલસ્કૂલ, સરકારી બોર્ડીંગ, એક ખાનગી હાઈસ્કૂલ તથા રજપુત, પાટીદાર અને મુસલમાન કોમોના બોર્ડીંગ હાઉસો છે. ઉપરી નિશાળોની ક્રિકેટ ક્લબો ઉપરાંત અત્રે યુરોપીઅન જીમખાના તેમજ ભરૂચ ક્રિકેટ ક્લબ છે. અત્રે રોયલ ક્લબ, કૉન્સેપ્શિયોનલ ક્લબ તથા બે પારસી ક્લબો છે. અત્રે રાયચંદ દીપચંદ લાયબ્રરી, નૃસિંહ પુસ્તકાલય, ફ્રી રીડીંગ રૂમ અને લાયબ્રરી, સ્ત્રી લાયબ્રરી તથા મુસલમાન લાયબ્રરી છે. આ પ્રમાણે ભરૂચનું અરૂપ જાહેર જીવન છે. ઉદ્યોગ, સ સાર સુધારા તથા માહિત્યના ક્ષેત્રોમાં વિહરવાનું હજી તેને બાકી છે. આશા છે કે ભરૂચીભાઈઓને ઉણપ લાગે વળત ટકવા નહિ દે અને અત્રેની 'સ્ત્રી લાયબ્રરી' ને જીવંત બનાવી 'ઓ જાતિની સુધારણા' ના પ્રશ્નોનો નિવેડો યોગ્ય રીતે લાવવા પ્રયત્નો થશે. અંતમાં ભરૂચનું જાહેર જીવન આદર્શરૂપ અને માર્ગદર્શક બની ભરૂચ જાહેરાતી ઉન્નતિ થાઓ અને દેશોન્નતિના કાર્યમાં ભરૂચ પોતાનો અદના ફિરસો આપવા સત્તર યોગ્ય બને !

'ભરૂચ'

ગુજરાતમાં જાહેર જીવન.

અમદાવાદ.

૨૦-૮-૧૯

અમદાવાદ સેનીટરી એસોસીએશન.

મુખ્યત્વે કરીને ડૉ. સુમન્ત. બી. મહેતાના પ્રયાસથી આ મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. એમણે અમદાવાદમાં આવી શેડિસની તેમજ આજીબાજીની ઘણી ખરી દેશોપકારક ચરંધાઓની મુલાકાત લીધી છે. અને અત્રેના જ્ઞાના મહોટા તમામ સમાજ સેવકોની જાતે આજીબાજી કરી અમુક સૂચનાઓનો તેમજ વ્યવહાર માર્ગો દર્શાવવાનો

વિદ્યાલયને સમર્થો છે, અને ઑનરરી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટનો ઓધો સ્વિકારી કર્તવ્ય રૂઢ થયા છે. સ્થળ સંકોચને હીધે બાળ વર્ગમાં વધુ સંખ્યા લેવાનું ગદ્ય કરવામાં આગ્યું છે. મહિલા વિદ્યાલયના કાર્યવાહકોને એક નમ્ર સુચના કરવાની રજા લઈશ કે છાપાપાર થોલે એવા વિષયોની હારમાળા દાખલ કરવા કરતા સંગીન રીતે શીખવી શકાય એવા થોડા પલ્લુ ઉપયોગી વિષયો રાખવામાં આવશે તો કેળવણીનું કાર્ય વધારે ફળદાયી નિવડશે. મોટી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓની કેળવણીમાં ગૃહકાર્યમાં વિશેષ રૂપ થાય એવી ગૃહપઠન (Home lessons)ની પદ્ધતિ કાઢી નાખી શાળામાં જ તૈયાર કરવાની, ગૃહપઠન બીલકુલ ન આપવાની, નવીન રૂઢી દાખલ કરવામાં આવે તો તે ઉમ્મરે પહોંચેલી સ્ત્રીઓને વધારે આવકારદાયક થઈ પડવાનો સંભવ છે.

સ્ત્રી સમાજની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ છે અને સાંલગ્યા પ્રમાણે સભાસદોની સંખ્યા લગભગ ૯૦ ની થઈ ગઈ છે.

જીલ્લા સભા.

ગઈ તારીખ ૩૦ મી એ સુરત ડીરટ્રીક્ટ એસોસીએશનની એક સભા પ્રેસ એક્ટ સંજ્ઞાથી વિચાર કરવા માટે મળી હતી અને નામદાર સરકારને તે કાયદો રદ કરવા તથા તેના થતા ઉપયોગ માટે વાંધા દરશાવવાને એક મેમોરીયલ જલદીથી રવાના કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો. મંડળના કાયદા કાનુનો ઘડી સભા સનમુખ જલદીથી રદ કરવાને કારોબારી કમીટીને સત્તા આપવામાં આવી હતી. જીલ્લા સભા સભાનું છે એમ પ્રજાના જાણુમાં આવતાં સભાસદોની સંખ્યા વધતી જાય છે, અને આશા છે કે સભા વખતો વખત પોતાના અસ્તિત્વને પોતાના કાર્યનું તથા પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન જેમ જેમ પ્રજાને કરાવશે તેમ તેમ તેની સંખ્યામાં વધારો થશે અને તેનું જીવન ઉપયોગી થતું જશે.

■

કરસુખ વી. વોરા.

માસિકો.

ગુજરાતી.

પ્રાસાંગિક નોંધ.

અષાઢના “વસંત” માં આ શીર્ષક નીચે પ્રો. આનન્દશંકર મુવે, ફર્વેની યુનિવર્સિટીએ પ્રવેશક તેમજ કૉલેજના પહેલા બીજા તથા ત્રીજા વર્ષની પરીક્ષા માટે પસાર કરેલા ઉત્તરો આપ્યા છે. તેના મુખ્ય ભાગ નીચે ટાકીશું:—

એન્ટ્રન્સ (પ્રવેશક) પરીક્ષામાં આવશ્યક અને ઐત્તિહિક વિષયની સંખ્યા: મિ. ધારપુરે અને પ્રો. લિમચેએ રજૂ કરેલા ઉત્તર

ચાર આવશ્યક અને બે ઐશ્વિક વિષય રાખવા.

બીજી સુધારા રદ થયા અને આ કસબ પસાર થયો.

એન્ટ્રન્સ પરિક્ષામાં આવશ્યક વિષયો:

(અ) પ્રમુખે રજુ કરેલો અને પસાર થયેલો કસબ: ચાર આવશ્યક વિષયો પૈકી—

અંગ્રેજી અને પ્રચલિત દેશભાષા (Vernacular) એ બે વિષયો રાખવા.

(બ) પ્રો. લિમચે અને મિ. પ્રધાને રજુ કરેલો અને છેવટે થયેલો કસબ કે—

બાકીના બે આવશ્યક વિષયો—(૧) ઇતિહાસ અને (૨) શૃદ્ધવ્યવસ્થા તથા આદેશ્ય.

(બીજી સુધારા રદ થયા હતા)

એટલે એન્ટ્રન્સ માટે (૧) અંગ્રેજી, (૨) પ્રચલિત દેશભાષા, (૩) ઇતિહાસ અને (૪) શૃદ્ધવ્યવસ્થા તથા આદેશ્ય એ ચાર વિષયો આવશ્યક થયાં.

‘ એન્ટ્રન્સ ’ માટે ઐશ્વિક (optional) અને પ્રમાણપત્ર

(certificate) ના વિષય:

આ મંદિ કેટલીક ચર્ચા થઈ ને આખરે—પ્રમુખ તરફથી નીચે પ્રમાણે કસબ મૂકવામાં આવ્યા અને તે પસાર થયા.

(અ) ઐશ્વિક વિષય:

શિષ્ટ ભાષા (higher course ઉચ્ચ ભૂમિકા), ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો (Physical Sciences) પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રો (Natural Sciences). ગણિત, બીજગણિત અને ભૂમિતિ, દિન્દી, ભૂગોળ, ચિત્ર-કલા (ઉચ્ચ ભૂમિકા), સંગીતકલા (ઉચ્ચ ભૂમિકા), સૂચિકલા (શીવણ—ગ્રંથણ-ભરત: ઉચ્ચ ભૂમિકા) એમાંનાં ગમે તે બે ઐશ્વિક વિષય રાખવા.

(બ) પ્રમાણપત્રના વિષય.

નીચેના વિષયોનો અવધાસ પૂરો કર્યો છે એવું મુખ્ય અધ્યાપક તરફથી ‘ સર્ટિફિકેટ ’ યાને પ્રમાણપત્ર મળવું જોઈએ;

(૧) શિષ્ટ ભાષા (પ્રથમ ભૂમિકા—elementary course). (૨) અંગ્રેજી.

(૩) ચિત્ર વા સંગીત. (૪) સૂચિ.

‘ ફર્ટ્થ યર ’ યાને પ્રથમ વર્ષની પરીક્ષાનો અવધાસક્રમ:

પ્રમુખ તરફથી નીચેના વિષયો રાખવા કસબ મૂકાયો અને તે પસાર થયો.

(૧) અંગ્રેજી, (૨) પ્રચલિત દેશભાષા, (૩) ઇતિહાસ, અને (૪) શૃદ્ધવ્યવસ્થા તથા આદેશ્ય અને નીચેના એક ઐશ્વિક વિષય:

(૧) શિષ્ટભાષા, (૨) નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન (Ethics and Philosophy) (૩) ગણિતશાસ્ત્ર,

(૪) દેખા અને રંગ ચિત્રણ (Drawing and Painting), (૫) સંગીત, (૬) ભૌતિક

શાસ્ત્રો, (૭) પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રો, (૮) અંગ્રેજી, (૯) શિક્ષણશાસ્ત્ર, (૧૦) તુલનાત્મક ધર્મવિજ્ઞા

(Comparative Religion), (૧૧) ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર (Economics).

બીજી અને ત્રીજી * વર્ષની પરીક્ષાનાં વિષયો.

પ્રમુખે રજુ કરેલો અને પસાર થયેલો કસબ—કે બીજી અને ત્રીજી વર્ષમાં નીચેના વિષય રાખવા:

* ત્રણ વર્ષના ના અવધાસક્રમ રાખવો એમ કસબ થયો હતો.

(૧) અંગ્રેજી (૨) પ્રચલિત દેશભાષા, (૩) ઇતિહાસ, (૪) ગૃહવ્યવસ્થા અને આરોગ્ય અને નીચેના ઐતિહાસિક વિષયો પણ એક

(૧) શિષ્ટભાષા (૨) નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન (૩) ગણિતશાસ્ત્ર, (૪) રૂપો અને રાગ ચિત્રણ, (૫) સંગીત, (૬) ભૌતિક શાસ્ત્રો, (૭) પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રો, (૮) અંગ્રેજી, (૯) શિક્ષણશાસ્ત્ર,

(૧૦) તુલનાત્મક ધર્મવિદ્યા, અને (૧૧) ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર

ઐતિહાસિક વિષય આદિથી અત સુધી એનો એ જ રહેલો જોડો.

આ ઠરાવો ઉપર થોડી ટીકા કરીને લેખક અંતમા સૂચવે છે કે અમદાવાદમા હમણું સ્થપાયેલા મહિલા વિદ્યાલયને અને બીજે સ્થળે સ્થપાતી તેહવીજ સ્વતંત્ર મંસ્થાઓને પ્રો કર્વેની યુનિવર્સિટી સાથે જોડવામા કંઈ વાધો હોઈ શકેજ નહિ દરેક ગુજરાતી આ દ્વરદર્શી વિચારને સમતિ આપશે, એમ અમને લાગે છે.

આવતી પ્રાંતિક પરિપદ.

રા. અદ્રશ કર ન પડ્યા એ આ વિષય ઉપર સમાલોચકના જુલાઈ માસના અંકમા એક પ્રોત્સાહક લેખ પ્રકટ કરી આપણી કીર્મતી સેવા બાબતી છે અમદાવાદને પ્રાંતિક પરિપદ ભરવા માટે અલિનંદન આપતાં લેખક લખે છે કે:—

અમહે એમ માનીએ છીએ કે હોડામા જેમ દિહને માટે રાષ્ટ્રીય મમતા ઉત્પન્ન કરવા જેવી છે તેમ હિંદના એક ભાગ ગુજરાત માટે પ્રાંતિક મમતા પણ સાથે સાથે ઉત્પન્ન કરવા જેવી છે ગુજરાત પ્રાંત હિંદનો ઉદ્ધાર કરવામા પોતાનો અસર હોસથી આપે અને હિંદના અગ્રેસર પ્રાંતોની પકિતમા ઉચ્ચ સ્થાન મેળવે એમ અમહે અત કરજીવે છીએ બંગાળના અનેક યશસ્વી સત્તાનોએ બંગાળને જોત આપણું છે, મહારાષ્ટ્રના અનેક તેજસ્વી સત્તાનોએ મહારાષ્ટ્રને પ્રતિષ્ઠા અપાવી છે ગુજરાતના સત્તાનો પણ પોતાના પ્રાંતની પ્રતિષ્ઠા એવી રીતે વધારે કે ‘ગુજરાત’ રાજ્યનો ઉચ્ચાર માનવી લાગણી ઉત્પન્ન કરે એમ અમહે છીએ જો અમદાવાદ એ ગુજરાતનું કેન્દ્રસ્થાન છે, જે સ્થાન મહારાષ્ટ્રના જીવનમા પૂના બોમ્બે છે, તે સ્થાન ગુજરાતના જીવનમા અમદાવાદ બોમ્બે એ જોતા અમહે ઉભુક છીએ ગુજરાતના સાર્વજનિક જીવનમા અમદાવાદ આદર્શરૂપ બને અને ગુજરાતના અન્ય નગરોને સાર્વજનિક જીવનની પ્રેરણા એ આપે એમ અમહે છીએ “ગુજરાતનું સાર્વજનિક જીવન” જે સમયે માત્ર રાજ્ય દશામા છે તે સમયે ગુજરાતના પાનગરમા પ્રાંતિક પરિપદ દ્વારા રાજકીય ચેતનનું આવાહન થાય, એ જોઈને કયો ગુજરાતી આનંદ નહિ અનુભવે ?

લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ પરિપદને ત્રણ કામ કરવાના છે (૧) ‘મમસ્ત હિન્દ અત્યારે ધ્રીટીશ સામ્રાજ્યમાં સ્વનજ્યની જે માગણી કરી રહ્યું છે તે લાગણીને નિશ્ચિત ન્વરૂપ આપી પોતાને યોગ્ય લાગતી સ્વરાજ્યની યોજના રચી કરવી” (૨) “જાને પક્ષોનું સમાધાન થાય, જાને પક્ષો સારી સમજૂતીથી ગેરસમજ દૂર કરી એક થાય, અને જાને પક્ષોના અગ્રેસરો જે થોડી ઘણી રાષ્ટ્રભક્તિ હોય તેનો એક બીજાને હલકા પાડવામાં વ્યય કરવાને બદલે સમસ્ત હિન્દના હિતમા મંચુક ઉપયોગ થાય” — એવી વ્યવસ્થા કરવી, અને (૩) છેલ્લી કોંગ્રેસના ઠરાવ અનુસાર મુખ્ય ઇલાકામાં જે પ્રચારક (Propagandist) કાર્ય કરવાનું કામ પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમીટીને શિરે છે તેની યોજના કરવી એ પ્રાંતિક પરિપદનું કાર્ય છે ”

કેળવણી

આ પત્ર ૨૮ વર્ષ સુધી ગુજરાતી પ્રજાની સેવા બજાવીને હવે એક નવા વિદ્યાન તત્ત્વોના તત્ત્વોપદ્યા નીચે નવી કારકીદી શરૂ કરે છે. જે વખતે કેળવણીના સવાલો ઘણું મહત્ત્વ લોગવે છે અને તેની ચર્ચા વધારે ને વધારે સગીત થવાની જરૂર છે તે વખતે આણુ પત્ર આ જમાનાના પ્રવાહ આથે એકતાન ઘશે એમ સર્વે ઇચ્છશે. તત્ત્વો પોતાના અગ્રલેખમા ચોગ્ય રીતે નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

આ વર્ષથી “ કેળવણી ” પોતાના નામના જરા લગ્નગળ અર્થ પ્રમાણે મનુષ્યના જીવનની ઉત્ત કલાને નિકમાવવાનું માર્ગ ઉઠાવવા તથા પાથ છે કેવળ સરસ્વતી મંદિરમા પ્રકાશ નાખી હવે “ કેળવણી ” બેસી રહેવા માગતુ નથી. હવે મંદિરને ઉત્તથવાની, સસારમા થતા બેસુરા નાદને એક તાલથી અલગથી આલોવનોતુ સ્વરૂપ આપવાની મનુષ્ય જીવનમા આત્માને ગુનાશી નાખતી ગુસ્સાનો ઉકેલી આપવાન તથા ગુજરાતની લગ્નગળ તથા ગુજરાતના બજારમા પડેલા સદા આનંદમા રહી ચોગ્ય વિમાસના પ પળતા રહે તેવી સેના ઉઠાવવાની “ કેળવણી ” હવે શરૂ થશે.

પહેલા અંકમા “ શ્રીઓની યુનિવર્સિટી ” “ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી ” “ ડાયીનિંગ વાઢ ” “ શીખવવાની વસ્તુ અને પદ્ધતિ ” વગેરે વિષયો વિષે ઘણ બોધદાયક લેખ છે. આ માસિકેતે અમે સ પૂજ્ય કૃતેહ ઇચ્છીએ છીએ.

અગ્રેજી

લડાઈ પછી દિવસ

“ નાઈન્ટીન સેન્ટરી એન્ડ આફ્ટર ” નામના જાણીતા વિદ્વાયતના માસિકે મદ્રાસના ધીરાપનો દિવસ વિષેનો લેખ સ્વેજ અગ્રયણી થવા જેવો છે તેઓ માને છે હિંદીવાનો અને ઈંગ્લેન્ડ હિન્ડિયનો વચ્ચેનો વિરોધભાવ તેમના સ્વભાવ વચ્ચેના અતર લીધેજ છે. આન જો બન્ને પક્ષ એક બીજાના વિચાર અને ભાવનાઓ સમજતા થ તે આ વિરોધ સહેલાઈથી દૂર થઈ જશે તેઓએ પોતેજ આ લેખમા બન્ને પક્ષ વિચારે સમજવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેમા હિંદીવાનોને બીજા ઈંગ્લેન્ડ હિન્ડિયનો માકક અન્યાય કર્યો નથી એ ખુશી થવા જેવું છે. અગ્રેજોને આપણા વિચાર સમજવતા તેઓ લખે છે કે —

હિન્દીને કેળવણી વર્ગ તેમના દેશના રાજ્યકારભારમા વધારે બાગ મેળવવાની ઇચ્છા દર્શાવે તે કાનુ સ્વાભાવિક અને માનવરહ છે, તથા અસાધ્ય ભોતવવાની દિલ્લી ભાવના પ્રેતી સદા તેઓ અગ્રેજી અમલદારોને જરા મન ખ્યાલ નથી તેઓ પરદેશી છે અને પોતાના પુરાણા ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃતિને મટે મગરૂરી વસાવનાત લોકો ઉપર રાજ કરે છે એ હકીકતથીજ દિલ્લીમા તે સ્થિતિ કેટલી મુશ્કેલીભરેલી છે તે પણ તેઓ સુમજતા નથી તેઓ ખુબી જાણે છે કે કાલ કેળવણી પામવા સુધારવા લોકો પરદેશી અમલ નીચ રહેતા ઇચ્છતા નથી, પછી તે અમલ ગમે તે સારો હોય, અને સ્વનત્રતા તથા સ્વરાજ્યને નાદેવી ઇચ્છા માત્ર એક મનુષ્ય સ્વભાવની

અને પહેલીજ મહેન્દા છે તેઓ હુમેશ એમ ગરતા આવે છે કે તેઓ રાજ્યકારભાર સારી રીતે ચલાવે છે કે તેથી તે લોકોને ખરેખર પસંદ નહીં હશે સર હોન્ની કેપમેન બેનરમેને એક વખત કહ્યું હતું કે સ્વરાજ્યે મોઘ પણ રીતે મુશ્કેલીની નજીક લઈ શકે નહિ; આ બાબતમાં મતભેદ હોઈ શકે, પરંતુ આખો હમણાના કરતા વધારે સારી રીતે સમજવાની જરૂર છે કે હિંદ ઉપર પરદેશી અધિકારીઓ તરીકે રાજ્ય ચલાવવામાં આપણને ધોળા જોરલામ થાય છે

હિંદને પોતાની સંસ્કૃતિ તેના પોતાના ધોરણ ઉપરજ ખીવવાની છે એ વાતની સમજ આપણે માટે સારી છે રાજકીય પ્રગતિ સામાજિક જીવન, નીતિમય બાવના વગેરેના ચોક્કસ સિદ્ધાંતો મનુષ્ય માત્રને માટે સામાન્ય છે અને હિંદમાં તેમને સ્થાપિત કરવા એ આપણી ફરજ છે પરંતુ આ સિદ્ધાંતો વિનાયતના કરતા હિંદમાં જરૂર કાંઈક જુદા જુદા રૂપે આપણા કાર્યોમાં માનની વાળી તેને હિંદીવાનોના સ્વભાવ અનુસાર ઉગવા દેવાનું છે હાલ હિંદમાં મુધારો પશ્ચિમના ધોરણ ઉપરજ થાય છે કારણકે દરેક સ્થળે અંગ્રેજોને તેને અકુશમાં રાખીને દોરે છે, પરંતુ આપણી આખરની નેમ તો એ જ હોવી જોઈએ કે હિંદની સાચી સંસ્કૃતિનો વિકાસ તેની પોતાની મતિ અનુસારજ થાય

વળી ઇતિહાસની હુકીત ગમે તે હોય પણ આખરે હિંદમાં અંગ્રેજ અમલ હિંદીવાનોની સહાયભૂતિને આધારેજ રહેલા નોંધ્યે એ સમજવું અંગ્રેજોને માટે મુશ્કેલ છે હીંદ એક જીવાંચેલા દેશ છે એમ કહેવાની અમનથી ટેવ પડી ગઈ છે હિંદમાં અંગ્રેજ અમલની શરૂઆત ગમે તેવી રીતે થઈ હોય પરંતુ હાલમાં તેના અસ્તિત્વનું કારણ એવુંજ છે કે તે હિંદીવાનોના પોતાના કુખ, સંપત્તિ તથા પ્રગતિને માટે જરૂરના છે અને હિંદી પ્રજાને ઈંટો ભાગ, તે ચાલુ રહે એમ ઈચ્છે છે ને હિંદીવાનો કદી રતનનાતને માટે લાયક થાય અને તે માટે ઇચ્છા દર્શાવે તો બ્રિટિશ સરકારનું કાર્ય પૂરે થયેજ ગણાય અને તે પોતેજ અહિંથી ખસી જાય હિંદીવાનોની સામાન્ય ઈચ્છા વિરૂદ્ધ જોર દબાવથી આપણે આપણો અમલ હિંદમાં ટકાવી રાખી રાખીએ એ મનાયજ નહિ વળી નો કદાચ તે બની શકે એમ હોય તો પણ, લોકોના મોઝા ભાગની સ્વરાજ્ય માટેની ઈચ્છા છતાં, હિંદમાં પરદેશી અમલને ટકાવી રાખવાને માટે આપણું અત રજુ આપણને જીવન કરવા કે લોહી રેડવા જેવું નહીં નાપુરુશ પ્રયત્નો ઉપર પોતાની સંસ્કૃતિ બોળવવાના જર્જન પ્રયત્નને આપણે અન્યાયમરેલો ગણીએ છીએ તો હિંદીવાનોની મુશ્કેલ વિરૂદ્ધ હિંદ ઉપર આપણો અમલ અને આપણી સંસ્કૃતિ બેસાડવાને પ્રયત્ન કરવો એ પણ તેજુજ અન્યાયમરેલું છે મુશ્કેલીમાં અમુક સિદ્ધાંતોને માટે લડી, હિંદને આપણે બીજા સિદ્ધાંતો લગાડી રાખીએ નહીં

લેખના અંતમાં અંગ્રેજોને શિખામણ આપતા તેઓ લખે છે કે —

‘ આપણે સમજવાની જરૂર છે કે આપણે હિંદના લોકોની ઈચ્છા શિવાય બીજા કાંઈ આધાર ઉપર હિંદનું રાજ્ય ચલાવી શકીએ નહીં, કે આપણે અહીં તેમના આત્મિક તરિકે નહીં પણ તેમના નોકર તરિકે જ છીએ અને પરદેશી અમલ એક માત્ર યોગ્ય વખતને માટેનાજ વહીવટ તરિકે ગણી શકાય એટલે આપણો અંતિમ હેતુ તો એ જ હોવો જોઈએ કે હિંદ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય બોગવતું થાય અને તેની સંસ્કૃતિ તેની જ જાતિ અનુસાર વિકાસ પામે

ખરિત, આ વિચારો, હિંદના વાતાવરણમાં રહેલા અંગ્રેજોને માટે ઉદાર અને સ્તુત્યજ ગણાય કૉંગ્રેસની સ્વરાજ્યની યોજના માટે પણ લેખકની સમતિ છે. પરંતુ કાંઈ નહીં સમજાય તેવી રીતે મિસિમ બેમન્ટની હોમ ફ્રી લીગથી ગભરાઈ જઈ તેઓ કૉંગ્રેસને તેમાંથી વેગળા રહેવાની લવખબલ કરે છે

ત્રણ ધોરણની ગ્રામશાળાઓ.

(એક નોંધ.)

ત્રણ વર્ષ થયાં ગ્રામશાળાનાં ધોરણોમાં તથા શાળાઓમાં સરકારે અજીવ નોંધો ફેરફાર કર્યો છે, અને તેનાં માહાં પરિણામો ચારે તરફ હવે જાહેર થયાં છે. આ ફેરફારના પરિણામે જે રીતે નુકસાન થયેલું છે. (૧) અભ્યાસક્રમ છ વર્ષના હતો તે ઘટાડીને ચાર વર્ષના કરવામાં આવ્યો છે, એટલે કે ત્રણ વર્ષ પહેલાં બાળ ધોરણ તથા પાંચ ધોરણ ગામડાઓમાં શીખવાતાં તેને બદલે હાલ ત્રણ વર્ષ થયાં; ફક્ત બાળધોરણ અને ત્રણ જ ધોરણ શીખવનામાં આવે છે. (૨) અભ્યાસક્રમમાં ઘણા ફેરફાર થયો છે અને બાળધોરણ તથા ત્રીજું ધોરણ ઘણાં જ મુશ્કેલ—અકેક વર્ષમાં ન શીખી શકાય તેટલાં અઘરાં—કરવામાં આવ્યા છે. શહેરનાં બાળકો કરતાં ગામડાંનાં બાળકો ઓછા ચતુર તથા બુદ્ધિશાળી હોય છે તેથી તેમને માટે ધોરણો વધારે સહેલાં હોવાં જોઈએ, તેને બદલે હલકું જ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ એક જે વર્ષ સુધી આ અળતરો નવો હતો તેથી તેની અસર થઈ થાય છે તે નો જોતા હતા, પણ ત્રણ વર્ષના અનુભવથી કેળવણી ખાતાના શિક્ષકો તથા પરીક્ષકોની, છુટલાના ગામેગામ ફરતા કલેક્ટરોની, કેળવણીની પદ્ધતિના અભ્યાસીઓની, ગામડાના લોકોની તથા સ્કુલ કમિટીઓની, ટુકામાં ગામડાઓમાં કેળવણીની સાથે જેને જરા ભેટલોએ સંબંધ હશે, તે બધાની ખાતરી થઈ છે કે આ ફેરફાર ઘણું જ અનિષ્ટ થયો છે અને આ ગ્રામશાળાઓ ત્રણ વર્ષ પહેલાં જે સારી સ્થિતિમાં હતી, તે સ્થિતિમાં તેને પાછી મૂકવી જોઈએ. ફક્ત સરકારના કેળવણી ખાતાની હતું પુરી ખાતરી થઈ નથી. ગયા માર્ચ માસમાં આ બાબતેનો એક ઠરાવ જ્યારે ના. સમર્થ તરફથી ધારાસભામાં રજુ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે ગવર્નર સાહેબે વાદવિવાદની સમાપ્તિ કરતાં કહ્યું કે “હવે આ અખતરાની તપાસણી પુરી થઈ નથી, અને કેળવણીના ઉપરી અધિકારીને લાગે છે કે આ હવે પદ્ધતિ ઘણી સતીષકારક રીતે ચાલે છે.” હુનીયા આખીને ઠીક ન લાગે, પણ ડીરેક્ટર સાહેબને ઠીક લાગે તે ઠીક. લોકનાયકો ફરીયાદ કરે તે તો ગણકારવામાં ન આવે, પણ સરકારના ગૌરા અમલદારો—છુટલાના કલેક્ટર સાહેબો—પણ આ પદ્ધતિને વખોડી કાઢે તેના ઉપર તો સરકાર કંઈક ધ્યાન આપશે કે નહીં?

૧૯૧૪-૧૫ ની સાલનો જમીનવેગના કારણારનો રીપોર્ટ ગયા જુલાઈ માસમાં સરકારે પ્રગટ કર્યો તેમાં આ શાળાઓ અંગેની કેટલાક કલેક્ટરોએ ટીકા કરી છે, તેમાંથી ખીન્નપુરના કલેક્ટરની ટીકા નમુના લખાલ અને આપીએ છીએ. નાના નાના ટુંકા વાક્યોમાં સરકાર કલેક્ટર જેટલુંક લખે છે કે “છુટલાના ગામડાઓમાં સાત ધોરણ

શીખવનારી નિશાળો ગણુ જ થોડી છે. એક વખતે જે નિશાળો આખા હતી, અને પાંચમા અને છઠ્ઠા ધોરણના વર્ગો પણ છેકરાઓથી ભરેલા રહેતા હતા, અને જ્યાંથી વર્તી-કચુલાર કાંઈનલ પરિક્ષામા પણ છેકરાઓ વખતે મોકલાવતા તેવી નીશાળોની હવે મુલાકાત લેતી વખતે મને દીલોગીરી થાય છે. ફક્ત ત્રણ અથવા ચાર ધોરણના શિક્ષણથી ગામડાના છેકરાને કેળવવા એ અશક્ય છે. નાની ઉંમરમાં ઉંચા ધોરણો શીખવાને છેકરાઓને પરગામ મોકલવા એ હિમેશાં બની શકતું નથી. આ આખી પદ્ધતિ ઉપર ફરીથી અને પૂર્ણ સહાનુભૂતિથી વિચાર ચલાવવો જોઈએ છે." ગામડાંઓની મુલાકાત કરવાની અને ત્યાંના જીવનનું અવલોકન કરવાનો જેનો ધર્મ છે તેને તો અર્ધ ઉજાગર થઈ ગયેલી નિશાળો જોઈ જોઈ થાય, રાજ્યના એટલે લોકોના પૈસાની ખરબાદી થતી જોઈ તેનું આ ત કરણ દાએ, તથા પરિણામે અર્ધ-ભણેલુ બાળક એ ચાર વર્ષ રખડી પાછું નિરક્ષર થઈ જતું જુવે ત્યારે એમ કહેવા વારો આવે કે "આવી નિશાળ કરતાં નિશાળ નહોતો તો એક જ નામ કે અમારા ગામમા નથી જ" તેવી સ્થિતિ જોઈ કેાનું દીલ દ્રવે નહીં ? પણ અમેએ અફવા માંલણી છે કે ગામશાળાના ધોરણો ગઢલવા સરકાર વિચાર ચલાવે છે. અમે ઇચ્છીએ-છીએ આ અફવા ખરી ઠરે અને લાગે લોકો આ પીડામાંથી છુટે. કારણ, આ મવાલ સો જસો નિશાળોનો નથી પણ મુખર્ષ ઇલાકાની ૫,૩૦૦ નિશાળોનો છે, તે ધ્યાનમા રાખવા જેવી બાબત છે.

અ. વિ. ૬૬૨-

પુસ્તક પરિચય.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ-અમેરીકા, લેખક, લાલા લજપતરાય, પ્રકાશક શ્રીયુત રામાનંદ ચેટરજી, કલકત્તા, પૃષ્ઠ ૪૨૧

આ અત્યંત ઉપયોગી પુસ્તકના દેશભક્ત લેખક લગભગ એ વર્ષ ઉપર માતૃભૂમિ છોડી પરદેશ પરવર્તી ત્યારથી તેઓ દુનીયાના જુદા જુદા દેશોમા અને ગામ કરીને જાપાન અને અમેરીકામાં ફર્યા છે, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના વધતા જતા જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ હોમણે લગભગ દર માસ આપણને આપ્યો છે ઉપરાત આર્ય સમાજ ઉપર સવા વર્ષ પૂર્વે એક વજનદાર અને પ્રોત્સાહક પુસ્તક પ્રકટ કરી જેમ હોમણે આપણી ધાર્મિક અને સામાજિક લાવનાઓને ઘણો વેગ આપ્યો છે, તેમ હવે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ વિષે એક જગદાર પુસ્તક મોડર્ન રીઝ્યુના બાહોશ તરી શ્રીયુત રામાનંદ ચેટરજીની પ્રકટ કરી, રાષ્ટ્ર અને રાજ્ય, કેળવણી અને સમાજ સેવા—એ સર્વ વિષે આપણી લાવનાઓને ઘણીજ ઉત્તેજિત અને સમૃદ્ધ કરી છે. હિન્દીઓને વધારેમા વધારે ઉપયોગી થાય એ દ્રષ્ટિથી આપું પુસ્તક લખવામાં

આવ્યું છે—નિષ્કામ દેશવાદિતથી હિન્દુમૈયાને જ ચરણે આ પુસ્તક સમર્પ્યું છે એથી આપણે હૃદયના ઉંડા ભાવથી હેતુ વાંચન અને મનન કરવું જોઈએ.

વાચકને તરતજ જણાવવું જોઈએ કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વિા અમુક પ્રકારની સંપૂર્ણ માફીતી આપવાની દૃષ્ટિથી આ પુસ્તક લખાયું નથી. તે ભવ્ય અને અનેક રંગી દેશના ણધા અથવા અતિશય મુખ્ય વર્ણો પણ આ પુસ્તકમાં ચીતરવામાં આવ્યા નથી, પરંતુ અમેરીકાના જે જીવનપ્રવાહો હિન્દની હાલની સ્થિતિમાં અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે તે જ વર્ણવવાનો હેતુ લેખકે રાખેલો છે.

પુસ્તકની શરૂઆતમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો ઐતિહાસ સંક્ષેપમાં આપવામાં આવ્યો છે, અને તે ઘણો રમદાયક છે, પણ તે વાંચવાની વિનંતિ કરીને જ અહીં આ સંતોષ પામવો પડે છે. ફક્ત એક વાત જોઈને સહજ આશ્ચર્ય થાય છે—જે કે સૈકાઓનો યુરોપનો ઇતિહાસ વાંચતા તે તરત જ શમી જાય છે—કે જ્યારે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ, હોલેન્ડ અને સ્પેનના સુધારેલા વતનીઓ અમેરીકામાં વસવા આવ્યા ત્યારે હેમણે દેશના મૂળવતની "રેડ ઇન્ડિઅન"ને તો જંગલી પ્રાણી જેવા જ ગણ્યા અને દેશ ઉપર મૂલ હુક હેમનો જ છે એ વાત સહેલાઈથી ભૂલી ગયા.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની કેળવણી વિષે પ્રકરણ અત્યંત ઉપયોગી છે અને આપણી હાલની દશામાં ઘણું માર્ગદર્શક હોવાથી, હેમાથી થોડું તારણ કરીશું. અમેરીકામાં આ મિદાન્ત વધારેમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવામાં આવ્યો છે કે, માળખા કે કુટુંબની દૃષ્ટિથી જ નહિ પણ રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિથી જાણકતુ ગિજ્ઞણ ઘણું જ આવશ્યક છે. ધ્રિવિશ વૈજ્ઞાનિક સલાના પ્રમુખે થોડાં વર્ષ ઉપર જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે:—

લગ્ન અને નૌકારૈન્ય કરતાં પણ કેળવણી ઉપર રાજ્ય તરફથી ખર્ચ થવાની વધારે જરૂર છે... નિનાજમાં બહિષ્કારી પ્રભુ તૈયાર થાય છે યુરોપના મ્હોટા દેશોમાં લગ્ન અને કેળવણી ઉપર કરનામાં આવેલા ખર્ચના આકડા તપાસતા ખબર પડશે કે લગ્નની ખર્ચ વર્ષો કે તરતજ કેળવણીનો ખર્ચ તેટલેજ અશે વધારવામાં આવ્યો છે છેવટનું સાંધા ધન અને પ્રતિષ્ઠા છે ધન અને પ્રતિષ્ઠાની સરતમાં કુતેહનો આધાર નેહયો પ્રત્નની શારીરિક ખીલવાની કષ્ટ છે, તેટલો જ લેહો સંપૂર્ણ અને પ્રૌઢ માનસિક શિયાણુ ઉપર છે

આવી સમજથી અમેરિકામાં કેળવણીનો જે વિકાસ થયો છે, તે નીચેના આકડા ઉપરથી સમજાશે. સન ૧૮૭૭માં કુલ વસ્તી ૪ કરોડ અને ૬૦ લાખની હતી અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૯૦ લાખની હતી. સન ૧૯૧૩ માં જ્યારે વસ્તી વધીને ૯ કરોડ અને ૭૦ લાખની થઈ ત્યારે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧ કરોડ ૮૫ લાખની થઈ. અને અહીં આ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે દર વર્ષે ૬૦૦૦૦ નીચાના ણધા ભાગમાંથી વિવિધ લોકો મ્હોટી સંખ્યામાં આવે છે—સન ૧૮૭૦ પછી તે સંખ્યા ૫ લાખથી ઠી પણ ઓછી ન હતી. ગોસ્ટન અને ન્યુયૉર્કની કેટલીક નિશાળોમાં જાણકો ૨૫ જુદી જુદી ભાષાઓ બોલે છે. આ મ્હોટી મુશ્કેલીઓ છતાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સરકારે આટલી

પ્રગતિ દર્શાવી છે. ઉદાર રાજનીતિથી કેળવણીના કેટલો વિકાસ થઇ શકે છે, તે ફ્રંક-ન્યૂયોર્ક સ્ટેટની કેળવણીની સંસ્થાઓની નીચેની યાદી ઉપરથી સમજાશે:—

પ્રાથમિક શાળાઓ	૧૧,૬૪૨
હાઈ સ્કૂલો	૯૪૮
યુનિવર્સિટી અને કૉલેજો	૩૪
ધર્મની નિશાળો	૩૪
નર્સના શિક્ષણવર્ગો	૩૬
લલિત કળાની નિશાળો	૧૧
કારીગરની નિશાળો	૧૬
શિક્ષકો માટે શિક્ષણ વર્ગો	૧૩૬
(રેડ) ઇન્ડિઅન માટે નિશાળો	૭
અપંગની નિશાળો	૧૦
ધર્મની નિશાળો	૨૧
બહાર પુસ્તકશાળાઓ	૫૧૩
ઉદ્યાગ અને જેતીની નિશાળો	૬૫

આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ માટે ઉચી કેળવણીના આકાશ નીચે પ્રમાણે છે —

હાઈ સ્કૂલ.

	સન ૧૮૭૭	સન ૧૯૧૩.
સંસ્થાઓ	૧,૩૪૦	૧૩,૪૪૫
શિક્ષકો	૬,૭૫૯	૬૭,૦૯૨
વિદ્યાર્થીઓ	૯૮,૪૮૫	૧૨,૮૩,૦૦૯

યુનિવર્સિટી અને કૉલેજ.

સંસ્થાઓ	૪૩૩	૫૯૬
પ્રોફેસર અને શિક્ષકો	૪,૮૬૫	૧૯,૮૫૮
વિદ્યાર્થીઓ	૬૬,૭૩૭	૨,૦૨,૨૩૧

વૈદક અને ધર્મની નિશાળો

સંસ્થાઓ	૨૪૯	૪૧૧
પ્રોફેસર અને શિક્ષકો	૧,૭૯૯	૧૦,૦૧૯
વિદ્યાર્થીઓ	૧૬,૪૨૨	૪૯,૦૮૧

સેન ફ્રાન્સીસ્કોમાં થયેલા પાનામા ઍક્સ્પોઝીશનમાં (પ્રદર્શનમાં) એલુમિનિયમના આલ્યુમિનિયમ કે કેળવણી ખાતા વરફાથી કુલ ૮૦ કરોડ ડૉલર અર્થાત્ ૨૪૦ કરોડ રૂપીઆનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે.

ધંધાની કેળવણીને એ દેશમાં ઘણુંજ મહત્વ આપવામાં આવે છે. દરેક બાળકને શિક્ષક ધંધા કે રોજગાર માટે તૈયાર કરવો એ વિચાર આ કેળવણીના મૂળમાં રહેલો છે. પ્રજાનું ધન બે રીતે વધી શકે—(૧) સાંચા કામમાં સુધારો અને (૨) પૈસા કમાવા માટે દરેક બાળકને તૈયાર કરવું. આ બીજો હેતુ ઘણી રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. પ્રથમ તો દરેક બાળકને કીન્ડરગાર્ટનની પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત સામાન્ય કેળવણીના એક અંગ તરીકે થોડું હાથનું શિક્ષણ દરેક બાળકને આપવામાં આવે છે અને પછી, તેને કોઈ પણ ધંધાનું પ્રાથમિક જ્ઞાન લેવું પડે છે. આમ આઠ વર્ષના કુમ પુરો કર્યો પછી વિદ્યાર્થી ઠાંતો હાઇસ્કૂલ અને કોલેજમાં સામાન્ય કેળવણી મેળવ્યા પછી અમુક ધંધાનું ઉચું શિક્ષણ મેળવે છે અથવા તો સીધા આ શિક્ષણ તરફ જ તે વળે છે. તે દેશમાં ઔદ્યોગિક કેળવણી તરફ પ્રજાનું જખંડ આકર્ષણ હોવાથી તેના અયોગ્ય પ્રાધાન્ય વિષે ચર્ચા થઈ છે પણ આપણને તે સ્થિતિએ પહોંચતાં ઘણા વખત લાગશે.

નિશાળો અને કોલેજોએ જનસમુદાયનું શિક્ષણ અને સામાજિક મેળાવડા, આરામ અને રમત ગમત વિષે અનેક વ્યવસ્થાઓ કરી છે જે વિષે અત્રે કંઈ ઠહી શકાય એમ નથી.

હુણસીઓની કેળવણીની હકીકતમાં આપણને ખાસ રસ પડે છે, કારણ કે તેમને ગોરી પ્રજા પારીઆ-ટેડજેવા ગણે છે આપણા, અસ્પર્શ વર્ગો અને અમેરીકાના હુણસીઓ નો સામાજિક પ્રશ્ન ઘણી રીતે એક પ્રકારનો છે અને તેથી તેમની કેળવણી વિષે લેખકે લખાણથી વિવેચન કર્યું છે. આ સંબંધમાં પ્રથમ તો એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે સન ૧૮૬૦ ની “ સીવીલ વૉર ” પહેલાં જે હુણસીઓ ભણે અથવા જે તેમને ભણાવે તેમને દંડ કરવાના કાયદા ઘણાં સ્ટેટમાં પ્રચલિત હતા. સદ્ભાગ્યે આ કાયદા ઓનો અમલ જરા શિથિલ હતો અને તેથી સન ૧૮૫૦ માં જ્જર, ૧૮૭૭ હુણસીઓ નિશાળે ભણતા હતા. સીવીલ વૉરને અંતે ત્યારે શુભામગીરીને અંત આણવામાં આવ્યો ત્યારે આ સ્થિતિમાં સુધારો થયો; અને છતાં નીચે જણાવ્યા મુજબ કેળવણીની ઘણીજ સંકુચિત તક હાલ તેમને આપવામાં આવે છે.—

“ ઉત્તરમાં, બપો સુનિવર્મિટી, હાઇ સ્કૂલો અને સામાન્ય નિશાળો હુણસી માટે શુદ્ધી છે અને બીજાં બાળકો જેટલી કેળવણીની તક તેમને મળે છે. ”

“ દક્ષિણમાં સ્ટેટથી ગોરી પ્રજાને માટે ચલાવવામાં આવતી સાધારણ કોલેજો અને નિશાળોમાં હુણસીનાં બાળકો દાખલ થઈ શકતાં નથી. ગોરા બાળકોને વણવાળી પ્રજા સાથે ભળવા દેવામાં આવતાં નથી. ”

“ પરિણામે ખાસ કરીને દક્ષિણ ભાગમાં હુણસીઓ પોતાની જુદી કોલેજોમાં જ સુનિવર્મિટીની કેળવણી મેળવી શકે છે. કેટલીક કોલેજોને સ્ટેટ તરફથી કંઈ આશ્રય આપવામાં આવે છે ”

આ સ્થિતિમાં હુણસીઓની કેળવણી ઘણી પાછાત રહે એ સ્વભાવિક છે. અને છતાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં કેળવણીનો એટલો પ્રસાર થયો છે કે સેંકડે ૪૫ માણસોજ

અને હોના ગવર્નરની કીમત મહારી તુલનામાં એટલામાં એટલી ૧૦૦ ધારી વધી ગઈ સરકારને મળેના દાનમાં, હોના હોમોના પર્ચમાં, મકાનોમાં ટરકીની સરકાર આર્થ સમાજની પાલનમાં આનેથી બંને કેવળની સરકારો કરતાં પણ—ધારીના વધારે આગળ છે પરંતુ આર્થોની આ બંને સરકારો કેવળ હિન્દુઓએ જ બાધી છે, કહેરી છે અને નિભારી છે અને અત્યાર તુની હોના શિક્ષકો અને વાવરયાપકો પણ હિન્દુઓના હતા—આ એક જ બાબત હોને ટરકીની રાજા કરતા વધારે જ ચી ભૂમિકા ઉપર મૂકે છે હુ આ એક કટુ દીકારે કહેતો નથી તેમ જ સુકર દી વેશી રાજા કાયને હાલ પાડવા માગતો પણ નથી જે ગોરી કોમ દબાવીને મિકકારે છે હોમની પાસેથી તે આટલા પૈસા મેળવી શક્યો એટલા હોની ચિરસયાથી મહત્તા છે પણ દી એ વી મોલેના અને ગુરુગની ખીર્તી બીજી ભૂમિકા ઉપર રહેતી છે પુરાતન આર્થોની અધ્યાત્મિક કમ્પ્યુતા અને બંધતાની તે કાંઈ કરતો છે સ્ત્રી અને બાળકો સાથે જીવોપર મરિને પચાસ રૂપીઆમાં નિર્વાહ કરતા એક લાવા હ સમાજ અને ગુરુકુળને પોતાની બધી સપ્તિ સોંપી દઈ હુવ અને રોગી ઉપર જ રહેતા એક લાવા ગુરુશિરામ આપણામાં હોય એ પણ કદ નહાની બાબત નથી—ખરેખર તે આપણને અભિમાન લેવાની એક બીજા છે

“અગેરીકાની રાજનીતિમાં હુળમી” એ મથાળાના પ્રકરણમાં હુળમીની પહેલાની અને કાલની રાજકીય નિયતિનો હૃદયલેહક ચિત્રા આપવામાં આવ્યો છે અને ૧૮૬૫ પહેલાં તે ગુલામગીરી હયાત હોવાથી હુળમીએ સ્કામે ઘણા કંઈ કાયદાઓ કાયદા-પોથીમાં હતા અને હોમના ઉપર ઘણો સખત બુલમ ગુજારવામાં આવતો હતો તે પછી સ્થિતિ બદલાઈ છે અને હતા હોમને અનેક જાતની વિપત્તિ લોગવની પડે છે.—

- ૧ મત આપવાનો હક નહિ હોવાથી અથવા મત આપવા માટે કેળવણી કે પૈસાનું ઉચ્ચ ધોરણ રાખવામાં આવેલું હોવાથી હોમની રાજકીય સત્તા બુજ છે
- ૨ હોવાની કાયદાની દૃષ્ટિથી હુળસીને બુદ્ધિ અને નીચી પદવી આપવામાં આવી છે
- ૩ હુળમીઓની ઉચ્ચ કેળવણી માટે આવતી સરકારોને માગતો આશ્રય આપો કરવામાં આવે છે

કોઈ પણ આત્મમાનવાળી કોમને આ સ્થિતિ અપમાનકારક લાગે તો પછી હુળમી જેવી જે પ્રજા કેળવણીની પ્રમાણમાં ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચી હોય હોને તો અસહ્ય લાગે

પણ હોમના સત્તાપની પરાકાષ્ઠા અર્હીશા આપતી નથી અમાનુષી જાતિ-દેવોના અગાર હજી પણ પૂરેપૂરા હોલાયા નથી અને તેથી કોઈમાં તમાસ કર્યા ગિવાય ઘણા હુળમીઓને શિક્ષા કરવામાં આવે છે આવી રીતે હડવામાં આવેલા અનુબોધની સખ્યા મોટાં નર્ચ માં ટાળીનું —

૧૮૧	૭૪	૧૮૦૫	૬૧
૧૮૬૦	૮૦	૧૮૧૦	૬૫
૧૮૮૧	૧૧૦	૧૮૧૪	૬૬
૧૮૯૦	૧૦૭		

આ અધોગતિમાંથી મુક્ત થવાને અને સરકાર સ્થાપે કાયદેસર લડત ચલાવવા માટે હબરડીઓએ એક ગંભીર સંસ્થા આપી છે જે દર વર્ષે હબરડો ડાહર લેગા કરે છે અને ખર્ચે છે

આ પછી, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ધર્મ, સમાજસેવાની સંસ્થાઓ, ફીલીપાઇન ટાપુ અને સ્ત્રીઓની પદવી વિષે ઘણીજ સંગીન હકીકત આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે. ફીલીપાઇન વિષે એક જુદા લેખ પ્રકટ કરવાનો વિચાર હોવાથી તે વિષે અત્રે કંઈ કહેવાની જરૂર નથી ઉપર જે થોડી માહિતી આ પુસ્તકમાંથી આપવામાં આવી છે તે જ વાચકોને આખું પુસ્તક વાંચવા પ્રેરશે તો અમારો હેતુ સફળ થશે.

માનવ શાસ્ત્ર લેખક ગિરધરલાલ ગોવિંદજી ગહેતા પૃષ્ઠ ૪૪૮

આવા કઠિન વિષય ઉપર આટલા વિસ્તારથી ગુજરાતી ભાષામાં લગભગ પહેલું જ પુસ્તક બહાર પાડવા માટે આપણે લેખકના આભારી છીએ તેઓ ખરી રીતે જણાવે છે કે જો કે આ વિદ્વાનો ઉદ્યમ ધૂરોપમાં ૧૮ મી સદીમાં થયો તો પણ હુબરડો આપણા દેશમાં કંઈ માહિતી નથી અને ઉમેરીશું કે હેબરડો કેવળ અજ્ઞાન હોતો તો પણ સાર હોત, પણ હાલ એવા ધણા માણસો છે કે જેઓ માયા ઉપર થોડી વાર હાથ ફેરવી બે ચાર ગુણો કહી બતાવે છે અને આમ પોતે કોઈ મૂંઝવિલા વિષે ઘણું જાણતા હોય એવો નેખાવ અજ્ઞાન તેમજ કેળવણીના જનો આગળ કરે છે આવી સ્થિતિમાં આ વિષયના સાગોપાંગ વિવેચનની જરૂર હતી અને તે આ પુસ્તકથી પૂરી પડશે એમ લાગે છે

આ શાસ્ત્રના હેતુ વિષે લેખક નીચે પ્રમાણે લખે છે—“ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના મનુષ્યની આકૃતિ, મુખમુદ્રા અને તે પરના ભિન્ન ભિન્ન હાવભાવો તથા ફેરફારો વગેરે તેમજ તેના મસ્તકના પ્રયત્ન પ્રયત્ન વિભાગોની ન્યૂનાધિકા ખીલવણી વગેરે તપાસી તેના આચાર વિચાર અને વર્તન આદિનો નિશ્ચય કરવો એ આ વિદ્યાનો મહાન ઉપયોગ છે” આ સ્પષ્ટીકરણ પછી પ્રસ્તાવનામાં આ શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ અને ત્હેના ઇતિહાસ વિષે ઘણી કી મતી મોહીતી આપી છે.

પહેલાં પાંચ પ્રકરણોમાં સામાન્ય વિવેચન છે વિષયનું પ્રયોજન, મનજનું કાર્ય અને રચના, તે સાથે મનને સંબંધ વગેરે બાબતો ચિત્રો સાથે વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામાં આવી છે. પછીથી જે માનસિક શક્તિઓ બહારના આકારથી કોઈ પણ રીતે રાશિત થાય છે ત્હેના સાત ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે—(૧) આત્મરક્ષક અને પોષક શક્તિઓ (૨) શ્રદ્ધા સંસારિક લાભણીઓ કે વૃત્તિઓ (૩) ઉત્કર્ષક વૃત્તિઓ (૪) નૈતિક તેમજ ધાર્મિક વૃત્તિઓ (૫) પ્રતીક્રમગત શક્તિઓ (૬) શુદ્ધિ શક્તિઓ (૭) પચ્છાદાનેન્દ્રીઓ આમાંની દરેકની ચર્ચા જુદા જુદા પ્રકરણોમાં કરવામાં આવી છે

આખા પુસ્તકમાં બધાં જગ્યા પર ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે અને ત્હેના દાદાબાપ નવરોજી અને મોહનદાસ ગાંધી, ગોખલે અને બેનરજી વગેરે ધણા મહા પુરોધાની આકૃતિ એક કે બીજી શૃલુના સંબંધમાં આપી છે આથી જેમ વાચકને વિષયની સચોટ સમજણ પડે છે તેમ પ્રમાણમાં કઠિન પુસ્તક વધારે રસદાયક પણ લાગે છે

અમે આ વિષયની લાખી ચર્ચા કરી સકાયે એમ નથી. કદાચ પ્રથમ પ્રયાસ હોવાથી વસ્તુની ગોઠવણમાં કે લખાણમાં શિથિલતા હોવાથી કદ જોઈએ તે કરતાં વધી ગયું હશે અમે સૂચવીશું કે બીજી આવૃત્તિ વખતે કોઈ રીતે કદ ઘટાડવાને પ્રયાસ કરવામાં આવે તો વધારે લોકો વાંચી રાહ બાકી લખાણની

બાના ધર્મી સંસ્થા અને સંપત્તિ છે, અને આ વિચારમાં રસ લેતા અથવા લેતી પૂરી માહિતી મેળવ્યાનો દાવો કરતા સર્વેને આ પુસ્તક વાચવાની ભલામણ કરીએ છીએ

વિજ્ઞાનની વાતો (સચિત્ર) લેખક શ્રી કલ્યાણરાય નયુજી જોશી બા એ (રસમય વાચનમાળા પુસ્તક ૪૫) પૃષ્ઠ ૨૬૬ કીમત ૩ ૧

“સમગ્ર અને નિર્હિંસ સૃષ્ટિના બે ન્દાના પુસ્તકોમાં બે લેખકે વિજ્ઞાનને સાદુ રસમય સ્વરૂપ આપવાનો આરંભ કર્યો છે જેમણે આ પુસ્તક પ્રકટ કરીને આપણા સાહિત્યમાં નવરી વિવિધતાને વધારી છે પુસ્તકની રાશિઆતમાં એક હિચિત પ્રસ્તાવના લખતા પ્રો. કાન્તિલાલ જાણવે છે કે આવી છુટી વાતો મ સિક્કમાં વખતોવખત દ્રષ્ટિએ પડે છે અને તે ખરે છે આ પુસ્તકમાં પણ “કળાવણી નામના માસિક પાંચામાં બાન વિજ્ઞાનના મથાળા હેઠળ પ્રસિદ્ધ થયેલી તથા હતર પ્રસંગે લખેલી વાતોનો સમઢ કરવામાં આવ્યો છે તેા પશુ પુસ્તકના આકારમાં તેા આવી વાર્તાઓ મહેલીન વાર પ્રગટ થાય છે

વિજ્ઞાનની બાવનાઓ નહિ પણ પ્રયોગો અને બીનાઓ વાર્તાના રૂપમાં અહીંયા સમજાવવામાં આવી છે બધી વાર્તાઓ એ દબની નથી હોઇ શકે નહિ-કાઇ મહીર અને બગ્ય લાગે છે તેા કાઇ સાદી અને સરળ લાગે છે ૨૬ સુચક છે તેા મધમાં એક પાનની દ્વારા બધી વાત સમજાવવામાં આવે છે દાખલા તરીકે સંહિપરના પેતાની સખા -એ વાર્તામાં ધણીન મેહક તરીકે સૂચવવામાં આવ્યુ છે કે પવન અને આગ્નિ, પાણી અને વીજળી-એ સર્વે કુદરતી તત્વો ઉપર મનુે વધારે ને વધારે કાણુ મેળવ્યો છે ચમત્કાર અને બન્યાતાની ાપ્રિય કલાય આ વાર્તા સર્વોત્તમ છે આવી રીતે “વશીકરણ વિદ્યાનુ રહસ્ય”-એ વાતમાં લોહસુબકના પુણી ‘ જનાવરોની ન્યાતનો ઝગો -એમાં જુદા જુદા જનાવરો વચ્ચે ભેદ ‘બગ્ય ભગે -એ વાતમાં આખા સરીસૃપી રચના, પાનીનાજાણાનો સધ -એમ અનેક વસ્તુઓ સમજાવવામાં આવે છે આ પ્રયાસ પહેલો છે જે જોતા લેખકનો હેતુ સફળ થયો છે એમ કહી શકાય

તા એ બે બાબત જાણવી જોઇએ સાધારણ રીતે વાર્તાના રૂપમાં મધુ કહેવામાં આવ્યુ છે પણ “સીનેમેટોગ્રામ” એ લેખમાં લેખક પોતેજ આખા વિષયનું વિવેચન કરે છે-તે શોગ્ય નથી કેટલેક સ્થળે વાર્તાને ધૂનીન આકર્ષક બતાવવાના લેખમાં લેખકે કઇક અનુચિત વસ્તુઓ દાખલ કરી છે દાખલા તરીકે ‘વશીકરણ વિદ્યાનુ રહસ્ય’ એ વાતમાં મ્હોટા અક્ષરે જાણવવામાં આવે છે કે “ મનેડી ભરમ ને મણસ પર છાટવામાં આવે તે માણસના ચિત્તમાં ઝાટનાર માણસનું નામ સદા મટે ઝોગી રહે છે જયર આ ચમત્કાર કરનાર બાવો તેા ક્ષત લોગની ભુષા ઉપર લોહસુબકની અસર જિયે જ વ્યાખ્યાન કરે છે આ વિષય મટે ‘વશીકરણ’ એ રાજ અનુચિત તેમજ ધવો ભ્રમજનક છે એમ અમને લાગે છે જનાવરોના લેહની વાર્તામાં એક ભતિવા જુા જુદા જનાવરો-દાખલા તરીકે સિહ, વાઝ અને ધિવાડી-એ વચ્ચે ભે કરવામાં આવ્યા છે પાુ બાગકની દ્રષ્ટિ બે અતિગથ અટપગે નકરો વાર્તાની છેવટે આપવામાં આવ્યા છે જેમાં તેા એક વર્ગ નીચેન આવા પ્રાણીને મૂજને લેખક સતોાર પામ્યા છે બીજ આરુતિ પ્રકટ કરતી વખતે અજ્ઞાત ન્યાન આપવા અને સૂચવોએ છીએ

એક દર પુસ્તક પશુ જ રસદાયક અને સરળ છે અને તે વાચવા દરેક સામાન્ય જનને અને વિનંતિ કરીએ છીએ

અર્ધસાપ્તિક સિદ્ધાંતો ભાગ ૧ લો લેખક શ્રી જોશીસનદાસ બારબાયા પૃષ્ઠ ૧૨૫

એક મિત્રની સૂચનાથી લેખક હિંદી વેપારી જોગજના માસિકમાં અર્ધસાપ્તિક વિરે પ્રકા લેખો લખ્યા હતા તે દોગ મુબારા વધારા સાથે પુસ્તકના આકારમાં હવે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે લેખક ખરે જ કહે છે કે આ વિષય ઉપર ખુબ પુસ્તકો છે (૧) શ્રી બા અબાલા સારવાલે કરેલા મીનના

અર્થશાસ્ત્રનું ભાષાંતર, (૨) મી.પી.કે. ફેસટેના પુસ્તક ઉપરથી મી. ચીમનલાલ હ. સેનુલવાડે લખેલું પુસ્તક, અને (૩) રમેશ દત્તા પુસ્તક ઉપરથી મી. હતમલાલ ત્રિવેદીએ લખેલો “શ્રીકૃષ્ણ હિન્દુસ્થાનનો આર્થિક ઇતિહાસ.” નવું પુસ્તક જે કે આવા મહોદ્ધા પાયા ઉપર લખવામાં આવ્યું નથી તો પણ થોડા વિસ્તારમાં આ વિષયનાં કેટલાક મૂળ સિદ્ધાંતોની સારી અને સારી સમજૂતી આપી છે.

પુસ્તકની શરૂઆતમાં અતુકમણિકા આપવામાં આવી નથી તે અમને એક ન્યૂનતા લાગે છે. યોગ્ય અવસરે તે મુકવામાં આવશે એમ આશા છે.

અદ્ભુત આગમોટ (વૈજ્ઞાનિક નવલકથા) અનુવાદક રા. જયન્ત. પ્રકાશક, હિરાબાઈ દાદાભાઈ દેસાઈ પૃષ્ઠ ૨૪૩ કીમત રૂ ૧)

“સમદ્રમાં પાણી નીચે ૧૫,૦૦૦ ફોસનું પર્યંતલું”—એ નામની રા. મહાદેવ વ્યંકટેશ લેલેએ લખેલી વાર્તાનો આ અનુવાદ છે. સમુદ્ર જલના અગાધ લંડાણમાં જે સૃષ્ટિ હયાત છે, તેનું વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી સારું બ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. વિજ્ઞાનના વિષયમાં જે વધુ રસ ચેતરફ લેવામાં આવે છે તેનું આ પુસ્તક એક વધુ દૃષ્ટાંત છે.

નાંધ.

ઇંગ્લંડ અને હિન્દ વચ્ચે સંદેશ વ્યવહાર.

હિન્દ અને ઇંગ્લંડ નિકટ રાજકીય સંબંધથી જોડાયેલાં હોવાથી એકને બીજાના બનાવો અને જાહેર મત વિષે સત્વર માહિતી મળે એ હુમેશાં જરૂરનું છે. ઇંગ્લંડ ઉપર આપણે અનેક રીતે પરાધીન હોવાથી, ત્યાં નીમાતાં કમીશન અને પસાર થતા કાયદા, સંસ્થાનો તેમજ પરરાજ્યો સાથે તેનો રાજકીય તથા આર્થિક સંબંધ, હિન્દ વિષે તેની ભાવનાઓ અને વૃત્તિઓ એ બધું સત્વર જાણવાની આપણને ઘણીજ જરૂર પડે છે. તેમ બીજી પાસથી જે મહાન દેશના મુશ્કેલી અને સુલેહ શાંતિને માટે બહાઈટ હાલની સરકાર હુમેશાં જવાબદાર છે તેણે જેમ હિન્દમાં ક્ષણે ક્ષણે બનતા સારા નરસા બનાવેા જાણવાની જરૂર છે, તેમ હિન્દની સંસ્થાઓ અને પત્રોદ્ધાર પ્રકટ થતા જાહેર મતના નિકટ પરિચયમાં રહેવું જોઈએ. આ જરૂરીયાત હાલના અણીના વખતમાં ઘણીજ વધી જાય છે કારણ કે વિશ્વહિ હિન્દને ઘીટનના ને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ગાઢ સંબંધમાં આણ્યું છે અને બન્ને એક બીજા ઉપર વધારે અધીન બન્યાં છે.

આ સંદેશ તારથી મોકલવાનું કામ હાલ રૂટરની એજન્સી કરે છે અને તેને માટે વર્તમાનપત્રો તરફથી મળતા પૈસા ઉપરાંત હિન્દી સરકારની ત્રીજીરીમાંથી તેને ખાસ નાણાં મળે છે. આથી દયા કે સમભાવથી નહિ તો કેવળ નિમકહલાલીની ખાતર રૂટરે પોતાનું કામ યોગ્ય રીતે કરવું જોઈએ. અને છતાં જ્યારે ઇંગ્લંડ અને ઇથે

જેના હિતની જ્ઞાનામાં જ્ઞાની જાણત તે તારથી જન્ને દેશોને જણાવે છે ત્યારે હિન્દના ઉપયોગ અને ઉત્પત્તિની મહોટામાં મહોટી જાણનોની હેલે હાથરોવાર ઉપેક્ષા કરી છે. આ ઉપેક્ષાના ઓછામાં ઓછા ત્રણ દાખલા ગયા ગાસમાં જાન્યા છે, જે રૂટરની હુદ્ર નિમકહલાકીનું અને તેથી આપણને થતા ગંભીર નુકશાન તીવ જાન કરાવે છે. આ અંધધર્મમાં કેવળ લાગણીને વશ ન થતા આપણી ખરી ફરજ આપણે નીહાળવી જોઈએ, અને તે જોઈ છે કે હિન્દવાતોના કાણુની એક તારનો એજન્સીએ આપણા ખાસ હિતના સંદેશા જન્ને દેશના આપવા જોઈએ આવી એજન્સીને હિન્દની સરકાર કંઈ ઘણી મદદ નહિ આપે અને અહીંના તેમ જ ઇંગ્લંડનાં સંકુચિત દૃષ્ટિવાળા ધર્મજ પત્રો પણ હેના તાર નહિ લે. પરિણામે હેના નિર્વાક માટે અહિંનાં કિન્હી પત્રો અને ઇંગ્લંડનાં જુજ ઉદાર પત્રો ઉપર જ આધાર રાખવો જોઈશે અને આ રીતે હેનો અર્થ ન નબી શકે એ પણ ચોક્કસ જ છે. આપણી પ્રતિ સ્વાર્થત્યાગથી—અથવા ઉચ્ચ સ્વાર્થ દૃષ્ટિથી આ એજન્સીને પૈસાની મહોટી રકમ આપે તો જ તે સફળ થાય જેમ ઇંગ્લંડમાં હિન્દના લાભમાં અલાવવામાં આવતા “ઈન્ડીયા” પત્ર અને બ્રિટિશ ટ્રેડિંગ કમિટિનો અર્થ આપણો દેશ આપે છે હેવી જ રીતે આવી એજન્સીની પણ મહાન અગત્ય સમજીને હેને નીલાવવાને આપણે તૈયાર થવું જોઈએ જાકી, ત્યાં સુધી તો જંગાળમાં થતા કોઈ પોલીસના યુનના લાંબા તાર વીલાયત પહોચશે ત્યારે હિન્દના સમગ્ર રાજતંત્રને લગતા મહત્ત્વના ખીલની કલમે માટે આપણે અઠવાડીયાં સુધી ધીરજથી વાટ જોવી પડશે.

ફ્રાન્સોલીડમન એમેન્ડમેન્ટ ખીલમાં સુધારા.

આપણા તરફ રૂટરની બેરકારીનો દાખલો રૂટરનાજ એક તારે આપણને સૂચવ્યો છે. આ શરે દોઢ અઠવાડીયાં ઉપર તારથી જણાવવામાં આવ્યું કે એમેન્ડમેન્ટ ખીલ વિષે જે સુધારા આમની સભાએ પસાર કર્યા હતા હેને અગીદાની સભાએ સ મતિ આપી છે. આ સુધારા કયા ?—જે વિષે રૂટરે આપણને કેવળ અંધકારમાં રાખ્યા છે, આ ખીલ જ્યારે ઇંગ્લંડમાં પહોર પાડવામાં આવ્યું ત્યારે ન હિન્દી સરકારે તે પ્રકટ કર્યું કે ન રૂટરે હેની મુખ્ય કલેજોની આપણને તારથી ખબર આપી કેટલીક કલમે સ્ક્રામે જે ઉંડા વિશેષ હિન્દમાં ઉત્પત્ત થયો હતો તે વિષે પણ ઓછામાં ઓછા ખગર ઇંગ્લંડને આપી, જુના ખીલમાં જોઈન્ટ કમીટીની સૂચનાનુસાર અગીદાની સભાએ જે સુધારા કર્યા હેની પણ આપણને અપૂર્ણ માહિતી આપી અને આમની સભાએ જે સુધારા કર્યા હેની તો આપણને ખગર જ ન આપી. અને જે રૂટરે પદ્ધતિસર આપણને મહાત્મની જાણતામાં અજ્ઞાન રાખવાને હલકો નિશ્ચય કર્યો હોય તો શું હિન્દી વેજરની ફરજ નથી કે હેમણે પોતાના લગાડના તારની અંદર કંઈ આવી હંપીકતનો સમાવેશ કરવો ? જે આમ ન થાય તો તોડે સ્વાભાવિક રીતે અનુમાન કરે કે રૂટરનો સાથે સરકાર પણ આવી જાણતામાં આપણને નિદેશપણે અજ્ઞાન રાખવા છુટી છે.

હિન્દનો વેગલરી ચળવળથી અગીદાની સભાએ આ ખીલમાં જે સુધારા કર્યો છે, હેની નોંધ લેવી ઘટે છે. જે કલમે સ્ક્રામે વધારેમાં વધારે પે કાર કરવામાં આવ્યો.

હતો (૧) હિન્દી વજીર—અર્થાત્ હિન્દી સરકાર—રહામે દાવો કરવાના હકને આપેલા કરવાની પરવાનગી હિન્દી સરકારને આપવા વિષે; અને (૨) વેપારી કેામના માણસો ઉપરથી સરકારી નોકરી થોડા વખત માટે લઈ શકે તે માટે નોકરી દરમ્યાન હોમને વેપારમાં પેતાનો સ્વાર્થ રાખવા દેવા વિષે આમાની પહેલી કલમ રહામે અપણી ચળવળમાં તેા અહીં આના ઈંગ્રેજ પણ લગ્યા હતા અહીંયાની ઈંગ્રેજ વેપારી ચેમ્બરોએ હોમની રહામે સખત વાંધો ઉઠાવ્યો હતો એટલુંજ નહિ પણ લંડનની ચેમ્બરે પણ હોમો કરાવ પસાર કર્યો હતો તેમજ હિન્દી વજીર ઉપર એક “ટેમ્પ્લેશન” પણ મોકલ્યું હતું. જે વિચિત્ર જકકીપણુ મી. ચેમ્બરલેનમાં આપણને હવે જણાવા માંડ્યું છે હોમી અસર નીચે હોમણે એ કલમમાં કંઈ પણ ફેરફાર કરવાની ના કહી. સદ્-લાગ્યે અમીરોની સલા અને હોમણે નીમિત્તી કમીટી તેટલાં જકકો ન હતાં અને પરિણામે આ અનિષ્ટ કલમો રદ થઈ છે. દેશી રાજ્યો અને હોમની પ્રજાને બ્રિટિશ સરહદમાં કોઈ પણ નોકરી આપવા વિષે જે કલમ હતી તેમાં પણ એટલો સુધારો કરવામાં આવ્યો છે કે દીવાની નહિ પણ લગ્ગરી નોકરી જ આપી શકાય—અને આ સુધારાની ખગર પણ રૂઝર આપણને આપી ન હતી. આમ ખીલમાંથી એકંદર, ગંધી અનિષ્ટ કલમો દુર થઈ છે અને આપણે આશા રાખીશું કે આમની સલાએ પસાર કરેલા સુધારા પણ આવાજ ઉઠાર હશે.

મી ચેમ્બરલેનનું અજ્ઞાન.

ન્યુ ઇન્ડિયાની જામીનગીરી લેવા વિષે જે સલાહ આમની સલામા મી. ચેમ્બરલેનને પૂછવામાં આવ્યો હતો હોમો હોમો જવાબોએ આખા હિન્દમાં કોઈ અને આશ્ચર્યની લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરી છે. પ્રથમ તે તેઓ જણાવે છે કે આ હુકમ મદ્રાસની સરકારે વડી સરકારની રબથી પસાર કર્યો હતો અને એ તેા આપણે પહેલેથીજ ધારતા હતા; પરંતુ જવાબનું ખામ તાત્પર્ય એ છે કે એ હુકમ મી ચેમ્બરલેનના જાણવામાં આવ્યા પછી તેઓ હોમાં કંઈ પણ ફેરફાર કરવાને તૈયાર નથી એટલુંજ નહિ પણ હોમો જવાબ કરવામાં બહાદુરી જતાવશે. આ પણ કંઈ અજાણ્યગીરીથી જાણત નથી કારણ કે વડીસરકારનાં ખરાખર ખરાખર પગલાનું અમર્થન જ કરવાની ટેવ ઉઠારમાં ઉઠાર વજીરોને પણ પડી ગઈ છે—લોર્ડ મોર્લીએ હોમુ લાગ્ય દૃષ્ટાંત થોડાજ વર્ષો ઉપર પુરૂં પાડ્યું હતું. તેમ મી. ચેમ્બરલેને પણ અજ્ઞાનક રીતે હિન્દી વજીરનું પદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી કંઈ પણ ઉદારતા દર્શાવવા તરફ વલણ નથી છતાં મુશી.

સંબંધમાં આણ્યું છે એ વધારે આશ્ચર્યની ખીના એ છે કે વધારાના પ્રથમ આ સદેશ તારથી મોકલણાવ્યું છે કે મદ્રાસની સરકારના પગલા રહામે જ્યાં માટે વર્તમાનપત્રો તરફથી મળાર કર્યો છે કે નહિ તે વિષે હોમને કંઈજ ખગર નથી. જ્યાં ખાસ નાણાં મળે છે. આથી દૃઢ. રહામે તેમજ આખા પ્રેસ એકત્રી રહામે અનેક અકવા-રૂટરે પોતાનું ઠામ થોડ્ય રીતે કરણ્યો અને હિન્દના એક છેડાથી ખીજા છેડા સુધી રાજ-

ક્રીય સરેલાઓએ અને જંગી સલાઓએ વેગભરી ચળવળ કરી; છતાં આપણા જવાબદાર વજરને તે વિષે કંઈ જ ખબર નથી! ખરેખર, અહીં આની સરકારના આ હુકમ વિષે કંઈ પણ ખબર મેળવવાનો અવકાશ મી ચેમ્બરલેનને મળ્યો એ માટે આપણે ભાગ્યશાળી છીએ. પણ ત્હેમને ખબર છે કે ગયા ડીસેમ્બર માસની આખરે હિન્દનાં બધાં વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિરૂપ, “ પ્રેસ એસોસિએશન ઓફ ઇન્ડિયા ” નામની એક સરથા સ્થપાઈ છે, જેણે એક જંગી સભા બોલાવીને પ્રેસ એક્ટ રદ કરવાને અરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી છે અને જેણે એ સંબંધમાં લોર્ડ ચેમ્બર્ડ સાથે મસલન કરવાને એક ડેપ્યુટેશન મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો છે? વધારામાં ત્હેમને ખબર પડી છે કે નામદાર વાઇસરોયે તે ડેપ્યુટેશનને મળવાનું કબુલ પણ કર્યું છે અને ત્હેને માટે હવે યોગ્ય તૈયારીઓ કરવામાં આવે છે? કહાય, “ ડેપ્યુટેશન ” સીમલે જધને પાછું આવશે ત્યારે પણ મી. ચેમ્બરલેનને તે વિષે કંઈ ખબર પડશે નહિ!

આમાં પણ રૂટરનો વાક-ગુન્હો ઘણો ગભીર છે. સરકારના અવા અગત્યના હુકમ વિષે હિન્દી પત્રો અને આગેવાનો શું કહે છે ત્હેની તાર મારફત જરા પણ ખબર ઇંગ્લંડમાં આપવામાં ન આવે તો રૂટરને હિન્દી સરકાર તરફથી એક પૈસો મળવો જોઈએ નહિ. પરંતુ આમની સલામાં આ સવાલ કંઈ એક બે અડવાડીઆમાં નહિ પણ કેટલાક મહિના પછી પૂછવામાં આવ્યો હતો, તે દરમ્યાન બધા હિન્દના પત્રો ઇંગ્લંડ પહોંચી શકે અને હિન્દ વિષે બધી માહિતી સર્વે ઉત્સુક જનોને આપી શકે. હવે જો રૂટર કે હિન્દી સરકાર તારથી બધી ખબર હિન્દી વજરને ન આવે તો તેઓ આ પત્રો તરફ નજર કરવાને બંધાયેલા છે—તે વાત્યા શિવાય હિન્દ તરફ તેઓ પોતાની ફરજ બજાવી શકે જ નહિ. બધા પત્રો વાચવાનો ત્હેમને પોતાને અવકાશ ન હોય તો તેઓ અહીંયાની સરકારની માફક થોડા માણસોને, કામે લગાડી શકે કે જેઓ હિન્દી પત્રોમાં વાચવા જેવા ફકરા ત્હેમના ધ્યાન ઉપર લાવે. મી. ચેમ્બરલેન, આવી મોટી બાબતોમાં આશ્ચર્યકાંઠ અસાન બતાવે તે જ્ઞેતા આવા થોડા માણસોને રોકવાનો ખર્ચ હિન્દની પ્રાન્ત ઘણી ખુશીથી માથે ચડાવશે એમ અમે ધારીએ છીએ.

મુંબાઈની સરકારે મીસીસ એની બેસન્ટ રહામે બહિષ્કારનો જે હુકમ પ્રકાર પાડ્યો છે તે વિષે પણ સદ્ગભાગ્યે આમની સલામાં સવાલ પૂછવામાં આવ્યો હતો અને ત્હેનો જવાબ પણ તેજ ઢળનો હોવાથી ત્હેને લગભગ સર્વાથે ઉપરની ટીકાભ્રાગુ પડે છે.

પબ્લીક સર્વિસ કમીશનનો રીપોર્ટ.

હિન્દી સરકારે આપણને ત્રીમસાથી જણાવ્યું છે કે પબ્લીક સર્વિસ કમીશનને રીપોર્ટ થોડા વખતમાં ઇંગ્લંડમાં તેમજ હિન્દમાં એક જ વખતે પ્રકટ કરવામાં આવશે, તેમજ હિન્દીઓને લાભદાયક થાય એવી થોડી લલામણોને તરતજ અમ

લમાં મુકવાને એકદમ જોઈતા કોયડા પસાર કરવામાં આવશે. મુલેહ થયા પછી જ આ રીપોર્ટ જાહેર પાડવાનો નિશ્ચય લડાઈનો શરૂઆતમાં કરવામાં આવ્યો હતો એમ સ્વીકારવામાં આવે છે; પરંતુ એ નિશ્ચય ફેરવીને હવે રીપોર્ટ જાહેર પાડવાનો કારણ તરીકે જણાવવામાં આવે છે કે લડાઈ ધાર્મી કરતાં વધારે લાંબા વખત સુધી ચાલવાનો સંભવ છે અને તે દરમિયાન હિન્દીવાનોને લેખમાં રહેલી ભલામણોનો લાભ મળે એ ખાસ કરીને જરૂર છે—જે કે રીપોર્ટ વિષે ઘણી તીવ્ર ચર્ચા થશે એમ તો સરકાર પણ સમજે છે.

એક જાણત વિષે આપણે તરતજ સ્પષ્ટ થવું જોઈએ. લડાઈ જે સંયોગોમાં શરૂ થઈ તે કોઈ પણ દૃષ્ટિથી જ્ઞાના સુતા ન હતો—જે સિદ્ધાન્તો માટે લડાઈ જાગી તે મહાન હતો અને જે ક્ષેત્ર ઉપર તે વીજળીની ત્વરાથી પ્રસરી તે ઘણું વિશાળ હતું. પહેલાની માફક હજારો નહિ પણ લાખો સૈનિકો લડાઈમાં અનેક રણક્ષેત્ર ઉપર જ પલાયા હતા અને લડાઈ ઠંધ જાંદુકથી નહિ પણ જંગી તોપો અને હોવીઝરો, એરોપ્લેન અને સંગમરીનથી લડવાની હતી. આ સંયોગોમાં કોઈએ લાગ્યે જ આશા રાખી હશે કે લડાઈનો વહેલો અંત આવશે. ખરી હકીકત એ છે કે લૉર્ડ કીચનરે પોતે જ ઍંગ્લીશોની સલામાં જણાવ્યું હતું કે ત્રણ વર્ષ કે વધારે વખત લડાઈ ચાલશે. અર્થાત્ લડાઈની મુદત પહેલાની ધારણા જુદી હતી અને તે એકાએક ફરી ગઈ છે એમ માનવું મુશ્કેલ છે.

ખરૂં જોતાં લડાઈ કેટલો વખત ચાલશે એ સાથે આ પ્રશ્નને ઘણો નિકટ સંબંધ નથી. લડાઈ દરમિયાન આવો રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થતાં ઘણી ગરમાગરમ ચર્ચા થાય એ વાત સરકારે ધ્યાનમાં લીધી હતી, અને તેથીજ સરકારે તે પ્રકટ ન કરવાનો ડકાવણુ ભરેલો નિશ્ચય કર્યો હતો. સરકાર તેમજ પ્રજા ગળને ઇચ્છે છે લડાઈ પૂરી થતાં પહેલાં ઠંધ પણ જનતાવ ન જાનવો જોઈએ કે જે પ્રજામાં તીવ્ર અસંતોષ ઉપજાવે. છતાં પણ જો સરકાર જાણી જોઈને આવો વિવાદાસ્ત રીપોર્ટ જાહેર પાડે તો પ્રજા લેની ચર્ચા કરવા જાંધાએલી જ છે—તેમ ન કરે તો લેનો સંતોષથી સ્વીકાર થયો છે એમ સમજવામાં આવે. રીપોર્ટની ભલામણોને અમલમાં મૂકવાને તરતજ પગલાં લેવામાં આવનાર છે એમ જણવામાં હોવાથી તો ખાસ આગ્રહથી ચર્ચામાં ઉતરવું પડે, કારણ કે આપણે જાંદીએ છીએ કે એક વખત આવા કોયડા પસાર કર્યા પછી લેખમાં લખ્યા વખત સુધી કંઈ પણ સુધારા કરવાને આપણી સરકાર તૈયાર હોતી નથી.

પરંતુ લડાઈ દરમિયાન ચર્ચા ઉત્પન્ન થવાની પણ જાણત અમને પ્રમાણમાં જોણુ લાગે છે. હિન્દીવાનો હજી કાયદેસર લડતમાં યુરોપના દેશો જેટલા પ્રવીણ થયા નથી અને પહેલાના કરતાં જરા વધારે જુસ્સાહાર હિલચાલ કરવામાં આવે તો પણ રાજ્યની નિયમિત વ્યવસ્થામાં કે લડાઈને અંગે કરવાની સેવામાં કંઈ પણ અંતરાય આવવાનો સંભવ નથી. રીપોર્ટ પ્રકટ કરવા સ્થાને તેમજ લેખોની એક પણ ભલામણનો હાલ અગલ કરવા સ્થાને આપણો મજબૂતમાં મજબૂતમાં

વાંધા એ છે કે જે કમીશનને લગતું શરૂ થતા પહેલાં હિન્દમા અમલદારોને તેમજ પ્રવાસીય આગેવાનોની બુલાની લીધી અને જેણે પોતાના નિબંધો પણ મુખ્યત્વે કરીને સુલેહના શાન્ત વાતાવરણમાં ઘડ્યા હોનો રીપોર્ટ હવે લગભગ નકમો જ ગણવો જોઈએ અને તેની સૂચનાઓનો અવગણના જ થવી જોઈએ સ્વા-સાચની દૃષ્ટિથી “પબ્લીક સર્વિસ” અર્થાત્ બાકી ખાતામાં હોય તે નોકરીઓનો પ્રશ્ન, ધાનસભાના વિકાસથી જ ખીજે નબરે મહત્વનો છે અને લગતું પહેલાં પણ આ સમયમાં આપણી માગણીઓ એટલી મોટી હતી કે તે આ કમીશનના રીપોર્ટથી અક્ષય ન થાય એમ માનવાને કારણ છે પણ બ્રિટીશ પ્રધાનોએ અને હિન્દી અમલદારોએ, પ્રજાના આગેવાનોએ તેમજ પ્રતિનિધિરૂપ પત્રોએ વારંવાર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે આ લગતું આખી દુનીયાના તેમજ હિન્દના સંયોગો અને વિચારોમાં ગાંઠાયુત ફેરફાર કર્યો છે ઈંગ્લંડ અને હિન્દ એવા ગાંઠ મહત્વાસમાં હવે આવ્યા છે કે જેવા પહેલાં કંઈ પણ આવ્યા ન હતા, તેમજ પરસ્પરની એવી એળખ મેળવી છે કે જેવી લગતું પહેલાં કેવળ અશક્ય જ હતી આથી હિન્દના વિચારો અને લાગણીઓમાં, માગણીઓ તેમજ અહેસાસોમાં ઘણો અસાધારણ વિગતસ ધાય એ સવભાવિક છે. લગતું શરૂ થયા પછી જેમ હિન્દે બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય તરફ પોતાની દૃઢ ભક્તિ દર્શાવી છે તેમ ખીજી પાત્ર તેણે સામ્રાજ્યમાં વધારે હોય પડવી મેળવવાનો વિચાર પણ દૃઢ રીતે કેળવ્યો છે સ્વરાજ્યનો મોટો હિસ્સો મેળવવાની ભાવના આપણા શાળામાં શાળા આગેવાનોએ રચીકરી છે અને આવી કે જે સ્વરાજ્યની એક આગળ પડતી યોજના રજુ કરશે એવી આશા છે આમ લગતું ધનાઢ્યુત વર્ગે આપણા વિચારોમાં લગભગ એક જ માનના નેટનો ફેરફાર કર્યો છે તે વખતે લગતું પહેલાં ઘડેલા રીપોર્ટથી આપણને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કંઈક અપમાનકારક છે—કંઈક હાસ્યજનક છે

હિન્દીવાનો ચાલે સ્વરાજ્યની અગ્રવણ ચલાવે છે, પણ તે હાલને માટે નહિ પણ લગતું પછીના સમયને માટે જ જેમણે આ અગ્રવણમાં વધારેમાં વધારે ઉત્સાહથી ઝંપલાવ્યું છે તેઓ પણ અગ્ર રીતે જણાવશે કે સરકાર પાસે હાલ તુરં મુજારાની કંઈ પણ દરખાસ્તની તેઓ આશા રાખના નથી એટલું જ નહિ પણ એવી કંઈ પણ દરખાસ્ત પ્રકટ કરવા રહામે તેઓ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવશે આ વિચાર સરળી તેટલા જ જોઈ કમીશનના આ રીપોર્ટને લાગુ પડે છે હિન્દીવાનો માટે હોયપડવીઓ મેળવવાને આપણે જેટલા આતુર છીએ તેટલું જ આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે તે સમયે કમીશનની કે સરકારની એકસ દરખાસ્ત હાલ પ્રકટ કરવામાં ન આવે હાલની આપણી આશાના ધોરણે આ દરખાસ્તો અતિશય અસંતોષકારક લાગે એટલું જ નહિ પણ તે આપણા ભવિષ્યના માર્ગમાં વધે સુની અતરાય રૂપે નહે—વિશેષ કરીને જેટલા માટે કે રીપોર્ટનો કેટલીક ભક્ષમણે તરત જ અમલમાં મૂકવામાં આવનાર કે સરકારના નિર્દેશની એવી ધાતી હોવી થઈ છે કે લગતું દરમ્યાન આપણને થોડું નેક આપી આપણી મોટી આશાઓને કાપવાનો આશય ગળવામાં આવ્યો છે આથી

અમે અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છીએ છીએ કે આ રીપોર્ટ હમણા જહાર પાડવામાં ન આવે અને આ વધારે જરૂરનું છે કે—તેની કોઈ ભલામણનો અમલ કરવામાં તો ન જ આવે.

કૉંગ્રેસનું પ્રમુખપદ.

લખનોમાં ભરવાની કૉંગ્રેસના પ્રમુખપદ વિષે ધારવા કરતાં વધારે ચર્ચા થઇ છે અને આર પ્રમુખને બુદ્ધી બુદ્ધી પ્રાતિક કૉંગ્રેસ કમીટી તરફથી ચુંટવામાં આવ્યા છે. મુંબઈ, બંગાળ, પંજાબ, બીસાર અને બ્રહ્મદેશની કમીટીએ આ. મી. અગિયારણ મહુમદારને પસંદ કર્યા છે; સંયુક્ત પ્રાંત અને બીહારની કમીટીએ મીસીસ એની બેસન્ટને પસંદ કર્યા છે; અને મદ્રાસની તથા મધ્યપ્રાંતની કમીટીએ ખતુકમે મી. ગોવિંદ રાઘવ આયર અને મી વિજય રાઘવ આચારીયરને પસંદ કર્યા છે. આમ મી. મહુમદારને વધુ મત મળે છે; પરંતુ અમે જણાવવાને હીલગીર છીએ કે સ્વાગત મંડળે ૬૫ વિરુદ્ધ ૩૮ મતે આ મતને નામંજુર કર્યો છે અને તેથી કૉંગ્રેસના બધારણ પ્રમાણે પ્રમુખની છેલ્લી પસંદગીનું કામ ઔલ-હન્ડીયા કૉંગ્રેસ કમીટીને સોંપવામાં આવ્યું છે. આવી લાગણી દર્શાવવામાં અમે બીજા ત્રણ જણની દેશસેવાની કે પ્રમુખ થવાની શક્તિની અવગણના કરતા નથી; પરંતુ તે સાથે અમારો દૃઢ અભિપ્રાય એ છે કે આ ત્રણ પૈકી કોઇ હાલના સંયોગમાં પ્રમુખ થાય એ શુકન નથી. પ્રથમ તો મી. આચારીયરની યોગ્યતા ઉપર ભાગ્યેજ કંઈ કહી શકાય એમ છે. તેઓ લગભગ શરૂઆતથી કૉંગ્રેસમાં જોડાયા હતા અને તેમણે મદ્રાસની તથા વડી ધારાસભામાં પ્રજાના હિતનું રક્ષણ કરવામાં ઘણી મહાની બતાવી છે એ આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ મી. નટસેને “હિન્દુ”માં “પ્રકટ કરેલાં પત્રમાં જણાવ્યા મુજબ ખાસ કરીને ૧૯૦૭ પછી કૉંગ્રેસ તરફ તેમની વૃત્તિ શરૂઆતમાં વિરોધની અને પછી તરસ્થતાની થઇ છે. જે ગૃહસ્થે ૧૯૦૭ માં કૉંગ્રેસથી છુટા પડી, ૧૯૦૮માં મદ્રાસમાં કૉંગ્રેસ ભરવાના મહુમદ દેશભક્ત વી. કૃષ્ણસ્વામી આયરના પ્રયત્નોમાં બને તેટલા અંતરાય નાંખ્યા હતા અને લગભગ ૧૯૧૪ સુધી ખુલ્લો વિરોધ દર્શાવ્યા પછી છેલ્લી બે કૉંગ્રેસમાં પણ જેમણે કંઈ ભાગ લીધો નથી, તેમને લખનોમાં કૉંગ્રેસના પ્રમુખપદ માટે વધારેમાં વધારે થોડા યોગ્ય ન જ ગણી શકાય. ઉપરાંત પ્રેસ એક્ટ અને બીજા વિષયોના સંબંધમાં જે હીલચાલ મદ્રાસ શહેર અને પ્રાંતમાં થઇ છે તેમાં પણ તેમણે કંઈ ભાગ લીધો નથી. આથી સરકારની હાલની રાજનીતિ વિષે કે સ્વરાજ્યના માગણી તથા યોજનાઓ વિષે તેમનો કેવો મત છે એ જાણવા આપણે કોઈ અસમર્થ છીએ. આમ જેઓ લગભગ દશ વર્ષથી કૉંગ્રેસથી બુદ્ધા રહી તે સંસ્થાનુ ચોક્કસ અપમાન કરે અને પછી રાજકીય પ્રશ્નો વિષે સંપૂર્ણ મૌન ધારણ કરે તેમને—બીજા ગમે તેટલી સેવાઓ છતાં—આપણે પ્રમુખ તરીકે કેમ નીમી શકીએ?

મી. ગોવિંદ રાઘવ આયર વિષે બહુ કહેવાની જરૂર નથી. તેઓ શરૂઆતથી આજ પર્યંત કૉંગ્રેસના આરૂઢ ભક્ત છે અને ખાસ કરીને છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષમાં તેમણે મદ્રા-

સની જાહેર ચળવળોમાં ઘણા આગળ પડેલા લાગ લીધો છે. પરંતુ તેઓ હજી આખા હિન્દમાં જોઈએ તેટલા પ્રસિદ્ધ થયા નથી અને આખું હિન્દ જોમને પૂરેપૂરું જોળાવતું ન હોય તેમને પ્રમુખ નોમવા એ ઠિક નથી. આમ આ જે ગૃહસ્થોને જાણ્યો મૂકતાં મીસીસ એની યેસન્ટ જ આપણું જાસ ધ્યાન આકર્ષે છે અને આ પદ માટે ઘણી રીતે તેમના હક મેળાઈ છે જો કે હિન્દની રાજકીય ચળવળમાં તેમણે જે વર્ષથી જ લોગ લેવા માંડ્યો છે. પરંતુ તે થોડા વખતમાં પ્રજા તરફથી સરકાર રહામે એથી વેગવાળી કાયદેસર લડત ચલાવી છે, અને રાજકીય વિકાસની એવી પ્રોત્સાહક લાવ નાઓ આપણી આગળ મૂકી છે—તેમના દૈનિક તથા અઠવાડીક પત્રોએ સમગ્ર હિન્દમાં એટલું રાજકીય જાળ જાગૃત કર્યું છે અને તેમણે હિન્દને માટે એટલો જોષા અત્મભોગ આપ્યો છે કે તેઓ રાજકીય ક્ષેત્રમાં ઘણી રીતે પ્રથમ પદ ધરાવે છે. સરકારે તેમની ચળવળો અને લખાણ ઉપર અંકુશ મુકવાની રાજનોતિ શરૂ કરી છે એટલે પ્રમુખ તરીકે તેમને નોમવામાં આવે તો સમગ્ર હિન્દી સરકારને ઠિક જવાળ આપ્યો એમ પણ કહેવાય.

પરંતુ આથી વધારે જાંલીર અને વજનદાર વિચારો અમને એવા નિર્ણય ઉપર આવવાની ફરજ પાડે છે કે આવતી કોણેસનો જાણ હેતુ મીસીસ યેસન્ટને પ્રમુખ નોમવાથી પાર પડશે નહિ. હિન્દમાં અને ખાસ કરીને ઇંગ્લંડમાં એવો મત ફેલાયો છે કે તે જાંધ જે વિચારો ફેલાવે છે તે હિન્દના જુના આગેવાનોને ગ્રાહ્ય નથી અને “હોમ રૂમ લીગ” નામની જે સરથા હમણું તેમણે સ્થાપી છે તેનાથી હિન્દના લોકો મેળાઈ લાગે દૂર રહ્યા છે. આવા સંયોગોમાં અમુક સ્થળના લોકોના જાન આગ્રહથી તે જાંધને પ્રમુખ નોમવામાં આવે અને તેઓ સ્વરાજ્ય વિષે વધારેમાં વધારે આવેશભર્યું લાવણું કરે તો પણ જો સ્થળે અને વિશેષે કરીને ઇંગ્લંડમાં તે એમજ ગણાય કે તેમણે હિન્દના નહિ પણ પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે. આથી અમને વધારેમાં વધારે જરૂરનું એ લાગે છે કે કોઈ હિન્દીવનિજ પ્રમુખપદ લેવું જોઈએ જેથી સમગ્ર હિન્દના રાજકીય પ્રતિનિધિ તરીકે તેના વિચારો અને લાગણીઓ તરફ પુરતું લક્ષ આપવામાં આવે.

જાણુ અંગિકાચરણ આખા દેશમાં જાણીતા છે. કોણેસ સ્થપાઈ ત્યારથી તેના કાર્યમાં તેમણે હુમેશાં આગળ પડેલા લાગ લીધો છે અને હવે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જ્યારે કોણેસમાં હાજર રહી શકતા ન હોય ત્યારે પણ તેમનું અન્તઃકરણ તો તેમાં પડેલાયેલું જ છે. તેમના વિચારો કંઈ અગ્રણ્ય નથી, હમણાંજ હિન્દના રાષ્ટ્રીય વિકાસ વિષે તેમણે જે પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે તે જુવાન હિન્દીવાનોનો રાજકીય ગીતા મમાન છે અને તેમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે કે હાલના સંયોગોમાં સ્વરાજ્યના મેળાઈ હિસ્સા માટે આપણે માગણી કરવી જ જોઈએ.

લખનૌની સ્વગતા કમીટીએ પ્રાંતિક કમીટીના વધુ મતને નામંજુર કરવામાં આવ્યું જ અયોગ્ય પગલું લીધું છે. ઔસ ઈન્ડીઆ કોણેસ કમીટીમાં પણ મી. મહુમદાર

તરફ પ્રબળીય બહુમતિ જણોએ એ લગભગ ચોક્કસ છે અને એ વાત સ્વગત ઠમીટના સુસ-
સલાસદો સમજતા હોવાજ નોંધ્યો. આમ છતાં હિંદના વધુ મતનો અનાદર કરવામાં
પોતાનું વિરલ વ્યક્તિત્વ દેખાડવાનો શો આશય હશે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. અમે
એટલુંજ ઇચ્છાએ છીએ કે હવે ઑલ ઇન્ડિયા કમીટી જે નિર્ણય ઉપર આપશે
તેને સ્વાગત ઠમીટના સર્વ સલાસદો તરફથી સંપૂર્ણ માન આપવામાં આવશે અને
ઠાણેસની બેઠકમાં સંપૂર્ણ સમભાવ અને એકતા સચવાશે.

હૈદરાબાદમાં મ્યુનિસિપલ કમીશનર

ગયે વર્ષે સી ધના કમીશનરના હેવાલને આધારે મુબાઈની સરકારે હૈદરાબાદની
મ્યુનિસિપાલીટીને એવી ધમકી આપી હતી કે કા તો ઘર ઉપર વેરા નાંખો અને
મ્યુનિસિપલ કમીશનરની નીમણુકને મંજૂર કરો કે કાંતો તહાસા મરજુપત ઉપર સહી
કરી થોડા વખત માટે સરકારને બધું કામ સોંપી દો. આ જોહુકમી માટે પહેલાં તો
મ્યુનિસિપાલીટીની નાણા સખ ધી ગેરવ્યવસ્થા તરફ લક્ષ દોરવામાં આપ્યું હતું અને
પછીના હુકમમાં તે વાતને વિસારી નાંખી સલાસદોની પક્ષપાત કરવાની વૃત્તિ ઉપર
જ બધે ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. ગમે તે બહાનાથી પણ જ્યારે આવી ધમકી
મ્યુનિસિપાલીટીના સલાસદોને મળી ત્યારે તેમણે દેશસેવાની ખરી લાગણીથી, લોકો
ઉપર વધારે કર નાંખવાને બદલે ગહુનામું આપ્યું અને સરકારને બધી વ્યવસ્થા
સોંપી દીધી.

આટલીથી જ હૈદરાબાદની પ્રજાનું દુઃખ અટક્યું હોત તો ઠીક હતું. પણ હમણાજ
આપણા બહુવામાં આવ્યું છે કે મ્યુનિસિપાલીટીનું કાર્ય પોતાને હસ્તક કર્યા પછી
સરકારે વધારે ને વધારે ગેરવ્યાજબી પગલા લીધાં છે. પ્રથમ તો આખી કાર્યવ્યવસ્થા
ચાર અમલદારો અને ચાર ખાનગી ગૃહસ્થોના મહજને સોંપવામાં આવી છે. આ બિન-
અમલદારી સંજ્ઞાને આવા કાર્યમાં કંઈજ અનુભવ નથી તેમ સાર્વજનિક જીરુસા માટે
પણ તેઓ પંક્તિએલા નથી, તેથી તેઓ આતું જવાબદારીભરેલું કાર્ય પહેલાના સલા-
સદો કરતા વધારે સારી રીતે ચલાવી શકે એમ ભાગ્યે જ ઠહી શકાય. પરંતુ વધારે
વજનદાર ફરીયાદ તો એ છે કે જે અપમાન અને જે બે અનર્થોમાંથી બચવાને
મ્યુનિસિપાલીટી નાણુદ કરવાને તેના સલાસદો તૈયાર થયા હતા તે બંને અનર્થો
પ્રબળે શિરે ઢળ્યા છે. એક પાસથી કર વધારવામાં આવ્યા છે અને બે કે તેની
રહામે થયેલી ચળવળને લીધે તેમાં કેટલાક ફેરફારો થયા છે, તો પણ દેખીતી રીતે
લોકોને તે ઘણા અસહ્ય લાગે છે. આમ જે પૈસા ભેગા થાય તેને વાપરવાનો માર્ગ
પણ શોધી કાઢવામાં આવ્યો છે કારણકે મોટા પગારે એક યુરોપીઅન સીવીલીયનને
મ્યુનિસિપલ કમીશનર તરીકે નિમવામાં આવ્યા છે. મ્યુનિસિપાલીટી નાણુદ કરવાથી
સરકારી અમલદારોને હાથે કાર્યવહીવટ સુધરે અને વધારે કર નાંખવાથી નાણુંની
સ્થિતિ સુધરે એમ માની લઇએ તો સરકારની પહેલાની ફરીયાદોનો અંત આવે અને

કમીશનરની જરૂર ખીલકુલ રહે નહિ; પરંતુ આપણને વધારેમાં વધારે દુઃખતો એ જોઈને થાય છે કે સરકારે આ બંને બાબતોમાં વચનભંગ કર્યો છે. સરકારે આપેલી ધમકી ઉપરથી સ્પષ્ટ હતું કે મ્યુનિસિપાલિટી નાણુદ ન કરવામાં આવે તોજ કર વધારવા પડશે અને કમીશનરની નીમણૂક કરવી પડશે. આથી તે સંસ્થાને ૨૬ કર્યા પછી પણ તે જ પગલા લેવામા સરકારે જવાબદારની ખુદ્દિથી લોકોને જે કોમતી વચન આપ્યું હતું અને જે વચનથી જ તેના સભાસદોએ સભાનામું આપ્યું હતું તેનો સ્પષ્ટ રીતે ભંગ થયો છે.

હુંદ્રાબાદની વસ્તી એક લાખ કરતાં ઓછી છે એટલે કાયદા પ્રમાણે હું લાગના સભાસદોના મતથી જ કમીશનરની નીમણૂક કરી શકાય આથી આશા છે કે બ્યારે મ્યુનિસિપાલિટીનું ફરીથી સ્થાપન થશે ત્યારે કમીશનરને ચાલુ રાખવા વિષે સ્વતંત્ર અધિકાર તે સંસ્થાનેજ મળશે.

જામીનની જાતી.

આપણને એવા શોકજનક સમાચાર મળ્યાછેકે મદ્રાસની સરકારે છેવટે ન્યુ ઇન્ડિયા છાપખાનાના રૂ. ૨૦૦૦) ના જામીન જપ્ત કર્યા છે. આવેશભર્યા પણ કાયદેસર લખાણ ઉપર આવી રીતે અકુશ મૂકવાને મદ્રાસની સરકાર પ્રેરાઈ છે એ જોઈને આપણને ખેદ થાય છે પણ આશ્ચર્ય થતું નથી. સુખ્યત્વે કરીને સ્વરાજ્યનીજ હિમાયત કરવા માટે જ જે સરકારે જામીન માગ્યા હતા તેને પહેલાંના કરતાં પણ વધારે આવેશભર્યા લખાણથી સ્વાભાવિક રીતે રીસ ચઢી હશે અને કદાચ જાતીનો હુકમ પસાર કરતાં અટલો વખત—ગમે તે દારણથી—તેને રાહ જોવી પડી તેથી ઘણો આત્મમંથન પણ વાપરવો પડ્યો હશે. અમારી ખાતરી છે કે મીસીસ બેસન્ટ એક પાત્ર પોતાના કીમતી પત્રને કોઈ પણ રીતે કાયમ રાખશે અને ધીજી પાસ સરકારના આ હુકમ સહમે હાથકોટ માં અપીલ કરશે. હાથકોટ ચુકાદો આપે ત્યાં સુધી મૌન ધારણ કરવની આપણી ફરજ છે

ઉપરનું લખાણ છપાયા પછી જાણવામાં આવ્યું છે કે મીસીસ બેસન્ટે રૂ. ૧૦,૦૦૦ જામીન આવી ફરીથી “ ન્યુ ઇન્ડિયા ” છાપખાનું ચલાવવાનાં પરવાનગી મેળવી છે તેમ જ જામીના હુકમ સહમે હાથ કોર્ટમાં અપીલ નોંધાવી છે. હરમ્યાન અદ્યારમા આવેલા મિસિસ બેસન્ટની જ માલિકીના “ વસન્ત ” છાપખાના માટે પણ રૂ. ૫૦૦૦ ના જામીન માગીને મદ્રાસની સરકારે તે બાજુ ઉપર એક વધારે લા કર્યો છે. આ જામીન પણ તેએ આપશે અને તેથી “ કોમનવેલ ” નામનું પોતાનું અઠવાડિક પત્ર કાયમ રાખશે એવી અમને ખાતરી છે. લગભગ એકલે હાથે અસંખ્ય મુરકેલીઓ વચ્ચે હિન્દના હક માટે અને છાપખાનાની સ્વતંત્રતા માટે લેઓ જે લડવ ચલાવે છે તે માટે હિન્દી પ્રજાએ નિરંતર લેખની આભારી રહેશે.

નોટીસ.

દરેક રેલ્વે ઉતાડને બાણુવાની જરૂર છે કે:—

(૧) તે ઉતાડના ડબ્બામાં ધારા કરતાં વધારે માણસ ભરવાની કોશેશ કરતા રેલ્વે પોલીસના માણસ કે રેલ્વે નોકરની સાથે થવાનો તેને હક છે

(૨) આ હકથી અજ્ઞાન એવા બીજા ઉતાડઓમાં તે વિષે માહિતી ફેલાવવી એ દરેક સુશિક્ષિત ઉતાડની દરજ્જા છે.

(૩) પોતાના તથા પોતાની સાથે મુસાફરી કરતા બીજા કમનમીઝ ઉતાડઓના લાભને ખાતર—આ હકનો ઉપયોગ કરવાની દરેક સુશિક્ષિત ઉતાડની દરજ્જા છે.

(૪) પહેલા કે બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરતો દરેક હિંદીવાન, ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો ઉપર જીલમ થતો જોઈ તેમની મદદે જવા ચૂકશે નહિ એમ આશા છે

રેલ્વે જીલમ.

ત્રીજા વર્ગના રેલ્વે ઉતાડઓ ઉપર પડતી હાડમારીઓ બંધ ઠરાવવાના હેતુથી એમને કોનિકલમાં અંતરી ચર્ચા ચલાવનાર ગૃહસ્થની સૂચના મુજબ અમેએ અમારા માસિકમાં જે જાહેર ખબર આપી છે તે ઉપર વાચકનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ અમને આશા છે કે અમારા વાચકો એ દિશામાં પોતાથી બનતું કરવા ચૂકશે નહિ.

વિજ્ઞાપિ.

જે સભ્યનો તથા પુસ્તકશાળાને તેઓ ગ્રાહક ન હતા નમૂના દાખલ અંક મોકલ્યો છે, તેઓ તેનો સ્વીકાર કરી ગ્રાહક થશે એવી વિનંતિ છે. જેઓ ગ્રાહક થવા માટેનું આ સાથેનું છાપેલ કાડ ભરી મોકલશે અથવા તો આ અંકનો સ્વીકાર કરી રાખી લેશે તેમનું નામ જીલાઈ ૧૯૧૬થી ગ્રાહક તરીકે નોંધી સપ્ટેમ્બર માસનો અંક વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે. વી. પી. સ્વીકારવામાં કોઈને અડચણ હોય તો તેમણે અમને તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં ખબર આપવી.

મહેત સલાહ નવા કાયદા માટે સંભાળજો! મુદત ન જાય!!

ઈન્કમટેક્સ.

રેલ્વે તથા સ્ટીમર કું. સાથે

કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો હોય અથવા કોઈ પણ ગાળતની લખાપટી કરતી હોય તેને લગતાં બધાં કામ આ એજન્સી કરે છે. બીજી કોર્ટને લગતું કામ અને અહીં તથા બહાર ગામની ડીક્રીઓનો નાણાં વસુલ કરી આપે છે. માટે મળેા:—

વિ ઇન્ડિયન કલેઈમ એજન્સી.

જેમણે જામીનો કામ કરે છે તેમ આ એજન્સી કામ કરતી નથી. પહેલાં વેપારીઓને કાયદો કરાવીને પાછળથી પોતાનું ઠરાવેલ કમીશન લેવામાં આવે છે. અને ફીજ £૦૦૦ થી પણ કામ થઈ શકશે. આ એજન્સીની સલાહ લેવાથી સંખ્યાબંધ વેપારીઓના કાર્યો ઓછા થયે છે. આ ઇન્કમટેક્સના કામમાં મૂળ હેતુ હિસાબ છે. તે આ એજન્સીની સલાહ લેવાથી એક જ વખત કામ કરવાથી તમે સમજી શકશો કે હવેથી હું પોતે આ કામ કરી શકીશ. ખાતરી કરવા મેનેજરને મળેા:—

ડેકાણું—મુંસ બીલીંગ, પહેલે માળે, એડવર્ડ સીનેમાની બાબુમાં,
કાલબાદેવી રોડ, મુંબાઈ.

હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ચળવળ કરતું
રાજકીય અને સામાજિક સુધારણાનું પત્ર
ઈંગ્લેન્ડ અડવાડીક પત્ર.

ચંગ ઇન્ડિયા.

દર બુધવારે પ્રકટ થાય છે.

લવાજમ નીચે મુજબ.

દેશાવરતા વાર્ષિક રૂા. ૫-૦-૦	અર્ધવાર્ષિકતા	રૂા. ૩-૦-૦
જિજ્ઞાસી માટે " રૂા. ૪-૦-૦	" "	રૂા. ૨-૦-૦
હિન્દુસ્થાનની બહારના રૂા. ૭-૮-૦	" "	રૂા. ૪-૦-૦

જાહેર ખર્ચે આપનારને ઉત્તમ તક.

નમૂનાની કોપી માટે લખેા:—

મેનેજર, ચંગ ઇન્ડિયા ઓફિસ

૩૬ ચોપાટી રોડ, મુંબાઈ.

સબમરીનોનું સાહસ.

દરિયાની અંદર ચાલનારી સબમરીનો જેમ-દુશ્મનનાં મોઢોટા બારકસોનો નાશ કરે છે તેમ શરીરની અંદર પોતાનો પ્રભાવ બતાવનારી આતંક નિયંત્ર ગોળીઓ! ધાતુક્ષય વગેરે મહાદોગ રૂપી મનવાદો જે મૃત્યુરૂપ મોઢોટા દુશ્મન તરફથી હામ બળવનારી છે તેઓનો નાશ ઘણી અબાયળી ઉપજે એવી રીતે કરે છે. તાકાત આપનારી સઘળી દવાઓમાં સર્વોપરી આ ગોળીઓની વિશેષ હકીકત બાજુવા માટે અમારું હામશાસ્ત્ર મંગાવો.

(કિંમત—૩૨ ગોળીની ૩૫૫ ૧ નો રૂ. ૧)

કા મ શા સ્ત્ર.

ખરાબ સંગતથી લાગુ પડતી કુટેવને લીધે શરીરનો બાંધો વીંખાઈ જઈ પાયમાલી થાય છે. આ પુસ્તકમાં તેવી પાયમાલી દૂર રહેવા માટે અસરકારક ઉપદેશ આપેલો છે અને શરીર સંરક્ષણ તથા નીતિના નિયમોનું ઉત્તમ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે.

આજ સુધીમાં તેની લાગો નક્કલ ઠંઠપણુ કિંમત લીધા વગરજ વહેંચવામાં આવી છે અને હજુપણુ જે કોઈ મંગાવે તેને ચોરસેજ પણુ નહિ લેતાં વગર કિંમતેજ મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી માણીશંકર ગોવિંદજી.

કનિયક ઔષધાલય,

સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ગ્રંથાલય

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંગ્રહ કમિટીનાં પુસ્તકો.

૧. ગ્રીષ્મ પરિવર્તનો અહેવાલ અને નિર્મલ સંગ્રહ ...	૩. ૧-૮-૦
૨. ગ્રીષ્મ પરિવર્તનો અહેવાલ અને નિર્મલ સંગ્રહ (સચિત્ર) ...	૩. ૨-૦-૦
૩. પ્રોફેસર હરિલાલ માધવજી બટ્ટ કૃત હિંદુ સંસ્કૃતિનાં ઇતિહાસ ...	૩. ૧-૦-૦
૪. સ્વ. નવલરામ ત્રિવેદીશંકર કૃત ઇતિહાસ લોકના સંસ્કૃતિ ઇતિહાસ ...	૩. ૧-૪-૦
૫. બાળાળી નવલકાર બાળાળીશંકર કૃત રાજાના તરણનો (સચિત્ર) ...	૩. ૦-૧૨-૦

૬. ૫૩૨. પુસ્તક વેચાણની બધી આવક પરિષદ સંગ્રહમાં જમા થઈ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્તરિને માટે વપરાયેલી છે.

મળવાનાં ટીકાણાં:—

- (૧) પ્રોફેસર બી. કે. ઠાકર, નારાયણ પેઠ, પૂણા સિટિ.
- (૨) જી. કૃષ્ણશ્યામકૃષ્ણ વર્ણસની દુકાન, કાલ્યાણેરી રોડ, મુંબાઇ.
- (૩) આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર એડ્યુકેશન, અમદાવાદ.
- (૪) મોહનલાલ દમોદર, રાજકોટ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ, રાજકોટ.

છપાય છે:

પ્રોફેસર ગોકળેનેલ કૃત 'સંસ્કૃત વાસ્તવ્યનો ઇતિહાસ' એ પુસ્તકનો તરણનો.

જો પ્રભુએ આપ્યું હોય તો સુપાત્ર દાન કરી પરલોકની વાટ ખરચી પ્રાપ્ત કરી લ્યો!!

દરેક જાતનાં દાન આપવાનું સુપાત્ર સ્થાન નડીઆદનું

હિંદુ અનાથ આશ્રમજી છે!!

કારણ કે તેમાં

તમામ હિંદુ કોમમાં તદ્દન નિરાધાર અનાથ બાળકો, તથા વિધવાઓએ ત્યાજ કરેલાં કુળમાં કુલ જેવાં ધાવતાં બાળકો, વૃદ્ધ આપંગ અશક્તો, અશક્ત સંન્યાસીઓ, સાધનહીન વિધવાઓ વિગેરે પાળી, પોશી, ઉછેરી સનાથ બનાવવામાં આવે છે. માટે ૩. ૨૦૦) જાસો "અન્ન દાન"માં આપી આપની મરજીના દીવસે દર વરસે અનાથોને નીચમીલ લોજન માટે અને આરસની તળતીમાં આપનું નામ કોતરાઈ, ચાંદગીરી આપવાઈ રહે, તેમ અન્નદાન આપી

પરલોકનું ભાથું બાંધી લ્યો!!

એક રૂપીયા અને તેથી વધુ દાન આપનારાનાં નામ દર વરસે પ્રગટ થતા રીપોર્ટમાં છપાય છે. દરેક જાતનાં નાના મોટા દાનની પાવતી મળે છે. રીપોર્ટ મફત મળે છે. તે દયા લાવી દાન મોકલી બરૂર રીપોર્ટ મોકલવા લખો.

મંત્રી—હિંદુ અનાથાશ્રમ—નડીઆદ.

સખમરીનોનું સાહસ.

દરિયાની અંદર ચાલનારી સખમરીનો જેમ દુશ્મનના મોહોટા ઘારકસોનો નાશ કરે છે તેમ શરીરની અંદર પોતાનો પ્રભાવ જતાવનારી આતંક નિયંત્રક ગોળીએ ધાતુક્ષય વગેરે મહાશય રૂપી મનવાદો જે મૃત્યુરૂપ મોહોટા દુશ્મન તરફથી હામ જાળવનારી છે તેઓનો નાશ થતી અબળયળી ઉપજે એવી રીતે કરે છે તાકાત આપનારી સઘળી દવાઓમા સર્વોપરી આ ગોળીઓની વિશેષ હકીકત જાણવા માટે અમારૂં હામશાસ્ત્ર મળાવે.

કિ મત—૩૨ ગોળીની રૂબી ૧ નો રૂ. ૧)

કા મ શા સ્ત્ર.

ખરાબ સંવતથી લાગુ પડતી કુટેવને લીધે શરીરનો ગાંધો વીખાઈ જઈ-પાયમાલી થાય છે આ પુનઃતકમા તેવી પાયમાલી દૂર રહેવા માટે અસરકારક ઉપદેશ આપેલો છે અને શરીર સંરક્ષણ તથા નીતિના નિયમોનું ઉત્તમ જ્ઞાન આપવામા આનું છે.

આજ સુધીમા તેની લાખો નકલ ઠંઠપણુ કિ મત લીધા વગરજ વહે ચવામા આવી છે અને હજુપણુ જે કોઈ મળાવે તેને પોરતેજ પણુ નહિ લેતા વગર કિ મતેજ મોકલવામા આવે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી.

માલેક—આતંકનિયંત્રક ઔષધાલય,

મુંબઈ ક્ષાય—કાલખાટેવી રોડ

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

નવલખન

અને

સત્ય.

નવેમ્બર ૧૯૨૬

સેકલ ઝાડ કમિટીના રીપોર્ટ.	રા મન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલએલ. બી.	૩૦૩
કન્યાઓની માધ્યમિક શાળાઓનો અભ્યાસક્રમ.	સૌ. શારદા મહેતા	૩૧૦
.પરસ્પર સહાયકારી મંઠળીઓની પ્રગતિ.	રા અબાલાલ મોતીલાલ પટેલ	૩૧૬
માસ્તર નંદનપ્રસાદ.	રા. રણુભવરામ વાવાલાઈ, બી. એ.	૩૨૬
મુદ્દા, ખર્ચમાં પ્રાથમિક સાથે એતીની કંઈવેણીનો અખતરો.	રા. અબાલાલ હરિશાહ પટેલ	૩૩૪
નીતિ અને પ્રજા	રા. મનુ મર્ય ટ.	૩૪૦
હોમ રૂલ લીગ.	રા. શકરલાલ જી. બેનર, એમ. એ.	૩૪૬
ગુજરાતમાં બાહરે લખન.	રા. ગુજરાતી, ડૉ. કરસુખ વી. હોરા અને રા. લક્ષ્મી.	૩૪૭
પ્રસ્તુત. પરિચય.	તાંત્રી.	૩૫૪
નોંધ	તાંત્રી.	૩૫૬

તાંત્રી અને પ્રકાશક

મન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલએલ. બી.

ગીરગામ—મુખ્યાલય.

પ્રથમ પ્રકાશન રૂ. ૨-૦-૦; છુટી નકલ આના ઉ

મફત સલાહ! નવા કાયદા માટે સલાહજો! મુદત ન બચ!!

ઇન્ક મટેક્સ

રેલ્વે તથા સ્ટીમર કુ. સાથે

કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો હોય અથવા કોઈ પણ બાબતની લખાપટી કરવી હોય તેને લગતાં બધાં કામ આ એજન્સી કરે છે. બીજી કોર્ટને લગતું કામ અને અર્થ તથા બહાર ગામની ડીલીઓનાં નાણાં વસૂલ કરી આપે છે. માટે મળેા:—

ધી ઇન્ડિઅન કલેમ એજન્સી

તેમ બીજાના કામ કરે છે તેમ આ એજન્સી કામ કરતી નથી પહેલા વેપારીઓને ક્યહો કરવાને પાછળથી પોતાનું ઠરાવેલ કમીશન લેવામાં આવે છે. અને ફીક્ષ થી પણ કામ થઈ શકશે. આ એજન્સીની સલાહ લેવાથી સંખ્યાબધ વેપારીઓના કામ ચાલુ થયો છે. આ ઇન્કમટેક્સના કામમાં મૂળ હેતુ હિસાબ છે. તે આ એજન્સીની સલાહ લેવાથી એક જ વખત કામ કરવાથી તમે સમગ્ર શકશે 'કે હવેથી હું' પોતે આ કામ કરી શકીશ માટે ખાતરી કરવા મેનેજરને મળેા:—

ઠેકાણું—મુસ બીલીંગ, પહેલે માળે, એડવર્ડ સીનમાની બાબુમાં,
કાલગાદવી રોડ, મુંબઈ.

હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ચળવળ કરતું

રાજકીય અને સામાજિક સુધારણાનું

ઈંગ્લેન્ડ અકવાડીક પત્ર

ચંગ ઇન્ડિયા.

દર બુધવારે પ્રકટ થાય છે.

લવાજમ નીચે મુજબ.

દેશાવરના વાર્ષિક રૂ. ૫-૦-૦

અર્ધવર્ષના

રૂ. ૩-૦-૦

વિદ્યાર્થી માટે „ રૂ. ૪-૦-૦

„ „

રૂ. ૨-૦-૦

હિન્દુસ્થાનની બહારના રૂ. ૭-૮-૦

„ „

રૂ. ૪-૦-૦

બાહુર ખખર આપનારને હિરામ તક.

નમૂનાની કોપી માટે લખેા:—

મેનેજર, ચંગ ઇન્ડિયા ઓફિસ

૨૬ ચોપાલી રોડ, મુંબઈ.

શ્રીઓને ભુતનો વળગાડ !

૨૪ કલાકમાં ખસે !

હીરિટરિયા—વાયુમુક્તા !

૨. નં.-૧૬૬. કી. રૂ. ૪-૧૦-૦ પો. તુલ્ય.

ગમે તે જાતનો હીરિટરિયા, તેમજ આંકડી, ધુણુ, મુગાં થવું, જડ બનવું, વગેરે કિપાધિઓ ૪૪ કલાકમાં મટે છે અને આનંદ પ્રમદ છે. તે કિપરાત દેકરું, પક્ષાધાત, લકવા, ધનુર, પેટના દુખાવા, ચહેરાની કીકાસ, જઠરની મંદતા, ગભીરાયનાં દર્દ, મદર વગેરે ઉપર રામબાણ છે સુવાવડી અને સગર્ભાને પણ દહ શકાય. પૈસા ખરબાદ ન કરવા હોય તો તુરત મંગાવો. ધાવણાં બચ્ચાંની આંકડી માટે એક જ પડીકી બસ થાય છે. તેની કીમત રૂ. ૨૫ બે છે.

છગનલાલ લલ્લુભાઈ શાહ.

દેશીનામાવાળા હોઈ—વડોદરા.

વાંચવાથી નુકશાન થવાનો ભય નથી પણ કાંઈક નવું જાણશો,
જોશો, અને પૈસા પેદા કરશો.

હુત્તર દર્પણ-હેર આંધલ, કોસમેટીક, મે-થોર્સ, હરાજ, મલમ, દુધ પાવડર, સાસીપરિલા, વગેરે હુત્તર. કી. ૦ ચાર આના.

ઉદ્યાગ સમુદ્ધ-સુગંધી સેન્ટો, અત્તરો, લાઈમજ્યુસ, અત્તરો, સેન્ટની ટેબ્લેટ, કોલ નવોટર, ટોનીક પીલ્સ, સેનસેન, મેડીકેટેડ રનક વગેરે અનુભવિક હુત્તર. કી. ૪ આના.

હુત્તર કળા પ્રકાશ-સુગંધી હેરકાઈ, (ખીજમો) ખારસોપ, સુગંધી એસેન્સો, ચાહી, રહેટ, ડીલવોટર, લવેડર, વગેરે હુત્તર કી. ૪ આના.

હુત્તર શિક્ષક-સુગંધી અત્તરો, એનીલાઈન કત્તરો, વોટર કત્તરો, કાલો જાપાન પેલેક, તથા સુરમાઓ, ગાદામની મીઠાઈઓ, કેકો, મેટલ પોલીસ, સાબુઓ કોપીંગ શાહી, બેકીંગ પાવડર વગેરે હુત્તર કી. ૪ આના.

આર. જી. કામદાર.

૪૦-નાં ૧૬ બનીયન રોડ, ઘોઘારી મોહોલ્લાના નાકા સામે, હુત્તરોદય યુક ડીપો.
મુંબઈ નાં ૬

સરવે કામને ખરીદવા લાયક પુસ્તકોની ટીપ.

આર્થ સંસાર નવી વહુ એટલે વરવધુઓને ખાનગી સલાહકાર દુનિયાના

અકમાં પ્રવેશ કરતાં-જોડલાંઓને બોધ લેવડાવો...	...	...	૦-૧૨-૦
અનંત રંગ યાને અનંત રંગ વિલાસ ભેદ ભરમોની ચાવી ...	...	...	૦-૧૨-૦
રતિશીલ એટલે શ્રીઓના શુભસેદ ઉડુંશાસ્ત્ર ...	...	...	૨-૮-૦
ધાત્રીશીક્ષા યાને પ્રસુતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાના નિયમો ...	...	...	૦-૧૨-૦
વિવેક સગર ...	...	...	૧-૧૨-૦
બાર ઉદ્ધાસોથી ભરપૂર છે કેકશાસ્ત્ર શરીર સંરક્ષણ. ..	...	...	૧-૪-૦

ઉપરના પુસ્તકો જેનાં ઘરમાં હશે તેના સંસાર સુખરૂપ નીવડવા સંભવ છે. દુઃખ શું છે, તેના સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવશે નહીં તે ચોક્કસ જાણશે માટે વૈદ્ય-વિદ્યાનો પુરેપુરો અનુભવ લેવો હોય તો ઉપરના ત્રણ પુસ્તકો ખરીદવા અચકારો નહીં. તુરતજ લખો વખત આવે છે.

કા. વસનજી પરમાનંદ યુકસેલર,

૩૪૧, એરબાગ પોષ્ટ નં. ૨-મુંબઈ.

નવજીવન અને સત્યની સૂચનાઓ.

- ૧ આજુ વર્ષથી નવજીવનના પાના ૪૮ ને બદલે ૬૪ કર્યો છે
- ૨ પત્રગચ્છાદાર કરતી વખતે આજુકાએ પોતાનો નામર લખવો
- ૩ મનીએ દરના કુલના માં નગરનું નામ અને પૂરેપૂરું સરનામું (ગામના નામ) સાથે લખવું
- ૪ કોઈ એક ન મળે તો તે વિરે અમને મોકામા મોકા ખબર બીજો એક મળેથી આપવી
- ૫ હિંદુસ્તાન તથા સીતાનેની બહારથી પી જઈ શકતું નથી તથા ટપાલનો દર દર પેકટ દીઠ એક આનો પડે છે, તેથી ત્યાં આ પત્ર અગ કુથી વર્ષના લવાજમના તથા ટપાલના નળી રૂ. ૨-૬-૦ આગમસથી પોસ્ટલ એડ્રેસી એકની આપ્યા પછીજ, તેમનું આજુક તરીકે નામ નોંધવામાં આવશે
- ૬ કોઈ પણ માસથી આજુક થઈ શકાય છે
- ૭ વાર્ષિક લવાજમ (સાઈન સાથે) રૂ. ૨ અને વિદ્યાર્થીઓ, પુસ્તકશાળાઓ તથા ગુજરાતી નિશાળના શિક્ષકોને માટે રૂ. ૧-૧૧-૦ (પોસ્ટલ સાથે) રાખવામાં આવ્યું છે
- ૮ આ પત્રમાં શુદ્ધ ભાષામાં પત્રની એક બાજુએ, સાહીથી, તરત વાચી સકાય એવા અપર લખેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો ઉપરજ લક્ષ આપી શકારો
- ૯ લખનારાઓ અમારી અગત નજી મળે પોતાનું ખરૂં નામ, ઠેકાણું સાથે લખી મોકલશે નહીં તો તેમના લખાણ ઉપર લક્ષ આપારો નહીં
૧૦. ૨૦ કરેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો પાછા મોકલવા હમે બધાતા નથી જેમણે જેમણે તેમણે તે સારૂ પેસ્ટરની કીકીટ મોકલી મગારી લેવી

નહેર ખબરના ભાવ.

આખું પાનું	એક વર્ષ	રૂ. ૪૦	આખું પાનું	૬ માસ	રૂ. ૨૫
અડધું પાનું	"	૨૫	અડધું પાનું	"	૧૮
પા પાનું	"	૧૮	પા પાનું	"	૧૨

પૂજા ઉપરના ખાસ ભાવ મળે લખો —

ઈન્ડિયાલ કનેયાલાલ યાજ્ઞિક,

સર્વન્ટસ કોફ ઈન્ડિયા રો સાયમી બીલ્ડિંગ,
સેન્ટરલ રોડ ગિરગામ—સુબાઈ

બી. એ, એલએલ બી.
તત્રી અને પ્રકાશક, નવજીવન અને સત્ય

ફક્ત તમારાજ લાલનું

ખરી યાદગીરી.

ગમે તેવા નાના અને જુના ફોટાપરથી આરટીસ્ટીક ફીનીશ કરેલા સુદૃઢ એન લારન્સે ટો બહાર રૂ. ૧૮ માં બને છે તે અમારે ત્યાં ફક્ત રૂ. ૮ માં બનાવો આખને ઉડી વળગે તેવા ઉચા સીપીઆ રંગમાં તે બનાવવાના ફક્ત રૂ. ૧૦, મનપસંદ વોટર કલરમાં બનાવવાના રૂ. ૧૨, ઓઈલ પેન્ટીંગના રૂ. ૨૦ અમારા જેવું કવોલીટીમાં ઉચુ પલ્લુ ફી મતમાં સસ્તું કામ ક્યાઈ પલ્લુ મળી શકશે નહીં સર્ટીફિકેટો મગાવો

શકિત માટે મહાત્માની અમૃત

મસાદી જરૂર વાપરો.

લોહી સુધારી, જીખ વધારી, રક્ત માતા બનાવે છે તદ્દન નિર્દોષ અને પવિત્ર બનાવટ છે. રૂ. ૧૧૬૯૯ ફઈ નહીં.

તોલા ૧ ની રબ્બીના રૂ. ૩, તોલા પાંચના રૂ. ૧૦

ઠકાણુ:—ધી બ્રિટિશ ફોટો એન્ડાલ્ગંગ કું. ૦.

અંબલકરીની જાલુમા, ગોળ ઘરમાં, નંબર ૭૧, કાલબાદેવી રોડ,—સુબાઈ

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૨

નવેમ્બર ૧૯૧૬.

અક ૫

લોકલ બોર્ડ કમિટીના રિપોર્ટ.

(૩)

કર્તવ્યપ્રદેશ અને સત્તા

બધારણથી જીને જ નળરે આપણી જે મુખ્ય કૃતિયાદ હાલના લોકલ બોર્ડ સામે છે — (૧) સાકડો કર્તવ્યપ્રદેશ અને (૨) નાણાની ઉણપ. આ લેખમાં બોર્ડના કર્તવ્યપ્રદેશ અને તેને અંગે ઉપસ્થિત થતો મત્તાનો અવાલ વિચારીશું. હવે, કર્તવ્ય પ્રદેશ હાલ સમુચિત છે, એમ કહેવાથી કમકલમ થવાનો સભવ છે જે સરચાનું મ્યુનિસિપાલિટીના શહેર શિવાયના છુદવાના બધા જાગોને રસ્તા અને જાહેર મનાનો પૂરા પાડવાનું, નિશાળો અને ઇન્ધીતાયો સ્થાપવાનું, ઘેરની મલાળ રાખવાનું અને જેતીને જાનતી મદદ આપવાનું કામ આપવામાં આવ્યું છે તેનો કર્તવ્યપ્રદેશ સાકડો છે, એમ કહેવું નવાઈલાગેલું લાગે આપણે એ વજૂલ કરવું જોઈએ કે, કાયદાથી જે જવાબદારી બોર્ડ ઉપર મૂકવામાં આવી છે તે ઘણી મોટી છે અને જો તે જવાબદારી અદા કરવાને પૂરતી સગવડો અને મત્તાઓ તેને આપવામાં આવે તો તે ઘણી જ સત્તાવાન અને લાભ સરચા યાય પરંતુ નરમમાં નરમ શંક વાપરીએ તો પણ એમ કહેવું જોઈએ કે, હાલની રિયલિટી અત્યંત વિચિત્ર છે નારણ કે એક પાસ વિશાળ

નવજીવન અને સત્યની સૂચનાઓ.

૧. ચાલુ વર્ષથી નવજીવનના પાના ૪૮ ને જદે ૬૪ કર્યા છે
૨. પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે મોઢાંએ પોતાનો નજર લખવો
૩. મનીઓડર તથા કુલમ્માં મોનનરનું નામ અને પૂરેપૂરું સરનામું (ગામના નામ) સાથે લખવું
૪. કોઈ અંક ન મળે તો તે વિષે અમને મોકલ્યા મોકલી ખબર મીએ અંક મળેથી આપવી
૫. હિંદુસ્તાન તથા સીયોનની બહારથી પી બધું શક્ય નથી તથા ટપાલનો દર દર પેકેટ દીઠ એક આનો પડે છે, તેથી ત્યાં આ પત્ર, અગાઉથી વર્ષના લવાજમના તથા ટપાલના મળી રૂ. ૨-૬-૦ આગમયથી પોસ્ટલ એડરથી મોકલી આપ્યા પછીજ, તેમનું મોકલક તરીકે નામ નોંધવામાં આવશે
૬. કોઈ પણ ચાસથી મોકલે થઈ શકાય છે.
૭. વાર્ષિક લવાજમ (પોસ્ટલ સાથે) રૂ. ૨ અને વિદ્યાર્થીઓ, પુસ્તકશાળાઓ તથા ગુજરાતી નિશાળના શિક્ષકોને માટે રૂ. ૧-૧૨-૦ (પોસ્ટલ સાથે) રાખવામાં આવ્યું છે
૮. આ પત્રમાં શુદ્ધ બાધામાં, પત્રની એક બાજુએ, ચાલીથી, તરત વાંચી શકાય એવા અક્ષર લખેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો ઉપરજ લક્ષ આપી શકાશે
૯. લખનારાઓ અમારી અગત જાણ મટે પોતાનું ખરું નામ, ઠેકાણું સાથે લખી મોકલશે નહીં તો તેમના લખાણ ઉપર લક્ષ અપાશે નહીં
૧૦. જદ કરેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો પાછા મોકલવા હમે બધાતા નથી. જેમણે જેમણે તેમણે તે સાર પોસ્ટલની ડીપોઝિટ મોકલી મ માની લેતા.

જાહેર ખબરના લાવ.

આખું પાનું	એક વર્ષ	રૂ. ૪૦	આખું પાનું	છ માસ	રૂ. ૨૫
અડધું પાનું	"	૨૫	અડધું પાનું	"	૧૮
પા પાનું	"	૧૮	પા પાનું	"	૧૨

પૂછા ઉપરના ખાસ ખાત મટે લખો —

હીસેન્ટેલીકેશન કમીશને પોતાનો મજબૂત અભિપ્રાય જણાવ્યો છે કે, સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વિકાસ માટે આ બંને કલેગોના અંકુશ દૂર કરવાની જરૂર છે. આ સુધારા વિષે મરકારે ક્રેટલોક વિચાર ચલાવ્યો છે અને હુમલા જ આ કલેગોના ફેરફારની ક્રેટલીક સૂચનાઓ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

મદ્રાસની યોજનાની સૂચના

કમિટીનો એવો અભિપ્રાય છે કે, બને ત્યાં સુધી મદ્રાસની પદ્ધતિનું આપણે અનુસરણ કરવું. હવે, મદ્રાસમાં બાંધકામની યોજનાઓ અને ખર્ચની આંકણી માટે રૂ. ૨૫૦૦ ની મર્યાદા મુકવામાં આવી છે અને યોજનાના અમલ માટે કાંઈ પણ મર્યાદા નથી. આથી મદ્રાસનાં બોર્ડને પોતાના ઇજનેરો અને તેને અંગે બીજા એવર્સિયર વગેરેનો આખો “સ્ટાફ” રાખવાની જરૂર પડે છે. આ અમલદારોના પગાર વિષે ચર્ચા કરતા પહેલાં એ એકદમ જણાવવું જોઈએ કે, બાંધકામની યોજના વિષે મદ્રાસના જેવી મર્યાદા પણ હવે અનિષ્ટ છે. ત્યાં પણ કાયદો સને ૧૮૮૪ માં કરવામાં આવ્યો હતો અને સંભવ છે કે, થોડા વખતમાં તે જ્યારે સુધારવામાં આવશે ત્યારે આ મર્યાદા રદ થશે. ઉપરાંત જ્યારે બોર્ડ પોતાને ખર્ચે હુશયાર ઇજનેરોનાં રાખશે, ત્યારે સરકારી ખાતાની સલાહ નિર્ણયક નિવડશે, છતાં પણ જ્યારે બાંધકામનો કંઈ અવગણાશેલો સવાલ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે બોર્ડના અમલદારો સરકારી ઇજનેરને સલાહવિકરીતે પૂછશે. આ સંયોગોમાં યોજના ઘડવાના સંબંધમાં રૂ. ૨૫૦૦ ની પ્રમાણમાં કંઈ મર્યાદા પણ રાખવી, એ બોર્ડના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર નિર્ણયક અંકુશ તરીકે જણાશે.

બોર્ડના ઇજનેરી “સ્ટાફ” અને તેના ખર્ચનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. મદ્રાસમાં એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો છે કે, બાંધકામના કુલ ખર્ચના ૨૦ ટકા કરતાં વધારે ખર્ચ અમલદારોના પગારમાં થવો જોઈએ નહીં. આ નિયમની યોગ્યતા વિષે કોઈને જાણ્યું જ શકાય. કારણ કે જે જુદા બોર્ડની આવક અને પરિણામે બાંધકામ ઉપર ખર્ચ ઘણો ઓછો હોય, તેને સ્વતંત્ર ઇજનેરી “સ્ટાફ” રાખવો ફાવે જ નહીં. પરંતુ કમિટી જણાવે છે તે પ્રમાણે આપણા છલાકામાં જુદા બોર્ડ પંચમહાલમાં રૂ. ૫૪,૦૦૦ થી માડીને થાણામાં રૂ. ૩,૦૩,૦૦૦ સુધી બાંધકામ ઉપર ખર્ચ કરે છે અને લાલિયમાં વધારે ઉપજ થતાં આથી પણ વધારે ખર્ચ કરી શકશે. તેથી મોટા ભાગનાં બોર્ડ મદ્રાસના નિયમને અનુસરીને પણ પોતાના ઇજનેર રાખવા સમર્થ બનશે.

સુબ્ય ઇજનેરોના પગાર રૂ. ૩૦૦ થી ૬૦૦ ગળવો જોઈએ, એવો નિયમ મદ્રાસમાં છે અને ત્યાં સારા અમલદારો રૂ. ૪૦૦ ના પગારથી મળી શકે છે તેની સાથે બીજા અમલદારો અને કારકુનોનો ખર્ચ ગણતાં કમિટી એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે, બધા ખાતાનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૨,૦૦૦ જેટલો ઝાઝી શકાય, જેમાં મુસાફરી વગેરેનો ખર્ચ ઉમેરીએ તો રૂ. ૩૦,૦૦૦ નો આંકડો આવે. આથી સ્વાભાવિક રીતે દોઢ લાખથી વધારે રકમ બહાર કાઢી ઉપર ખર્ચનાર બોર્ડને આવું ખાતું નહાવવામાં

મુશ્કેલી પડે નહીં. વધારામાં આ યોજનાની સિદ્ધિ માટે એ જરૂરનું છે કે, આ ખાતાના ઇન્જનેર, નીમવાનો અધિકાર બોર્ડના પ્રમુખને જ આપવો જોઈએ અને તેમને કાં તો સરકારી ખાતામાંથી અથવા બહારથી ત્હેને પસંદ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ.

અત્રે બે સૂચનાઓ કરવી યોગ્ય લાગે છે. ઉપરની યોજના પ્રમાણે કોઈ લાગણી ઓછો ખર્ચ બાંધકામ ઉપર કરતાં બોર્ડ પોતાના અમલદારો રાખી શકે નહીં અને તેથી તેને સરકારી ખાતા ઉપર પરાધીન રહેવું પડે; પરંતુ આ પરાધીનતા અનિવાર્ય નથી. બે ત્રણ ઓછી આવકવાળાં બોર્ડો ભણી ઇન્જનેરનો પૂરેપૂરો “સ્ટાફ” રાખી શકે અને આથી વધારે સ્વતંત્રતા તેમજ જવાબદારી હોવાથી શકે. એક જ ઇન્જનેર ઘણા જીલ્લાનું કામ ન કરી શકે, એ દલીલ લોગ્યેજ વિવેકપૂર્વક ચોજી શકાય. કારણ કે તેને યોજનાઓ ઘડવાનું અને તેના અમલ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું જ કામ રહેશે બીજી સૂચના એ છે કે, બંગાળના કાર્યદાની ટક મી કલમ અનુસાર પગડીક વર્કસ ખાતાના કેટલાક રસ્તા સરકારને જ ખર્ચે સમરાવવાનું કામ લેવાની સત્તા લોકલ બોર્ડને આપવી જોઈએ. આથી ઓછી આવકવાળાં બોર્ડની આવક અને કામમાં ઘણો વધારો થશે અને તેઓ પોતાનો ઇન્જનેરી સ્ટાફ રાખવાને શક્તિમાન થશે.

કેળવણી.

બાંધકામની માફક કેળવણી ઉપર પણ સરકારી ખાતાનો અંકુશ હાલ મજબૂત છે. સરકારી ઇન્સ્પેક્ટરો કેળવણીનું આદાનપત્ર બોર્ડને માટે બનાવે છે, અને જો કે તે બોર્ડ તરફથી પસાર કરવામાં આવે છે તો પણ મૂળ આંકડામાં તો લોગ્યે જ કંઈ ફેરફાર થાય છે. જો ખર્ચ બાંધકામની અને તે મારફત નિશાળો વધારવાની નામની સત્તા પણ બોર્ડ લોગ્યે છે ત્યારે તની સેંકડો નિશાળોનો વહિવટ તો સર્વાંશે સરકારી ખાતાના હાથમાં જ રહે છે. કમિટી ચોખ્ખી રીતે જણાવે છે તે પ્રમાણે આ સત્તા છ પ્રકારની છે (૧) શિક્ષકોની નિમણૂક, પ્રમોશન, ટંક બદલી વગેરે, (૨) ખાનગી નિશાળોને બોર્ડની અને સરકારી ગ્રાન્ટની વહેંચણી, (૩) નિશાળો ઉઘાડવી અને બંધ કરવી, (૪) નિશાળો ઉપર દેખરેખ અને તપાસ, (૫) મકાનોનું બાંધણી બાંધકામ, અને (૬) અભ્યાસક્રમની રચના આ બધું કામ બોર્ડની જરાપણ સલાહ કે સંમતિ શિવાય કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરો હાલ કરે છે.

મધ્યપ્રાંતનું બંધારણ.

વાયકોને એ જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે, બંધારણની બાબતમાં તેમ કેળવણી ઉપર સત્તાના સંબંધમાં પણ મધ્યપ્રાંતનો કાયદો આપણા કાયદા કરતાં વધારે સુધરેલો છે-જો કે તેના અમલમાં હુલોડ્યે હજી ઘણા સુધારો થવાની જરૂર છે. તે પ્રાંતમાં પાસિંગી શાળાઓને સરકારી ગ્રાન્ટ વહેંચવાનું (૨) અને અભ્યાસક્રમ બોલવવાનું જ કામ (૬) સરકારી ખાતું કરે છે અને બાકીની ઉપર જણાવેલી બધી સત્તાઓ લોકલ બોર્ડ આજમાવે છે. પરંતુ ત્યાં પણ નિશાળના ઇન્સ્પેક્ટરો પોતાનો પગાર બોર્ડ પાસેથી નહીં પણ સરકારી ટ્રાન્ઝેરીમાંથી મેળવે છે અને તેથી તેઓ સરકારી નોકર જ રહે છે. બધા વહિવટ ઇન્સ્પેક્ટરો મારફતે જ થતા હોવાથી તેમના હુકમોને નામની સંમતિ આપવાનું કાર્ય જ બોર્ડ કરે છે.

બંધારણમાં ફેરફાર માટે કમિટીની સૂચના

મધ્યમાંતમાં લોકલ બોર્ડ જે સત્તાઓ લોગવે છે તે બધી અહીંયાનાં બોર્ડને સોંપવાની સૂચના કમિટી કરે છે એટલું જ નહીં પણ નેમાં એક મોટા સુધારાની હિમાયત કરે છે તે એ કે ઇન્સ્પેક્ટરો હવે પછી બોર્ડના જ નોકરો થવા જોઈએ. આ પગલાંની ચોગ્યતા અર્થવાની લાગે જ જરૂર છે. નિશાળોના શિક્ષકોનો તેમજ તેમના ઉપર દેખરેખ રાખનાર અમલદારોનો પગાર બોર્ડે જ આપવો જોઈએ. આથી ઇન્સ્પેક્ટરો બોર્ડના શેડ મટી બગ તાબેદાર નોકર થશે, એ પણ સ્પષ્ટ છે.

આ વિષયની વધુ ચર્ચા કરતાં પહેલાં એક સૂચના કરવી જોઈએ. ઇન્સ્પેક્ટરોને પગાર આપતાં ઘણાં બોર્ડને શરૂઆતમાં તો જરા મુશ્કેલી પડવાનો અંભવ છે. ખીલુ પાસ તે પગારનો સરકારને દેણીતી રીતે બચાવ થશે, અને કદાચ ઉંચા અમલદારોની સંખ્યા વધારવામાં આવે તો પણ સરકારને થોડો બચાવ તો થાય તો આ બચાવની બધી રકમ ઇન્સ્પેક્ટરોના પગાર ખાતે સરકારે બોર્ડને આપવી જોઈએ, એવી સૂચના અયોગ્ય ન જ ગણાય.

સ્કુલ બોર્ડની અગત્ય.

હવે, ઉપરના સુધારા કેવી રીતે અમલમાં મૂકાય, એ જોઈએ. મ્યુનિસિપાલિટીની આદ્ય લોકલ બોર્ડને સ્કુલ બોર્ડ નિભવાની ખાસ ફરજ પડતી નથી, પણ જો નિશાળોના વહિવટ ઉપર બોર્ડને હવે બરાબર દેખરેખ રાખવી હોય અને ઇન્સ્પેક્ટરોના બધા હુકમની સૂક્ષ્મ તુલના કરવી હોય તો સ્વાભાવિક રીતે આવા બોર્ડની જરૂર પડશે. આથી કમિટી પણ સ્કુલ બોર્ડની સ્થાપના સૂચવે છે, અને તે બોર્ડના ચાર સભ્યોને અને કેળવણીના અનુભવી ચાર બહારના ગૃહસ્થોનું હોય જોઈએ, એમ જણાવે છે. બોર્ડના સભાસદો બોર્ડ તરફથી નિમાવા જોઈએ એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે અને તે બરાબર છે. બહારના ગૃહસ્થો પેકી એક ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર હોયો જોઈએ એ પણ ચોગ્ય છે, પણ બાકીના ત્રણ ઇન્સ્પેક્ટરો નિમત્રા જોઈએ, એ આપણને માન્ય નથી. રસાનિક સ્વરાજ્યના મૂળ સિદ્ધાંત અનુસાર બહારના ગૃહસ્થો નિમત્રાનો અધિકાર બોર્ડને જ આપવો જોઈએ, એમ આપણે કહીશું. જે બોર્ડને આટલા વધારા પ્રકારની અને આટલી વિશાળ સત્તા આપવામાં કાંઈ વાંધો નથી તેને અનુભવી ગૃહસ્થોની નિમણૂકનું કામ શા માટે ન સોંપી શકાય, એ સમજી શકાતું નથી.

નિશાળોનો વિગતવાર વહિવટ કરવાની વિશાળ સત્તાઓ સ્કુલ બોર્ડને લોકલ બોર્ડ તરફથી સોંપાવી જોઈએ. છતાં નેના કોઈ પણ હુકમને ફેરવવાની અને બધા સામાન્ય સિદ્ધાંતોનો નિર્ણય કરવાની સત્તા તો લોકલ બોર્ડને જ રહેવી જોઈએ. ઇન્સ્પેક્ટરો ઉપર સ્વાભાવિક રીતે સ્કુલ બોર્ડને જ અધિકાર રહેશે; પરંતુ કમિટી એમ સૂચવે છે કે, કેળવણી સંબંધી બધા અંદાજો મવાલો પરત્વે ઇન્સ્પેક્ટરો કેળવણી ખાતાને જવાબદાર રહેવા જોઈએ અને ફક્ત પોતાના વર્તન અને વહિવટ માટે જ

ત સ્કુલ બોર્ડને જવાબદાર રહેવા જોઈએ. આ ચોજના ઘણી દૃષ્ટિથી અયોગ્ય અને નુકશાનકારક લાગે છે. પ્રથમ તે બે સત્તાઓ એક અમલદાર વર્ગ ઉપર દેખરેખ રાખે અને અધિકાર અજમાવે એ જ અનિષ્ટ છે. કંઈ બાબતોમાં કેળવણી ખાતું ઇન્સ્પેક્ટરને હુકમ કરી શકે અને કંઈ બાબતો સ્કુલ બોર્ડના જ પ્રદેશમાં રહે, એનો નિર્ણય કરવાનું કામ ઘણી વાર મુશ્કેલીભર્યું બનશે. આથી પણ વધારે વાંધો એ છે કે ઇન્સ્પેક્ટરને કેળવણી ખાતા સાથે સીધા સંબંધમાં મૂકવાથી નવી ચોજનાના બધા લાભ હુપ્ત થશે અને તેઓ બોર્ડના નોકર રહેવા છતાં તેમના ઉપર સ્કુલ બોર્ડનો અને લોકલ બોર્ડનો અધિકાર ઘણો શિથિલ થશે. આથી અમારો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે, ઇન્સ્પેક્ટર ઉપર અને નિશાળોના સામાન્ય વહિવટ ઉપર કેળવણી ખાતાને જે થોડો અધિકાર અજમાવવાનો રહે તે સ્કુલ બોર્ડની મારફત જ અજમાવવો જોઈએ. નિશાળોના વહિવટ ઉપર અને ઇન્સ્પેક્ટરોના કાર્ય ઉપર ખરી અને સંગીન સત્તા સ્કુલ બોર્ડને આપવામાં આવશે નહીં તો શરૂઆતથી જ તે નિષ્ફળ-લગભગ શૂન્યવત્ થવાનો સંભવ રહેશે.

ઠરિપતાલો.

આ સંબંધમાં પણ હાલની સ્થિતિ સંતોષકારક નથી. સરકારી થ્રાંટમાંથી તેમ જ પોતાના મહેસુલમાંથી લોકલ બોર્ડ ઠરિપતાલોનો બધો ખર્ચ પૂરો પાડે છે, છતાં તેના ઉપર તેને લગભગ કંઈ જ સત્તા નથી એમ કહી શકાય.

આનો દેખીતો ઉપાય એ જ છે કે ઠરિપતાલના 'સ્ટાફ'ને બોર્ડની સત્તા નીચે મૂકવો જોઈએ છીએ અને તેના વહિવટ ઉપર પાટી દેખરેખ માટે આદેશ્યની ખાસ કમિટી નીમવી જોઈએ. સ્કુલ બોર્ડની માફક આ કમિટીના થોડા સલાસદો બોર્ડમાંથી ચુંટાય અને થોડા વૈદજના અનુભવી ગૃહસ્થો બહારથી નીમી શકાય. કમિટી પણ આ ચોજનાને અંતિમ સાધ્ય તરીકે કબૂલ કરે છે; પરંતુ કંઈ પણ કારણ જણાવ્યા શિવાય આ દિશામાં કંઈ સૂચના કરવાની તે નામરજી દર્શાવે છે. કદાચિત કમિટીને લાગ્યું હશે કે, બાંધકામ અને નિશાળોના સંબંધમાં તેણે એવી વિશાળ સૂચનાઓ કરી છે કે જે ઠરિપતાલોની પણ સત્તા બોર્ડને સોંપવામાં આવશે તો તે અવિકારથી ગર્વિત થશે—જીલ્લાના સર્વોપરિ કલેક્ટરના ગૌરવને પણ આપું પાડશે ! અકારણ શંકાઓથી અને પ્રબળા અવિશ્વાસથી આવા કેટલાએ સુધારા આજ સુધીમાં થતા અટક્યા છે, એ છેલ્લા સૈકાની સરકારી ગેઝેટ અને રિપોર્ટની ફાંદીલા જોવાથી જ માલુમ પડે છે !

ઠારોની ઠરિપતાલના સંબંધમાં હાલ સ્થિતિ વધારે સારી નથી, પરંતુ એક અમલદારના વચનને વજન આપીને જણાવવામાં આવ્યું છે કે, જેટલે અંશે હાલ ઠરિપતાલોના નોકરોના પગાર લોકલ બોર્ડ આપે છે તેટલે અંશે તેમની ઉપર તેનો અંકુશ પણ છે. પરંતુ આ ઠરિપતાલોના ઉપરીઓ તો પ્રાંતિક સરકારના નોકરો હોય છે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે તેઓ સરકારી ખાતાના જ તાબામાં રહે છે. જ્યાં સુધી જીલ્લા

આખા “રટાફ” નો ખર્ચ આપવાને શક્તિમાન ન થાય ત્યાં સુધી કમિટીના અભિપ્રાય પ્રમાણે કંઈ જ સુધારો કરી શકાય એમ નથી.

ઠહેવાની લાગ્યે જ જરૂર છે કે, બોર્ડની જે મત્તા વિષે વજનદાર શખ્તો વાપરવામાં આવ્યા છે, તે હાલ સંગીન નથી પણ નામના જ છે. ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે આરોગ્યના રક્ષણ માટે ખાસ મંરણ બોર્ડ તરફથી નીમાય નહીં ત્યાં સુધી બોર્ડ કંઈ પણ સત્તા અજમાવી શકે જ નહીં. આથી આવા મંડળની ફરજિયાત નિમણુંક માટે આપણે ખાસ માગણી કરવી જોઈએ.

આરોગ્ય

ઇરિપતાલોની સ્થાપના ઉપરાંત ગામડાના આરોગ્યના સંરક્ષણ માટે ઘણાં પગલાં લેવાની જરૂર રહે છે. દરેક ગામને સાફ પાણી પૂરું પાડવું અને તેને સ્વચ્છ રાખવાની વ્યવસ્થા કરવી, એ જીલ્લા બે ઈન્ટુ કર્તવ્ય છે અને છતાં વાચકને જોઈને નવાઈ થશે કે, સને ૧૯૧૩-૧૪મા આખા પ્રાતમાં પાણીના નવાં કામ-કુવા મગેરે માટે રૂ. ૨,૦૬,૬૦૭ અને સમારકામ માટે રૂ. ૧,૪૦૭૫૭ ખર્ચવામાં આવ્યા હતા, જ્યારે ટૂંકેટલાં નવા કામ માટે કંઈ જ ખર્ચ કરવામાં આવ્યો ન હતો અને સમારકામ માટે ફક્ત રૂ. ૩૩૪ ખર્ચવામાં આવ્યા હતા. છતાં કોણ કહેશે કે આ બંને માટે હાલની વ્યવસ્થાઓ સંપૂર્ણ છે અને કંઈ જ સુધારા માટે અવકાશ નથી? જ્યારે વરસાદની જરા તૂટ પડે છે ત્યારે પાણીની તંગીથી લોકોને કેટલું દુઃખ પડે છે? પરંતુ દર વર્ષે વધારે ને વધારે કુવા જોડાવવાથી આ દુ.ખ કમી કરી શકાય. કેટલાં બધા ગામડાંઓમાં સાંકડા અને વાંકાચુકા રસ્તોઓમાં ગંદકીના ઢગ પડેલા દેખાય છે અને તેથી મેલેરીયા વગેરે ઉપદ્રવો વારંવાર ફાટી નીકળે છે? છતાં ગામની બહાર કચરો નાંખવાને માણસો રોકીને અને તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાને ઇન્સ્પેક્ટરો રાખીને આ દર્દ ઓછાં કરી શકાય.

આનો ઉપાય આપણને મગેરે સ્પષ્ટ લાગે છે આરોગ્ય સંરક્ષણની જે કમિટી વિષે આગળ ઠહેવામાં આવ્યું છે, તેના ઉપર કુવા અને “ટુનેજ” ની વ્યવસ્થાઓ પૂરી પાડવાની જવાબદારી નાખવી જોઈએ અને તેના હાથ નીચે દરેક તાલુકામાં બે ત્રણ કે વધારે “સેનેટરી ઇન્સ્પેક્ટર” નીમાવા જોઈએ. મ્યુનિસિપાલીટી આ પદ્ધતિ અનુસરે છે, એટલે તેમાં કંઈ ખાસ નવીનતા નથી અને છતાં સરકારે આવા ઇન્સ્પેક્ટરની નિમણુંક સામે હાથમાં જ મત દર્શાવ્યો છે, એ રાજનીતિની અત્યંત સંકુચિત અને અનુદાર દ્રષ્ટિ સૂચવે છે જો કે કમિટી મરેકારના અભિપ્રાય સામે જરા વાધો ઉઠાવે છે તોપણ ને આ દિશામાં ઘણીજ સાવચેતીથી બહુ બુદ્ધિ જીલ્લામાં પગલાં લેવાની સૂચના કરે છે. આથી આ સલાહની પૂરેપૂરી અમલ કમિટીને પણ હતી, એમ લાગ્યેજ કહી શકાય.

ખેતી

જે દેશની લગભગ ૮૦ ટકા વસ્તી ખેતી ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરતી હોય, ત્યાં ખેતીના વિકાસને સર્વ રીતે સહાય આપવાની જરૂર છે. મરેકારનું ખેતીવાડી ખાતું

હાલ કેટલુંક અમૂલ્ય કામ કરે છે; પરંતુ જે દુષ્ટી દષ્ટિથી સરકાર પોતાના બધાં કર્તવ્ય બજાવે છે તે આ જોતામાં પણ જણાઈ છે. પરિણામે આ ખાતું લોકોના ગાઢ સહ-વાસમાં આવી શક્યું નથી અને લોકોને 'પૂરેપૂરું લાભદાયક પણ થઈ શક્યું નથી. આ સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રીતે કોઈ બિનઅમલદારી-ખાનગી સંસ્થાની જરૂર જણાઈ છે અને તે પૂરી પાડવાને લગ્ય વગેરે કેટલાક છુટલામાં જેતીવાડીની પ્રવૃત્તિય સભાઓ સ્થપાઈ છે. પૈસા મેળવવામાં અને કરજમાંથી મુક્ત થવામાં, સારાં બી પસંદ કરવામાં અને જેતીની સુધરેલી પદ્ધતિ જાણવામાં-આવી અનેક જાળોમાં ખેડૂતને આ સભા સહાયકારક થઈ શકે. આવાં કેટલાંક મંડળોને લોકલ બોર્ડ અને ગ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ગ્રાંટ મળી છે; અને જેમ જેમ તેની સંપત્તિ વધશે અને વધારે માણસો તેમાં જોડાશે તેમ તેમ તે વધારે કીમતી સેવા બજાવશે.

આવાં મંડળો ન હોય ત્યાં સ્થાપનાં, બને તો પોતાના સભાસદોની અને પહારના કેટલાક ગૃહસ્થોની આવી સંસ્થા રચવી-અને જ્યાં જ્યાં તે હોય ત્યાં તેને પૈસાથી અને કવચિત પોતાના નોકરો મારફત મદદ આપવી, એ બોર્ડોના ધર્મ છે. કમિટી આ મતને સંમતિ આપે છે.

હેવટે કમિટી સૂચવે છે કે બોર્ડના બુદ્ધિશાળી ખાતામાં હુશિયાર માણસો હાખલ થાય એ માટે જરૂર છે કે તેમના પગારમાં અમુક અમુક વર્ષને અંતે ચોક્કસ વધારો થાય એવા નિયમ ઘડવા જોઈએ. આ શિવાય બોર્ડની નોકરી લોકોને રૂચિકર અને આશાજનક નહીં લાગે, એ દેખીતું છે.

ઈન્ડુલાલ ક. પાણિક.

કન્યાઓનો માધ્યમિક શાળાઓનો અભ્યાસક્રમ.

એ વિષે નીચેના બે પ્રશ્નો મુખ્ય છે:—

૧. અભ્યાસક્રમ અલાહિદા કેવી રીતે કરવા? હાલનો અભ્યાસક્રમ કેટલો યોગ્ય છે?

૨. સ્ત્રીઓને ખાસ ઉપયોગી થાય એવા વિષયો કયા કયા છે? તેમને કેવી રીતે સ્થાન આપવું?

પ્રથમ પ્રશ્નમાં બે પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે. એક તો અભ્યાસક્રમ અલાહિદા હોવા જોઈએ કે નહિ? અને બીજું, જો હોવા જોઈએ તો કયા કયા વિષયો અને કેવી રીતે હાખલ કરવા જોઈએ?

* બ્રિટિશરના ૭-૮ તારીખે સ્ત્રીકેળવણીના પ્રશ્નની ચર્ચા માટે મળેલા સંમેલનમાં આ લેખ વાચવામાં આવ્યો હતો.

અભ્યાસક્રમ અલાહિદા હોવા જોઈએ કે નહિ, તેને માટે મતભેદ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે તો કાંઈ મવાલ જ ઉત્પન્ન થતો નથી. કારણ કે પહેલાં ત્રણ ચાર વર્ષમાં તો લખતાં, વાંચતાં, સાધારણ ગણિત, પ્રાંતનો જ ઇતિહાસ અને હિન્દુસ્થાનની ભૂગોળ એટલું શીખવાય છે. આટલું જ્ઞાન તો સહુને આવશ્યક છે. એથી વધારે શિક્ષણનો અવકાશ જ નથી. કારણ કે બાળકોનાં મગજ ઉપર વધારે બોલો નાખવાની આપણો ઇચ્છા નથી. તેમજ એથી વધારે જ્ઞાન બાળકો કુમળાં મગજમાં ઉતારી પડી શકે નહિ. એટલે એટલાં વર્ષ સુધી એટલે લગભગ નવ વર્ષ સુધી તો તદ્દન સરખું જ્ઞાન છોડ્યા છોડીએ અને અપાય છે, તે વ્યાજબી છે. હવે ત્યાર પછી માધ્યમિક શિક્ષણ શરૂ થાય છે. તેમાંયે પહેલાં બે ધોરણોમાં તો છોકરા છોકરીઓને કાંઈ જૂદું શિક્ષણ આપવાની જરૂર નથી રહેતી. કારણકે બીજું ધોરણ પૂરું થતાં છોકરીની ઉંમર લગભગ અગીઆર વર્ષની થશે. હવે અમારું કહેવું એમ છે કે, ત્યાર પછી છોકરાછોકરીના શિક્ષણક્રમમાં ફેર હોવાની જરૂર છે. કારણકે આપણા દેશની સ્થિતિ જોતાં જોઈએ વખત-પુરોયોથી કેળવણી લેવાય છે, તેટલો વખત સ્ત્રીઓથી લઈ શકાતી નથી. ગમે તેમ હોય આપણી સ્થિતિ જોતાં સાધારણ રીતે છોકરીની કેળવણી પંદર સોળ વર્ષમાં પૂરી કરવી પડે છે. અથવા એથી આગળ કોઈ લાગ્યે જાય તો વીસ વર્ષ સુધી જઈ શકે છે તો તેટલા વખતમાં સ્ત્રીને યોગ્ય લાભ આપવું એ આપણી ફરજ છે. એ વાત સત્ય છે કે જ્યાં મન કેળવવાની જરૂર છે, ત્યાં સ્ત્રીપુરુષ બંનેને માટે એક સરખી જ કેળવણી હોવી જોઈએ. જે પ્રમાણે પુરુષોના સંસારવ્યવહારમાં તેમજ યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ, ઇન્જિનેરી, ટ્રીગોનોમેટ્રી, એલેબ્રા, ઇસ્ટાટિક કાંઈ ઉપયોગમાં આવતું નથી; એ તો માત્ર મન કેળવવાના, મન ખીંટવવાના ઉપાય છે. તો સ્ત્રીઓનાં મન ખીંટવવાનાં એ જ સાધન હોવા જોઈએ, આ સુદો થોડે અંશે ખરો છે. મક્ષિ-
મ્માં એટલે elementary જ્ઞાન આ વિષયોનું સ્ત્રીપુરુષ બંનેને હોય, તેમાં હરકત નથી. પરંતુ સ્ત્રીઓને થોડા વખતમાં, અનેક વિરૂદ્ધ સંજોગોમાં કાર્ય કરવાનું છે. નેથી જે વધારે ઉપયોગના વિષય હોય તેને પ્રથમ સ્થાન આપવું. કારણકે, સુધળા વિષયો રાજતા અભ્યાસનો બોલો ધણો જ વધી જાય. આ ઉપરાંત સામાન્ય કેળવણી પછી, પુરુષ વર્ગને માટે ધંધાદારીમાં અનેક પ્રકારનું શિક્ષણ મળે છે, તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને સંસારમાં જે કર્તવ્ય છે તે યોગ્ય રીતે ગજવવા માટે તેમને તેમના પ્રદેશમાં શિક્ષણ મળવાની જરૂર છે. પહેલાંના વખતમાં એવી કેળવણી સંયુક્ત કુટુંબને લીધે અનેક આપદાઓ વેડતાં ગણતી હતી. આને એ વખત બદલાયો છે. ન્હાની ઉંમરથી કુટુંબની જવાબદારી આવી પડે છે તેથી સામાન્ય શિક્ષણ ઉપરાંત enlightened mothering એટલે સુશિક્ષિત માતા થવાની જરૂર પડે છે, એટલે બાળકોની ન્હાની ક્રમરમા સંભાળ, તેને યોગ્ય ખોરાક, માંદે શબ્દે તેની વ્યવસ્થા, બાળકના રોગની યોગ્ય સાવચેતી, તેમજ શારીરિક, માનસિક આરોગ્ય એ ઉપરાંત ગૃહવ્યવસ્થા સંબંધી બધા વિષયો બાળવાની તેને જરૂર પડે છે.

ગૃહરાજ્યમાં આર્થિક, વૈજ્ઞાનિક, નૈતિક, અને કળા સંબંધી તત્વોનો સમાવેશ થાય છે. ગૃહ એ કુટુંબને રહેવાનું સ્થળ, પ્રેમનો આશ્રમ છે. મનુષ્ય જીવનનો પવિત્ર આશ્રમ છે.

ઘરમાં છોકરાં ઉછેરાય છે.

આજનાં સંતાન તે કાલનાં નાગરિક જન થશે.

સમાજનું પ્રથમ અંગ સ્ત્રી, અને તેનું ગાળક હતું. કુટુંબમાં તથા ભિન્ન ભિન્ન જાતિમાં ચાલતી રૂઢી અને કાયદા તે આ અંગને સ્થાયી બનાવવાનો, તેમજ પુરુષ-એટલે પિતાનો કુટુંબ સાથે સંબંધ ઘાડતર કરવાનો ઇતિહાસ છે.

સ્ત્રીજાતિમાં ઉત્પાદક શક્તિ રહેલી છે. તે માતા તરીકેના કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ્ય છે. સંવત્તી ઉત્પન્ન કરવી, તેમને ઉછેરવી, ગૃહ અને ગૃહજીવનનું પોષણ કરવું એ આ શક્તિનો પ્રત્યક્ષ આવિર્ભાવ છે. તેથી દરેક ગાળાને—પછી ગમે તે સ્થિતિમાં તે હોય—ગૃહજીવનના કર્તવ્યપ્રદેશમાં તેનો ઉત્સાહ જાગૃત કરવાને તેમજ તેને રસિક બનાવવા માટે શિક્ષણ આપવું જોઈએ. અને જેમ જેમ આપણા જીવનની દૃષ્ટિ મર્યાદાવિશાળ થતી જાય તેમ તેમ આપણી મનોભાવના ઉત્તરોત્તર ઉંચી થતી જાય, તેને અનુકૂળ શિક્ષણ હોવું જોઈએ. પરિણામે જીવનનું મહત્વ, જીવનની સુંદરતાનું જ્ઞાન થાય. આ જ જનસમૂહનો આદર્શ હોવો જોઈએ—જ્યાં આદર્શ નથી, ઉચ્ચ અભિલાષા નથી ત્યાં મનુષ્યની અધોગતિ થાય છે.

અનુભવથી જણાય છે કે, ૧૪ થી સોળ વર્ષની બાળાઓને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપાવવું જોઈએ, તેનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. પચાસ વર્ષ ઉપર આપણી જે સામાજિક સ્થિતિ હતી, તે આજે રહી નથી. બદલાએલી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ શિક્ષણ પદ્ધતિ હોવી જોઈએ.

પદ્ધતિપૂર્વક ગૃહવ્યવસ્થાનું શિક્ષણ જ્યવહારમાં મૂકવાનું કામ કંઈ ઘણું મુશ્કેલ નથી. એ કાંઈ ખોટો તરંગ નથી. સમાજના ઉત્કર્ષમાં અતિ મહત્વનું સાધન છે.

આજના ધોરણોમાં આ વિષયોને સ્થાન અપાતું નથી. તેથી છોકરીઓ લગભગ નવ દશ વર્ષ શાળામાં શીખીને નીકળીને તરત ઘર માંડે તો જરા પણ તેને સમજણ પડે નહિ તે ગોથાં ખાયા કરે. ઘણી બાળતો ઘરમાં જોવાથી આવડે એ વાત ખરી છે. પણ તે સઘળું સારી રીતે આવડવા માટે શિક્ષિત માતાઓની જરૂર છે. તે નિશાળે લણની બંધી છોકરીઓનાં હોતી નથી. આ ઉપરાંત વધારે વળત છોકરી નિશાળે રહે છે એટલે ઘરમાં જોવા શીખવાનો આવકાશ રહેતો નથી વળી જો આપણી છોકરીઓને યોગ્ય શિક્ષણ અપાશે તો અત્યારે કન્યાકેળવણી પ્રત્યે જે અપ્રીતિ છે ફર થશે તે વધારે કન્યાઓ શિક્ષણ લેતી થશે.

એટલે ઉપર કહ્યું તેમ સ્ત્રીઉપયોગી વિષય દાખલ કરવા માટે અલાહિદા અભ્યાસ-ક્રમની જરૂર છે.

ખીનું, હાલમાં સર્વ પ્રકારનું ઉચ્ચ શિક્ષણ દેશના અધિકારી લોક પરદેશી હોવાથી પારદ્રી ભાષામાં આપવામાં આવે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણથી ઈંગ્રેજ ભાષાનું સાફ જ્ઞાન ગમે,

તેટલું આવશ્યક હોય, તો પણ સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ એ જ ભાષા દ્વારા આપવું એટલે વિદ્યાર્થીના માર્ગમાં અનેક અનાવશ્યક કૃત્રિમ અડચણ આવીને ઉભી રહે છે. આપણી માતૃભાષા, જે પ્રમાણે આપણી પોતાની કરીને ગૃહણ થઈ શકે, તેટલા પ્રમાણમાં પારકી ભાષા આપણી કરવી અશક્ય છે. જ્યાં સુધી યુનિવર્સિટીમાં દેશી ભાષામાં જ શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા થાય નહિ ત્યાં સુધી ઉચ્ચ શિક્ષણની પ્રગતિ બેઠએ તેટલી થવાની નથી. બીજું, આ પદ્ધતિથી મગજને બહુ જ શ્રમ પડે છે. સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષણ મળતું હોય તો ઘણા યોગ્ય સમયમાં અને તેની સાથે સંગીન શિક્ષણ મળી શકે જગતમાં કોઈપણ દેશમાં પારકી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ અપાતું બાળકમાં નથી આપણો જ દેશ કમનસીબ છે. તે છતાં હજી આપણા પોતાના લોક જ તેથી થતું નુકશાન સ્વીકારી શકતા નથી. એ ખરું છે કે, આપણી સ્થિતિ સહુ-કરતાં બુદ્ધિ છે કળુલ. ઈંગ્રેજી ભાષાનું સદંતર શિક્ષણ ના જ આપવું એમ મ્હારું કહેવું નથી બેશક, ઈંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન આ જમાનામાં સર્વને હોવું જ બેઠએ. કારણ કે એક તો આપણી રાજ્ય ભાષા છે—આળા હિન્દુસ્થાનના શિક્ષિત વર્ગ વચ્ચે સંબંધ, એકતા કરાવનાર એક સાધન છે, અને તેનું સાહિત્ય વિશાળ છે. આ ઉપરાંત આપણા પોતાના દેશમાં તેમ જ અન્ય દેશોના આચારવિચાર, પ્રગતિ સર્વેનું જ્ઞાન ધવા માટે ઈંગ્રેજી ભાષા એ જ સાધન છે. તેથી દરેક બાળકને ઈંગ્રેજી ભાષાનું સાદું જ્ઞાન આવશ્યક છે, પરંતુ તે બીજી ભાષા તરીકે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, ઇત્યાદિ વિષયોનું જ્ઞાન ઈંગ્રેજી ભાષાદ્વારા આપવાની જરૂર નથી કારણ કે મગજને બેશુભાર શ્રમ પડે છે. તો બે પુરૂષની મગજશક્તિનો પરભાષાદ્વારા શિક્ષણથી ક્ષય થતો હોય તો આપણી બાળાઓના કોમળ મગજની શક્તિ ક્ષીણ કરી નાખવાની જરા પણ કંઠે નથી. પુરૂષોને તો સરકારી નોકરીઓ કરવાની છે, પરદેશી લોક સાથે ધધો રોજગાર કરવાનો છે, એટલે એમને તો સરકારે સ્થાપેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ લીધા શિવાય છૂટકો નથી. પણ સ્ત્રીઓને તેમ કરવાની શી જરૂર છે? આપણામાં વિચારશક્તિ અને originality માત્રમ પડતી નથી તેનું પણ એ જ કારણ છે. કદાચ આટલી અવક્રિયા છતાં પુરૂષોને કદાપિ એ દ્વારા શિક્ષણ આપવું પડે તો હજી જુદી વાત છે, પરંતુ સ્ત્રીઓને કાંઈ એવા કારણો નડતા નથી વળી તેમને યોગ્ય વખતમાં ઘણું શીખવાનું છે માટે સ્ત્રીઓનો શિક્ષણક્રમ જુદો હોવાની આવશ્યકતા છે.

સામાન્ય વ્યવહાર ઈંગ્રેજી જ્ઞાન આપવાનું ઘણું આવશ્યક છે તે માટે ઈંગ્રેજી સાહિત્યના શિક્ષણમાં ઘણો વધારો કરવાની જરૂર છે. ઈંગ્રેજી ભાષાનું અગર ગૃજરાતી ભાષાનું—કોઈ પણ શિક્ષણ આપવાનો હેતુ એટલો જ હોવો બેઠએ કે, શિષ્યના મનમાં બુદ્ધિયુક્ત છાસા ઉત્પન્ન થાય. બે એ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થયે તો જીવનવ્યવહારમાં પડ્યા છતાં જ્ઞાનમાં વધારો કરવાની ઇચ્છા હંમેશા થશે જ. બે વ્યવહાર (એટલે માત્ર તાર શરનામાં વાંચતાં આવડે એટલું નહિ પણ સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરી શકે, વાતચીત કરી શકે એટલું) ઈંગ્રેજીનું જ્ઞાન આપવું હોય તો મેટ્રિકમાં ઈંગ્રેજીનું શિક્ષણ અપાય છે

તેના કરતાં વધારે વિશાળ જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે, અને તે આપવા માટે કન્યાઓના મગજને શ્રમ ન પડે માટે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સંસ્કૃત, ખગોળવિદ્યા ઇત્યાદિ વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવ્યાથી પ્રથમના ચાર વર્ષમાં પૂરાં કરી શકાશે. એટલે પાછળના એ વર્ષો માત્ર ઇંગ્લેન્ડ અભ્યાસ માટે, ગુજરાતી ઇત્યા વાંચન માટે તથા ઓલિમ્પિકોગી વિષયો માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાશે. જે કન્યાની પાસે પૈસાનાં સાધન હોય, વખત હોય, બુદ્ધિશક્તિ હોય, અને ઇચ્છા હોય તો પુરૂષવર્ગ સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરે. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ આપે તો તેમાં કાંઈ વાંધો નથી. ઉલટું એવી સ્ત્રીઓ તો એક પ્રકારે આપણા જનસમાજની asset છે. માત્ર જનસમૂહમાં સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રચાર વધે, આપણી પરિસ્થિતિને અનુકૂલ, આપણા દેશને શોભા આપે એવાં સ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન થાય એ પ્રકારની સ્ત્રીશિક્ષણપદ્ધતિ હોવા માટે શિક્ષણક્રમ જુદો હોવાની જરૂર છે. જે છોકરીઓને યુનિવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા આપવી હોય તે ભલે આપે, પણ જેને ન આપવી હોય તેને માટે તો અત્યારનો ક્રમ માત્ર મેટ્રીક્યુલેશન પાસ કરાવવાના ઉદ્દેશનું જ લક્ષ્ય રાખીને કરેલો છે, એટલે આપણી છોકરીઓની જીવનયાત્રાને અનુકૂળ નથી અને બીજું જાહું ભારે છે. માટે જે કન્યાઓને માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું કરીને અભ્યાસ પૂરા કરવો હોય, તેમને માટે જુદો ક્રમ હોવાની જરૂર છે. વળી છોકરીઓના અભ્યાસના વળતરમાં પણ થોડો ફેર હોવાની જરૂર છે. કારણકે, સામાન્ય ઘરની સ્થિતિ હોય ત્યાં જોઈએ તેટલાં માણસ કુણસો હોતા નથી તેથી છોકરીઓને પોતાની માતાને કામમાં મદદ લાગવું પડે છે. તો તેમના અભ્યાસમાં સરળતા કરી આપવા માટે તેમને અનુકૂલ નિશાળનો વખત રાખવાની જરૂર છે. આમ થાય તો જ કન્યા કેળવણી લોકપ્રિય થશે ને તેનો પ્રચાર વધશે.

આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, છોકરાઓ અને છોકરીઓનો ક્રમ માધ્યમિક શિક્ષણમાં જુદો રાખવાની જરૂર છે.

હવે બીજો પ્રશ્ન લઈએ કે અભ્યાસક્રમ જુદો હોવો જોઈએ, તો કેવો હોવો જોઈએ? કયા કયા વિષયો અને કેવી રીતે દાખલ કરવા જોઈએ?

ગવર્નમેન્ટની નવી સૂચના પ્રમાણે કન્યાઓની માધ્યમિક શાળાઓનો શિક્ષણક્રમ છ ધોરણનો રાખ્યો છે, તેને જઈએ એક ધોરણ ઉમેરીને સાત ધોરણનો કરવો. એટલે તેર ચૌદ વર્ષની છોકરીને જે વિષયો સમજતાં મુશ્કેલ લાગે તે એક વર્ષ વધારે રહ્યાથી સારી રીતે સમજી શકાય. બીજું, ભૂગોળનો વિષય ઇંગ્લેન્ડ એથા ધોરણમાં પૂરો કરી દેવો જોઈએ. એટલે ઇંગ્લેન્ડ પહેલા ધોરણમાં 'હિંદુસ્થાનનું સામાન્ય, બીજા ધોરણમાં એશીઆ પૂરો અને બ્રિટિશ ગેટો તથા બ્રિટિશ સંસ્થાનની વિશેષ માહિતી. ત્રીજા ધોરણમાં યુરોપ પૂરો; (તે શિવાય ભૂતળ હરેક ધોરણમાં અને આફ્રિકાનું સામાન્ય જ્ઞાન અને ચોથા ધોરણમાં અમેરિકા અને આગળના ધોરણોનું સામાન્ય પુનરાવર્તન.

ગુજરાતી વાંચનમાં ત્રીજા ધોરણ પછી નવું માહિત્ય કાંઈ નથી. તો ચોથા ધોરણમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહસોનાં ગદ્ય-પદ્યનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. પાંચમાં

ધોરણમાં, છઠ્ઠા ધોરણમાં, અને સાતમા ધોરણમાં શિષ્ટ ગ્રંથકારોનાં વાંચન શિવાય માસિક, ચોપાનિયાં, ન્યુઝપેપર્સમાંથી આર્ટિકલો વાંચીને તેનું વિવેચન કરવું જોઈએ.

ગણિતનો વિષય ચોથા ધોરણ સુધી ચલાવવો તેમાંથી મીટ્રિક સિસ્ટમ કહાડી નાંખવી અને નફે ને ટોટો ઉપરાંત મેન્સ્યુરેશન અને સ્ટોકસ અને શેર્સ ઉમેરવા. પાંચમાં ધોરણમાં નવી સૂચના પ્રમાણે નામાનો વિષય ગણિતમાં દાખલ કર્યો છે તે કહાડી નાંખવો અને તે ગૃહવ્યવસ્થાના વિષયમાં છઠ્ઠા ને સાતમા ધોરણમાં આવશે. એટલે પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણમાં ગણિત સમૂળરૂપે કહાડી નાખવું.

ઇતિહાસ. ચોથા ધોરણ સૂત્રીમાં હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ પૂરો કરવો. પાંચમા ને છઠ્ઠા ધોરણમાં ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ પૂરો કરવો, અને સાતમા ધોરણમાં ઇંગ્લંડ અને હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ સાથે શીખવીને, તેની સાથે ઇન્ડીઅન એડમીનીસ્ટ્રેશન, મ્યુનિસીપલ, ગવર્નમેન્ટ એ બાબતો શીખવવી.

એસ્ટ્રોનોમી—પાંચમા ધોરણમાં શીખવવી ભૂગોળને બદલે.

ભારત, ગ્રંથલેખ, શિવલેખ—ખાસ કરીને શિવલેખ ને વેતરકામ ઉપર વધારે લક્ષ આપવું. ભારતગ્રંથલેખ આપણા દેશનું જ હોવું જોઈએ. કાઠીઆવાડ, કર્ણ, ભૂજનું ભારતકામ દાખલ કરીને તે શીખવવું જોઈએ. શિવલેખમાં થી ગડા દેવાં, રકુ કરવું, પેરણ ખમીસ વગેરે શિવતાં વેતરતાં શીખવવું.

ગૃહવ્યવસ્થા—નવી સૂચના પ્રમાણે ચોથા ધોરણથી શરૂ થાય છે તેને બદલે પાંચમા ધોરણથી શરૂ કરવી.

ઇંગ્લેન્ડ નવી સૂચના પ્રમાણે મરણ વાંચન પાંચમા ધોરણમાં રાખ્યું છે તેને બદલે સરળ વાંચન *extra* ચોપડીનું ચોથા ધોરણમાંથી શરૂ કરીને પાંચમા ધોરણથી જરા અઘરું સારા અધિકારીનું શરૂ કરવું, અને તે જો અહીંના છવનનું વાંચન હશે તો જરા અધરી છતાં મમજલુ પડશે અને તે પ્રમાણે અધરા વાચનમાં પ્રવેશ કર્યો પછી છઠ્ઠા ધોરણમાં ઇંગ્લેન્ડ સાક્ષરોનું વાચન કરી શકાય. છઠ્ઠા, સાતમા ધોરણને અન્ન રસિકન, સ્કૉટ, સેક્સપીયર વગેરે અન્યકારોના સરળ પુસ્તક વાંચી શકે એટલું જ્ઞાન હોવું જોઈએ આગ કરવાથી વાંચનની ટેવ પડશે, શિષ્ટ વાચનની ઠંઠર કરવાની ટેવ પડશે. વાંચન પમંદ કરવામાં સરળતા થશે અને સાહિત્ય તરફ પ્રીતિ વધશે. નમ્કૃત ચોથા ધોરણથી શરૂ કરીને સાતમા ધોરણ સુધી શીખવવું અને તેમાં વ્યાકરણની ત્રીજીવટ કરતાં એકસસોઈએ ઉપર વધારે લક્ષ આપવું. સાતમું ધોરણ પુરું કરી રહે એટલે સામાન્ય શ્લોકો, નાટકો સમજી શકાય ગૃજરાતી ભાષાના જ્ઞાનમાં મહદ મજી શકે એટલે માર્ગોપદેશિકા, મન્દિરાન્તઃ પ્રવેશિકા બુદ્ધને પુસ્તકો ઉપગત પંચાગ્યાન, હિન્દુપદેશ, ભાર્તુહરિનાં શતક, રવૂત્તશનુ કાવ્ય, કાલિદાસ તથા ભવમુતિના નાટકો, કાદંબરીનો સાર તથા ભગવદ્ગીતા આદિજ્ઞાનુ જ્ઞાન આવશ્યક છે.

સાયન્સમાં—સ્ટ્રીઓ માટે ઘરગથું અર્થશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, માદાની માવજત, અક્ષમાતના ઉપાય, બાળકોની સંભાળ, ખોરાક, ગૃહવ્યવસ્થા એ વિષયો છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણમાં શીખવાય.

આરોગ્યવિદ્યા—બીજા અને ત્રીજા ધોરણમાં શીખવાય.

હોમ હાઇલન, ચોથા ધોરણમાં શીખવાય.

ફીઝીઓલોજી, ખેાટની, અને કેમિસ્ટ્રીનું Elementary જ્ઞાન—પાંચમા ધોરણમાં અપાય.

હોમ હાઇલનના વિષયમાં—ઘરની જગ્યા, સ્વચ્છ પાણીનાં સંધન, ઘરમાં તેમ જ આસપાસ તથા સરસામાનની સ્વચ્છતા, ઘરના ખોરાકની સ્વચ્છતા તે સર્વ વિજ્ઞાનના નિયમોને આધારે સચવાય છે, અને તે પ્રમાણે ઘર રાખવું, બંધાવવું અને ચલાવવું જોઈએ. આ સર્વે વિજ્ઞાનના નિયમ વ્યવહારમાં મૂકી શકાય તો દેશનું આરોગ્ય ઘણું સુધરે.

ફીઝીઓલોજી—પાચનક્રિયા, લોહીની સાથે મિશ્રણ થવું, તાકાત એકઠી કરવી, મળ કઢાડી નાંખવો એ સહુને માટે ખોરાકની વસ્તુઓનો ઉપયોગ, શારીરિક ઉત્તતિ માટે હાઇલનીક જીવનની જરૂર આ વિષય ફીઝીઓલોજીમાં આવવા જોઈએ.

આ પ્રમાણે અસ્યાસક્રમ પહેલા ધોરણથી સાતમા ધોરણ સુધી નીચે પ્રમાણે થાય.

પહેલું ધોરણ.

ગુજરાતી—ગર્વનમેન્ટની સૂચના પ્રમાણે તેમાં કાંઈ ફેરફારની જરૂર નથી.

ગણિત—એનું એ.

ઇતિહાસ—,,

ભૂગોળ—હિન્દુસ્થાનની વિશેષ હકીકત.

ઇંગ્રેજી—એનું એ.

શીવલુ કામ—,,

કોઇંગ
મ્યુઝીક. } ફરજિયાત.

બીજું ધોરણ.

ગુજરાતી—ફેરફારની જરૂર નથી.

મેથમેટીક્સ—,,

ઇતિહાસ—,,

ભૂગોળ—એશીયા પૂરા. બ્રિટિશ આઇલ્સ તથા બ્રિટિશ Possessions.

ઇંગ્લેન્ડમાં—કાંઈ ફેરફારની જરૂર નથી.

શિવભૂ—

ફ્રાંસ } ફરજીયાત.
રશિયા }

ત્રીજું ધોરણ.

ગુજરાતી—કાંઈ ફેરફાર નહિ.

ગણિત—

ઇતિહાસ—હિંદુસ્થાનનો સ પૂર્ણ ઇતિહાસ.

ભૂગોળ—યુરોપ, આફ્રિકા જવા ભૂતળમા જવાળામૂખી પર્વત, ધરતીકંપ, વગેરે
કન્યા વાંચનમાળામાં પાઠો આપ્યા છે તે.

ઇંગ્લેન્ડ—કાંઈ ફેરફારની જરૂર નથી.

આરોગ્યવિદ્યા—

શિવભૂ—

ફ્રાંસ } ફરજીયાત.
રશિયા }

ચોથું ધોરણ.

ગુજરાતી—ગ્રામીન અર્વાચીન સાક્ષરોનાં ગદ્ય, પદ્યમાથી વાંચન, ઇંગ્લીશમાંથી
ગુજરાતી અને ગુજરાતીમાંથી ઇંગ્લેન્ડ તરજુમો.

ગણિત—મેન્સ્યુરેશનના સહેલા દાખલા અને રટોકમ અને શેર્સ.

ઇતિહાસ—ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ પહેલેથી ટ્યુડર વંશ સુધીનો.

ભૂગોળ—અમેરિકા, Revision

ઇંગ્લેન્ડ—સરળ ઇંગ્લેન્ડ વાચન આપણા દેશના જીવનનું વર્ણન (Tales from
Mahabharata જેવું) પુસ્તક કે સહેલાઈથી સમજી શકાય. બીજા
ફેરફાર જરૂરનો નથી.

ડોમેસ્ટિક સાયન્સ—હોમ હાઇજીન.

શિવભૂ—કાંઈ ફેરફાર આવશ્યક નથી.

સંસ્કૃત—માર્ગોપદેશિકા ચોવીસ પાઠ સહેલી એકસરસાઈ.

ફ્રાંસ } ફરજીયાત
રશિયા }

પાંચમું ધોરણ.

ગુજરાતી—વાંચન ચાલુ, ન્યુઝ પેપર્સ અને મેંગેઝીનમાંથી આર્ટીકલો વાંચવા અને તેની ચર્ચા.

ગણિત—કહાડી નાંખવું.

ભુગોલ—
તેને બદલે

એસ્ટ્રોનોમી—

ઇતિહાસ—ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ, ટયુકરવંશથી જ્યોજ

ઇંગ્રેજ—જરા અઘરા ગદ્યનું વાંચન. ૧૦૦ પાનાં જેટલું. ૨૦૦ લીટી ઠવિતાની સમજાવતી સાથે.

સહેલી વાર્તાની ચોપડીઓનું વાંચન, પાઠના વિષયને લગતી વાતચીત, સહેલા કાગળ લખવા, ટુકડી વાર્તાઓનો સાર લખવો, કલાસમાં મૂકેલી વસ્તુનું વર્ણન લખવું.

સાયન્સ—ફિઝીકાલોજી, બાયોલોજી, કેમિસ્ટ્રીનું સામાન્ય જ્ઞાન

સંસ્કૃત—માર્ગોપદેશિકા પૂરી. મદિરાન્ત, પ્રવેશિકાના સોળ પાઠ એકસરસાઇઝ. લવભૂતિ વગેરેની શરૂઆત.

ફ્રાઇંગ—કહાડી નાંખવું.

મ્યુઝિક—ફરજીઆત.

છઠ્ઠું ધોરણ.

ગુજરાતી—પાંચમા ધોરણની માફક શિષ્ટ સાહિત્યનું વધારે વાંચન

ઇંગ્રેજ—સારા શિષ્ટ શ્રેયકારોની ગરૂઆત ગદ્ય-પદ્ય.

ઇતિહાસ—ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ પૂરો

શિવલુ—પાંચમા ધોરણ જેવું જ.

સાયન્સ—ફર્ટ એઇઝ. હોમનર્વીઝ, ગ્રહગચવરથા

તેમાં ખોરાક કેવો હોવો જોઈએ તેની ચર્ચા, ખોરાક માટે કેટલા પૈસા ખર્ચવા, ખોરાકની મજાની વસ્તુઓની પારખ, બનાવટથી થતા ફેરફાર, ખોરાકની કિંમત સરખી જ પુષ્ટી આપી શકે એવા ષેરી કિંમતનો ખોરાક કેવી રીતે વાપરવો વગેરેની માહિતી.

અનાજ તથા ખોરાકની વસ્તુઓની સંભાળ

નામું લખતાં શીખવું.

પાકશાસ્ત્ર—ખોરાકનાં મિશ્રણ કેવી રીતે કરવું, સારી તૃપ્તિ અને દેખાતી સારી વાનીઓ કેવી રીતે બનાવવી.

પીણવું. કેવી રીતે તેનું થીઓરેટિકલ જ્ઞાન.

સાતમું ધોરણ.

- ગુજરાતી—છઠ્ઠા ધોરણ માફક.

ઈંગ્લેઝ—જરા વધારો કરવો.

ઇતિહાસ—ઈંગ્લેન્ડ, અને હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ-ઈન્ડીઅન એડમીનીસ્ટ્રેશન.

ખાળકોની 'સંભાળ-તેમાં ચાર્લ્સ સામકોલોલ્હોનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

ટાએટિક્સ—તંદુરસ્ત તબિયતમાં, તેમ જ માંદગી વખતે કેવો જોરાક યોગ્ય છે, ઉમર, હવા અને ધંધાના પ્રમાણમા જોરાકમાં તેમજ તેની ખનાવટમાં ફેરફાર કેવી રીતે કરવો.

૫. મંદવાડ વખતના જોરાક કેવી રીતે તૈયાર કરવા.

૬. ગૃહવ્યવસ્થા.

૭. ગૃહ અને સામાજિક અર્થશાસ્ત્ર.

આજ ધોરણ ઉપર કૉલેજનો ક્રમ રજાવ.

સા. શાસ્ત્ર મહેતા.

પરસ્પર સહાયકારી મંડળીઓની પ્રગતિ.

'એક હાથે તાળી પડે નહિ', આઝી કીડીઓ સાપને તાંણે, આઝા હાથ રળી-આમણા, એકથી જે બલા 'આ સર્વ' કહેવતો બધાંને વિદિત છે અને બધા તહેનો પોતાના જોલવાના પ્રસંગોમાં છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. - પરંતુ તે બધી બરોબર રહુમજશક્તિને આજ છે કે નહિ તે તો કેટલે અશે તેમને કાર્યમાં ઉતારવામાં આવી છે તે પરથી જ જણાઈ આવે.

પહેલાં જ્યારે વ્યવહારનાં સાધન આટલાં બધાં નહોતાં, જ્યારે જનસમૂહની જરૂરીઆતો ઘણી થોડી હતી, જીવનકલહ બહુ તીવ્ર નહોતો, તે સમયે મનુષ્ય એકેક પોતાની જ મહેનતથી કુટુંબનિભાવ બહુ મહેલાઈથી કરી શકતો. પરંતુ હવે સમય બદલાયો છે, જીવનકલહમા જે ફેનોહમંદ નીવડે તે જ છી શકે તેમ છે. વ્યવહારના સાધનો આટલા બધા વધી ગયાં છે, દેશ દેશ વચ્ચેની સ્પર્ધા ઘણી વધી પડી છે અને જે રાષ્ટ્રજીવન અહિંસાવામત રાખવું હોય તો પરદેશમાં જે જે પ્રવૃત્તિઓ રાષ્ટ્રજીવનને સફળતા અપાવે છે, તે સર્વનું જોઈતા સર્વ ફેરફાર સાથે અનુસરવું થવું જોઈએ.

સર્વ સ્થળે ખેડુતની સ્થિતિ ઘણી દયાજનક હોય છે. હરેક રીતે મહેનત કર્યા છતાં તેઓ પેટ પૂરતું ખાવાનું પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, એટલું જ નહિ પણ હમેશાં દેવામાં રૂબેલા જ રહે છે. દુષ્કાળ પડે એટલે ખેડુતો અને ખેતરો પર મજૂરી કરીને જ નિર્વાહ કરનારા પહેલાં લેના લોગ થઈ પડે છે. સહજ વરસાદની તાણ પડતાં લેમની ચિન્તાનો પાર રહેતો નથી. લેમની આર્થિક સ્થિતિ એવી ખરાબ હોય છે કે, પોતાનાં બાળકોને કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાના આરંભમાંથી જ શાળા છોડાવવી પડે છે. જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ નહિ પામવાથી અંધકારમાં ગોથાં બાયાં કરે છે અને આખું જીવન નિરાશા, ચિન્તા અને દુઃખમાં જ ગાળે છે.

પરંતુ દુઃખની પરાકાષ્ટા એ સુખનો અરૂણોદય છે. લેમનાં દુઃખ કેમળ હૃદયના મનુષ્યોમાં દયાનો મંચાર કરાવે છે. ખેડુતના અતિશય દુઃખોએ જર્મનીમાં રેફ્રી-સનના હૃદયમાં દયાનો ઝરો વહેવરાવ્યો અને તેણે ખેડુતનાં દુઃખ દૂર થાય એટલું જ નહિ પરંતુ સ્વાવલંબી બને તે હેતુસર પરસ્પર સહાયકારી મંડળીની સ્થાપના કરી. ત્રીસ વર્ષની વિકટ કસોટીમાંથી તે મંડળીને પસાર થવું પડ્યું; પરંતુ તે સમય પછી તેના લોકો દેશેદેશમાં પેદા થયા. અત્યારે એવો એક પણ સ્વભવ દેશ એવો નહિ હોય કે જ્યાં પરસ્પર સહાયકારી મંડળીઓ નહિ હોય.

હિન્દુસ્થાને એ દિશામાં પ્રયાણ ઘણું મોડું કર્યું છે. સને ૧૯૦૪માં હિંદુ-સ્થાનની સરકારે પરસ્પર સહાયકારી મંડળીઓનો કાયદો પસાર કર્યો, અને તે હિલ-આલનો પ્રસાર કરવાને રજીસ્ટર નીમવાની પરવાનગી પ્રાંતિક સરકારોને આપવામાં આવી, એટલે એ હિલચાલ આપણા ઇલાકામાં શરૂ થયાં બાર વર્ષ થયાં. તે દરમ્યાન એ પ્રવૃત્તિ આપણા ભાગમાં કેટલી પ્રગતિ કરી શકી છે એ જાણવું ઘણું જરૂરનું થઈ પડશે.

૧૯૧૫ ના માર્ચ ૩૧ સુધીનો સરકારી રિપોર્ટ જુદાર પડ્યો છે તે પરથી જણાય છે કે, તે સમય દરમ્યાન ગ્રામ્ય મંડળીઓની કુલે સંખ્યા ૬૩૧ ની હતી. તે બધી રેફ્રીસનના નિયમોને અનુસરીને કામ કરે છે. મેમ્બરોની થાપણ, સેન્ટ્રલ ઍન્ક અને હેવી જ બીજી સંસ્થાઓ તરફથી ધીરવામાં આવેલી રકમોથી આ બધી મંડળીઓની થાપણ ઉભી કરવામાં આવી છે. થાપણ મૂકનારાઓને ૬૬ ટકા વ્યાજ મળે છે જ્યારે ઍન્કોને ૭ વા ૮ ટકા વ્યાજ આપવું પડે છે. જ્યારે મંડળીઓ મેમ્બરો પાસેથી ધીરેલી રકમ પર ૯૬ ટકા વ્યાજ લે છે, અને જે નફો આવે છે તે બધો કાયમ ફંડમાં લઈ લેવામાં આવે છે.

ગયા વર્ષથી મંડળીઓનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. ૪ વર્ગની સોસાયટીઓ ગ્રેન્ડ ગણાય છે. ૫ વર્ગની સામાન્ય, ૬ વર્ગની ગરીબ અને ૭ વર્ગની ઘણી કંગાળ સ્થિતિમાં હોય છે. આવી વર્ગીકરણ થયેલી ૪૯૨ ગ્રામ્ય નાણા ધીરધાર કરનાર મંડળીઓમાંથી ૯૪ ૪ વર્ગમાં આવે છે, ૨૨૮ ૫ વર્ગની છે, ૧૪૫ ૬ વર્ગની છે અને ૨૫ ૭ વર્ગમાં છે.

જુદા જુદા વિભાગમાં મંડળીઓની સંખ્યા અને સ્થિતિ નીચેના કોઠા પરથી સમજી શકાશે.

સ્થાન.	મંડળીઓની સંખ્યા.	કયા કયા વર્ગની કેટલી.	વપરાશમાં આવતી
		એ, બ,	ક તથા મૂડી.
		દ.	
હિત્તર ગુજરાત.			
અમદાવાદ ...	૩૮	૪, ૧૪,	૨૦, ૬૦, ૬૩૦
ખેડા ...	૨૩	૨ ...	૧,૦૮,૬૨૭
પંચમહાલ ...	૧૧	૨ ...	૨૮,૮૬૨
ભરૂચ ...	૪૪	૩, ૧૭	૧,૫૩,૦૧૮
સુરત ...	૮૩	૬, ૨૫,	૩,૬૦,૩૩૪
ઘાણા ...	૧૨	૩, ૮,	૪૫,૦૮૨
નાસિક ...	૧૮	૬, ૪,	૧,૦૩,૮૧૦
પૂર્વ ખાનદેશ ...	૨૧	૨ ...	૫૫ ૧૩૪
પશ્ચિમ ખાનદેશ.	૯	... ...	૬૦,૮૨૩
પૂના ...	૪૬	... ...	૧૦,૦૨,૧૪૦
અહમદનગર ...	૩૦	૩ ૧૨	૧,૮૬,૭૬૦
સોલાપુર ...	૨૫	૧૨ ૮	૬૮,૮૬૭
સતારા ...	૫૪	૯ ૨૨	૧,૭૬,૮૬૧
વિજાપુર ...	૪૧	૧૮ ૧૪	૧,૭૨,૧૭૫
એલગામ ...	૪૩	૧ ૨૬	૧,૩૩,૮૬૦
ધારવાર ...	૮૭	૧૭ ૫૬	૬,૬૨,૬૩૨
કાનડા ...	૧૬	૨ ...	૩૩,૬૨૫
કોલાણા ...	૧૬	૬ ...	૬.૭૨૭
રત્નાગિરિ ...	૧૮	૨ ...	૨૬,૭૧૪

હવેના કોઠા પરથી જોઈ શકાશે કે, ધારવારમાં મૌથી વધુ મંડળી છે. છતાં નાસિક, સોલાપુર અને વિજાપુરની મંડળીઓનું કાર્ય વધારે સંગીન છે. સુરતમાં ૮૩ મંડળીઓની સંખ્યા છતાં ફક્ત ૬ જ પહેલી પકિતમાં આવી ગઈ છે. ભરૂચની મંડળીઓની સ્થિતિ પણ તેવી જ છે. ખેડા જીલ્લામાં મંડળી પાટુ થોડી અને તેમાં સંગીન કામ કરનારીનું પ્રમાણ ફક્ત ૬ ટકા જ આવે છે.

પૂના વિભાગમાં હડપસર કરીને એક ગામ છે અને ત્યાંના ખેડૂનો શેરડીનો પાક પકવે છે. ત્યાં એક મંડળી સર્વેન્ટસ ઓફ ઇડિયા સોમાયટીવાળા મિ. દેવધરના પ્રયાસથી શરૂ કરવામાં આવેલી. થોડાં જ વર્ષોમાં તે ઘણી આબાદ સ્થિતિ લોગ્યું છે.

હિની પાસે રૂ. ૬૧,૩૫૦ ની મુડી છે જેમાંથી રૂ. ૧૬,૨૧૨ મેમ્બરોની થાપણના છે અને રૂ. ૩૫,૧૨૬ બહારના સહગૃહસ્થો તરફથી થાપણમાં મૂકાયલા છે. જેતીવાડી ખાતા તરફનાં જેતીનાં એન્જીનોની ડેપો સોસાયટીને હસ્તક છે અને હવે સોસાયટી પોતે જ પોતાની ડેપો કાઢવા માગે છે. સોસાયટી વળી સહકાર્યથી શેરડી પીલવાનો સંચા પણ ખરીદવાની તૈયારી કરે છે. ખેડા જિલ્લામાં આણુ દની મંડળીમાં ૭૦૦ મેમ્બરો છે અને હિની પાસે રૂ. ૫૮,૦૦૦ ની થાપણ છે.

ઉત્તર ગુજરાત, થાણા, પશ્ચિમ ખાનદેશ, અહમદનગર, અને સતારા જિલ્લાઓમાં મંડળીઓની સંખ્યામાં કંઈ વધારો થયો નથી, જ્યારે સુસ્તમાં ૬૮ થી ૮૩, નાસિકમાં ૧૪ થી ૧૮, પૂર્વ ખાનદેશમાં ૧૧ થી ૨૧, સોલાપુરમાં ૪ થી ૨૫, વિંનપુરમાં ૩૬ થી ૪૧, ખેલગામમાં ૩૩ થી ૪૩, ધારવારમાં ૭૦ થી ૮૭, અને કાનરામાં ૬ થી ૧૬ ની સંખ્યા થઈ છે. ઉપરના આંકડા પરથી જણાશે કે સોલાપુરમાં સહકાર્યની પ્રગતિ સૌથી વિશેષ છે.

દરેક વિભાગની મંડળીઓની મૂડી તરફ દૃષ્ટિ કરતાં તરત જણાઈ આવશે કે પ્રમાણમાં પૂના વિભાગની મંડળીઓ સૌથી વધુમાં વધુ નાણાંનો ઉપયોગ કરે છે. પૂના વિભાગમાં સરકારે નહેર કામ સાફ જાત્રાવેલું છે અને પાણી પૂરતું મળી શકવાથી શેરડીનો પાક સારો ઉતારી શકાય છે. શેરડીના પાકને ખર્ચ પછી ઘણું જોઈએ છીએ એટલે મંડળીઓનો સૌથી સરસ ઉપયોગ ત્યાં થાય છે તેમાં નવાઈ નથી. જેવો પૂનાની આસપાસના પ્રદેશમાં શેરડીનો પાક ઉતરે છે તેવી જ રીતે કાનરામાં કપાસ અને ચરોતરમાં તમાકુનો પાક અતિશય થાય છે. કપાસ કરતાં તમાકુની પાછળ ઘણું ખર્ચ કરવું પડે છે અને જેટલોને પાણી પાવા વગેરેની ઘણી મહેનત કરવી પડે છે. કાનરામાં કપાસનાં જેતરોને દર ત્રીજે વર્ષે વાસણ રાખવાં પડે છે. એટલે જાને પાક લેનારાને પૈસાની ઘણી જરૂર પડે છે. છતાં આપણે જાણીએ છીએ કે કાસ જેથી તમાકુ પકવનારા અને જેતરો પર જાતમજૂરીથી કપાસ પકવનારા સારી સ્થિતિમાં નથી. ત્યારે શું કોઈ એમ કહી શકશે કે આ લોકોને નાણાં આપનાર સહકારી મંડળીઓની આવશ્યકતા નથી? જરૂર છે અને એ જ પૂરાય તો સખ્ત મજૂરી કરી તમાકુ અને કપાસ પકવનારા પોતાની મહેનતનું પૂરેપૂરું ફળ પોતે પ્રાપ્ત કરી શકે.

વળી છેલ્લાં પંદર વર્ષથી લોકો દુબકાળની નિરંતર ધારતીમાં રહે છે. દુબકાળ એ કંઈ અનાજનો નથી પરંતુ નાણાંનો છે. વરસાદની તાલુ પડે ત્યારે નાણાં વખતસર આવી મળતાં હોય તો નાશ પામતા પાકમાંથી પણ ખેડૂત કંઈ પ્રાપ્ત કરી શકે. પકવેલી વસ્તુઓના બરાબર ભાવ ખેડૂત મેળવી શકતા નથી, કારણ કે સાહુકાર અને અને સરકારનાં નાણાં ભરી દેવાને હેમને ગમે તે ભાવે પાક વેચવો પડે છે. આ બધાં દુઃખમાંથી છૂટવાનો એક જ ઉપાય છે તે એ કે ખેડુતોએ પરસ્પર સહાય કરનારી મંડળીઓ કાઢી સ્વાવલંબી જાનવું જોઈએ. જ્યાં સુધી આવી મંડળીઓ ગામે ગામ નીકળશે ત્યાં સુધી ખેડુતોના દુઃખને પ્રશ્ન બરાબર કંટેલી શકાશે નહિ.

ઉપરની હકીકત ખેતીવાડીને માટે ધીરધાર કરનારી પરસ્પર સહાયકારી મંડળીઓની છે. તે ઉપરાંત ખીજાં કાર્યોને માટે પણ સહાયકારી મંડળો સ્થાપવામાં છે. સહાયકારી મંડળો ખાસ કરીને બે હેતુને માટે સ્થાપવામાં આવે છે. પહેલો હેતુ સોંધે લાવે ખરીદવું, ખીજો પોતાનો માલ સોંધે લાવે વેચી વધુ નફો મેળવવો. સોંધે લાવે ખરીદ કરવાને માટે જે મંડળો સ્થાપવામાં હોય છે તેમને ખરીદી કરનાર પરસ્પર સહાયકારી મંડળો કહેવામાં આવે છે.

ઉપલી જાતનાં મંડળોમાં સૌથી વધુ ફોર્મલમ્ નીવડેલું ઢીવ માહિમ મંડળ છે. તે ખાતર ખરીદવાને માટે સ્થાપાયું છે, તેના કાર્યવાહક રાવ બડાદુર દોડેકર છે. તે મંડળમાં રૂ. ૩,૮૮૦ શેર તરીકે ભરાઈ ગયા છે. ગયા એપ્રિલમાં ખીજા વધુ મૂકી એકઠી કરીને આ મંડળીએ રૂ. ૧૪,૦૦૦ નો ગુજરાતી એરંડીઓના ખોળ, ખાતર માટે એકી વખતે ખરીદ્યા. બ્યારે બજારમાં તે ખાડીના રૂ. ૨૨) લેખે વેચાતા ત્યારે આ મંડળે પોતાના સલાસદોને ખાડીના રૂ. ૧૬) લેખે વેચ્યો. પરિણામે થોડી જ મુદતમાં બ્યારે લીધેલાં નાણાં તરત આખ્યાં એટલું જ નહિ પણ નફા તરીકે રૂ. ૬૮૦) અનામત ખાતે લઈ જવામાં આવ્યા. શેરહોલ્ડરોને નવ ટકાની બહેંચણી મળી. પરસ્પર સહાયકારી વેચાણ કરનાર મંડળી—ડેરીનાં મંડળો હાલ આ પ્રકારનાં ૪ છે. ધાણના મંડળે ગયા વર્ષમાં કામ શરૂ કર્યું. બધાં દોર મંડળના મેમ્બરોની માલીફીનાં છે અને તેમને સોસાયટીની માલીફીના લુહા તમેલામાં રાખવામાં આવે છે. ધાણાનું મંડળ એટલું ગધું સાઈ કામ કરતું થયું કે દૂધ લઈ જવાને માટે ધાણા અને મુગાઈ વચ્ચે કોઈ અનુકૂલ ટ્રેન દોડતી ન હતી તેથી સોસાયટીના આગ્રહથી રેલ્વે ખાતા તરફથી ખાસ ટ્રેન દોડાવવાની અનુકૂલતા કરી આપવામાં આવી છે. આ મંડળ દર માર્ચે રૂ. ૭૦૦ નું દૂધ હાલ વેચે છે.

આ ઉપરાંત મરોલીમાં એક નવી જ જાતનું પરસ્પર સહાયકારી મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે તેનો હેતુ ઉત્તમ દોર ઉછેરવાનો છે. મંડળમાં ૨૭ મેમ્બરો છે. તેમણે એક આખલો ખરીદ્યા છે અને ગામની ગાયોને રસ્તે ફરતા બીજા આખલામાંથી ગચાવવા ગોઠવણ કરી છે. એક વખતે માટે કોઈ સખી ગૃહસ્થે આખલાનું ખર્ચ આપ્યું છે પરંતુ મેમ્બરો સારા ઉછેરની કિંમત સમજતાં ગધું પોતાને માથે લઈ લેશે.

આપણા ભાગમાં પરસ્પર સહાયકારી ખેતીવાડીનાં મંડળો થોડાં છે. એક કારણ એમ આપવામાં આવે છે કે ગુજરાતના પાટીદારો થોડે બ્યારે જોઈતું નાણું પ્રાપ્ત કરી શકે છે માટે આનાં મંડળોની ખાસ આવશ્યકતા નથી. એક વખત આ દલીલ સ્વીકારીએ છતાં આપણા ભાગમાં પણ પૈસા સિવાય ખાતર, ખી, સુધદેલી ઢળનાં જીભરો તથા દોરને સુધારવાને માટે ગાવાં મંડળોની ખાસ આવશ્યકતા છે એ વાતની દોષથી ના હોઈ શકાય તેમ, નથી. ગામડામાં રહેનાર સર્વ જાણે છે કે ખેડુતની સ્થિતિ એવી કંગાળ હોય છે કે ખેતરમાં જોઈતું ખી પણ સંઘરી રાખવાને તેઓ અશક્ત હોય છે.

પરિણામે તેઓ મોંઘે ભાવે બી ખરીદે છે એટલું જ નહિ પરંતુ રોગી અને દોષયુક્ત બી ખરીદે છે. દર વર્ષે આવા પ્રકારના બીના ઉપયોગથી જમીનમાં એ રોગ કાયમનો વાસ કરી રહે છે અને તે ભૂમીમાં ઉત્પન્ન થતી સર્વ વસ્તુઓ નિર્મોલ્ય હોય છે. સારાં બી ખેડુતોને પૂરાં પાડવાને માટે જ ભે મંડળો સ્થાપવામાં આવ્યાં હોય તો આખા દેશમાં કેવું સાફ અને કેટલું બધું ધાન્ય પાકે તથા જનસમૂહ પર કેટલો ઉપકાર થાય એ કલ્પવું મુશ્કેલ નથી.

જેવો બીનો સવાલ છે તેવો જ ઢોરની જાતનો છે. ગામડાંના વૃદ્ધ મનુષ્યો સાથે વાતો કરનાર ઘણી વાર ચાંલજરી કે પહેલાંના જેવાં ઢોર હાલમાં ભેવામાં આવતાં નથી તેઓ ઘણા નિર્મોલ્ય દેખાય છે. કેટલાંક તો રોગથી પણ પીડાય છે પણ એ બધામાં આપણો દોષ મોટો છે. જીવદયાનો સિદ્ધાન્ત આપણે બધા માનીએ છીએ છતાં વ્યવહાર રીતે તેનો દુરુપયોગ થાય છે. જીવરાત, કાઠીઆવાડમાં ઘણે સ્થળે પાંજરાપોળો હોય છે પરંતુ તે સર્વ કુત ગોડાં ઢોર સંઘરવા માટે જ હોય એમ ચાલે છે. એ ઢોર સારાં થયા પછી પણ કામમા લેવા દેવામાં આવતાં નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ સારાં ઢોર ગોડાં ન બને તેનો ઉપાય લેવા એ પણ તેમના કલ્પની જહાર હોય છે. સારાં ઢોર તેથી પણ વધુ સારા બને તે વિચાર તો પાંજરાપોળના કાર્યવાહકોના મગજ સુદ્ધામાં આવી શકતો નથી. ખેડત લોકો અજ્ઞાન છે એટલે મંડળોના લાભ બટ સ્વમજી શકે તેમ નથી. જીવનકલહ અને દેશ દેશ વચ્ચેની સ્પર્ધા એટલી બધી તીવ્ર બનતી જાય છે કે, એ લોકો સ્વમજે ત્યાં સુધી થાભાય તેમ પણ નથી. પાંજરાપોળના કાર્યવાહકો બહુલાગણુલા વણિક ગૃહસ્થો હોય છે, તેઓ ભે ધારે તો દશ જ વર્ષની અંદર ઢોરની જાતમાં ભેડ શકાય તેવો ફેરફાર કરી બતાવે. એ કામ ઉપાડવું એ પણ દયાધર્મના સિદ્ધાન્તનું જ કાર્ય છે. રસ્તે ફરતા ચાખલાઓ લોકોને પગલે છે, છોકરાં રમતાં હોય તો તેમને નુકશાન કરે છે, ગમે તે વસ્તુઓ ખાઈ રોગી બને છે અને તે રોગ પોતાના વંશજોને વારસામાં સોંપે છે, ખેડુતોનાં ખેતરોમાં પેમી જાય છે અને તેમને નુકશાન કરી તેમની આંતરડી ક્કળાવે છે. ભે પાંજરાપોળના કાર્યવાહકો આવા સાંઢને પાંજરાપોળમાં રાખે, એકંદરે સારા ખોરાક આપે, ગામની ગાયોને બીજા રોગી સાંઢમાંથી બચાવે તો તેઓ ખેડુતોની. અને ન્હાનાં બચ્ચાંઓનાં માળાપોની ખરા અન્તઃકરણની આશિષ મેળવશે. ઉપરાંત દેશનાં ઢોર સુધરશે અને તેથી જે ફાયદો થશે તે માટે દેશનો જનસમૂહ પણ તેમનો ઝણી બનશે. પાંજરાપોળો ભે આ કાર્ય ન કરી શકે, તો મરોલીમાં સ્થપાઈ છે તેવાં ચોડાંક મંડળો સ્થપાશે તો તેથી થતા લાભ સ્પષ્ટ ભેડ શકાશે.

ખેતીવાડીનાં મંડળો સિવાયે બીજી જાતનાં પણ પરસ્પર સહાયકારી મંડળો હોય છે. તેમના સિદ્ધાન્ત પહેલા પ્રકારનાં મંડળો કરતાં જુદા હોય છે. તે મંડળોમાં ચેર રાખવામાં આવે છે અને ભેખમદારી મર્યાદિત હોય છે. સામાન્ય રીતે એક સ્થળે રહેન રા જ મેળવેલા હોઈ શકે છે. આ મંડળોમાં સર્વેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી વાળા શ્રીયુત દેવધરે સ્થાપેલી પત પેટીઓ ખાસ જાણવા લાયક છે.

મુ'બાઈમાં ગીલમજુરો, મેઘવાળ (ટેક) અને લાંગીની વરતીનો ઘણો લાગ હેવામાં હોયો રહે છે અને રૂપિયે એક આનો, બે આના જેવું ભારે વ્યાજ ભરે છે. પરિણામે એ લોકો દેવામાંથી ગીલકુલ મુક્ત થઈ શકતા નથી એટલું જ નહિ પરંતુ ખાસ જરૂરી ગણાતી ચીજોનો ત્યાગ કરીને વ્યાજ આપવું પડે છે. આવા લોકોની આર્થિક સ્થિતિ તપાસી શ્રીયુત્ત દેવધરે આગેવાન ગણાતા સરકારી અમલદારો તેમજ શહેરીઓ આગળ રિપોર્ટ વાંચ્યો અને હેમને દેવામાંથી મુક્ત કરવા પત પેઢીઓ સ્થાપવાની યોજના રચી કરી. એ યોજના પ્રમાણે ભારે વ્યાજ ભરનારા પછાત વર્ગોના લોકોને રૂપિયે અર્ધો પૈસા પ્રમાણે વ્યાજે નાણું ધીરવા અને હેમને જીનાં દેવામાંથી મુક્ત કરવા. તે ઉપરાંત એવા લોકોને ધીરેલા પૈસાને જોખમ ન આવે તથા સોસાયટીનું જેવું પાછું આપ્યા પછી અકસ્માત વખતે કામમાં આવે એવા હેતુથી સોસાયટીના દરેક મેમ્બરને રૂ. ૨૫૦) નો ધોમો ઉતારાવી આપવાની યોજના કરી. એ ઉપરાંત સોસાયટીના મેમ્બરોને કચેરીમાં કેમ ચલાવવાને માટે વગર ખર્ચે વકીલ મળે તથા મદવાડ આવે દવા મળે તે માટે હિંદ મેનક સમાજે વ્યવસ્થા કરી છે. રિપોર્ટવાળા વર્ષમાં આવા પ્રકારની ચૌદ મંડળીઓ છે જીના ભારે દરના દેવામાંથી મુક્ત થતાંની સાથે એવા હલકા લોકોમાં પણ નવજીવનનો સંચાર થયો છે, હુવ્યસનમાંથી છૂટા થતા જાય છે અને કરકસર અને પરસ્પર સહાય તથા વિશ્વાસના ઉમદા ગુણો શીખતા જાય છે

આ ઉપરાંત બીજી ઘણી જાતનાં મંડળો છે. વણકરોનાં મંડળો સ્થપાય અને તે સાથે ચાલે એ સરકારની ખાસ ધ્યાન છે, પરંતુ ઉત્તર વિભાગમાં કક્ત ખોરસદમાં જે જરા સારી સ્થિતિમાં છે તે મંડળમાં ૨૯ મેમ્બરો છે અને રૂ. ૭,૩૭૦ તહેની મૂકી છે. વિશેષમાં રજીસ્ટરની દેખરેખ નીચે સાત વણકરોની શાળા ચાલે છે, ત્યાં વણાટકામ ઉપરાંત વાંચન લેખન વગેરે પણ શીખવવામાં આવે છે વળી સરકાર વણાટકામને માટે પ્રદર્શન જેવી પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે તેમાં બે વણાટકામ બાજુનારને રોકવામાં આવ્યા હતા.

આમ મંડળોને મદદ કરવાને માટે મુ'બાઈમાં એક સેન્ટ્રલ બેન્ક કાઢવામાં આવી છે. આ બેન્કમાં ૧૪,૦૦૦ શેર દરેક રૂ. ૫૦) ની કિંમતના કાઢવામાં આવ્યા છે અને અર્ધી રકમ એટલે રૂ. ૫૦,૦૦૦ શેરથી એકઠી કરવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત ચાર ટકાની ગેરંટીવાળાં રૂ. ૧૦૦૦ નાં ૬૩૦ ડિવિડેન્ડ્સ કાઢવામાં આવ્યાં છે. તેમાં પાંચ ટકા વ્યાજની રૂ. ૬,૮૧,૮૦૮ થાપણ છે. બેન્કે રૂ. ૧,૮૨,૬૧૦ જીનાં દેવા પાછાં વાળવા ધીર્યાં હતા રૂ. ૪,૮૪,૬૬૩ શેરડી અને નહેરોવાળાં ખેતરો માટે આપ્યા હતા. રૂ. એટલે રૂ. ૩૮,૨૫૨ ચોખ્ખો નફો રહ્યો.

એક દરે જોતાં સહકાર્યુત કામ આગળ વધ્યું છે પણ તે જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં નહિ. મુ'બાઈ ઇલાકામાં ૨૬,૦૦૦ ગામ છે. તેમાં ફક્ત ૬૩૧ ખેતીવાડીનાં પરસ્પર સહકારી મંડળો છે, એટલે હજી સહકારી મંડળીના કાર્ય કરનારાઓને ઘણું કરવાનું

બાકી છે. ખેડૂત પ્રજા હવે નિરાશામાં જ ગોચાં ખાય છે. ઋતુ પ્રમાણે સજત મહેનત કર્યા છતાં ખાર માસનું પેટ પુરતું પણ મેળવી શકતા નથી. જ્યારે હિંમતી મહેનતથી પકવેલી વસ્તુઓનો વ્યાપાર, દલાલી વગેરે કરનારા એકંદરે સુખી જીવન ગાળે છે. જ્યાં સુધી ખેડુનો દેવામાંથી મુક્ત થઈ પોતાનો મહેનતનું પોતે લોગવી શકે નહિ ત્યાં સુધી સગવડ જનસમૂહ સુખી છે એમ કહી શકાય નહિ. છતાં શરૂઆત થઈ છે, તે લવિધ્ય ઉત્તરવળ નીવડશે એમ આશા રાખી શકાય.

અ'બાલાલ મોતીલાલ પટેલ.

માસ્તર નંદનપ્રસાદ.

રવિવાર છે, નિશાળમાં રજા છે. માસ્તર નંદનપ્રસાદને આજે મગજમાંની નથી. છ છ દિવસ થયાં લખવા વાચવાના કરેલા મનસુખા આજે અમલમાં મૂકવાના છે. આજનો દિવસ વીતી જશે તો પછી પાછી આવતા રવિવારે વાત જવાની અને વચમાં વળી છ દિવસનો ગાળો વધવાનો. આવડી ભયકર ચિંતા છતાં આજે કેમ કોણ જાણે માસ્તર સાહેબ સ્તબ્ધ બેવા છે. રાહ બેતા મનોરથો રાહ જ બેવા કરે છે વાંચવા માટે એકાં કરેલાં પુસ્તકો ટેબલ પર ખડકાઈ પડ્યાં છે. પૂઠાં પરનાં નામો તેમનું ચિત્ત-તેમની દૃષ્ટિ માત્ર આકર્ષવા શલ્યગારથી સજ્જ છે. રોજનીશીમાં લગેલી અથવા “કાઈ” કરેલી ટ્રિપ્પલીઓ, નિર્ણયો કે વાર્તાઓ કે કાળોમાં શરીરી થવા તલપાપડ થઈ રહી છે પણ વ્યથા નંદન કોઈની પરવા કરતો નથી. તેના રોખચદલી મગજમાં આજે બુદ્ધિઓ ઉઠતા નથી. તેની કંઠપના સ્વપ્નોની મનોહર મૃદિપરંપરા આજે સ્વતી નથી. તેની મહેરબાની આજે લવિધ્યને વર્તમાન કરવા દોડતી નથી. તેની લાગણીઓ આજે કોઈ મુંદર કે પુણ્ય વસ્તુ માટે વહેતી નથી.

કયા છે એના સુખ પર પથરાઈ રહેલી ગંભીરતા? સુખનતા? સંસ્કારિતા? ઔચ્યતા? રક્તન તેજસ્વિતા? આજ કયાંથી આવી છે વ્યગ્રતા? કાલિમા? નિસ્તેજતા? નિઃસાહિતા? પિશાચતા? માસ્તર સાહેબ શી ગડમથલમાં ગૂંચાયા છે?

પુરશી પરથી ઉઠી ગારીતરીએ પડ્યા પણ ત્યાંએ ચહેન નહીં. ત્યાંથી ઉઠી ટેલવા માંડ્યું. નદી પરથી આવતા ઘંટા પવનનો કંટાળો આળ્યો. પડ્યા બીજાનામાં, ‘કાન્તના સહદેવ! આપણી સરખી અવરધ છે.’ એવું બળડયા આમ તેમ આજોડ્યા. એમીકાં માથાં તળે મૂક્યાં; ત્યાંથી લઈ મગ તળે મૂક્યાં; વળી ઉંચકો છાની પર રાખ્યાં, પડખે ગોડંવાં પણ સ્વરચતાની વીજળી ક્યાંએથી શરીરમાં ન આવી. પગ પછાડ્યા; હાથ અકાળ્યા; રોવાનું મન કંઈ પણ આંસુ સૂકાઈ ગયાં હતાં. પથ-

રીમાથી મક્કાના ઉઠ્યા, ‘શુક્રદેસ’ માથી “કાવ્યમાધુર્ય” કહાડ્યું ચાતુકમણિકા પરથી “અતિજ્ઞાન” ચોથી વાંચ્યું. “સહદેવ! કંઈ સુરા હું પીઉં?”

૨

મહેરના કોટની ગંગે રંગે નંદનપ્રસાદ ચાલ્યા જતા હતા. પગ ચાલતા હતા કે એમનું આંખુ શરીર ચાલતું હતું? ગતિમાં નહોતો વેગ, નહોતી સ્વસ્થતા. લલ્લ-હીન, નિરુદ્વિગ્ધ ગતિ હતી. ઉત્સાહ નહોતો પણ હતાશા, યંત્રણા દરેક પગલામાં જણાતાં. માસ્તર સાહેબના નિઃશ્વાસમાંથી જાડી મર્મવેદના નીકળતી હતી. હુનીઆ પોતાના પાનમાં ચુલતાન હતી કે પોતાનું દુઃખ શેવામાં મશગુલ હતી રસ્તાએ અને કોટે અનેક આત્માની સુલતાની જોઈ હતી. પ્રણયગોષ્ઠિ માણની હતી, પ્રણયના વિલાસ જોયા નહતા, દયાદાનના પ્રમ ગો ક્રિયા હતા; વિયોગ, ચોરી, લૂંટ, મારફાડ, ધાડ, લડાઈ, હલ્લો, કાપાકાપી પણ અનુસંધ્યાં હતાં ધૂળ આખરે પથરની જ ટિકરી ધણું પથરનું જ હતું. લાગણી ક્યાથી હોય? શા માટે નંદનપ્રસાદને આશ્વાસન આપે?

એવામાં ખંડીએર મચીદ આવી. સ્વયંચલ પૂતળાની પેઠે નંદન તેમાં ગયો. યાંની મટીનતા, દુર્ગંધ, સુસલમાતોની દષ્ટિરતા; ધર્મના વાતાવરણની ન્યૂનતા, કાળે ચર્તાવેલો કેર; આદિએ તેને પાઠો ધકેલ્યો. આદ્યો અસલના રસ્તા પર ગરીબા ફેરવના કે ગિત્તીદંડા રમતા કે દોડાદોડી કરતા કે અપશબ્દોની ટહાલ્લી કરતા છોકરાઓ તેની ગતિનો નિરોધ કરી શક્યા નહીં રસ્તે હાલરો સહારી જતા છોકરાંઓ હમેશ રમતાં, કેને કેની દરકાર હોય!

રેતા બાંધને છાનો રાખવા એક છોકરી ધડીમા મહિરના ઘંટ વગાડતી તો ધડીમાં પોથીકા ઉછળતી ઘંટ વાગે એટલો વખત છાનો જીતે છોકરો, જાહેન રમતી એટલે જોથી લેકડા કહાડતો. આ તમાચાથી માસ્તર સાહેબ મંદિરમાં ગયા હતુમાનના દર્શન કરવા હાથ જોડવા ગયા પણ જાતે ચાંચકો લાગ્યો હોય તેમ એકદમ સ્તબ્ધ ઉભા. મનમાં ને મનમાં જાણડવા લાગ્યા “જહાનગમા જાઓ આ અંગ્રેજી લાલુવર? બધા-માથી ઉઠાડી મૂકી શરદા. આ મૂર્તિઓ પથરથી વધારે ઉપયોગી મને, ગમે તેટલો પ્રયામ કરું છું છતાં, લાગતીજ નથી. જુગુપ્સા યાચ છે એમને જોતા. મહિરમાં નથી મળતી સ્વસ્થતા કે પ્રેરણા? ક્યા જઈ હૃદયની ચાતના સમાવું? મહિરની ક્રિયાઓ બાલિશ ક્રીડાઓ લાગે છે. અંગત અનુલપ નથી, જાત માહિતી નથી, છતાં મહિરો દુરાચારના ચખાડા છે એવું વર્ષોથી માનું છું. મંદિરોમાં જતો નથી..... મંદિરના દેવો પડો ખારમાં.”

(૩)

“આ તે કાંઈ ઓછી દુર્દશા છે? ક્યા અગારે ઇશ્વર સાથે યોગ સાધવો? કામો અને કુશરો મહિરોમાં એક પણ અનુકૂલ નથી. બટકું છું, બટકું છું પણ ક્યાએ મન ફેળવું નથી બહુ દટંતર કેમ નથી થઈ જતું? મહિરો, પ્રાણજો, ખાવાઓ અમીનમાં મમાઈ કેમ નથી જતા? ધરનીક પનો એક આચકો બધાને પૃથ્વીના ઉદ

રમાં લઈ લે તો એમનાં કાંઈલા થશે તો ભવિષ્યમાં કોઈ સાહસિક પ્રવૃત્તિના કારખાનાં ચાલશે—“કેમિકલ” થશે તો કોઈ વૈજ્ઞાનિકને ઉદ્દરનિર્વાહ કરાવશે. પણ મને કેમ સતાવે છે? કેમ મને આશ્વસન નથી દેતાં? કેમ મને નિરાંતે છવા નથી દેતાં? કેમ મારું લોહી ઉછળતું નથી રાખતાં? ...બધું” આ બ્રાહ્મણોનું કારસ્થાન છે. નથી અંગ્રેજી વિદ્યાનો વાંક. ધર્મનો રાખ્યો છે એમણે ઈશ્વરે. મ્યુનિસિપાલિટી જેટલું અને જ્યારે પાણી આપવું હોય ત્યારે આપે છે. બ્રાહ્મણો પણ ધર્મ એવી જ રીતે આપે છે. ઘરાઠ પ્રમાણે દૂધમાં દૂધવાળો પાણી એણે વસ્તુ ઉમરે છે તેમ બ્રાહ્મણ ખરીખોટી ક્રિયા કરાવે છે ન સસ્કૃત આવડે એને કે ન આવડે અમને. ગાંધી પુત્રમાં ગણેશ અને દેવીના સહસ્ર વાર આહ્વાહન અને વિસર્જન. એમાં અમારા ઘણા વિદ્વાનેને મૂંઝે છે રહસ્ય, લાગે છે ઊંડું અધ્યાત્મચિંતન. હશે, મને કાંઈ લાગતું નથી. જે ક્રિયા એક ભાવ પણ જગાડે નહીં તે કયાં વિના છૂટકો નહીં. ના છરીએ તો સમાજમાં હડેતૂત ધર્મએ સગાંબહાલાંને ખોડું લાગે. સાચી, ઊંડી, અધ્યાત્મ રહસ્યવાળી ક્રિયાઓ કરાવનાર કોઈ મળે તો મનના મેલ ધોવાયા. પણ તેવા કયાં છે? છાંદગીમાં જે ભાવ, જે ઉર્મિ, જે વિચાર, જે મહેન્ટ, જે કંટપના, પછી પ્રુષ્ય કે પાપનાં ભર્યાં છે તે નિરાળા અને ધર્મની ક્રિયાઓ નિરાળી. ગળ્લે વચ્ચે ન મળે સંવાદ કે એકરાગ છતાં એવું નભાવી લેવું કેવું દાસત્વ! છૂટ, સ્વતંત્રતા, વ્યક્તિવિકાસ એ ગાંધી શ્રમણા છે. જ્યાં બુદ્ધિ ત્યાં ગંધનો છે. દિવાલો છે. બેડીઓ છે, પાજરાં છે.”

૪

અંતરમાં ઉન્મત્ત જેવા, કેન્દ્રબ્રહ્મ જેવા માસ્તર સાહેબ ચાલ્યા જતા હતા. ભાંડી ભૂમને ત્યાં ધાણી કુટે તેમ વિચારે કુટતા હતા. ત્સાણુવાળા પાણીમાં બરૂ મારફત કુંક મારવાથી ઉડતા ફીણના પરપોટા જેવા વિચારે ઉડતા હતા, એકબીજામાં ભળી જતાં, ભાગી જતા. વાદરાની પેઠે વિચારે ફૂદતા વિષયોની જે કાળો હાથ આવતી તે પર ફેલાઈને ફરતા. એવામાં મુસલમાનોનું ચહાખાનું આવ્યું. હુકાન ઘરાકોથી છલાછલ ભરાઈ ગઈ હતી.

“ખુદા કહેલ મુસલમાન થયો હોત તો, રહેલ કશી ફીકર પછી? ખાવાપીવાની પંચત મુઝવત તો નહીં. મળે ત્યારે મીર અને નહીં ત્યારે ફીકર થઈ મઝા કરત. ફાલગી ચિ તાથી ભળત નહીં આજનો વહાવો આજે મણી લેત છાંદગીની પૂરેપૂરી સ્ટેલ એક દિવસ ભોગવી લેત. હૈયામાં સળગતી હોળી નથી ભસ્મ કરતી કે નથી ભોગ ભોગવવા દેતી કે નથી એલવાતી. વોરો થયો હોત તો દિવાસળી વેચત, સ્લેટપેન વેચત, ખાલી ઘાસલેટના ડબ્બા એકદા કરત, લોખંડની નકામી પડેલી ચીપો ટીપી-ટીપી કામની કરત, ખૂટ વેચત, દીવા વેચત, કાગળ વેચત, ચોપડી વેચત, ખીલા વેચત, સિંગાપોરની સફર કરત, ઊભાણીએ ભત, નીંટક ભેત પણ માસ્તર તો ન થાત. અંગ્રેજી ભણત નહીં ને દુઝી થાત નહીં.”

જન્મતી વખત પસંદગી કેમ નથી કરવા દેવામાં આવતી? જો હું ગંગાળામાં જન્મ્યો હોત તો વધારે સુખી હોત. કવિતા, વાર્તા કે નાટક લખી અથવા વિજ્ઞાનના અન્વેષણ કરી નોબેલ પારિતોષિક તો મેળવત, રાજ્ય મહારાજા કહેવાત, ઓરિયન્ટ થાત, સમર્થ વક્તા થાત, પ્રભાવશાળી તંત્રી થાત અને ભારતવર્ષ આપું મુગ્ધવત. સિમલામાં કે લંડનમાં અંગ્રેજોને નિરાંતે બિંધવા દેત નહીં. હાઈકોર્ટનો જજ થાત, યુનિવર્સિટીનો વાઇસ ચાન્સેલર થાત, કોંગ્રેસનો પ્રમુખ થાત, ધારાસભામાં જઈ ગિરાજત, સિમલાના મેજેસ્ટ્રીએટમાં મહોટો અમલદાર થાત, એ વધુ ન થાત તો C. I. D. માં અમલદાર થાત અને કોઈ anarchist ની ગોળીથી સ્વધામ ભત. થોડું વાંકા હોત તો anarchist થાત, મોટરમાં જઈ ધાક પાડત, ગામ ભાંગત, કોઈનું ખૂન કરત અને ફાંસીએ ભત. નવી બંગાળી પલટણમાં ભત. કુટમોલની મેચ રમત. રંગભૂમિ પર નાટક કરત રામ-કૃષ્ણ મંડનો સાધુ થઈ યુરોપ અને અમેરિકાને વેદાતી બનાવત. મેદાનમાં ફરત, દ્રામમાં ખેસત કે મોટરમાં સહેલ કરત. કાંઈ નહીં તો આસામમાં સહાના ગળીયાનો 'કુદી' થાત પણ આ નિર્ભય ગુજરાતમાં માસ્તર ન થત

પંજાબમાં જન્મ્યો હોત તો લશ્કરમાં રહેત, યુદ્ધમાં ઉતરત, વિક્ટોરીયા ક્રોસ મેળવત, રંજુનમાં કે હોંગકોંગમાં સિપાઈગિરિ કરત, બ્રિટિશ કોલોનીઆ ભત, આર્ય-સમાજ થાત, સનાતન ધર્મનો ઉગ્રેષ્ઠ કરત, ગુરૂકુળ સ્થાપત, નહેરુનાં સંસ્થાનોમાં ખેડૂત થાત, કે તિબેટ જઈ વહુ પાર કરત પણ માસ્તર તો ન થાત

મહારાષ્ટ્રમાં જન્મ્યો હોત તો ટીળક મહારાજની જે બોલાવત, કેસરીની ઢળુ' છાપું કહાડત; કૃષ્ણસન કોલેજમાં પ્રોફેસર થાત, નિષ્કામ કર્મગઢમાં કે ભારતરોવક-સમાજમાં ભત સ્વદેશી અને રાષ્ટ્ર વિષે ભાષણો કરત, નાટક લખત, વાર્તા લખત, ગણપતિના મેળા માટે પદો રચત, રંગભૂમિ પર હુંમલેટ કે છુટસ થઈ અભિનય કરત, સંગીત શાળા કાઢત, સરકસ લઈ હિન્દુસ્તાનમાં ફરત, વનિતાવસ્રભાંડારની દુકાન કહાડત, સુગંધિ સામાનનું મહોટું કરણાનું કહાડત, પેસાફંડ ઉધરાવત, લગ્નમાં જઈ મરાઠા લોકોનો જય બોલાવત, વડોદરા-ઈ દોર-ગ્વાડીઅરનો દીવાન થાત, માળી થઈ કુલ ઉગાવત, નાશિકમાં કે પંઢરપુરમાં ગોર થાત, વિધવાશ્રમ કહાડત, ઘાટી જન્મત તો સુગંધમાં ચાલોમાં નોકરી કરત, મિલમાં ભત, પોલીસ થાત, રાત્રોસી થાત; મહાર જન્મત તો સિંદેની મિશ્નરસથી લશ્કરમાં ભત, બિગડ જમીન ખેડી ખેડૂત થાત, દરજી થાત, સુતાર થાત, છુકળાઈન્ડર થાત; કોળી જન્મ્યો હોત તો સુગંધમાં માછલાં લાવી વેચત, જોજ દરીઆમાં રખાડત પણ ગુજરાતમાં માસ્તર તો ન થાત.

વિલાયતમાં જન્મ્યો હોત તો હિન્દુસ્તાનનો વાઈસરોય થાત, આગની સલાતો નાપક થાત, નાકાસૈન્યનો અધિપતિ થાત, એંગ્રેસેડર થાત, કચસર થઈ આપું યુરોપ કપાવત, દારૂગોળા બનાવત, વીજળી અને વરાળની મદદથી લક્ષાધિપતિ થાત, સાહિત્યદ્વારા ધનાઢય થાત—કીર્તિ પામત, 'મિથનરી' થઈ લાખો મનુષ્યોને ખ્રિસ્તી કરત, ઉત્તરધ્રુવ ખોળત; અમેરિકામાં જન્મ્યો હોત તો લિંકન કે છુકર વૉશિંગ્ટન,

એમર્સન કે ઘોરો ઘાત; મેક્સીકોના કે દક્ષિણ અમેરિકાના કોઈ સંસ્થાનનો પ્રમુખ ઘાત; ફીલીપીનોને સ્વરાજ્ય માટે લાયક થવાની તાલિમ આપત; યુનિવર્સિટી સ્થાપત; વેદાંત, જૈન, અસ્થોસ્તી, ઇસ્લામ ધર્મોનું શ્રવણ મનન કરત, મોરમન થાત; કંઈ કંઈ ઘાત પણ ગુજરાતમાં માસ્તર તો ન જ થાત. પરમેશ્વરનો જુદમ એવો નથી. પૂછ્યાગાછ્યા વિના કે'કે છે જીવોને ગમે ત્યાં."

૫

ઉન્મત્ત પ્રલાપનો અંત-જ-અવિત નહીં. આવા તરંગના ઘોડાપર ઘોડા ઉછળ્યાં જોત. મીંચાં બહુ ખીલ્યા હતા. કમાન છટકી ગઈ હતી. શેખચદલીઓને કથાનું બાન નથી હોતું. ચક્રેડી ધુમરડી લીધી કે એ અને એમની દુનીયા લમવા લાગવાની. વિચારમાં ને વિચારમાં ફેટલો રસ્તો ઠાપી નાંખ્યો તેની માસ્તર સાહેબને ફામ રહી નહીં. દરવાજો આવી પહોંચ્યો. સાગળની ગજરમાં ધમાલ હતી અને નહીં હતી. નંદનપ્રસાદની નજર પડી ચોપડી વેચનાર પર ગયા તેની દુકાને, ચોપડીઓ ઊધલાવામાં ઠલાક ગાળ્યો. નાનાલાલ માસ્તરની ચપાની વાર્તા, કેવડાની વાર્તા, હીરાની વાર્તા માણેકની વાર્તા, એવી એવી ચોપડીઓ લીધી. ચાલ્યા ત્યાંથી પાછા ફોટની રંગે રંગે. છૂટ્યા પાછા વિચારના ઘોડા. "સાહિત્યસેવા નવરાત્રી" કામ. અમારે ભાષિતરોને એાછી મગજ-મારી છે કે વળી સાહિત્યની મગજમારી કરીએ? જોડણી સંભાળવી પડે નહીં તર જગતાજોથ ચર્ચાપત્રી નરસિંહરાવ ખબર લેવા તત્પર જ છે. સંસ્કૃત શબ્દો બહુ વાપરીએ તો સાહિત્યના તંત્રી સપૂત ઠપકો આપતાં ચૂકે એવા નથી. કવિતા લખીએ અને સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે નિર્દોષ ન હોય તો કમળાશંકર તેને નીરસ જોડકણું કહ્યા વિના છોડે એમ નથી અને તનમુખારામ તેમાંનું 'અનૌચિત્ય' વિવેચી હેરાન કરવાના તે તો જુદાં. નવી ઢગની કવિતા હશે તો "ગુજરાતી" પત્રને ખૂંચશે અને જૂની ઢગની હશે તો રમણલાઈને એમા રસ નહીં પડે. સંઘવી એમાં ધ્વનિ કે નીતિઅનીતિ શોધવા નીકળશે અને પ્રસંગ આવે પટકી પણ નાંખે ફેટલાક માસિક તે છાપશે અને ફેટલાંક નહીં છાપે. બધન, બેડી, ત્રાસ, જ્યાં જુઓ ત્યાં, એક જમાનાની ખુદ્દિ તે સાચી ખુદ્દિ. તેના જોડકમ પ્રમાણે ચાલો. તમારી ખુદ્દિને કીંતહાસી રાખો, જરા ચીલો છોડ્યો કે સાહિત્યના પોલીસો ખૂમાખૂમ કરી મૂકશે

કવિતાના સ્વરૂપ માટે જેવી હાડમારી તેવી જ વિષય માટે. આજે બધાંને ટુંકાં કાવ્યો જોઈએ છીએ. લાંબાં કાવ્યો છાપવાની અનુકૂળતા માસિકોમાં નથી તેમ વાંચનારને કુરસદ કે ધીરજ પણ નથી. 'ટુંકા' કાવ્યો લખીએ તો જોડકાર તેને લાગણીના લલકાર કહી તુચ્છકારી કાઢે છે. ધીર કે અખોરો પડે વેદાંત પદ્યમાં લખીએ તો અંગ્રેજી લખેલા તે નહીં વાંચે અને અંગ્રેજી નહીં લખેલા કહે છે કે અમારે માટે અખો અને ધારો બસ છે. હવે બીજાની જરૂર નથી.

બધા ગુજરાતીઓને એકદમ બહાદુર થવું છે. ચમ્પોમ કરી કેસરીમાં કાંવાં છે. ઇતિહાસમાં નામ અમર કરી જવું છે. વીરરસની કવિતા જોઈએ છીએ. અમે વીર

નથી તો પછી વીરરસની કવિતા ક્યાંથી લખવી ? નથી પકડતાં આવડતી કટાર કે તલ-
વાર કે ણંદક કે પિસ્તોલ. તોપનો ઘડાકો સાંભળતાંજ શરીર થંડુંગાર થઇ જાય છે.
જેનોએ માંસાહાર તમ્બોયો છે. શિકાર કરવાનું નિષિદ્ધ ગણાવ્યું છે. અથેજી ભણ-
તરે હોળીના તોફાનો જડમૂળ કહાડી નાંખ્યાં છે, અળાડા ઉત્કંઠ ક્યાં છે. અમારી
જીવનું રક્ષણ નથી કરી શકતા તો પછી ણહાદૂરી ણીજ માટે ક્યાંથી પ્રકટાવીએ. અમારી
તો વાળીઆમૂઝ-નીચી. ણાપ થઇને નહીં પણ દીકરો થઇને જાવાનું. ભૂચ લાવ
મારે તો તેના પગ અમારે ચાંપવાના છે. સ્વતંત્રતા, સ્વાવલંબન, સામર્થ્ય ણધું મૃગ-
તૃષ્ણ છે. એ મેળવવા અમારે મથવાનું નથી. અમારા ણાપદાદાના શુભામ થઇ
અમારે રહેવાનું છે. એમણે જે રીવાજ પાડ્યા છે તે મૂંઝે મ્હોંએ પાળવાના છે.
શુભામગિરિમાંથી છૂટવા પ્રયત્ન કરવો એ સંસારનું અપમાન કરવા જેવું છે, વડવાઓનો
દ્રોહ કરવા જેવું છે.

આવું આવું છતાંએ અમારે વીરરસ જોઇએ છીએ. ઠીક, અથેજી અને હિંદીઓના
સુદ્ધના પ્રસંગો લઇએ તો રાજદ્રોહી ગણાઇએ. હિંદુ મુસલમાનના લઇએ તો મુસલમાનો
અને હિન્દુઓના રાષ્ટ્રીય એકયમાં વિશેષ આવે; ધર્મના ઝડુન ભગી ખુનરેજી
ચલાવી હોહીની નદી વહેડાવે. હિન્દુ હિન્દુના પ્રસંગો લઇએ તો પ્રાત પ્રાંત વચ્ચે વૈશનસ્ય
થાય. પરદેશીઓના પ્રસંગો લઇએ તો પારકા ઇતિહાસમા કોઇને રસ નહીં પડે,
વિદેશી નામ, ભાવ વિચિત્ર લાગે અને આઠર્ષણ કરી નહીં શકે. આટલું આટલું
ઇતાએ વીરરસની કવિતા રચીએ છીએ. વિવેચકો તેને વિદ્યાર્થીઓના નિરકુશ
પ્રભાવ કહે છે. વખતે દાદાશાહ જયંતીને દહાડે એમાંથી કોઇ ખંડ ગવાય છે. વખતે
કોઇ નાટકવાળા એનું અવતરણ રંગભૂમિ પર કરે છે. વખતે લગ્નગાળામાં કે ગરબામાં
કોઇ સુંદરી તે ગાઇ સાક્ષર કુટુંબ એથેનો સળંધ પ્રકટ કરે છે. હાલરડાં તો હેવે
ગવાતાં ણંધ થતાં જાય છે એટલે જોળીમાં વીરરસ જાળકને સાંભળવાની તક રહી નથી.

પણ અફસોસ એ છે કે લડાઇમાં જતી વખતે કે લડતી વખતે મરાઠા કે શીખ
એ કવિતા સાંભળતાં નથી. ણધી મહેનત ધૂળધાણી થઇ જાય છે.

આખી 'સાક્ષર' આલમ સામી છે છતાં ચુંગારની કવિતા લખાય છે અને વચાય
છે. વધારામાં સુખ મ્હોટું એ છે કે ણધા કવિઓની પત્નીએ ભુવાનીમાં સ્વર્ગે
સંચરે છે. વિરહનાં કવન તેથી સારી રીતે રચી શકાય છે. ખાકી આપણે માટે તો
એ ક્ષય રસો નથી. વહુ હોત તો તેને idealise કરી કાવ્યોનો ડુગરો ક્લોઝ કન્ત છદ્
છદ્ અમલ્યનો આશ્રય કરવો. મૂળમાં ન હોય કાંઇ અને તેને કરવું idealise. પછી
નીરસ જોડણી જ લખાય. જેના પરથી કવિતા રચીએ તેને તેમાં ગતાગમ નહીં; તેની
ખરેખર નહીં.

• પ્રેમ ક્યાં વિના પરણવાનું. મંવનન નહીં પછી પ્રણયગીતો કેની રીતે ગવાય ?
પરણ્યા નહીં પ્રાપ્તિનો એડકાર—તલખ નહીં. પ્રણય નહીં પછી વિરહ શા અને
મિત્ર શા ? કુંવારી 'ચાવના' એ પણ દેશમાં નહીં કે તેમનાગી મોહપામી પ્રેમનું

કવન કરીએ. પરણેલી સ્ત્રીઓની સાથે પ્રેમ થઈ શકે નહીં' કારણ કે તે પાપ ગણાય. હવે પ્રેમ ક્યાં કરવો? અને શૂંગારની કવિતા ક્યાંથી લખવી? ઠલાપી રાજા હતો. એક પર ખીણ પરણી શકતો હતો એટલે સ્નેહરાસીના વિરહની કવિતા કરી શક્યો. પ્રેમ મેળવ્યા વિના—પ્રેમ મેળવવાનાં સાંસા હોવાથી અમારા સસ્વલીચંદ્રા જીવનમુક્ત—વાસનાહીન થઈ જાય છે; અમારા જ્યન્તો 'આત્મલગ્ન'ની ઇન્દ્રજાળમાં લપાય છે. નીતિ, ગર્યાદા, સંયમ, લાજ જ્યાં જોઈએ ત્યાં નડતા ને નડતાં. મુસલમાન કે અંગ્રેજ જન્મ્યા હોત તો કંઈ કંઈ લાવણીઓ અને જાહેરાત ધરકની ગાત—ગાયત્રી અને ગેટને પગલે ચાલત પલુ આ દાસત્વ, આ જંધન તો ન હોત. પાંખો કપાઈ તો નહીં જાત. ફાલે ત્યાં ઉડી તો શક્ત. યા અલ્લા! પરવરદિગાર! ક્યારે તોડીશ બેડીઓ અને સાંકળો?"

૬

માસ્તર સાહેબ ધૂનમાં ને ધૂનમાં આડ્યા જતા હતા. દારૂના પીકાની ટુંગી ધૂંધથી વિચારમાં વિસ્ફેપ પડ્યો. અંતરમાં વળેલાં ચક્ષુ પાછાં બહાર જોવા લાગ્યાં. "વ્યસની હોત તોએ સુખી હોત—હૈર ઉડાવતા હોત. એટલી વાર દારૂ પીધો તેટલી વાર સ્વર્ગના દેવ. પરમેશ્વરના એ પરમેશ્વર. કોણ જાણે ક્યાંથી નાનપણથી નીતિના સંગમાં ઉછર્યો? ન પીવો દારૂ, ન પીવો લાંગ, ન પીવો ચીરટ કે સિગાર, ન ખાવો તંબાકુ, ન સૂઘવી તપખીર, ન ખાવું કોકેન, ન પીવું કોલન વૉટર, ન વાપરવી માજમ કે ન પીવો કસુઓ, ન ગગડાવવો હુકકો. ઘોડાની 'રેસ' માં જુગાર રમવા ન મળે પૈસા કે હિમ્મત. બિટ્ટીઅર્ડના જુગારખાનામાં જતા થાય સંકોચ. પછી ક્યાંથી હોય સ્વાસ્થ્ય, સ્ફુર્તિ, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ? એમાંએ નીતિનું દાસત્વ. મગફૂર નહીં કે તોડાયેલો ઠાંચાઓ.

અગાડું વ્યસન વાંચવાનું. ચોપડીએ વાંચીએ, વર્તમાનપત્રો વાંચીએ, માસિકો વાંચીએ. ઉકતાં વાંચીએ, સૂતાં વાંચીએ, જાગૃતમાં વાંચીએ, ન્હાતાં વાંચીએ, ચાલતાં વાંચીએ, રજામાં વાંચીએ, ગણવા જાય ત્યાં વાંચીએ, ફરવા જાય ત્યાં વાંચીએ, દૂનમાં વાંચીએ, દ્રામમાં વાંચીએ, મોટરમાં વાંચીએ, એરોપ્લેનમાં વાંચીએ; વાંચીએ નહીં તર નાટક જોઈએ, સિનેમા જોઈએ પલુ આંખ માત્ર અગારો મોજાતી. ગયો હોયો એનાથી માણવાનો મંગીનમાં ગુજરાત એટલું બધું ઉસ્તાદ છે કે પૂછે જ ન વાન. સંગીતપ્રિય ઠણુંજ નહીં. એટલે એ બિચારો સ્વતંત્ર દુકાળ ઓછા પડે છે કે પુલ થાય અને પરિમલથી પ્રજોદ્રિયને નૃસ કહે? "એટિ મોહિની," હીનાનું કે ખસનું અત્તર, સેન્ટ કે અરગજ, કુલનો ખોટ પૂરવા ક્યાં તહેનાતમાં નથી? અમારામાં સુગંધ નહિ, અમારા વસ્ત્રમાં નહીં, દેહમાં નહીં, ભૂમિમાં નહીં, વાતાવરણમાં નહીં એટલે સેન્ટ છાંટી પરિમલ ફેલાયીએ. હાય પરાધીનતા! એમા એ પાછું 'ટેસ્ટ' પ્રમાણે. જે 'સોસાયટી' માં ભગીએ તેના 'મીજાજ પ્રમાણે મેન્ટ વાપરવું.' એ નવી પરતંત્રતા. હુનીઆમાં સ્વતંત્રતા જ નથી, મુક્તિ નથી."

૭

એવામાં આવી પહોંચ્યું યુરોપીયન જીમખાના. “આ પોલીસ કેમ દિવસ આપણને સલામ કરવાનો નહીં પણ આવવા દો ગોરી ચામડી. કયા પાપે કાળા જન્મ્યા ? રાજ સાંઝે ઑફીસમાં મડમ તેડવા આવત, જીમખાનામાં ટેનીસ રમત, ગિલીર્થઈ રમત, બોક્સમાં નાચત, શિકારે જાત, ત્યાં જાત ત્યાં પહેલી હારમાં ખુરસી મેળવત, રેલ્વેના પ્લેટફોર્મ પર વગર પાસે જાત, ગધાની સલામો ગ્રીહત, અમલ ચલાવત, સલાતનતને બધો ભાર એક માથા ઉપર વહેત, રાજદ્રોહ શોધી કાઢત, તુંદ મીનજ રાખી સૈને ગાળો દેત. ર્ધાનિક સ્વરાજ્ય માટે હિન્દીઓને નાલાયક ઠેરવત, મોટા મોટા દરબારો ભરી રૂઆળ બેસાડત. આ ગધું થાત પણ એ દિન ક્યાં કે મીયાંના પાઉંમાં જૂનીયા ? ...મેકોલે ! મેકોલે ! તે અંગ્રેજી વિદ્યા ન દાખલ કરી હોત તો અમે કેટલા સુખી હોત ? તમે પણ હોતે. અમે અમારે પાણિનીનાં સૂત્રો, શાંકરભાષ્ય, ખંડનગાદ્ય, ચિત્રસુખી, રઘુવંશ, શિશુપાલવધ, રસગંગાધર, અમરકોશ, ચરક, ભાગવત, મહાભારત, ચેગદર્શન, માનવધર્મશાસ્ત્ર, વીરમિત્રોદય, અમરકોશ, ભોજપ્રબન્ધ, કાગ-કકીય નીતિ, ભનૂદરિના શતકો, બ્રહ્મજ્ઞતવક, ગ્રહભાષ્ય સાથે માથું ફટકા કરત. સ્વરાજ્યની વાતો નહીં કરત રાષ્ટ્રીય ભાવના કલ્પત નહીં. બાળલગ્ન અટકાવવાની, વિધવાવિવાહ કરવાની, નાતો તોટી એકાકાર કરવાની ચળવળ કરત નહીં. સ્વદેશીની હાકલો પાડત નહીં, ઇંગ્લંડ અને ગીજા પરદેશોના માલ સામે જઠાત નાંખવાની હિમાયત કરત નહીં, આફ્રિકામાં, ફિઝીમાં, ગિયાનામાં, કોલોનીઆમાં જેટલો જુદમ પડત તે સહેલ-ન સહેલાત તો સમૂળગા નાશ પામત પણ “સત્યાગ્રહ” થી અમલદારોને પજવત તો નહીં.”

૮

“આજે શું થયું છે મને ? શો રોગ થાય છે ? આ માસ્તરની જીંદગી તોળા છે. બી, એ એમ. એ. ધર્મ નાના પોટાઓને A. B. C. શીખવતી; હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ જોખાવતો, ભૂગોળનાં નદીગામ નકશામાં જતાવવા અને જાનરમાં ખરીદી કરવા જાય ત્યાં ભાવ, માપ, તોલના હિસાબ કરતા ન આવડે એવી રીતે વ્યાજના, ચેરના, રેલ્વેના દાખલા શીખવવા. રોજ પાંચ ઠલાક લેવાદેવા વિના માથું પકવવું. દશ વર્ષ વૈતરૂં-કરીએ ત્યાં પાંચ દે દસતું પ્રમેશન મળે. રોજ જપોરતું વૈતરૂં એણું હોય તેમ નાંઝે કીકેટ રમવા કે રમાડવા જવું, ફીલ કરાવવી, મવારે ઘેરવળી એક્સરસાઇઝ તપાસવી. ઉપ-સંતમાં મગાજસેવાતુ લફરૂં વળગ્યું હોય તે જૂદું કયાંક લાપણુ કરવાનાં હોય, સાંભળવાનાં હોય, વ્યવસ્થાપક કમિટીમાં હાજર રહી વ્યવસ્થા કરવાની હોય, વર્તમાન પત્ર કે માસિકની ભેટની ચોપડી લખવાની હોય, ખાસ અંકોને માટે લેખો લખવાના હોય, નાતના ચોપાનીયા માટે વાર્તા લખવાની હોય, મનાતન ધર્મની કે આ-શિક્ષણની કે માહિત્ય પરિવહની પરીક્ષા લેવાની હોય, જે ન હોય તે એણું. લઘાઈના કારણથી લોકોને વાઢેશ કરવા લાપણુ કરવાનાં અને તરજૂમા કરવાના તે વળી જૂદું જ. લેડી વિલીંગ્ડનના ફૂંડ માટે કે જેટલુઅન બાળકો માટે ફૂંડ ઉધરાવવાનું એમાં પાડ કોનો ? “પ્રાઈમ ડિરિટ્રબ્યુશન”ના પ્રસંગ માટે “રેસિટે-

શન ' તૈયાર કરાવવામાં અઠવાડીયાનાં અઠવાડીયાં ગાળવાં, હોલીકા સંમલેન, જુગાર નિષેધક, નાતોની પરિષદ એ બધામાં ઘૂમવાનું, ભાષણો પર ભાષણો કરવાનાં એના દુઃખ વગી ક્યાં રેવાં ?

આટલું આટલું કરીએ તોએ અમારી ગણતરી નહીં ; અમને સુખ નહીં, વૈભવ નહીં, વિલાસ નહીં; પ્રતિષ્ઠા નહીં, કીર્તિ નહીં, માન નહીં, અકરામ નહીં, જીવંતીમાં મીઠાશ નહીં, હોંસ નહીં, ઉલટ નહીં, આગ્રહ નહીં, શ્રદ્ધા નહીં, પરોણા નહીં, અકુશ નહીં, ઉત્તેજન નહીં, ઉલ્લાસ નહીં. હતાશા, કડવાશ, મુઝવણ, યંત્રણા, સ્તબ્ધતા. પ્રવચના, સભ્ય દોંગાઇ રેંસી નાંખે છે. જીવતા લાગતા અમને શન જેવા ફેરવે છે

આમાં મારો તો પત્તોજ નથી ખાતો. Ennui ખાઈ બધ છે. Lotos eaters ના દ્વિપમાં જઈ વસવાની ઉમેદ શેખરદલીઓની ઉમેદ જેવી જન્મે છે તેવી જ નાશ પામે છે. Vanity છે. પ્રભુ ! Vanitas Vanitatum.

આપઘાત કરી છૂટવામાં જ બહેતર છે. દેહનાં બન્ધન નહીં, સંસારના નહીં, દેશનાં નહીં, કાળનાં નહીં, રાજ્યનાં નહીં, સગાંનાં નહીં, વહાલાંના નહીં, જન્તળો નહીં, ઉપાધિ નહીં, આધિ નહીં, વ્યાધિ નહીં. આત્મા સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર, છૂટો, મુક્ત. કોઈનું દાસત્વ તો નહીં જ. નરસિંહરાવ કહે છે કે આપઘાતીએ સૂર્ય લોકમાં બધ છે. સાફ, સૂર્યલોકની બેડીઓ તો ત્યાં નથી એ ઓછું સુખ છે ?

મારી મૃત્યુનોથ ઠેવી લખાશે ? નથી હું મહા કવિ, સેનાની, રાજ્યપુરુષ, ઉદ્યોગવાહક, પૈરાનિક કે કલાવિશારદ. કોઈ નહીં લખે કે Ennui અને Vanity થી આપઘાત કર્યો ? નોથ જાતે તૈયાર કરી પછી મરવું એ પણ જમાનાની તાસીર."

રણજીતરામ વાવાલાઈ

મહારાષ્ટ્રમાં પ્રાથમિક સાથે ખેતીનો કેળવણીના અખતરો.

હિંદવાનીઓનું આજીવિકાનું મોટું માધન ખેતી છે, તેટલા જ માટે હિંદને આખાદ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓએ ળીજા ધધા પહેલા ખેતી સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો છે. " ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર અને હનિષ્ટ આકર્ષી " એ ગહેવત ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે એક વખતે ખેતીનો ધધા ઉત્તમ મનાતો હતો પરંતુ એ માન્યતા હાલ નાબૂદ થયલી છેવાગા આવે છે અને તેને બદલે નોકરી નર્વને પ્રિય લાગે છે. આજકાલ લોકોમાં એમ જ ઠસી ગયું છે કે ખેતી કરવી તે હલકા વર્ગનું કામ છે તેમાં

ફક્ત અંગમહેનતની જરૂર છે અને મગજ વાપરવાની જિલકુલ જરૂર નથી. પણ એ સમજ ભૂલભરેલી છે. હલકા વર્ગના હાથમાં જ જેતી રાખવાથી અને તેમાં મગજશક્તિ નહિ વાપરવાથી આજ આપણી જેતીની અવનતિ થઇ છે. આવી સ્થિતિ માલુમ પડતાં હિન્દનાં ગામડાંને માટે નામદાર સરકારે પ્રાથમિક શાળાઓ શરૂ કરી તે દ્વારા ખેડૂત વર્ગની માનસિક શક્તિ સુધારવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. પરંતુ તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તે શિક્ષણપદ્ધતિ ખેડૂતના છોકરાઓને પોતાના ધંધા પર વધુ લક્ષ આપવા બદલે તેઓને નોકરી તરફ દોરવા લાગી અને ચાલતી જેતીની રૂઢીમાં ખાસ ફેરફાર જણાયો નહિ. ત્યાર બાદ જેતીવાડી ખાતું સ્થાપવામાં આવ્યું અને તે દ્વારા જેતીનો સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન થવા માંડ્યો; પરંતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હાલની કેળવણી યુવાનોને નોકરી તરફ દોરતી હોવાથી જેતીવાડી ખાતું સારી રીતે ફતેહ મેળવી શક્યું નહિ. ઉંચી જાતની જેતીની કેળવણી આપવા માટે પૂનામાં જેતીવાડીની કૌલેજ સ્થાપવામાં આવી; પરિણામે તેમાં અભ્યાસ પૂર્ણ કરી બહાર પડતા ઐજ્યુએટો શારીરિક ક્ષમનો કટાળો, ખાસ જેતીના શોખનો અભાવ, સાધનોનો ખામીઓ અને નોકરી તરફનો જનમવાહુ વગેરે કારણોથી જેતીના ધંધામાં પડતા નથી અને નોકરી જ ખોળે છે અને સામાન્ય ખેડૂત વર્ગ આ ઉંચી કેળવણી ઘણી ખર્ચાળ હોવાથી તેનો લાભ લઇ શક્યો નહિ. જેતીના હિમાયતીઓએ આ મુશ્કેલી જોઈ ખેડૂતના છોકરાઓને પ્રાથમિક કેળવણી સાથે જ જેતીનું જ્ઞાન આપવાની યોજના કરી અને મુંબઈ ઇલાકાના જેતીવાડી ખાતાએ અખતર દાખલ પૂના પાસે લોનીમાં આવી શાળા શરૂ કરી.

આ શાળામાં ખેડૂત વર્ગના છોકરાઓને જ દાખલ કરવામાં આવે છે. બધા વિદ્યાર્થીઓ વસતિગૃહમાં રહે છે અને રહેવાજમવાનો ખર્ચ સરકાર આપે છે. બધું શિક્ષણ મરાઠી ભાષામાં અપાય છે. મરાઠી સરકારી શાળામાં ચાર ધોરણ અભ્યાસ કર્યા પછી આ શાળામાં દાખલ થઇ શકાય છે. આ શાળામાં શાસ્ત્રીય (Scientific) જ્ઞાન અપાતુ હોવાથી તે સમજવા માટે વિદ્યાર્થીએ મરાઠી ચાર ધોરણ અભ્યાસ કરવો જરૂરનો હોવાથી આ પદ્ધતિ રાખી છે. તેમાં હાલ ૪૩ વિદ્યાર્થીઓ છે (ખર્ચ માટે જૂઓ પરિશિષ્ટ જ). આ શાળા હજી અખતર તરીકે જ છે, ફતેહમંદ જણાય છે અને આવી કેળવણીનો લાભ સેઠકો ખેડૂતો કેવી રીતે લઇ શકે તે વિષેના સરકાર વિચાર ચલાવે છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરનારાઓને એમ લાગ્યું કે સરકારના પ્રયત્નની સાથે આવો પ્રયત્ન ખાનગી ગૃહસ્થો તરફથી થશે જોઇએ. આ પ્રમાણે વિચાર કરી અલીબાગના સરદાર રવસાહેબ ભિવલકરે જેતીવાડીની કેળવણીના અનુભવીઓની સલાહ લઇ અને ૧૯૧૨ માં અલીબાગ પાસે વેશ્વી ગામમાં પોતાને ખર્ચે તેની શાળા શરૂ કરી.

જેતી ઉપર આજીવિકા ચલાવનાર વસતીના મધ્ય ભાગમાં આ શાળા આવેલી છે અને નજીકનાં દશ ગામડાંમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. શરૂઆતમાં ચાળીસ છોકરાઓને દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા અને એ શિક્ષકો રોકી ત્રણ કલાકો પોઠવા, કુદરત તરફ

સરદાર બીલલકરની યોજના એવી છે કે દસ માઈલમાં આવી ચાર પાંચ શાળાઓ કાઢવી અને તે શાળાઓ એક હેડમાસ્તરના હાથ નીચે રાખવી, કારણકે આવા પદવીધર હેડમાસ્તરનું કામ વિદ્યાર્થીઓને શિખવવાનું નથી હોતું પણ બીજા શિક્ષકોને કામની પદ્ધતિ બતાવી તેમની પાસે કામ કરાવવાનું હોય છે આ પ્રમાણે હેડમાસ્તરનો ખર્ચ ભારે પડશે નહિ. (ખર્ચ માટે પરિશિષ્ટ વ જુઓ).

રાવ સાહેબ બીલલકરે આ અખતરો ફત્તેહમંદ કરી બતાવ્યો છે અને તેઓ શ્રીએ ના. સરકારને વિનંતિ કરી છે કે “અહીંબાગ તાલુકાની બધી પ્રાથમિક શાળાઓ, મહારા તાળામાં સોપા અને તે બધી હું ઉપર જણાવેલી પદ્ધતિથી ચલાવી શકીશ.”

ગુજરાતમાં ના. મુંબઈ સરકાર આવી બતની શાળા ગોધરામાં ખોલવાનો વિચાર ચલાવે છે તેમજ વડોદરાના શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ પણ તેવી શાળા મહેસાણા પાસે જશુદનમાં શરૂ કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. આવી શાળાઓ ઠેકઠેકાણે થશે તો જરૂર ખડુત વગ ને કાયદો થઈ ખેતીના સુધારો જલ્દી થાય એ સ્વાભાવિક છે.

પરિશિષ્ટ અ.

લોની શાળાનો હિસાબ.

સન ૧૯૧૩-૧૪

જ	ઉ
૨૨૫૧-૨-૧ સ. ૧૯૧૨-૧૩ ની શીલીક.	૧૮૨૦-૦-૦ નોકરોનો પગાર
૭૬૦૮-૦-૦ સરકારી મદદ.	૩૧૦૨-૨-૬ વિદ્યાર્થીઓની ખોરાકી.
૨૩૫૨-૦-૦ લોકલ બોર્ડ મદદ.	૧૮૨-૦-૦ ઢોરની ખરીદ.
૫૩-૮-૦ અનાજ વગેરેનું ઉત્પન્ન.	૧૦૦૧-૬-૩ તબેલાનું મકાન, તથા ખેડાણ ખર્ચ.
૧૨૨૬૪-૧૦-૧	૪૮૪-૮-૧ ઢોરને માટે ઘાસ, અનાજ વગેરે.
	૧૩૪૩-૦-૦ મકાન ભાડું વગેરે.
	૬૦-૧૪-૬ લાક્કડ સામાન અને પુસ્તકો.
	૨૪-૦-૦ દવાખાત ખર્ચ.
	૫૧-૨-૦ વિદ્યાર્થીઓનું મુસાફરી ખર્ચ.
	૨૪૬-૧૨-૦ શિક્ષકોનું મુસાફરી ખર્ચ.
	૬૫૮-૦-૦ ઓફીસ ખર્ચ.
	૧૧૬૯-૧૩-૩ તારની વાડ.
	૧૫૦-૩-૦ ખેતીનાં યોજનારો.
	૫૩-૮-૦ અનાજનું ઉત્પન્ન રૂઝ રીમાં મોકલ્યું.

૧૦૪૧૦-૫-૫

૧૮૫૪-૪-૮ શીલીક બાકી

૧૨૨૬૪-૧૦-૧

સને ૧૯૧૪-૧૫

જ	ઉ
૧૮૫૪-૪-૮ સ ૧૯૧૩-૧૪ની શીલીક	૧૯૩૯-૫-૩ નોકરોનો પગાર
૭૭૨૦-૦-૯ સરકારી ગ્રાન્ટ.	૩૧૧૨-૧૪-૩ વિદ્યાર્થીઓની ખોરાકી
૯૩૬-૦-૦ લોકલ બોર્ડની મદદ	૨૧૫-૧૦-૦ ઢોરની ખરીદી
૭૫૦-૦-૦ સર સામુન ડેવીડ દ્રુટ	૭૧૦-૨-૨ ખેતીના ઓળરો
ફંડમાથી મદદ.	૭૪૫-૧-૩ ઢોરને માટે ઘાસ અનાજ
૨૦૭-૭-૬ પાકતું ઉત્પન્ન.	વગેરે.
૩૩-૧૫-૦ હળતું ભાડું	૨૦૧-૧૧-૯ બગીચાનું ખર્ચ.
૧૧૫૦૧-૧૧-૧૧	૨૦-૪-૩ લાકડી સામાન અને પુસ્તકો
	૪૦-૦-૦ દપાલખર્ચ.
	૩૨૪-૮-૦ મુસાફરીખર્ચ.
	૧૨૩૭-૨-૦ પાકો રસ્તો બ ધાબો
	૧૨૩૫-૦-૦ વર્કશોપ બ ધાબી.
	૮૧-૬-૦
	૭૧૫-૧૪-૬ ઓફીસ ખર્ચ.
	૧૦૪૬૮-૫-૫
	૧૦૩૩-૬-૬ શીલીક
	૧૧૫૦૧-૧૧-૧૧

પરિશિષ્ટ વ.

સરકાર બિયલકરની વેધીગાળાનો ખર્ચ

સને ૧૯૧૩-૧૪

ચાલુ ખર્ચ

જ	ઉ
૨૬૬-૧૩-૭ પાકતું ઉત્પન્ન.	૨૨૦-૫-૯ ખેતરનો ખર્ચ, મજૂરી,
૩-૧૫-૮ મરઘાની આવક	બી, ખાતર વગેરે.
૨૭૦-૩-૪	૧૦૬૯-૧૨-૧ શાળાના નોકરોનો પગાર
	૫૮૮-૧૫-૦ વસતિગૃહનો ખર્ચ
	૧૧-૦-૦ મરઘાની ખરીદી વધા
	તેમની ખોરાકી વગેરે
	૧૮૯૦-૨-૧૦
	૨૭૦-૩-૪

૧૯૧૮ ૧૫-૬ ચોખ્ખા વાર્ષિક ખર્ચ

- ૧૦૦૦—૦—૦ શાળાનું મકાન.
 ૧૨૦૦—૦—૦ વસતિગૃહનું મકાન.
 ૧૨૦૦—૦—૦ હોડમાસ્તરને માટે મકાન.
 ૧૫૦—૦—૦ તારની વાડ.
 ૧૦૭—૦—૦ પાકો રસ્તો.
 ૨૦૦—૦—૦ જમીન સાફ કરાવી બાજ બનાવેલો.
 ૩૦૦—૦—૦ મરઘાં માટે ન્હાનું મકાન.
 ૩૫૦—૦—૦ શાળાનો લાકડાં સામાન.
 ૧૭૫—૦—૦ વસતિગૃહનો લાકડાં સામાન.

૭૬૮૨—૦—૦

અખાલાલ હરિલાલ પટેલ.

નીતિ અને પ્રજા.

કેટલીક મનુષ્ય વ્યક્તિઓ વચ્ચે નૈતિક સંબંધ છે એમ સ્વીકારવામાં હરકત નથી. આ સંબંધ આર્થિક કે શારીરિક સંબંધથી ભિન્ન છે. પરંતુ વ્યક્તિઓ કાંઈ એક બીજાથી સાવ અજાણીજ નથી, કારણકે કુટુંબ, પ્રજા, રાજ્ય, મંડળીઓ વગેરે અનેક જાતના સંઘો અસ્તિત્વમાં છે. અને એક જ સંઘના સઘળા સભાસદો વચ્ચે નૈતિક સંબંધ હોય છે, તેમજ કેટલાક જૂદા સંઘોના સભાસદો વચ્ચે પણ તેવો સંબંધ નજરે પડે છે. સઘળા સંઘોના સઘળા સભાસદો વચ્ચે પણ આવો સંબંધ હોઈ શકે; પરંતુ સાધારણ રીતે વ્યવહારમાં તે સ્વીકારતો નથી, અને એટલું તો ખરું જ કે એક જ રાજ્યના લોકો વચ્ચેના નૈતિક સંબંધ જૂદા જૂદા રાજ્યોના લોકો વચ્ચેના નૈતિક સંબંધ કરતાં કાંઈક જુદો જ જણાય છે.

સંઘનીતિ અથવા તેાં પ્રજાઓ કે રાજ્યો વચ્ચે હોઈ શકે તેવી એક ચોક્કસ પ્રકારની નીતિનો વિચાર અહિં ઉદ્ભવે છે. મંડળો અને મંડળીઓની માફક રાજ્યો પણ ખરું એટલું કરતાં હોય એમ જોવાય છે. અલગત હકીકત તે એ છે કે વ્યક્તિઓ કોઈ વખત, પોતાના અમુક સંઘના લાભને માટે, તેના નામથી કેટલાંક કાર્યો કરે છે, અને

આવે પ્રસંગે તેમના પોતાના ખાનગી લાભની પ્રવૃત્તિને માટેના નિયમો કરતાં કાંઈક જુદા જ નિયમોથી તેમનાં કાર્યો દોરાય એ સંભવિત છે પણ સંઘનીતિ એ કાંઈ માત્ર પ્રતિનિધિઓનાં કાર્યોને નિયમમાં રાખનાર સિદ્ધાંતો જ નથી, પરંતુ ખરેખર તે કેટલેક અંશે સંઘના સઘળા સભાસદોની નીતિ જ છે અને તે એટલા પૂરતી જ કે તેઓ પોતાના લાભને માટે અમુક કાર્યો થવા દે છે, અથવા તો તેઓ તે કાર્યોથી થતા લાભ સ્વીકારવાને ખુશી હોય છે; એ કે પછી તે કાર્યોના આધારભૂત સિદ્ધાંત એવા પણ હોય કે તેઓ વ્યવહારની બહાર તેમને નાકબૂંધ હોય. દાખલા તરીકે એક મંડળીની નીતિ તે તે મંડળીના પ્રતિનિધિઓ તેમજ તેમના કાર્યોમાં સામેલ થનાર અથવા તો તેના પરિણામમાં ભાગ લેનાર સર્વેની જ નીતિ છે.

કેટલાક એવું પણ કહેનારા હશે કે પરદેશીઓ સાથેના સંબંધને માટેના સિદ્ધાંતો એક જ દેશના લોકોની વચ્ચેના સંબંધને માટેના સિદ્ધાંતો જેવા જ હોવા જોઈએ. ગમે તેમ હો, પણ જુદા જુદા સંઘોના અસ્તિત્વથી નીતિમાં ફેર તો પડવો જ જોઈએ અને તેથી આપણે એમ ધારવાનું દોરવાઈએ કે દાખલા તરીકે એક એલથી પોતાના ખાનગી વ્યવહારમાં ખીલકુલ નિઃસ્વાર્થી હોય પરંતુ જેના પ્રતિનિધિ તરીકે તે કામ કરતો હોય તેના લાભની વાત ખીલ કોઈના લાભને ખાતર મૂકી દઈ શકે નહીં, સિવાય કે અલગત ન્યાયે કેવળ ન્યાયને ખાતર તેમ કરવાની સાક્ષ જરૂર પડે. અથવા, વળી ન્યાય ઘણાં માણસોના લાભનો વિચાર કરવાનો હોય એવા રાજ્ય કે મંડળીના કાર્યોને માટે એક વ્યક્તિ, પોતાના અંગત લાભના કાર્યો માટેના કરતાં ઓછા જ જવાબદાર ગણી શકાય.

અહિં આ પ્રતિનિધિઓના કાર્યો તથા જવાબદારીનો આખો પ્રશ્ન જ અર્ચાનો વિષય છે, અને એ સંબંધમાં હવે એમ લાગે છે કે નીતિ વિષે વિચારકોએ કાલ્પનિક વ્યક્તિ પરત્વે જોઈએ તે કરતાં વધારે વખત સુધી લખ્યાં કર્યું છે, કારણકે આપણા નીતિવિષયક કાર્યોમાંથી પણ ઘણાં ચોડાં જ કેન્ટના જૂના અર્થમાં વ્યક્તિવાચક જણાય છે. પણ અહિં આ આપણે આવી (સંઘ) નીતિના માત્ર રાજકીય છવન અને સંસ્થાઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા વિભાગ સંબંધી જ વિચાર ચલાવીશું. એક જ દેશના લોકો વચ્ચેના તથા પરદેશીઓ સાથેના સંબંધને માટે કેવા સિદ્ધાંતો પ્રચલિત છે તથા તે કેવા હોવા જોઈએ, તે વિષે ચર્ચા ચલાવવાની જરૂર છે, અથવા તો એમ કહીશું કે આપણા હેતુ રાજ્યો કે પ્રજાઓના અસ્તિત્વને લીધે નીતિમાં શું ફેરફાર થાય છે તે ચોક્કસ કાઢવાનો છે.

આ પ્રશ્ન કેટલેક અંશે હુંગેરી ક્રિસ્ટોફ પ્રથમ ઉપરિચિત કર્યો હતો. તેને તપાસ કરતાં જણાયું કે કાયદાશાસ્ત્રીઓએ માત્ર (૧) રાજ્યોનો આંતર વહીવટ સંબંધી કાયદાઓનો તથા (૨) સઘળા રાજ્યોના કાયદાઓના સામાન્ય તત્વોનો જ વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ (૩) રાજ્યે રાજ્ય વચ્ચેના સંબંધ માટેના કાયદાઓ તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચાયું નહોતું અને તેણે તેના સમયની વૃત્તિ અનુસાર કાયદાના અવ્યાસની સાથે નીતિની ચર્ચાનો આરંભ કર્યો. તેની પછી પ્રજાઓના પરસ્પર વ્યવહાર સંબંધી કાયદાના અવ્યાસ તથા વિકાસનું કાર્ય. ઘણા વિચારકોએ ઉપાડી લીધું છે પરંતુ તે

સંબંધી નીતિના અભ્યાસને માટે કશું પણ થયું નથી છતાં આ કાયદાનું અસ્તિત્વ, કાયદો હાલ નિર્ણય છે છતાં પણ, એક પ્રકારની નીતિની નિશાની તરીકે ગણી શકાય આપણને આજે પ્રજાઓના પરસ્પર વ્યવહાર સંબંધ કાયદાને માટે કુદરતના નિયમોના આધાર થોડાં પડતો નથી, પરંતુ માત્ર તે તે રાજ્યોની સમતિજ મેળવવી પડે છે આ કાલ્પનિક કુદરતી કાયદાઓને દાખી દેવાથી જ આપણને એક રીતે લાભ થયો છે તે ત નીતિ કે જે એક યા ધીજી અર્થમાં કેટલેક અંશે કાયદાઓમાં સ્વીકારાયેલા સિદ્ધાંતોની જ બનતી હોવી જોઈએ, તે નીતિની અવગણના કરવાથી આપણને હાનિ પણ થઈ છે

કાયદો આ નીતિની નિશાની છે, પરંતુ આ નીશાની લાયસુઅક છે, કારણકે કાયદાઓ માટે ભાગે નીતિ વિરૂદ્ધ ગુન્હાઓની ખબર લે છે તેના સંબંધ વ્યાધિ સાથે છે નીતિને માટે વધારે ચોક્કસ સાબીતી તો ખાસ વ્યવસ્થા વગરનો, લખાણ વગરનો લોકોની પસંદગી નાપસંદગીના વિચાર છે પ્રજાઓ માટે સુરચિત સિદ્ધાંતોના લેખિત નીતિ સંગ્રહ નહિ હોય, પરંતુ ખચીત જ સંસ્કારી માણસના મગજમાં વ્યક્તિઓના કાર્યોની માફક સંઘકોઓને માટે પણ અમુક થવું જોઈએ, અમુક નહિ થવું જોઈએ એવો વિચાર હોવો જ જોઈએ, અને આ ખરાબોટાનો વિવેક અને તેના આધારભૂત કારણો તથા પૂરાવાઓ રાજ્યોના પરસ્પર સંબંધ કેટલેક અંશે નીતિમય છે તેનો વિચાર કરવાથી મળી આવશે

આટલા માટે આપણે જે સંઘો એકબીજાના સંબંધમાં આવેલા હોય તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો પડશે કારણકે તેમના કાર્યોને માટેના નિયમોની કીમત સંબંધી અભિપ્રાય બાધતા પહેલાં, તેમના રૂપ વગેરે કોઈ પણ રીતે નક્કી થવા જોઈએ પણ સાધારણ વપરાશમાં આવેલો “ઈન્ટર નેશનલ” — પ્રજાઓના પરસ્પર વ્યવહાર સંબંધી — શબ્દ અમુક પ્રકારનો કાયદો સૂચવે છે અને તેથી અમુક પ્રકારની નીતિ પણ દર્શાવે છે એમ ગણી શકાય વાળ્ય અને પ્રજા વચ્ચેના વરસોથી ઉતરી આવેલા શુભવાકાને લીધે આપણે “ઈન્ટર સ્ટેટ” એટલે રાજ્યના પરસ્પર વ્યવહાર વિષે બોલતા નથી, આ કારણને લીધે આપણે પ્રથમ પ્રજાના રૂપ વિષે ચર્ચા ચલાવીશું.

પ્રજાત્વની ભાવના કે જે હાલ લગભગ સર્વ જ સ્વીકારાયેલી છે તે પ્રમાણમાં નવી જ છે, અને તે એટલા જ માટે કે જે હકીકત તે રજૂ કરે છે તે હકીકત પણ નવી જ છે. જો કે એક રીતે પ્રજાઓ લાખા સમયથી અસ્તિત્વ લોગવે છે અને પ્રજાત્વની ભાવના પણ ઘણા વખતથી સ્વીકારાયેલી છે, છતાં એ શબ્દો આજે કાંઈક જૂના જ અર્થમાં વપરાય છે આ નવીન અર્થમાં પ્રજાઓ નવી જ છે, અને પ્રજાત્વની ભાવના એ એક નવોન સિદ્ધાંત છે.

આ સંબંધી પૂરાવાનો ટુંક સાર અત્રે આપવો જોઈએ, જો કે વિગતવાર હકીકત તો ઇતિહાસકારોને માટે જ રહેવા દેવી પડશે કારણકે અહિં આ તો ઇતિહાસની હકીકતની ચર્ચા ઇતિહાસના કરતા કાંઈક જૂના જ સિદ્ધાંતોના, સંબંધમાં ચલાવવાની છે. છતાં જે વસ્તુ ઉપર આપણે વિચાર ચલાવવાનો છે, તે વસ્તુ ઐતિહાસિક છે આપણે પ્રજા

નામના સંઘનો વિચાર કરવાનો છે, અને તે અમુક ધીનાઓના મંજૂરમાં કે જે ધીનાઓ તે સમૂહના વિકાસની પગથીઓ છે. અને આપણા આ વિષય સંબંધી વસ્તુના દાખલા તરીકે આપણે જર્મની, ઇટાલી, અને બેલ્જિયમ લઈશું.

શરૂઆતમાં ભૂગોળ રૂપી ભૂતનો વિચાર કરીશું. પ્રજાઓ વચ્ચેના વિરોધનો વિચાર કરતાં નકશાઓની આપણા મગજ ઉપર અસર થાય છે કે આપણે જર્મની કે ઇટાલી એટલે પૃથ્વીની સપાટીના અમુક ભાગો જ વિચારવા લાગીએ છીએ. પ્રજાઓ વચ્ચેના ભેદ સ્થળને લઈને જ છે, અને જે 'દેશ'નો વિકાસ આપણે ઇતિહાસમાં તમાસતાં હોઈએ, તે દેશ અમુક સ્થળે જ છે એમ આપણે બેદરકારીથી ધારવા માંડીએ છીએ. પણ જર્મની અને ઇટાલી વચ્ચેની લડાઈમાં કાંઈ માટીના ટેકાંઓ લડતા નથી, પછી લડવાયાઓના લોહી અને હાડકાંને તે દેશોની જમીન સાથે ગમે તેટલો ઘાટો સંબંધ હોય ભૂગોળનું ભૂત વાસ્તવિકને બદલે કોઈ કાલ્પનિક વિચાર તરફ દોરે છે અને તેટલા જ પૂરતું તે હાનિકારક છે. જો આપણે ભૂગોળ નહિ પણ ઇતિહાસને માટે ઇંગ્લંડ, જર્મની, વગેરે શબ્દોને સાચો અર્થ આપીએ, તો આપણને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવું જોઈએ કે પ્રજા તે સ્ત્રીપુરુષોનો સમૂહ છે. નકશાના રંગ તે લોહીના રંગ છે, અને જ્યાં આ વાત લાગુ પડતી નથી ત્યાં એક જ લોહીનો પ્રવાહ રાજ્યોની સીમામાં ફેરફાર કરવાની વૃત્તિ ધરાવે છે. એક જ લોહીના સ્ત્રીપુરુષો, રાજ્યના અમુક રૂપ હેઠળ હો કે નહિ, પણ તેઓ સાથે મળીને જ કામ કરવાની વૃત્તિવાળા હોય છે. તેથી પ્રજા એટલે પ્રથમ તો શારીરિક સંબંધથી જોડાયેલા સ્ત્રીપુરુષોનો સમૂહ. આવા સમૂહોની પ્રવૃત્તિ તપાસતા સુધી આ શબ્દ વિષે વધારે વિવેચન રહેવા હોઈશું, કારણ કે શારીરિક સંબંધથી જ લગભગ સઘળી સમર્થ પ્રજાઓ ઉદ્ભવી છે.

આપણે પ્રથમ અર્વાચીન જર્મનીનો દાખલો લઈશું. જે સ્ત્રીપુરુષોના સમૂહને હાલમાં આપણે જર્મની નામથી ઓળખીએ છીએ, તે સમૂહના વિકાસની હકીકત યુરોપિયન ઇતિહાસના આંખા આરંભકાળથી માંડીને આજ સુધી આપણને જણાયેલી છે; પરંતુ તે આરંભકાળના જર્મન ટોળાંઓના જગવિખ્યાત પરાક્રમે કે ત્યાર પછીના સમયના જર્મન શહેરો તથા રાજ્યોની મુશીબતોનું અહીં વર્ણન કરવાની જરૂર નથી અત્રે તો માત્ર એટલું જ જણાવવું બસ છે કે, તેમની ઉત્પત્તિની આ હકીકત પ્રીન્સ ઝ્યુલો જેવા રાજદ્વારીને પણ અત્યંત અગત્યની લાગતી હોય એમ જણાય છે. અર્થાત્ શારીરિક સંબંધ એ અર્વાચીન પ્રજાના એક અગત્યના આધાર તરીકે સ્વીકારાય છે. ૧૬ મી સદીમાં પણ મીડલ એજસના નામથી ઓળખાતા ત્યાર પહેલાંના ૧૦૦૦ વરસોથી દુનિયાના આ વિભાગમાં ચાલતી આવેલી મુશીબતોનો અંત આવ્યો નહોતો. તે સમયમાં પણ હાલની જર્મન પ્રજાના વડવાઓ શારીરિક સંબંધથી બધાએલા છતાં, ભાષા અને અંગત સ્વાર્થના સાંકડા વિચારને લીધે બહા બહા વિભાગોમાં વહેંચાયેલા હતા, અને ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનની શરૂઆતમાં એટલે કે ૧૮ મી સદીના અંતમાં, આ વિભાગોની સંખ્યા લગભગ ૮૦૦

ની હતી. પરંતુ નેપોલીયને ચલાવેલી લડાઈઓના પરિણામે આ વિભાગો વચ્ચેના લેદ તૂટી ગયા. આવા પરિણામની કદપના સરખી પણ તે વિનયી સરદાર લાગ્યે જ કરી શક્યો હશે. એ વિભાગોને એકત્ર કરી, તેણે તેમને મજબૂત કર્યા; વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા લેદો દૂર કરી, કેમકે અસ્ખલિત વ્યવહારનો માર્ગ સરલ કરી, તેણે આ જૂદા પડી ગયેલા વિભાગોને તેમનું સામાન્ય હિત સમજતા ક્યાં પરંતુ થોડાક સમય સુધી નેપોલીયને ઉભી કરેલી નવીન દીવાલોને લીધે આ ભરતીનું ભેર પ્રકટ-પણે જણાયું નહિ; વળી તે ઉપરાંત થોડાક જૂના વિભાગો પણ હથુ રહી ગયા હતા ૧૮૧૫ થી ૧૮૩૦ સુધી જર્મનો એક પાસથી પોતાની ભૂતકાળની જૂદા રહેવાની વૃત્તિ તથા બીજી પાસથી ભવિષ્યમાં એકત્ર થવાની ભાવના વચ્ચે ઝોલાં ખાતાં રહ્યાં. ૧૮૩૦ થી ૧૮૪૮ સુધી જર્મન અધિકારી વર્ગ આ વિભાગોની હીલચાલની વિરુદ્ધ હતો, પરંતુ છેવટે તેમને જણાયું કે આ હીલચાલનો પણ લાભ લઈ શકાય એમ હતું. આથી વળી આ જૂદાજૂદા વિભાગોનું બંધારણ ક્યાં સિદ્ધાંતોને અનુસરીને થવું જોઈએ, એ સવાલ ઉભો થયો, અને પ્રશીઆ અને ઑસ્ટ્રીઆની પ્રવૃત્તિ વચ્ચે વિરોધ દેખાવા લાગ્યો.

સ્વેસ્વીગ હોલરટાઇન માટેની ડેન્માર્કની સામેની ૧૮૬૪ ની લડાઈથી આ સવાલનું સમાધાન થયું નહિ. કારણકે મિત્રરાજ્યોમાં મતલેદ પડ્યો. પછી ૧૮૬૬ ની લડાઈ ચાલી, અને હિત્તરના જર્મન વિભાગો પ્રશીઆને હાથ ગયાં. ત્યારથી ૧૮૭૧ સુધીના ઇતિહાસમાં એક જ પ્રજા તરીકેની સામાન્ય ભાવનાઓની વૃદ્ધિ તથા માહિ માહિના વિરાધની ક્ષીણતા જ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ફ્રેંચમંદ લડાઈએ જૂદા રહી ગયેલા સઘળા વિભાગોને એકત્રતાના લાભોનું ભાન કરાવ્યું અને પરિણામે જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપના થઈ. ગેશક, આ હીલચાલનો નેતા બીરમાર્ક જ હતો; પરંતુ આ નવીન બળનો તે માત્રીક દેખાતો હોવા છતાં તે એક રીતે તે જ બળના હાથમાં માત્ર હથિયાર સમાન હતો. જર્મન પ્રજાનો જન્મ થતો હતો, પરંતુ તેનો સ્વભાવ કે રૂપરેખા તેના કહેવાતા પિતાની બુદ્ધિ કરી પણ સમજી શકી નહોતી. જે ઓપુરૂષોના વડવાએ પોતાના અંગત હિતના સંકેત વિચારથી જૂદા પડી ગયા હતા, તે ઓપુરૂષોના સમૂહો આજે, એક પ્રજા તરીકેની ઉચ્ચ અભિલાષાઓ અનુભવવાને માટે પોતાના છુટાછવાયા લાભોને ગાણુ પદ આપવામાં સંતોષ માને છે. આજ તે બળ છે કે જે આજે પ્રજાના નામથી જાળખાય છે.

ઇટાલીના ગંધ સદીના ઇતિહાસમાં પણ કાંઈક એવા જ લક્ષણો નજરે પડે છે, સિવાય કે અંહીયા વધારામાં પૂર્વના રાજકીય એકત્રતા સ્મરણો અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ માટે પરદેશી સરકાર સામેની લડત વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. જર્મન એકત્ર સાધવામાં રોમની પહેલાંની જાહેરાતોના જેવા, પ્રબલ વિચારની મદદ નહોતી; અને જર્મન સામ્રાજ્ય સ્થપાયાં પહેલાં કાંઈ ઘણા જર્મનો પરદેશી અમલ નીચે નહોતા. પરંતુ ઇટાલીમાં શારીરિક સંબંધ અને ભાષાનાં સામ્ય કરતાં પણ આજ કારણાં જૂદાં પડી ગયેલા સમૂહને એકત્ર કરવા વધારે મદદ

રૂપ થઈ પડ્યાં. અહીં પણ નેપોલીયનની લડાઈઓથી જુના લોકો શિથિલ થયા. અને કેન્ન્ય રેવોલ્યુશનની ઝાંખી લાવનાઓએ પણ લોકોના મન ઉપર અમર કરી. પરંતુ જ્યાં સુધી ઓસ્ટ્રીયા સામેના વિજયથી લોનાર્ડી સ્વતંત્ર થયું અને ગેરી બોલ્ડીએ નેપોલિયનના પગ મૂક્યો, બલકે જ્યાં સુધી ત્રીજા નેપોલીયનની પડતીથી ઉત્તરના ઇટાલીઅનો શામમાં દાખલ થઈ ગયા ત્યાં સુધી જે નવા બળને આપણે ઇટાલીઅન પ્રજા તરીકે ઓળખીએ છીએ તે અસ્તિત્વમાં આવેલું લાગ્યે જ ગણી શકાય; વળી અહીં આ પણ ભેવાનું છે કે આ સીયુડેપોના જુદા પડી ગયેલા સમૂહો ધીમે ધીમે સમજવા લાગ્યા કે જેમ તેમના વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા રીતરીવાજો વગેરે એક સરખા જ હતા તેમ તેના લાભો પણ સાથે રહેવામાં જ વધારે સચવાય એમ હતું. પણ તેમના ગુરૂ મેઝીની તાત્કાલિક પ્રવૃત્તિઓથી એટલા તો વેગળા હતા કે આ પ્રજાકીય અભિલાષાના અવ્યવસ્થિત તત્વોને ધારેલી દિશામાં વાળી શક્યા નહિ તેમની લાવના પ્રમાણે પ્રજાએ માત્ર પોતાની ઉન્નતિ કે ગૌરવ જ નહિ પરંતુ એક જુદા સમૂહ તરીકે સમસ્ત મનુષ્યજાતિની સેવા બજાવવાના હક્ક માંગવા ભેધએ છતાં પરિણામે ઇટાલીનું બળ કાંઈ ખાસ લાવનામય વૃત્તિવાળું નીવડ્યું નહિ પરંતુ એક બળ તરીકે તે વૃદ્ધિ પામતું બળ છે અને હાલમાં કદાચ પોતાની પ્રગતિના પાટો શોધે છે.

હવે આપણે આજ પ્રકારના બળના દાખલા તરીકે બેલજીયમ લઈએ. ૧૯૧૫ ની સાલમાં બેલજીયમને હૈલ્ડેન્ડની સાથે વિના કારણે જોડી દેવામાં આવ્યું. પરંતુ હવે પ્રજાથી તેમના અંતરના વધતા જતા ભાન તથા અસંતોષને પરિણામે લીયેઝ, લુવેન અને બ્રસેલ્સમાં બંડ ઉઠ્યા અને છેવટે યુરોપની સંમતિથી બેલજીયમના લોકોનું એક જૂદું જ રાજ્ય સ્થપાયું. એક જુદી પ્રજા તરીકેના પોતાના હક્કને માટે લડત ચલાવનારા આ લોકો કાંઈ એક જ લોકોના કે એક જ ભાષા બોલનારા નહોતા પરંતુ તેમના વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા રીતરીવાજો, તેમની લાવનાઓ એક જ હતી. અને જાણવા જેવી હકીકત તો એ છે કે ૧૮૬૦ પછીના દશક માં નેપોલીયન અને બીસ્માર્ક આગલા જમાનાની પ્રજાકીય લાવનાના જન્મ પહેલાંની રાજનીતિ અનુસાર બેલજીયમને ફ્રાન્સ સાથે જોડી દેવા સંજોગો તકરારકરતા હતા; પરંતુ છેવટે આ નવીન સમૂહ તેમાંથી જયવા પામ્યો અને ૧૯૧૪ ના ઓગસ્ટની જમન ચઢાઈના સામાન્ય ભાવને વખતે ત્યાંની જુદી જુદી કેમો એક જ પ્રજા તરીકે લડવાને તૈયાર થઈ.

હકીકત આ પ્રમાણે છે અને આ તો નવીન બળના માત્ર ઘોડા વખત ઉપરના જ દાખલાઓ છે. કારણકે ફરિયા પારના બ્રિટિશ સંસ્થાનો, ફ્રાન્સ, રશિયા વગેરેના લોકોમાં સંઘબળની ઉત્પત્તિને માટે પણ લગભગ આવું જ કંટી શકાય. આ દાખલાઓ પરથી આપણે જેને પ્રજા કહીએ છીએ તેના રૂપ સ્વભાવ વગેરે સમજી શકાય, અને મહાકર કે વિરોધ ગમે તે માટે આ બળને જ આજે આપણે રાષ્ટ્રીય લાવના તરીકે ઓળખીએ છીએ.

હોમ રૂલ લીગ.

નવજીવનના તંત્રી સાહેબ,

આપના ઓક્ટોબરના અંકની નોંધમાં આપે હોમરૂલ લીગ સંબંધી જે ટીકા કરી છે તે પરથી જણાય છે કે આપને એ સંસ્થાના હિતો માટે કોઈ પણ વાધો નથી; પરંતુ રાજકીય ચળવળને માટે કોંગ્રેસ કમિટીઓ હોવા છતાં આ નવી સંસ્થા શા માટે ઉભી કરવામાં આવી છે તે આપને સમજાતું નથી એ સંબંધી નીચલો ખુલાસો આપને મોકલવાની રજા લઉં છું, અને તે આપના હવે પછીના અંકમાં પ્રકટ કરવા મહેરબાની કરશો.

આ નવી સંસ્થા સ્થાપવાને માટે આપે જણાવેલા એ કારણોમાંથી પ્રથમ તો નકામું એટલે કે તે અમારી સંસ્થા તરફથી રજુ થયું જ નથી. કોંગ્રેસ સ્વરાજ્ય માટે ભાગણી નહિ કરે એમ અમે કહેતા જ નથી. અમે પણ તમારી માફક જાણીએ છીએ કે ગંધ કોંગ્રેસે તે માટે ચોગ્ય ઠરાવ પસાર કર્યો છે, અને વધારામાં તો આપને ધ્યાનમાં જ હશે કે એ ઠરાવને ટેકો આપવાનું માન અમારી આ નવી સંસ્થાનાં પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટને મળ્યું હતું.

આપે દર્શાવેલું બીજા કારણ બરાબર છે, અને અપ પોતે પણ કબૂલ કરે છે કે કોંગ્રેસની મજબૂત લઘુમતી છતાં રાજકીય ચળવળ માટે કોંગ્રેસ કમિટીઓ તરફથી કોઈ ખાસ પ્રયત્ન થયા નથી. આ હકીકતથી અમે કોઈ પણ રીતે ખુશી નથી. અમે પણ તમારો માફક તે માટે દિલગીર છીએ. પરંતુ આપ કહો છો કે, નવી સંસ્થાની જરૂર જ નથી, જ્ઞાન ધીરજ તથા કળથી જુની સંસ્થાઓ મારફતે તેટલું જ કામ થઈ શકે તો તે સર્વાંશે ખરૂં નથી. અમે કોઈ એમ કહેવા માંગતા નથી કે જાંધી જુની સંસ્થાઓ નકામી જ છે, કારણકે અમને પણ તમારી માફક જુની સંસ્થાઓ માટે પક્ષપાત છે. વળી અમે જાણીએ છીએ કે કોઈ કોઈ જુની સંસ્થાઓ તરફથી સાફ કામ થાય છે અને તમે માનશો કે તેમાંથી ઘણીએકમાં અમે પણ સારો ભાગ લઈએ છીએ પરંતુ અમારો એવો પણ અનુભવ છે કે કેટલુંક કામ આ સંસ્થાઓ મારફતે કરવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે, અને કોઈ કોઈ વખતે તો કશું પણ થઈ શકતું જ નથી. આવી હકીકત કેટલીક વખત ગુની છે, અને, તે માટેનો એક જ દાખલો અને આપવાની રજા લઉં છું.

આપને માલમ હશે કે ચાર પાંચ મહીના ઉપર ત્યારે મિસિસ બેસન્ટ પાસેથી તેમના છાપખાના માટે જામીનગીરી લેવાઈ ત્યારે પ્રેસ એક્ટ સામે આખા હિંદમાં મજબૂત પોકાર કરવામાં આવ્યો હતો. લગભગ બધા હિંદી છાપાંઓએ તે વિષે સખત લખાણ કર્યા હતા અને અનેક શહેરો તથા ગામોમાં પણ તે માટે જાહેર સભાઓ ભરાઈ હતી. આજ બાબત સંબંધી અમારા કેટલાક મિત્રોએ મુંબઈની પ્રેસિડન્સી અંસો

સિએશનની કાઉન્સિલની ખાસ સભા બોલાવી, સરકારના આ પગલા સામે પોકાર ઉઠાવવા એક જાહેરમંત્રી ભરવાનો આગ્રહ કર્યો હતો; પરંતુ આપણા કેટલાક નરમ વિચારના આગેવાનો સામા ધવાથી કાઉન્સિલે જાહેરસભા બોલાવવાની સૂચના રદ કરી માત્ર સરકારને જ અરજી કરી સંતોષ માન્યો હતો. મદ્રાસમાં થોડાક વખત થયા પેસ એસોસિએશન જેવી સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવનારી સંસ્થા ઉભી થઈ હતી એટલે તે સંસ્થા તરફથી જાહેર સભા બોલાવવાનું બની શક્યું હતું, વિશેષમાં આપ જાણો છો કે એ સભામાં જ્યારે મી. નરમજીત જેવા અસાધારણ સાવચેતીથી કામ કરનારા ગૃહસ્થે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો ત્યારે ઓ. મી. વાચન, ઓ. મી. જીન્ડા, ઓ. મી. સેતલવડ, જેવા આપણા લોકમાન્ય આગેવાનોએ એ સભામાં હાજરી આપવાનું પણ દુરસ્ત ધાર્યું નહોતું.

આ વાતથી અમે આ સંસ્થા કે તેના કાર્યકર્તાઓ ઉપર કોઈ પણ ભતનો આરોપ મૂકવા માગતા નથી તેઓ પ્રમાણિકપણે અમારાથી બુદ્ધા વિચાર ધરાવતા હોય એમ અમે અંતઃકરણપૂર્વક માનીએ છીએ પરંતુ આવા પ્રમાણિક મતભેદના પ્રસંગ ધણી વખત આવે છે અને તેથી કરીને સ્વરાજ્ય સંબંધી ખત ભરી અળવળ કરવા જેવા તારકાવીક અને ખાસ અગત્યના કાયદામાં ખલલ પડે છે એ જો આપ સમજી શકતા હો તે આ નવી સંસ્થાની જરૂરીયાત વિષે આપનો અભિપ્રાય બદલી શકશે. કૌંચેચને માટે આપની શલામણની જરૂર નહોતી, છતાં તે માટે આપનો આભાર માનીએ છીએ અમે પણ તમારી માફક કૌંચેચના સુસ્ત હીમાયતી છીએ પરંતુ કૌંચેચ લીગ કે બીજી કોઈ પણ સંસ્થા માટે અમારો પક્ષપાત એટલો મજબૂત નથી કે જેથી ફરીતે દેશેજાતિના કાર્યને તેમના કરતાં ઓછું અગત્યનું ગણી શકીએ.

મુંબાઈ, તા. ૧૬-૧૦-૧૬

લી. શંકરલાલ જી. બેન્કર

ઓનરરી સેક્રેટરી

હોમ રૂલ લીગ

મુંબાઈની ગાખા.

ગુજરાતમાં જાહેર જીવન.

અમદાવાદ.

તા. ૨-૧૧-૧૬૧૬.

૧૬ મી પ્રાંતિક પરિષદ.

સ્વદેશાભિમાન, મ. પ., સમાધાન વૃત્તિ, વ્યવહારકુશળતા, સ્વમાન તથા જાહેર હિંમત વગેરે ગુણોથી મનજ થઈ, દેશ સમ્પત્તિના રાષ્ટ્રીય જીવનને પુષ્ટ કરવાની ઉચ્ચ અભિલાષાથી પ્રેરણા અમદાવાદે ૧૬ મી પ્રાંતિક પરિષદનું કાર્ય સંપૂર્ણ ફેલેહમંદીથી

ભાષણ બહુ સ્વતંત્ર વિચારવાળું અને વિદ્વતાભર્યું હતું. હોલ ચિત્રાર ભારાઈ ગયો હતો. ભાષણ બાદ પ્રો. બેળવંતરાય ઠાકોર, રા. બા. રમણભાઈ તથા પ્રમુખે વિવેચનો કર્યા હતા-બધો પ્રસંગ બહુ બોધક અને ઉચ્ચ પ્રતિભા આનંદ આપનારો નીવડ્યો હતો. પ્રસંગોપાત આવા સુયોગો લાવી આપવા માટે પ્રધરહુડને ધન્યવાદ ઘટે છે.

મહિલા મંડળનું કલાકૌશલ્યનું પ્રદર્શન

કોન્ફરન્સની ધમાલ છતા પહેલાંની ગોઠવણ મુજબ તા. ૨૨ થી ૩૦ મી એપ્રિલના સુધી આ પ્રદર્શન ખુલ્લું રાખવામાં આવ્યું હતું. શ્રીઓનું ચિત્રકાળ, ભરત કામ, શીવણ, ગુંથણ તથા પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ દેવી ગ કોલેજના “સ્લોઇડ વર્ક” અને “કલે મોડલી ગ” ના નમૂના બહુ સરસ હતા. કીડીઆનાં દેવળો, હીડોળો, તથા મોતીના ચક્ર અને તોરણો વીજળીક લાઈટમાં બહુ ચોલતા હતાં. ચિત્રકાર મી. પટેલનું “સુલોચના” નું ચિત્ર બહુ હૃદયવેધક હતું. મીસ્ત્રી રણછોડ પીતાગરનો લાકડાનો પી તથા લેટ કારીગરની ઉત્તમ નમૂના હતા. બેંગોલ ગ્લાસ મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપનીનાં રમકડાં તથા પ્રાંતીજવાળા માસ્તર છોટાલાલ ગણપતરામના પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસના રંગીન પોપટ તથા શ્રીકૃષ્ણ વગેરેનાં પુતળા બહુ આકર્ષક હતાં. મી. મહેતાનું સ્વામી વિવેકાનંદનું મીણુનું પુતળું અને શ્રવણની છબી સારાં હતાં અને એકંદરે બહુ વસ્તુઓ આવી શકી નહાની છતા પ્રદર્શનની રચના બહુ આકર્ષક અને સુંદર કરવા માટે મહિલા મંડળનાં મંત્રીઓ તથા વ્યવસ્થાપક મંડળને ધન્યવાદ ઘટે છે. પ્રદર્શનનો લાભ લગભગ ૧૦૦૦ માણસોએ લીધો હતો અને ઉત્તમ નમૂના માટે ક્રનામ તથા સર્ટીફિકેટો બાબત ગોઠવણ ચાલે છે. આશા છે કે દર વર્ષે મહિલા મંડળ આ કાર્ય વિશેષ અને વિશેષ જિતસાહથી ચાલુ રાખશે અને શુજરાતમાં લલિત કલા તરફ પ્રીતિ ઉત્તમ કરવાનું અને રસિકતા કેળવવાનું પૂર્ય કાર્ય એમના હાથે વર્ષોવર્ષ વધારે સફળતાથી થશે.

શુજરાતી.

સુરત.

તા. ૩૦-૧૦-૧૬

અત્રેની આર્ય સમાજના સાહચરિક પગલાંએ સુરતની નવીન પ્રવૃત્તિઓને જળારો આધાત કર્યો છે. સમાજ સેવા મંડળ તથા વિદ્યાર્થી સમાજની દરેક પ્રવૃત્તિ આર્ય સમાજના મહાનમાં થતી હતી પરંતુ આર્ય સમાજના કાર્યવાહકોએ એકાએક કોઈ પણ પ્રકારનું કારણ આપ્યા વગર મંદિરનાં દ્વારો ઉપલી મંર્યાઓ માટે બંધ કર્યા અને તેને પરિણામે હાલ તુરત તો આ સંસ્થાઓની બહાર પ્રવૃત્તિ એકદમ બંધ થઈ ગઈ છે. રોમ રોમ વ્યાપી રહેલી દેશભક્તિ વારંવાર પ્રતીત કરનારા મહર્ષિ દયાનંદના ઉદાર અનુયાયીઓએ આવું પગલું શા કારણથી લીધું તે સમજવું મુશ્કેલ છે. સમાજ સેવા મંડળ તથા વિદ્યાર્થી સમાજે રાજકીય બાબતોથી તટસ્થ રહેવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો છે અને તે તરફ સર્વ સમાજના કાર્યવાહકોનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું

હતું. વિદ્યાર્થી સમાજના પ્રમુખ સેવરડ. ડૉ. સ્ટીલ મીથનરી ગૃહસ્થ છે અને તેઓ કોઈ પણ જાતની રાજદારી ગંધ વિદ્યાર્થીસમાજને આવવા દે એમ ન હતું તે જણાવ્યા છતાં પણ આ પગલું લેવાયું એ વધારે શોભનક છે.

સમાજસેવા મંડળ.

આ મંડળે પોતાની એક જાહેર સભા અત્રેના મહિલાવિદ્યાલયના મહાનમાં રાખી હતી અને દર અઠવાડીયાની એક ડૉ. ઠરસુખ વી. હોરાના દલાખાનામાં ગળે છે. વિદ્યાર્થી સમાજની સભા માટે સ્થળ મેળવવા પ્રયાસ ચાલે છે અને આશા છે કે વિદ્યાર્થી સમાજ અલ્પધાર્થી અતરાયથી કરી ન જતા પોતાનું કાર્ય ચાલુ રાખશે. આમ એ જો મંસ્થાની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ એકાએક બંધ થઈ જવાથી આ સંસ્થાઓ ગત માસમાં કાંઈ ધામ કરી શકી નથી.

આ મંડળની એક સભા સ. મગનલાલ શેઠના પ્રમુખપણા નીચે મહિલાવિદ્યાલયના મહાનમાં મળી હતી. અને તેણે ફરતી લાયબ્રેરી તથા અત્યંત શાળા સંબંધી ચોડું ઉપયોગી કામ કર્યું હતું. પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવવા માટે આ મંડળે કાંઈ લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવી જોઈએ. આરભમાજ શિશુલતા એ અશુભ ચિહ્ન છે.

સી સમાજ

આ મંડળની પ્રવૃત્તિઓ અવ્યાહત છે આરોગ્યના વર્ગો ગીતા ભજન આદિના વર્ગો તેમજ જાહેર લાપણી ચાલુ છે. વા. ૧૧ તથા ૧૮ મી ચોકડોળાને દીવસોએ ડૉ. ઠરસુખ વી. હોરાએ “મિસિમ બેસન્ટ” નું જીવન ચરિત્ર પર જે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં આ મહાન વ્યક્તિતા જીવનના મોટા તથા નાના પ્રસંગોનું વર્ણન તથા ચરિત્રનો ચિતાર સી વર્ગને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. ફરતાં પુસ્તકાલયની પેટીઓ શહેરના સીવર્ગમાં ફરતી થઈ ગઈ છે.

મેડીકલ યુનીયન

શહેરના તબીબોમાં પ્રાતુભાવ વધે અને પોતાના ધંધામાં એકબીજાને ઉપયોગી થઈ પડવાનો હેતુથી ઉપલા નામનું એક મંડળ એક વર્ષ થયાં હસ્તીમાં આવ્યું છે. જેના સેક્રેટરીઓ તરીકે અત્રેના તંદુરસ્તી ખાતાના વડા ડૉ. પીન્ડે તથા ડૉ. ઠરસુખ વી. હોરા છે. તબીબી વિષયો પર ચર્ચા ચલાવવા ઉપરાંત શહેરના આરોગ્યના લગતા સવાલ પર પણ આ મંડળ ધ્યાન આપે છે. ગયા જુન માસમાં ભરવામાં આવેલા આરોગ્ય પ્રદર્શનમાં ઉપલે મંડળે ઘણું ઉત્સાહથી લાગ લીધો હતો.

સાર્વજનિક યુનીયન.

સાર્વજનિક હાથરકુલના આગળના અને હાલના વિદ્યાર્થીઓએ તરફથી સાર્વજનિક યુનીયન નામનું એક મંડળ બંધુત્વ ખીલવવાને, ગરીબ છોકરાઓને પૈસા પુસ્તકની મદદ કરવાને, તથા સાર્વજનિક સોસાયટીના કેળવણીના કાર્યમાં સાહાય્યભુત થવાને ગયા જુન મહિનાથી કુદાંકવામાં આવ્યું છે આ મંડળ તરફથી નીકળનારા “સાર્વજનિક” નામના છ માસિકનો પહેલો અંક આવતા નવેમ્બર માસમાં નીકળશે. આપણે આશા રાખીશું કે સાર્વજનિક રકુલના વિદ્યાર્થીઓને ઉપદ્રુ મંડળ ઉપયોગી થઈ પડશે.

મહિલા વિદ્યાલય

સંખ્યા વધીને ૨૨૫ ની થઈ છે. વિદ્યાલયના નિયમો તથા ફોર્મ તૈયાર થઈ ગયા છે. આ સંસ્થાએ ટુંક સમયમાં સારી લોકપ્રિયતા મેળવી છે.

સુરત કૉલેજ.

આના કાર્યવાહકોનો પ્રયાગ ચાલુ છે. ગયા મહિનાની નોંધમાં આવી ગયેલી એક ભૂલ તરફ ઝાડા ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે જે હું આ વખતની નોંધમાં સુધારીશ કૉલેજના ફંડમાં રૂ. ૨૫,૦૦૦ નો ઉદાર રકમ ભરનાર નારણદાસ પરસોતમ-દાસની કંપની છે. નારણદાસ રાજારામની કંપની તરફથી હજી સુધી કાંઈ રકમ ભરાઈ નથી. સાંભળ્યા પ્રમાણે મુખ્યાર્થી કમિટીએ સારી રકમ કૉલેજ માટે લેગી કરી છે.

કરસુખ વી હોરા.

ભરૂચ.

તા. ૨૩-૧૦-૧૯૧૬

ભરૂચ ડિસ્ટ્રીક્ટ ઍસોસિએશનની બહેર સભા અત્રેના દાદાભાઈ હુંલમાં તા. ૭-૬-૧૯૧૬ ને રોજ સાંજના ૫-૩૦ ઠલાકે સરદાર રાવબહાદુર મોતીલાલ યુનીક્વલ દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે, ભરૂચ અને જીલ્લાના લોકોની એક બહેર સભા ભરૂચ ડિસ્ટ્રીક્ટ ઍસોસિએશન તરફથી બોલાવવામાં આવી હતી, જેમાં, ભરૂચ ડિસ્ટ્રીક્ટ જજ કોર્ટમાં કામ પુરતું ન હોવાને લીધે ત્યાંથી ડિસ્ટ્રીક્ટ જજ કમી કરી અને માત્ર આસીસ્ટન્ટ નીમી, મજકુર ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટને સુરત ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ સાથે જોડી દેવાની વાત બહાર આવવાથી, સર્વોત્તમ કસાવ કરવામાં આવ્યે કે, ભરૂચ ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટને હાલ સુજળ જ ચાલુ રાખવા, - તથા જ્યારે એક જીલ્લામાં અલાહેદી ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ સ્થાપનાર છે અને તેને ગોધરા 'પંચમહાલતુ' દીવાની કામ સોંપવામાં આવનાર છે, તેને બદલે, ગોધરા 'પંચમહાલતુ' દેવજીદારી કામ ભરૂચ ડિસ્ટ્રીક્ટ જજને સોંપાયલું હોવાથી, સાથે સાથે ગોધરા 'પંચમહાલતુ' દીવાની કામ પણ ભરૂચ ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટને જ સોંપવા, પ્રમુખની સહીથી એક અરજી નામદાર સરકારને કરવા ઉપર જણાવ્યા સુજળ કરવામાં આવેલી અરજીનો નામદાર સરકાર તરફથી જવાબ ફરી વળ્યો છે કે ભરૂચ ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટના બંધારણમાં કશો ફેરફાર કરવા હાલ સરકારનો વિચાર નથી

ભરૂચ 'બાર' ઍસોસિએશનની સભા.

ભરૂચ ડિસ્ટ્રીક્ટમાં વકીલાતનો ધંધો ગતિવતી ગૃહસ્થોમાં પ્રાવૃત્તિવાનની લાગણી પ્રસરે અને વકીલાત જેવા ઉમદા ધંધામાં જોડાવતા વકીલવર્ગનું યોગ્ય માન જળપાય તથા તેમનો ધંધો માનભરી રીતે ઉત્તમ પ્રકારે ચાલે તે અર્થે અન્ય સ્થળોની માફક અત્રે પણ એક સારી 'બાર' ઍસોસિએશનની આવશ્યકતા હતી જે સુભાગ્યે પાર પડી છે. તા. ૨૬-૩-૧૯૧૬ ને રોજ અત્રેની લૅ. લાયબ્રરીમાં વકીલ મી. એમ. એફ. આલમશાના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી સભામાં રૂલ્સ કમિટીએ ઘડેલા 'બાર' ઍસોસિએશનના નિયમો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા અને ઍસોસિએશનમાં જોડાવા ઇચ્છતા સભાસદોની સંમતિ મેળવી લેવામાં આવી હતી. તા. ૩૦-૬-૧૯૧૬ ને રોજ ઉપલે જ સ્થળે અત્રેની 'બાર' ઍસોસિએશનના પ્રમુખ સરકારી

વકીલ રા. રા. અટોળદાસ હરગોવર્નદાસ બી એ, એલએલ બી ના પ્રમુખપણા નીચે
 ઍસોસિએશનની એક સભા ભરવામાં આવી હતી જેમાં જુસુસર તથા વાગરાના વકી-
 લોએ પણ ભાગ લીધો હતો. સભામાં, 'બાર' ઍસોસિએશનની સ્થાપના ડ્રા ૨૯-૩-૧૯૧૬
 ને રાજ્યથી થઇ છે એમ જાહેર કરવામાં 'આબ્યુ' હતું અને વકીલ મી. છમીલદાસ
 મોજેકલાલ માસ્તરને ઍસોસિએશનના મેક્ટરી નીમવામાં આબ્યા હતા તથા રા. રા.
 અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલ્લ વકીલ, વકીલ મી એમ એફ. આલમશા અને વકીલ મી
 મોતીલાલ સાંકરલાલ ઠાકોરને ઍસોસિએશનની મેનેજીંગ કમિટીના સભાસદો નીમ-
 વામાં આબ્યા હતા ત્યારબાદ ઍસોસિએશનના પેટા નિયમો (Bye-laws) થકી
 જાહેર કરવા અને કુમીનીલ પ્રોસીજર કોડમાં સુધારો થનાર છે તેથી તે સંબંધ
 જરૂરી સૂચનાઓ થટતે સ્થળે લખી જણાવવા ઠરાવ થયો હતો ઍસોસિએશનમાં
 કીસ્ટીકટના લગભગ તમામ વકીલો જોડાના છે અને જે ઍસોસિએશનનું કાર્ય ઐક્ય-
 ભાવે, બેરા દિલથી, ઉચ્ચ કર્તવ્યબુદ્ધિ દાખવી અને સ્વાર્થવૃત્તિને તીલાબતી આપી,
 કરવામાં આવશે તો જ ઍસોસિએશનનો વાસ્તવિક હેતુ સફળ થશે

ભરૂચ કેળવણી મંડળ.

અત્રેના 'દાદાભાઈ હોલ' મા તા ૧૫-૧૦-૧૯૧૬ ને રાજ સભાના, ખાન
 બહાદુર આદરજી મચેરજી દલાલના પ્રમુખપણા નીચે ભરૂચ કેળવણી મંડળની જનરલ
 કમિટીની એક સભા મળી હતી જેમાં સેક્રેટરી મી. હરિભાઈ ઝવેરભાઈ અગીને ગઈ
 મીટીંગનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો ત્યારબાદ સર્વાનુમતે એવો ઠરાવ કરવામાં
 આબ્યો કે, મ્યુનિસિપાલિટીના તાળાની ગુજરાતી ચોથી ચોપડી પછી ૩ ૧) ની માસિક
 ફીજેક વિદ્યાર્થી ખાસે લઈ, અન્ય સ્થળોની માફક, પહેલા ત્રણ અંગ્રેજી ધોરણો
 શીખવવાનું તેમનાથી બની શકે એમ છે કે કેમ તે મ્યુનિસિપાલિટીને પૂછાવી જોડ
 અને એ કામ માટે, ૩ ૧) ની માસિક ફી ઉપરાંત મ્યુનિસિપાલિટીને નાણાની વિશેષ
 જરૂર જણાય તો કેળવણી મંડળે તેને પોતાનાથી બનતી મદદ આપવી વિશેષમાં
 રા રા મોતીલાલ સાંકરલાલ ઠાકોર બી એ, એલએલ બી. વકીલને વધારાના સેક્રે-
 ટરી તરીકે નામવા ઠરાવ્યું અને 'ગુજરાત કેળવણી પરિષદ' ની બીજી બેઠક ભરૂચ
 ખાતે ભરવાની, વિનંતિ કરવાની સત્તા રા. રા અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલ્લ વકીલને
 આપનાનો સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો.

'દાદાભાઈ' લાયબ્રેરીની ૮ મી વાર્ષિક જાહેર મીટીંગ.

અત્રેની 'દાદાભાઈ નવરોજી ડ્રી રીડીંગ રૂમ અને લાયબ્રેરી' મા તા ૨૦ ૧૦ ૧૬ ને
 રાજ સભાના પાંચ કલાકે, ઉપરોક્ત સંસ્થાની ૮ મી વાર્ષિક જાહેર મીટીંગ, તથા ઉક્ત
 સંસ્થાને સુદર મકાન ૩. ૫૦૦૦) ખર્ચો બધાવી આપનાર સુબઈ નિવાસી અખી
 વસુદેવ શેઠ દામોદરદાસ ધોરધનદાસ સુબઈવાળાની, 'સુબઈવાળા રમારક' કુટું-
 માંથી લેવાર કરાવેરી, આંબલ પેન્ટીંગ છબી, સુની સુકાની ક્રિયા સુબઈ કોરપોરે-
 ષનના પ્રમુખ અને ધારાસભાના સભામદ અં. નરેગલ મી. મુનીલાલ વી. મહેતા,
 એમ. એ, એલએલ. બી ના પ્રમુખપણા નીચે થઈ હતી

પુસ્તક પરિચય.

ભૂગોળ (ગુજરાતી ચોથા ધોરણ માટે) લેખક રા. હિંમતલાલ ગણેશજી
અ. જારીઆ એમ એ, એલએલ બી કિંમત ૦-૬-૦ પૃષ્ઠ ૧૦૫

રા. અ. જારીઆએ ઉચિત અને ઉપયોગી પાઠ્ય પુસ્તકો ૯ ગુજરાતી વિદ્યાર્થી
વર્ગની જે સેવા શરૂ કરી છે તેનો આ તાજે નમૂનો છે. જે નવીન ધોરણ ઉપર
સુગાંધ શહેરની ભૂગોળ તેમણે લખી છે તે જ ધોરણને વિસ્તારીને હેમણે આ રમણીય
રેતક લખ્યું છે “આ ભૂગોળ પોથીમા વિગતો ઝાઝી માલમ નહિ પડે”—એ જ
પ્રખ્યાત રીતે સૂચવે છે કે વિદ્યાર્થીઓના મગજ અને ખાસ કરીને યાદદાસ્તી ઉપર
જોખે મૂકવાની વાતની પદ્ધતિનું હેમણે અનુસરણ કર્યું નથી બીજી પાસ કેવા
નકારણ અતિ ઉપયોગી અને સમય વસ્તુ આ પુસ્તકમા મૂક્યું છે તેનું સૂચન,
હેમણે પ્રસ્તાવનામા ટાકેલા નીચેના મુદ્દા ઉપરથી જણાશે —

- ૧ પાતે રહે છે તે તાલુકા કે રાજ્ય અને વિભાગ કેવડા મોટા છે? તેનું ઇલાકામા હિન્દુસ્થાનમા
અને પૃથ્વીમા સ્થાન કયા છે? વગેરે
- ૨ પોતાના તાલુકા કે રાજ્યની અને આખા ઇલાકાની જમીન કેવી છે? કયી નીચી કયા છે? વગેરે—
- ૩ તાલુકા રાજ્ય તથા ઇલાકાની વસ્તી કેવી છે? હેમા બોલાતી ભાષા કેવી છે? વગેરે
- ૪ વિભાગ તથા ઇલાકામા દોડતી રેલ ગાડીઓ કઈ કઈ છે? વગેરે
- ૫ વિદ્યાર્થીઓ દેશી રાજ્યમા રહેતા હોય તો દેશી રાજ્યનું તથા સરકારી ખાસતા મુલકમા રહેતા
હોય તો મુખ્ય ઇલાકાનું રાજ્ય બધારનું કેનું છે? વગેરે
- ૬ રાજ્યની કે વિભાગની અને આખા ઇલાકાની પૂર્વ સ્થિતિ, તેનો કઈક ઇતિહાસ વગર
- ૭ મુખ્ય ઇલાકા વિષે સામાન્ય જ્ઞાનની વાત શ્દી છે તેનું જ પણ જતા ચોખી વિગતવાળું—
હિન્દુસ્થાન વિષે જ્ઞાન.
- ૮ હિન્દુસ્થાનમા રાજ્ય કરનારા અગ્રેજો ધ્યાના રહીરા છે? તેમનો દેશ ઇન્ડિયામા કયા છે? વગેરે

આ વિષયો ચર્ચવાનું જે વચન લેખકે પ્રસ્તાવનામા આપ્યું છે, તે હેમણે
પુસ્તકમા ઘણી જ સફળ રીતે સિદ્ધ કર્યું છે દરેક વિભાગ પૂરા થતા એક ન્હાની
ટીપ આપવામા આવી છે જે મુખ્ય મુદ્દાઓ ગોળવાને નહિ પણ સમેટવાને ઘણું જ
ઉપયોગી થઈ પડે

લેખક જણાવ છે તે પ્રમાણે આ પુસ્તકનું ખામ લક્ષણ એ છે કે, હેમા સ્થળે
સ્થળે જોઈતા નકશા આપવામા આવ્યા છે—જે ભૂગોળ સમજવાને આવશ્યક છે જ
નકશાની છપામણી હજી બહુ સારી નથી, પણ અમારી ખાતરી છે કે બીજી આવૃત્તિમા
કંઈક સુધારો થશે

આ પુસ્તકવાંચનાં અગત્ય એક જ પ્રશ્ન થાય છે કે, જો કે નદીઓ અને ગામોની વિગતો નથી આપી ત્યારે તેને જાહેર આપવામાં આવેલી વસ્તી, ભાષા, રેલ્વે અને ખાસ કરીને સ્વચ્છતાના વિગતો શોધા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે નથી? કદાચ યોગ્ય રીતે શીખવવામાં આવે તો વધારે ન પણ વાગે. આના મંજૂરમાં ધીરજ એ વાત જણાય છે કે, ઉત્તર વિભાગના બધા જીલ્લાના નામ આપવામાં આવ્યાં છે, પણ હોના બધા તાલુકાનાં નામ આપવામાં આવ્યાં નથી. વિગતો આછી આપવાની ઈચ્છા અર્થે આ તો સમગ્રમાણે લાગતી નથી.

પ્રસ્તાવનાને અને શિક્ષકોને ઘણી કીમતી સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે અને પુસ્તકની કીમત કદના પ્રમાણમાં ઘણી જુદી છે એથી આ પુસ્તક વિદ્યાર્થી મંડળને તેમ જ મરકારી ખાતાને ઘણું જ આવશ્યક બનશે એવી આશા છે.

કિન્ડરગાર્ટન સંબંધે છ લેખો—લેખક રા. હિંમતલાલ ગણેશભાઈ અંબરીયા પૃષ્ઠ ૮૨.

“બાળ કેળવણીના વિષય સંબંધે હજી એટલી બધી ગેરમમન છે” તે જરૂર કરવાના હેતુથી અનુભવી લેખકે આ લઘુ પુસ્તક લખ્યું છે. કિન્ડરગાર્ટન એ શિક્ષણનો પ્રિય નથી, પણ ન્હાનાં બાળકો માટે યોજાયેલી શિક્ષણની ખાસ પદ્ધતિ છે અને હોના ઉપયોગથી નિશાળ બાંધીખાતું મટી આનંદજનક આશ્રમ બને છે—એ પહેલાં બે પ્રકારોમાં મમળવવામાં આવ્યું છે. ત્રીજા પ્રકારમાં એ મવાલ વિચારવામાં આવ્યો છે કે આખા હાલના સંયોગમાં આ પદ્ધતિ—જે કંઈક ખર્ચાળ છે—તે યોગ્ય શકાય ખરી? અને લેખક એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે આ પદ્ધતિના સુખ્ય સિદ્ધાન્તો તરતમા જ અનુસરવાની જરૂર છે. આ પદ્ધતિ સફળ કરવાના કેટલાક વ્યાવહારિક ઉપાયો શોધા પ્રકારમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે. પાંચમા અને છઠ્ઠા પ્રકારમાં જુદી જુદી ગણીસો અને તે શીખવવાની રીતોનું વિગતવાર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રાથમિક શાળાના સર્વે—ટ્રેન્ડ અને અન્ટ્રેન્ડ—શિક્ષકોએ આ પુસ્તક વાંચવાની ખાસ જરૂર છે. ઉપરાંત યુનિવર્સિટીની પદવી ધરાવતા અને પ્રાથમિક કેળવણીના વિષયમાં રસ લેના સર્વે ગૃહસ્થોને પણ આ અતિ ઉપયોગી પુસ્તક વાંચવા અમારી ખાસ સલામત છે. પુસ્તકની કીમત તેના ઉપર મુકવામાં આવી, હોત તો વાંચકોને ઘણી મગવડ પડત એમ લાગે છે.

શુજરાત હિન્દુ સ્ત્રી મંડળના મત્તાસદોને બે લેખ—લેખક આ. ગાંધી એલ્તા બી. એ. પૃષ્ઠ ૧૩.

દર વર્ષે દીવાળીને દિવસે શુજરાતના ઉત્તમ સ્ત્રીપુરુષો પાસે સ્ત્રીઓને મળોધન રૂપ સમીન લેખ મેળવવાની જે શુભ પદ્ધતિ સુખામૃત હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ અનુસરે છે તેને આપણે આ લઘુ લેખ માટે આભારી છીએ. આ ઢળના કેટલાક લેખ અને

(૫) જશ્વરી વગેરે અમુક જાળનો શિવાય પોતાના કાર્યક્ષેત્ર સર્જેલી જાણ વિષયો વિષે કાયદા બકાની મત્તા વડી અને પ્રાતિક ધાગમજાને મોપવી જોઈએ

(૬) હિન્દી વણની મજા રૂ કરવી જોઈએ અને મને ત્યાં સુધી સસ્થાના મની જેટલીજ પહેવી હિન્દી વણની હોવી જોઈએ

(૭) સામ્રાજ્યના કોઈ પણ બધાત્મક હિંદે પચાદ કરવા પ્રતિનિધિઓને સ્થાન આપવું જોઈએ

(૮) ૧૯૧૧ના ડીસેમ્બરના જાણના પ્રમાણે પ્રાતિક મરકાને સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ

(૯) મ યુક્ત પ્રાતો માટે તેમજ બીજા પ્રાતો માટે ઇંગ્લેન્ડથી ગવર્નરની અને દારોબારી સમાજી નીમણુક કરવી જોઈએ

(૧૦) સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ઘણીજ મ પૂર્ણ રીતે સત્વર આપવું જોઈએ

(૧૧) યુરોપીયનના જેની જ ગરતોએ હુથીઆર ન રણ કરવાનો હક હિન્દીઓને આપવો જોઈએ

(૧૨) હિન્દમા એક સ્થાનિક લશ્કર સ્થપાવું જોઈએ અને તેમા સ્વય સેવકો તરીકે જોડાવાનો હક હિન્દીઓને આપવો જોઈએ

(૧૩) યુરોપીયનોની શરતાએ હિન્દીઓને લશ્કરમા ઠમીશન આપવા જોઈએ

અમદાવાદ આતે ગણેલી ૧૬ મી પ્રાતિક પરિષદે તેમજ મદ્રાસની મહાજન સભાએ આ યોજનાને પોતાની સંપૂર્ણ મ મતિ આપી છે અને અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આજ દેશના સર્વ રાજકીય મ ડળો નરકથી અને છેવટે કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની આવની બેઠક તરફથી તેને મળખૂત ટેકો મળે—જેથી અમરત હિન્દની ખરી માગણી કપે સરકાર તેને ગણી શકે

કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની બેઠક લખનૌમા મળે તે પહેલા આ યોજના સરકારને આગળ રજુ કરવાની યોગ્યતાના સબબમા આ મી શ્રીનાવાસ શાસ્ત્રીએ એ ખુલાસો આપ્યો છે કે વિષયક પછી હિન્દમા કરવા જોઈતા સુધારાનો પ્રથમ હિન્દી વણ અને હિન્દી સરકાર વચ્ચે હલ ચર્ચાય છે એમ જણાવાથી જ હિન્દના પ્રતિનિધિઓના વિચાર સાથે સાથે સત્વર રજુ થાય એ અમને ઇષ્ટ લાગ્યું હતું આ ખુલાસો સર્વેને ઘણો મ તોષકારક લાગશે એવી અમારી ખાત્રી છે

અમદાવાદની પ્રાતિક પરિષદ

સોળમી પ્રાતિક પરિષદનો જે બેઠક ગયા માસ ૧૧-૨૩ તારીખે અમદાવાદમા મળી હતી તે સર્વ રીતે સફળ થઇ હતી એમ મહા કોઈ એક અવાજે સ્વીકાર છે

સ્વાગત મહેળાના પ્રમુખનાં તેમજ પરિષદના પ્રમુખનાં ભાષણો, પચ્ચાર ધર્યેલા કરાવે અને તે વિષે થયેલાં વિવેચનો, ખુદારગામથી આવેલા અતિથિઓની તેમજ અમદાવાદ જાના પ્રેક્ષકોની સંખ્યા અને એકંદર પ્રબંધીય ઉત્સાહ તથા રાજકીય જુસ્સો-એ બધી દૃષ્ટિથી આ એક જ પરેખર સંતોષકારક હતી. આ ઉપરાંત જે ધ્યાનમાં લઈશું કે શીત અને ઉંચું પક્ષોની સંયુક્ત પરિષદ આ પહેલી જ હતી અને તેના પ્રમુખપદે હિન્દુ અને મુસલમાન બંનેનો વિશ્વાસ મેળવનાર રાજપુત્રવ એ. મી. ઝીણા બીરાજના હતા તો આ એકમત મહત્વનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.

કોઈ પણ પરિષદની કીમત તેના પ્રમુખના ભાષણ ઉપરથી અંકાય છે. માટે આપણે મી. ઝીણાના ભાષણ તરફ જરા નજર ફેરવાઈશું. રાજનીતિના મહાન સિદ્ધાન્તો કે રાજકીય પ્રશ્નોનો ઉકો અભ્યાસ આપણને તેમાં મળશે નહિ. પણ સમગ્ર હિન્દમાં જે મહાન વિષયોની ચર્ચા એક વર્ષથી પણ વધારે સમયથી ચાલી રહી છે, તેમના હિંમત-ભર્યા અને સુરપટ વિવેચન માટે તે રાજકીય ભાષણોમાં ઘણું ઉંચું સ્થાન મેળવશે. તેમણે સ્વરાજ્યના વિષયની ઘણી લાંબી ચર્ચા કરી હતી એ ઘણું સ્વભાવિક છે; પણ હવે સ્વરાજ્યના સિદ્ધાન્ત ઉપર આપણી લવિષ્યની માગણી રચાવી જોઈએ એ મત વિષે એકંદર દેશના વિચારવંત વર્ગમાં બહુમતિ હોવાથી તેમણે સમગ્ર વિવેચન કરવાને બદલે આ પ્રાંતિક પરિષદ હોવાથી—પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની કંઈક રૂપરેખા દોરી હતી. ટાઇમસ આફ ઇન્ડિયામાં અને તે પછી બીજાં પત્રોમાં તે વિષે ઘણું વિવેચન થયું છે, માટે તેમની ચોજનાના ચાર મુખ્ય મુદ્દા નીચે ટાંકીશું:—

- (૧) પ્રાંતના સત્તાવંતના ઉપરી તરીકે ઇચ્છાથી ગવર્નરની નીમણુંક કરવી જોઈએ.
  - (૨) કારોબારી સભામાં છ સભાસદો નીમવા જોઈએ અને તેમને (ક) પ્રાંતિક (કાયદા, ન્યાયખાતું, મંદિર) (ખ) નાણાંખાતું (ગ) ખેતી પગેર (ઘ) કેળવણી (ઙ) સ્થાનિક સ્વરાજ્ય (ચ) વેપાર અને કલેષ—આ છ ખાતાં સોંપવાં જોઈએ.
  - (૩) નાનાસભામાં વધુ ભાગના સભાસદો લોકો વચ્ચેથી ચુંટાએલા હોવા જોઈએ.
  - (૪) કારોબારીને અમુક ગયાંદાઓમાં પ્રાંતના આવક ખર્ચ સંબંધી સંપૂર્ણ સત્તા મળવા જોઈએ..... પણ કાર સભાની બહુમતિ ઉપર કોઈ પણ રીતે કારોબારી સભાની સભાસદો અધીન રહેશે નહિ.
- આ ચોજના ઉપર જે જાતની ટીકાઓ કરવામાં આવી છે: પ્રથમ તો કારોબારી સભામાં ત્રણને બદલે છ સભાસદોની નીમણુંક કરવાથી લાભ નહિ જોવાજ છે, બ્યારે કે ચીફ પદવી ભોગવતા અમલદારોની ઉપર ચતા ખર્ચમાં તેથી ફક્ત ઘણો વધારો જ થશે એમ જણવવામાં આવ્યું છે. આ સાથે નીચી પદવીવાળા અમલદારોની પ્રમાણમાં ઓછી સંખ્યા અને તેમના ટુકા પચ્ચાર તરફ ઘણી દયામણી નજર નાંખવામાં આવી છે. હવે આ સંબંધમાં ધારા પ્રથમ તો એ જ વિચારવો જોઈએ કે ઉપરાંત છ ખાતાં જુદાં ખાલી દેવેકને માટે કારોબારી સભામાં એકેક અભાસદની જરૂર છે. કે નહિ? આ વિચારતાં અમને યાદ આવે છે કે, કેળવણી ખાતા માટે જુદા સભાસદની

માગણી કરતાં મી. ગોખલેએ સમુદાય રીતે જણાવ્યું હતું કે, હોમ મેમ્બરના સર્વે. ગ્રાહી હાથમાં એક પાસ પોલીસ અને બેજાખાતાં અને બીજી પાસ ફેળવણી અને આરોગ્ય ખાતાં એક બીજા સાથે હરીફાઈ કરતાં હતાં; અને અમને જોઇને સંતોષ થાય છે કે “ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ” ફેળવણી માટે જુદા સલાસદારી અગત્ય સ્વીકારે છે. આથી જો ખાતાં વિષે વકરાર રહી:—(૧) ખેતી અને (૨) વેપાર ઉદ્યોગ. આમાંના પહેલાની અગત્ય વિષે તે પત્રે કંઈ જ કહ્યું નથી પણ બીજા વિષે ઘણી વિચિત્ર ટીકા કરી છે. જે વખતે આખા દેશના ઉદ્યોગોની તપાસ માટે સરકારે મોકલે કમીશન નીમ્યું છે અને ઇલાકાના સ્વદેશી હુન્નરોની તપાસ માટે પ્રાંતિક સરકારે ખાસ કમિટી નીમી છે તે વખતે આ ખાતાની ખરી કીંમત આપણે આંકવી જ જોઈએ. ઉપરાંત આ કમિટી માટે પાસ મંત્રીની અને વધારે ખર્ચની માગણી આ. મી. લાલુભાઈએ આપણા ઇલાકાની ધારાસભામાં કરી હતી એ પણ આપણા સ્મરણમાં જ છે. જો હિન્દી કમીશન પણ સફળ થવાનું હોય તો તેની ચનાઓને પરિણામે હિન્દના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ઘણાં વિશાલ અને ખર્ચાળ ખર્ચાં સરકારને ભરવાં પડશે. અને આ બધું કાર્ય એક જુદા સલામદ શિવાય કેમ કરી શકશે ?

આમ જો વધુ સલાસદારી જરૂર હોય તો પછી ખર્ચનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે પણ સીવીલ સર્વિસના હકની વકીલાત કરતા જે પત્ર કદી પણ ધાકતું નથી તે શરમાયા શિવાય ભાગ્યેજ ઉચી પદવીધારીઓના વધુ ખર્ચ વિષે અને નીચા અમલદારોની ખરાબ સ્થિતિનો કંઈ પણ ઇશારો કરી શકે. આપણા આગેવાનોએ વર્ષોથી વાર વાર જણાવ્યું કે સ્વર્ગમાથી સંચરતા સીવીલીઅનોને જેવો મોકો પગાર આ દેશમાં મળે છે, તેવો હુનીઆના કોઈ પણ દેશમાં ઉંચામાં ઉંચા અમલદારોને મળતો નથી અને તેમના અંતરમાં સ્વાર્થત્યાગની લાગણીનો જે નજીવો અશ રહેો હોય, તે વાજરીને તેમજો જોછા પગારે કામ કરવાને હવે તો કબૂલ થવું જોઈએ, જો જોછા પગારે કામ કરે એવા સ્વાર્થત્યાગી નરો ઇન્કમાં બહુ નહિ હોય તો તેમની જોટ દેશના રહીશો ઘણી સારી રીતે પૂરશે. પણ આ માર્ગ સ્વીકારવાને સરકાર તૈયાર ન હોય તો પણ સરકારે દેશના હિતની ખાતર વધુ સલામદોનો ખર્ચ વેઠવો જોઈએ અને વધતા જતા મહેસુલનો થોડો ભાગ તે માટે વાપરવો જોઈએ.

કારોબારી સભાના સલાસદારોનો નોમણક

પરંતુ બીજી અને વધારે સહોલ ઉપજવનારી ટીકા તો એ છે કે કારોબારી સભા ધારાસભાને જવાબદાર થાય એવી કોઈ વ્યવસ્થા મી. જી.કુએ નથી સૂચવી એટલુંજ નહિ પણ કારોબારી સભાના સભાસદો ધારાસભાની બહુમતિ ઉપર જરા પણ અધીન ન હોવા જોઈએ, એમ તેમજો સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે. “ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાએ ” રાજધાનીમાં વિવેકાનંદ પુસ્તકોમાંથી લાંબા ઉતાર આપી સર્વેને શીખવવાને પ્રયત્ન કર્યો છે કે જે ધારાસભાને નાણાં તેમજ રાજ-વ્યવસ્થાની વિશાળ સત્તાઓ આપવામાં આવે અને છતાં કારોબારી સભાના સભાસદો

તેમને અધીન ન રહેવું પડે. આમ એક પાસ હિન્દીઓ પોતાને અનુકૂલ થાય એવા યોગ્ય ગૃહસ્થાને કારણવાર સલામમાં નીમી શકે તો પણ ઇંગ્લંડના શિસ્તવા પ્રમાણે ધારા સલામના મલાસદો તેમના વિરોધી થતાં તેમને રાજીનામું આપવાની ફરજ ન પડે. આમ મી. ઝીલ્હાનો વિચાર વડી ધારાસલામના સલાસદોની યોજનાથી વિરુદ્ધ નથી, પણ ફક્ત તેમણે એક એવી મર્યાદાનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું છે કે જે થોડાં વર્ષ સુધી તે આવશ્યક જ ગણાય. બાકી, જો ઇંગ્લંડનું રાજ્ય ધારણ તરત જ અહીંઆ સ્થાપવાને પ્રયત્ન કરીએ તો સંભવ છે કે ગિનઅનુભવને પરિણામે ઓરેન્ઝીઆની માફક દરેક વર્ષે પ્રધાનમંડલોની ઘણી ફેરબદલ થયાં કરે અને પ્રધાનોની ગિનઅનુભવાદારીથી જે અવ્યવસ્થા સંભવિત છે તે કરતાં વધારે ગંભીર અવ્યવસ્થા નજરે પડે.

પરિષદના ઠરાવો.

આ પરિષદે જે ઠરાવ પસાર કર્યા હતા તે ઘણા વિવિધ અને મહત્વના હતા, અને આ પ્રાતમાં તથા વિશેષ કરીને ગુજરાતમાં પ્રકટેલા રાજકીય ઉત્સાહના સૂચક હતા. આ મંત્રીમંડળમાં જણાવવું જોઈએ કે સત્કાર મહત્તે લગભગ જે ત્રણ માસ અગાઉ ઠરાવોનો ઠોઠો ઘડવા માટે એક કમિટી નીમી હતી અને તે કમિટીએ પોતાનું કાર્ય યોગ્ય મયમાં પૂરું કર્યું કે તરત ખરડાની છાપેલી નકસો આખા ઇલાકાની બધી જગ્યા સલામને અને કેટલાક આગેવાનોને સૂચના માટે ગોઠવી આપી હતી. આથી કેટલાક ગૃહસ્થોએ અને મહત્તેએ કેટલાક ફેરફાર અને કેટલાક વધારાના ઠરાવો સૂચવ્યા હતા અને કમિટીએ પોતાના ખરડામાં આમાંના કેટલાકનો સમાવેશ પણ કર્યો હતો. આથી બધારે પરિષદની વિષય કમિટીની બેઠક ગળી ત્યારે જ ઘણું અરૂં કાર્ય નો સમાપ્ત થયું હતું, અને સુદાસર સંગીન ચર્ચા માટે જ અવકાશ રહ્યો હતો. અમે ઇંગ્લીએ છીએ કે આ પદ્ધતિ આવની પરિષદના કાર્યવાહકો અને કૌન્સિલના મંત્રીઓ અનુસરે અને વધારામાં આ મંડલોની બેઠક મળતાં પહેલાં તેઓ ઠરાવોનો કાચો ખરડો બહાર પાડેલા પ્રકાર કરે, જેથી બહાર પ્રજા સૂચનાઓ કરી શકે અને રાજકીય હિતચાહકોમાં વધારે રસ પણ લગ શકે.

પસાર કરવામાં આવેલા બધા ઠરાવો એકંદર ઘણા ઉચિત હતા અને તેમાંના ઘણા-લોકલ ફોર્ડ, આબકારી, વીરમગામ કર્મ વગેરેના-પ્રાંતિક અને તાત્કાલિક ઉપયોગિતાના પણ હતા. લશ્કરમાં કમીશન મેજિસ્ટ્રાટ વિષે, અને સ્વયં સેવક યવાના હક વિષે, ગીરમીટનો કાયદો રદ કરવા વિષે અને પ્રેસ એક્ટ વિષે પણ જુરુસાદાર ઠરાવો રજુ કરવામાં આવ્યા હતા—જે સમગ્ર હિન્દને લગતાં હતા. અમને જે ઠરાવો ખાંચ મહત્વના લાગે છે. (૧) વડી ધારાસલામના સલાસદોએ રજુ કરેલી સુધારાની યોજના (વિષે) (૨) મુબાઈ ઇલાકામાંથી મિસિસ એની બેસન્ટના બહિષ્કાર વિષે. આ બન્ને ઠરાવો પહેલીવાર પસાર કરવાનું માન આ પ્રાંતિક પરિષદને મળે છે જે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. વડી ધારાસલામમાં વિરાજતા આપણા પ્રતિનિધિઓએ સુધારાની જે યોજના નામદાર વાઈસરોયને સુપ્રત કરી છે તેને હેશના દરેક દરેક રાજકીય મંડલ સલામ અને પરિષદે

જેમજ ટેકા રાખવાની જરૂર છે, અને તે વિષે કેટલાંક ઉતાવળીઆ પંત્રોએ કંઈક અણબટતી ટીકા કરી છે એટલે આવા ઠરાવની ખાસ અપેક્ષા છે. આ સંયોગોમાં પરિષદ સુધારાની આ યોજનાને સંપૂર્ણ ટેકા આપીને ઘણો જ મહત્વનો ધર્મ બાજુએ છે અને તે પછી તરત મદ્રાસની મહાજન ચલાએ પણ તે યોજનાને ખાસ ઠરાવથી સમર્થિત આપી છે એ પણ યોગ્ય છે.

હિન્દુ ઓફ ઈન્ડિઆ એક્ટનો અમલ ઘણી રીતે સુધારવાને અને મિસિસ બ્રેસન્ટના બાલિષ્ઠકાર રહામે મજબૂત વાધો દર્શાવવાને જે ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો તે પણ ઘણો જરૂરનો હતો કારણ કે આ ઇલાકાના કોઈ પણ રાજકીય મહાળ કે બહેર મહાળે હજી સુધી તે વિષે ચાળવણ કરેલી જાણવામાં નથી. ખાસ સતોવની ખીના એ છે કે આ ઠરાવ શ્રીયુત ગાંધી અને ઓ. મી. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રી જેવા જવાબદાર આગેવાનોએ ઘણા જ જુરસાદાર લાવણું કરી પરિષદ સમક્ષ રજુ કર્યો હતો. લખનો ખાતે માળનાર કોંગ્રેસ પણ આવો ઠરાવ મંજૂર કરશે અને મધ્યપ્રાત અને બીહારના ચીફ કમીશનરના તેવા જ પગલા રહામે પણ ખાસ વાધો નોંધશે જેના અમારી આશા છે.

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ

આ પરિષદની પહેલી બેઠક તા. ૨૩ મી અક્ટોબરની રહવારે થઈ હતી અને તે કિવસે મલાજનોમાં જે એક ન્હાનું પુસ્તક વહે અવામાં આવ્યું હતું તેમાં જે વસ્તુઓ સમવનામાં આવી હતી:—(૧) ટ્યુનિસિયાનીઓ, દેશી રાજ્યો, માધ્યમિક શાળાઓ અને છુટલા તથા તાલુકા ઓર્ડને પૂજામાં આવેલા પ્રશ્ને ના ઉત્તરોના તારણ, અને (૨) “પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકોની ચોંટાણો-ન્યતાના વિચાર કરવા અને તેના સુધારા માટે સૂચનાઓ” કરવાને જે કમિટી ગોખલે સોસાયટી તરફથી નીમવામાં આવી હતી. તેના રીપોર્ટ જવાઓના તારણમાં થોડે અંશે ચોક્કસ હકીકત આકિડાઓ વગેરે છે અને વધારે અંશે ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ અને મંડળોના અભિપ્રાય છે. દૂર ગામડાઓમાં વસતા લોકલ ગોર્ડના સલાસદો અને બ્રિટિશ વાતાવરણથી અલગ રહેતા દેશી રાજ્યોના અમલદારો, ન્હાના શહેરોની ટ્યુનિસિયાનીઓના મલાસદો અને બાનગી માધ્યમિક શાળાના ઉપરીઓ પોતપોતાના કેળવણીના ક્ષેત્ર મળી જે વિચારો ધરાવે છે તેના કંઈક પરિચય આ પરિષદને ઠરાવવાના હેતુથી તે સર્વેને પ્રશ્નપત્રો મોકલવામાં આવ્યા હતા અને આ તાગણો જોતાથી જણાશે કે આ પ્રવૃત્તિ કેવલ નિર્મૂલ થઈ નથી.

કમિટીનો રીપોર્ટ આથી પણ વધારે મહત્વનો ગણી શકાય. પ્રથમ તો એક જે વ્યક્તિના નહિ પણ કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત અને અનુભવી પુરોહોના વિચારો તે દર્શાવે છે ઉપરાંત માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસક્રમ અને ખામ કરીને પાઠ્યપુસ્તકોનો પ્રશ્ન હાલ ખાસ કરીને ચર્ચાય છે અને તેથી કેટલાક પુસ્તકોનું વિગતવાર અવલોકન

પણ ઉપયોગી નીવડે. કેટલાક સામાન્ય વિવેચન પછી રીપોર્ટમાં નીચેના સાત વિષયો ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. (૧) ગુજરાતી વાચનમણી (૨) હાઈસ્કૂલમાં ગુજરાતીનું શિક્ષણ (૩) ગણીન (૪) ઇતિહાસ ભૂગોળ (૫) સંસ્કૃત (૬) ઇંગ્રેજી (૭) વિજ્ઞાન. ઇતિહાસ વિષે રીપોર્ટની ટીકા ઘણી જરૂરી હોવાથી તેમાંથી એક બે ફકરા ટાંકીશું. હાલનાં પુસ્તકોનો એક ગંભીર દોષ નીચેના શબ્દોમાં સૂચવવામાં આવ્યો છે:—

જે મહાન પુરુષોનાં નામ હિન્દના ઇતિહાસનું અમરણ કરતા આપણી છબ ઉપર ચડે છે અને જેમની છદ્મી અનેક અસાધારણ અને અમલકારિક બનાવોથી રંગરેંગી બની છે તેમને આપણે યોદ્ધા અને પરચોપીઓ ન્યાય આપવામાં લેખક તથા હેતુથી પ્રેરાયા હશે એ સમજવું સુકેવ છે. હિન્દના સાચા કુલ વિષે યોદ્ધા વાર્તાઓ આપવી અને તેમાં પશુ તેના જનવત રત્નોનું વિસ્તરણ કરવું એ ઇતિહાસની પદ્ધતિનો વિષય છે.

ચોથા પાંચમા અને છઠ્ઠા સાતમા ધોરણ માટે જે પુસ્તકો નિયત કરવામાં આવ્યાં છે, હિન્દના રાજ્યધારણ વિષે યોરી હકીકત આપવામાં આવી છે. તેના વર્ણનમાં પણ જે દોષ જણાય છે તે નીચે પ્રમાણે રીપોર્ટમાં સૂચવવામાં આવ્યો છે:—

એક દર રાજ્યના ઉપધારી કાર્યો વિષે ઘણાજ અતિશયોક્તિ ભરેલા હોવાનું મળે છે. રથને આપવામાં આવ્યો છે અને પ્રભ તરફથી જે દલીલો વારંવાર યોજાવામાં આવી છે તેનું ખડન કરવાને આડકતરી રીતે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. હાલના બધારણમાં ખ્રિસ્તી રાજપુરુષો સીવીલ સર્વીસના અનુયાયી અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને ચોક્કસ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે બીજાને ગૌણ સ્થાન આપી વ્યક્તિગત પ્રભુપતિની રાજતત્ત્વની બાવના ઉપર ખાસ બાર મૂકવાનો પ્રયત્ન અમને રથને રથને નબળું પડે છે, અને તેથી ખ્રિસ્તી રાજનીતિના અતિશય મહાવના રહસ્યથી વિલક્ષ્યોએ બિલકુલ અજ્ઞાન રહે એના મબવ છે.

પરિષદના પ્રમુખના ભાષણમાં કેળવણી સંબંધી ખ્રિસ્તી રાજનીતિનો ઇતિહાસ વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યો હતો. રાજ્યનાં વચનોની હિદાયતા સહાયે કેળવણીનાં હાલનાં સાધનોની દરિદ્રતાનો વિરોધ તેમણે દર્શાવ્યો હતો.

પ્રાથમિક કેળવણી વિષે આ પરિષદે જે ઠરાવો પસંદ કર્યા હતા તેને બે વિભાગમાં મૂકી શકાય. પ્રથમ તે કેળવણીના પ્રચારના સંબંધમાં મહત્ત્વ અને ફરજિયાત કેળવણીની માગણી કરીને પરિષદે જણાવ્યું છે કે જે ગામોમાં ૨૦ છોકરાઓ લાગી શકે હોય તે દરેકમાં પાંચ વર્ષમાં નિશાળ સ્થાપવાની અને જ્યાં છોકરાઓ ભેગી ૨૦ છોકરાઓ ભેળવી હોય ત્યાં ભૂતી કન્યાશાળાઓ સ્થાપવાની જરૂર છે. બીજું, શિક્ષકો સુધારવા માટે અન્ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનો ઓછામાં ઓછો માસિક પગાર રૂ. ૧૨ નો અને ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનો પગાર રૂ. ૧૫ નો હોવો જોઈએ તેમજ વધારે ટ્રેન્ડ શિક્ષકો મળી શકે માટે એક વધારે ટ્રેનીંગ કોલેજ સ્થાપવી જોઈએ. માધ્યમિક શિક્ષણ વિષે મુખ્ય બે બાબતો ઠરાવેલી હતા. અભ્યાસક્રમના સંબંધમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે કે ગણિત અને વિજ્ઞાનનો કુલ ચરણ કરવો જોઈએ, ચોથા અને પાંચમાં ધોરણમાં કેવળ ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ શીખવવો જોઈએ અને ગુજરાતીને ગદ્યાં ધોરણ તેમજ મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષામાં બીજી ભાષા તરીકે દાખલ કરવી જોઈએ. તેમજ પાઠ્ય પુસ્તકો, એક દર અસંતોષકારક છે એમ જણાવીને પરિષદે સૂચવ્યું છે કે સરકારે

શ્રી. પરાંજપેનો ઠરાવ અમલમાં ચૂકવાને સત્વર પગલાં લેવાં જોઈએ, દર મહિને પુસ્તકો નિયત કરવાની પદ્ધતિ રદ કરવી જોઈએ, અને ઇતિહાસ તથા ઇંગ્રેજી માટે આ વર્ષે નિયત કરવામાં આવેલાં પુસ્તકો નિયત કરવાનાં પુસ્તકોની કમીમાંથી દૂર કરવાં જોઈએ. ઉચ્ચ કેળવણી પરત્વે પરિષદે વધારે કોલેજો સ્થાપવા સરકારને તેમજ દેશી રાજ્યોને વિનંતિ કરી છે અને બ્યાવહારિક કેળવણીના પ્રચાર માટે ખેતી ઉદ્યોગ વેપાર વધારેના શિક્ષણની ખાસ શાખાઓની જરૂર સીધરી છે. ગ્રામીણિક કેળવણી અને અસ્પર્શ વર્ગોની કેળવણીની સંબંધમાં પરિષદે જે ઠરાવો પસાર કર્યા છે તે પણ ધ્યાનમાં લઈને ચર્ચવા જેવા છે.

પણ કદાચ કૌથી વધારે આગત્વનો ઠરાવ તો ગુજરાત કેળવણી મંડલ (Gujarat Education League) સ્થાપના વિષે હતો. આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ કે આપણી પરિષદો અને સંમેલનો એ ફક્ત ત્રણ દિવસના તમાશા જેવાં છે અને વર્ષપર્યંત ચર્ચા અને ચળવળ આઘ્ર રાખે એવાં મંડલોની ખાસ જરૂર છે. કેળવણીનાં સંબંધમાં નિશાળો કૉલેજો વગેરે સંસ્થાઓ સ્થાપવાના હેતુથી ગુજરાતનાં જુદા જુદા જિલ્લામાં કેટલાંક મંડલો સ્થાપાયા છે પણ કેળવણીના પ્રશ્ન સંબંધી કોઈ ખાસ મંડલ ગુજરાતમાં હસ્તી ધરાવતું ન હોવાથી આ મંડલ સ્થાપવાની જરૂર પડી છે. આ મંડલ રચવાને જે કમિટી નીમવામાં આવી છે તેના તરફથી મંડલનું જે પ્રવેશ પત્ર પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:-

આ મંડલમાં કૌ દોઢ (૧) સભાસદ, અથવા (૨) સહાયક તરીકે નોંધાયેલ શકે. મંડલના સભાસદ વધેને જેઓ સરકારના કેળવણીના વહીવટ સંબંધી કે જીબ પ્રકરની ચર્ચાવર્ગમાં ભાગ લઈ શકે એમ ન હોય તેઓ સહાયક થઈ શકે અને તેમને મંડલ તરફથી પ્રકટ થતી પ્રતિજ્ઞાઓ, અરજીઓ રીપોર્ટ વગેરે મળશે.

મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડના સભાસદો, ખાનગી શાળાના વ્યવસ્થાપકો અને શિક્ષક, વ્યવહારીક મંડલોના ગતિમાર્ગો અને કાર્યકર્તાઓ, પ્રિન્ટિસ તથા દેશી રાજ્યના કેળવણી ખાતાના અમલદારો, ગુજરાતી શાળાના શિક્ષકો, તેમજ કેળવણીની પ્રગતિમાં રમ વેદા સર્વેશિ આ મંડલમાં કોઈ પણ રીતે જોડાયા અને આગવપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ.

જેમણે તેમજ સહયોગ માટે જાણમાં આણી વાર્ષિક ફી રૂ. ૧ રાખવામાં આવી છે.

આ વિનંતિનો સંકાર કરી ગુજરાતના ઘણા ગુપકો અને નાગરિકો આ ઉગતી સંસ્થામાં જોડાયે એવી અમારી આશા છે.

રેલ્વે જીલમ.

ત્રીજા વર્ગના રેલ્વે ઉતારૂઓ ઉપર પડતી હાડમારીઓ બંધ કરાવવાના હેતુથી બેભો કૌનિકલમાં ખંતથી ચર્ચા ચલાવનાર ચૂકરચની સચના સુજળ અગ્રોએ અમારા અધિકારીને જાહેર ખમર આપી છે તે ઉપર વાચકનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. અમને આશા છે કે અમારા વાચકો એ દિશામાં ચોતાથી બનતું કરવા ચૂકશે નહિ.

નાટીસ.

દરેક રેલ્વે ઉતારતે જાણવાની જરૂર છે કે:—

(૧) તે ઉતારના ડબ્બામાં ધારા કરતાં વધારે માણસ ભરવાની કોશિશ કરતા રેલ્વે પોલીસના માણસ કે રેલ્વે નોકરની સામે થવાનો તેને હક છે.

(૨) આ હકથી અજાન એવા બીજા ઉતારોમાં તે વિષે માહિતી ફેલાવવી એ દરેક સુશિક્ષિત ઉતારની ફરજ છે.

(૩) પોતાના તથા પોતાની સાથે મુસાફરી કરતા બીજા કમનસીબ ઉતારોમાં લાભને ખાતર આ હકનો ઉપયોગ કરવાની દરેક સુશિક્ષિત ઉતારની ફરજ છે.

(૪) પહેલા કે બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરતો દરેક હિંદીવાન, ત્રીજા વર્ગનાં મુસાફરો ઉપર જીલમ થતો જોઈ તેમની મદદે જવા ચૂકશે નહિ એમ આશા છે.

કિન્ડરગાર્ટન

સંબંધી છ લેખો.

લખનાર:—હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરીયા,

હિંમત આના છ; પોષ્ટેજ જુદું.

The Best Pure Linseed Double Boiled Oil is

The "Maneless Lion Brand."

શુદ્ધ સ્વદેશી બેલતેલ વાપરો.

જમે તેવી જાતનાં ઉંચામાં ઉંચા બેલતેલ કરતાં સાફ અમારું શુદ્ધ બેલતેલ આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રખ્યાતી પામેલું છે તથા તમામ જાતના લોખંડ, લાંકડા અને ઇમારતો રંગવાના કામમાં ઉત્તમ નીવડ્યું છે.

અમારું બેલતેલ હિંદુસ્થાનના તમામ વેપારીને ત્યાંથી મળે છે.

પાંચ બેલનના ડબ્બામાં વેચાય છે. આખા હિંદુસ્થાનમાં અમારીજ કંપની શુદ્ધ સારામાં સાફ બેલતેલ બનાવે છે. તમામ ડબ્બા ઉપર સીલ થાય છે. માટે અમારા (વગર યાજિના સીલની) ટેડમાર્ક ની ખાતરી કરીનેજ માલ ખરીદજો.

ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડના મોટા શહેરોમાં એજન્ટો નોંધાયે છે. વધુ વીગત માટે નીચેના સરનામે લખો અથવા મળો. મેસર્સ બાલાભાઈ જમનાદાસની કંપની એજન્ટસ—ધી ગુજરાત એઈલ મીલ એન્ડ કંપની.

અસારવા—કાલુપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ.

Messrs Balabhai Jumnadas & Co.

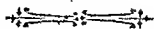
Agents, The Gujarat Oil Mill Co.,

AHMEDABAD.

અમારું બેલતેલ—ગુજરાત ટ્રીડિંગ કંપની કાઠીયાવાડ, વડોદરા એ સ્થળેથી મળશે.

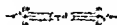
નવજીવન અને સત્યનો વધારો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભંડોળ કમિટી.

તા. ૨૧-૨૦-૧૯૧૬ને સનિવારે અમદાવાદમાં મળેલી

વાર્ષિક બેઠકનો અહેવાલ.

હાજરી, કમિટીના સભ્યોમાંથી ગ. બ. અમુલાઇ મહીપતગમ નીવડે, રા. અ. અબાઇકર ઉત્તમરામ મયજી, પ્રો. આનંદરાંકર માધુભાઇ ધ્રુવ, પ્રો. દરિના માધુજી ભટ્ટ, ગ. રા. શંકરભી ઘેવાભાઇ બેન્કર, રા. રા. રજુજીતરામ વાવાભાઇ નાના, રા. રા. હોરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, અને પ્રો. બાવરાતરાય કલ્યાણરાય ઠાકર. સામગ્રી હતા. પિ. જ્ઞાન ચર પ્રભાશંકર પટ્ટણી પિ. જ્ઞાન લા. મુલાઇ સામળદામ મહેતા દિ. બ. રજુજીતરામ ઉદયરામજી, રા. રા. મનુભાઇ નંદયાંકર મહતા, રા. રા. દયપત-ગમ ભમરાનજી સુશ્ય, અને રા. ગ. રજુજીતરામ વૃંદાવનદાસ પટ્ટણીએ બેઠકમાં હાજરી ન થઇ ગઇ ત્રા માટે દિવસીરી જણાવેલી હતી. કમિટીનું કામકાજ સવારે બરાબર નાં વાગે શરૂ થયું, અને રા. રા. રજુજીતરામ અને ગ. બ. રમણભાઇની દરખાસ્ત મંજૂર થઇ રવીકારનાં પ્રો. આનંદરાંકર માધુભાઇ ધ્રુવ પ્રમુખશાને ખીરાન્યા.

કામ ૧જી. ઉત્તરાખ્યાસ વાંચનમાયા માટે યોજના ધરાવવા તથા તેના અર્થને અસરો કરવાને માટે ભંડોળ કમિટીએ યોજાતી છે, રા. ૧૯૧૨ની બેઠકમાં રા. રા. ગમિંદરાવ ભોળાનાથ દીવડિયા, રા. બ. રમણભાઇ મહીપતગમ નીવડે, અને રા. રા. બાવરાતરાય કલ્યાણરાય ઠાકર-મંત્રી-એજોની એક પેટા કમિટી નીમેલી હતી એ પેટા કમિટી તરફથી જી. કદનામાં આવેલું નિવેદન વંચાય. અને તે વિષે ચર્ચા થતા મંજૂર થઇ હરાવવામાં આવ્યું કે—

હરાવ ૧.

ઉત્તરાખ્યાસ વાંચનમાયા માટે નીમવામાં આવેલી પેટાકમિટીએ જે તરફી લીધી છે, તે માટે તેઓનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે, તેમજ આ નિવેદન (જુઓ પરિશિષ્ટ, ૫) મંજૂર રાખવામાં આવે છે, અને તે આગે એમાં જણાવેલી યોજનાઓ પૂર્વ સાર રૂપે પ્રકટ કરવાનું હરાવવામાં આવે છે.

કામ ૨ જી. ગુજરાતી સાહિત્ય ચંદ્રક પ્રીદાનો અહેવાલ વચ્ચતા, પ્રો. બે. કદનીક સુદેશીબા જણાવી જે વિષે પ્રમુખ શાહે અને મંત્રીએ ખુલાસો કર્યો ગિ.

હિસમાન ખચપ ખુદખુડિયાએ મંત્રીને કાગળ લખ્યો હતો કે ગુજરાતી મેટ્ર અને ફીમેન ટ્રેનિંગ કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ (સ્કોલર) ને પણ આ હરીફાઈમાં રથાન મળવું યદે, અને તેઓ ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના સુપરિન્ટેન્ડન્ટના રોલ હિપર હોવાથી મંત્રીએ તેઓને જવાબ લખ્યો હતો, તે જ ને વંચાતા કમિટિનો અભિપ્રાય એવો થયો કે કોલેજ ભાષા દ્વારા બધી જગતથી અપાય છે એવી કોલેજોના અંડરગ્રેજ્યુએટોમાંના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ પોતાની માતૃભાષાના સારા સાહિત્યનો કઈક અભ્યાસ એમના કોલેજના વર્ષો દરમિયાન ત્રાપુ રાખે તેમને ઉત્તેજન આપના પુરતીજ કમિટિની યોજના છે અને સર્વાનુમતે કરાવવામાં આવ્યું છે

કરાવ ૨.

ઇ. ઇ. ૧૯૧૫-૧૬ ની ગુજરાતી સાહિત્ય ચંદ્રક પરિક્ષાનો અહેવાલ [જુઓ પરિશિષ્ટ ૪] મંજુર મળવામાં આવે છે, અને આ હરીફાઈને લગતી પરીક્ષા ઇ. સ. ૧૯૧૬-૧૭ દરમિયાન પણ મથે વર્ષે મંજૂર કરવા પેટા નિયમો મુજબ સેવાનું કરાવવામાં આવે છે, અને તેને લગતું સર્વ કામકાજ પ્રો. હકિર, પ્રો. કુવ અને પ્રો. ભટ્ટને સોંપવામાં આવે છે

કામ ઉજું છે સ ૧૯૧૫-૧૬ના વર્ષનો અહેવાલ અને હીસામની તારીખ પ્રમુખ સાહેબે વાચી સંભળાવ્યાં. આ વિષે ચર્ચામાં પરિષદ અને ભંડોળ કમીટીના ચરુપર સખે વિગે, મથે વર્ષે કરવામાં આવેના કરાવ ૮ મા વિગે, અને રા ર નરસિંહરાવના રાજનામા વિગે સારી રીતે, ચર્ચા થઈ, ઇ સ ૧૯૦૯ની પરિષદે ભંડોળ કમિટિ રથાપેવી તે કરાવ વચાથો [જુઓ પરિશિષ્ટ ૧] ઇ સ ૧૯૦૯ની પરિષદથી માંડીને પરિષદનું બંધારણ રચવા માટે ખરદા જણાય છે, એ સવાલ સહેલો નથી, અને ઇ સ. ૧૯૧૫ની પરિષદે એ માટે એક કમિટિ નીમેલ છે, જેમાં ભંડોળ કમિટિના કેટલાક સભ્યો પણ સામેલ છે, વગેરે સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં લઈને કમિટિ એક મત થઈ કે પરિષદને ઇં રચ્યો અને ગું નહોં એ વિશે કમપલુ આગળથી માની ન લેવું તથા પરિષદને માથે કોઈપણ રીતની જવાબદારી જુકવાની કે પરિષદને કોઈપણ તરફના ધંધનમાં નામવાની પોતાને રાતા નથી, અને તદનુસર નીચેના કરાવ સર્વાનુમતે કર્યાં.

કરાવ ૩.

ઇ. સ. ૧૯૧૫-૧૬નો આ તીજેર અને આ. મંત્રીએ રજુ કરેલો અહેવાલ અને હિસાબ (જુઓ પરિશિષ્ટ ૨ અને ૩) મંજુર મળવામાં આવે છે, અને કમિટિના કામ કાળને વચારે પ્રસિદ્ધિ મળે અને કમિટિના ઉદ્દેશોને પ્રજા તરફથી વધારે ટેકા મળતો આવે એટલા યદે કરાવવામાં આવે છે કે કમિટિના આરભથી આજ સુધીનો એક હુંડા અરેમન મંત્રીએ ખનતી ત્રગથી ગજરાતી તેમજ ઉગ્રેશમાં પ્રસિદ્ધ કરવો

ઠરાવ ૪ થો.

તા ૨૬-૧૨-૧૬ ની મેક્કનો ઠરાવ ૮ મો (જુઓ પરિશિષ્ટ ૬) ૨૬ કચ્છામાં આવે છે અને ભરોળ કમિટિનો વહીવટ આપ્યાર મુધી આપ્યા કચ્છો છે તે પમાણે ચાલ્યા કરવાનું ઠરાવનામાં આવે છે

ઠરાવ ૫ મો.

Resolved that, excepting what may be needed for miscellaneous purposes, the funds of the committee be kept in our current account with the Bank of India, Ltd. Bombay, and that the Hon Treasurer and the Hon Secretary be and are'here by authorized to operate on this account for the purposes of this Committee, either jointly or severally

But this Resolution shall not apply to capital permanently invested nor shall such investments be realized without a Resolution of the Committee

તરજુમો

આ ઉપરથી ઠરાવનામાં આવે છે કે પરચુરણ દામ માટે જરૂર પડે તે સિવાયનું કમિટિનું ભંડાર બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા નિમિટ્ટે, મુબાઇ, એ બેન્કમાં ચાલતું ખાતું [કરન્ટ એકાઉન્ટ] ઉઘાડીને તેમાં રાખવું, અને આ ચાલતા ખાતાને લગતો કમિટિના કામને માટે નાણાં ઉપાડવા વગેરેના બધાં વહોરટ કમિટિના જોનારરી નીજેર અને જોનારરી અની એ બને સાથે ગળીને અથવા બેમાથી એમ તે એક છૂટા છૂટા કરી શકે એવો તેમને અધિકાર આપવો, અને વળી આ ઠરાવથી એવો અધિકાર અશ્વપામાં આવે છે

પરંતુ આ ઠરાવે કમિટિની કાયમને માટે ગેરંતી નહીં [ઇન્વેસ્ટમેન્ટ ડિપોઝિટ ને] લાગુ પડશે નહીં, તેમજ તે ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કમિટિના ઠરાવ વિના ઉપાડી ગકારો નહીં.

નોંધ — કમિટિનો મૂલ ઠરાવ કચ્છો ગચ્છો, ઇંગ્રેજ કે તરજુમો ? — એ સવાલ ઉત્પન્ન થવા ન પામે તે માટે ઠરાવનામાં આવે છે કે ઇંગ્રેજ ઠરાવનેજ કમિટિનો મૂલ ઠરાવ ગણવો.

ઠરાવ ૬.

રા ગ નરસિંહરાવ બોળાનાથ દીવેદિયા, બા એ. સી એસ (રિટાયર્ડ) પાંચમી મુન્શીમાં સાદિય પરિપક્વતા પ્રમુખ સાહેબ, ઇ ઇ. ડ, એઓના રાજનામાં વિશે ઠરાવનામાં આવે છે કે કમિટિ તરફથી આજના પ્રમુખ સારેમે એમને પોતાનું ગજનામું પરિપક્વતા હિત ખાતર પાછું એગી લેવા વિનંતિ કરવી

દામ ૪ શું ખુસ્તદા માટેની સોજ દરખાસ્તો વિશે અર્થમાં પ્રમુખ આડે

અને રા રા મથુજીતગને ભવિષ્યના ઈર્ષક્રમને માટે ધ્યાનના રાખ્યા જેથી જેટલી ડીમ્બતી સુચનાઓ કરી, અને નીચેના કાવો સર્વાતુમતે કરવામાં આવ્યા

કાવ ૭.

સિસ્ટર નિવેદિતાદૃત ધિમારટર એસ આઇ એ હીમ 'The Master as I saw Him' નો કમિટિ માટે વિના પારિતોષિક તરલુમો કરી આપવાની રા રા કેશવપ્રસાદ મણિનાન કામર અવટ ઓફ ઇન્ડિયાની દરખાસ્ત કમિટિ ઉપજાવવાને સ્વીકારે છે અને એ મોપડો બનતી સચલી કીમતે પ્રખટ કરવાની એમની મામથી મિટિ મલુર તામે છે

કાવ ૮

૧ ઓ મેકમિલન કૃત ' ધિ ઓરિજિન ઓફ ધિ વર્લ્ડ ' The Origin of the World ' નો મજરાતી અનુવાદ પ્રકટ કરવા માટે પ્રકાશક પાસેથી રીતસરની પરવાનગી ના રા કલ્યાણરાય નથુભાઈ બેશી બી એ એમલો ગેગવવી, અને મળે જતા એ પ્રકટ કરવાનું તથા તે બદલ એમને રીનસરનું પારિતોષિક આપવાનું કાવ વામાં આવે છે

કાવ ૯

રા ગ પોપટલાલ ગોવિંદનાન થઈ એન એ ને ' વિજ્ઞાનની શ્રુતિકા ' એ વિવર ઉપર એક તતત્ર સરન અને રત્ર પડે એવું નહાતું પુસ્તક રચવાનું કામ, સોપવામાં આવે છે અને તે તૈયાર થયે પ્રકટ કરવાનું તથા તે બદલ જાનિ રીતસરનું પારિતોષિક આપવાનું કાવવામાં આવે છે

કાવ ૧૦

હાનર કૃત ઇલિનડના લેન્ડ, લીક, અને માર્ચકૃત ઇમેજી તરલુનાને કૃત મજરાતી જલમા તરલુમે ૩ વાનું મન રા ગ સાકરતાત અમતતાત દ્વે બી એ તે સોપવામાં આવે છે, અને પુસ્તક તૈયાર થયે તે પ્રકટ કરવાનું તથા તે બદલ જાનિ રીતસરનું પારિતોષિક આપવાનું કાવવામાં આવે છે

કાવ ૧૧

પે ૧૮૮૩ કીટ્સનો તરલુમે કરવાનું રા ગ મણિચકર ગતન ૭ લક્ષ્મી એ તે સોપવામાં આવે છે અને પુસ્તક તૈયાર થયે તે પ્રકટ કરવાનું તથા તે બદલ જાનિ રીતસરનું પારિતોષિક આપવાનું કરવામાં આવે છે

કાવ ૧૨

અર રાન્સિ ૧ ગગદગ્ગના કૃત ' મુસ્લુમ્મન ઇન્ફ્લુએન્સ ઇન' ૧૯૦૧ Intluence નો તરલુમે પ્રખટ કરવા વિશે પ્રકાશક પાસેથી રીનસરની પરવાનગી

સા રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરદેવ 'જનન સ્મૃતિ' નો મૂળ જગ્યાની ઉપરથી તરલુમો કરનાતુ ગા ગા મોહનનાન મકનદાસ મહેતા અને રા રા ભગવાનનાન ગિરિભાગર ભટ્ટને મોપનામા આવે છે અને તે તૈયાગ થયે પ્રકટ કરવાનું કરાવવામાં આવે છે, નયા પકની આદૃષ્ટિ તેઓ કમિટિને વિના પારિતોષિક આપી દેરા માગે છે તે મારે દનિદિ તેમનો હુપકાર માને છે

ગ ગ દુનૈયાધાર માણુકનાન મુનશી બી એ એવ એન, બી, એડવોકેટ
 બાબાતી હુડી વતાંઓનો સમઢ પ્રકટ કરવાતું ઠાવવામા આવે છે, અને પડેલી
 વ્યાગ્રતિ તેઓ કમિટિને વિના પારિનોષિક આપી દેવા માગે છે તે માટે કમિટિ તેમનો
 ઉપકાર માને છે

સિદ્ધાન્ત ' નેશનલ સિસ્ટમ ઓફ ઇકોનોમી-National 'System of Economy ' નો અનુસાર ગ રા ઉત્તમતાત દેશવધાય ત્રિવેદી , બી. એ એન.એમ. બી ને મોપવામા આવે છે અને પુસ્તક તૈયાર થયે તે પ્રકટ કરનારું તથા તે જાદન તેઓને રીતસરનું પારિતોષિક આપનારું ઠરાવવાનાં આવે છે

ગોનિયર કન 'ધિ બ્લન્ડર The Blunderer અને ધી એફ્ફેક્ટ્ડ લેડીસ The Afflicted Ladies' એ બે જાટકોનો શુભરાતી નદમા અનુવાદ કરવાલુ' ગ રા ધનસુખનાથ કૃષ્ણનાથ ખરેખરે સોપનામા આવે છે અને તે તદ્દયગ ધરે તે પ્રકટ કરવાલુ અને તે ધન નેઓને ગીતગરતુ પારિતોષિક આપવાલુ કરાવવામા આવે છે

• હિસ્તિના દૂન યજ્ઞસાતના જનતાગિતા ઇતિહાસનો રા. ૩ આત્મારામ
મોતીરામ દીવાનજી મી એ નો તરજુમો પ્રિન્ટ કરેન તથા તે મુદ્રા કરાવે
વોતસન; પ્રાગ્તોષિઃ આજવાનુ કરાવામાં આવે છે

એમલે જન મગડા દાનિવાસના અર્થ ૧, ૨, અને ૩ ને નજીમો નર ।
 ના. હાંમક પાછળના સમય ને ને મોપર મા આવે છે જો તે નીચા

૬ તારીખ ૧૩-૧૦-૧૯૧૬ સુધીના બાર સદસ્યો તહાલવાત સમય થયા છે અને તેમના લવાજમના રા ૨૦૦૦] જે દબાર લાગળમાં વધ્યા છે સભ્યોની સંખ્યા અને લાગળનો વાર્ષિક વધારો વધારે ઝડપની વધે એને માટે વધારે પ્રયાસની જરૂર છે ચુનરાતના મુબાઈ, અમદાવાદ, વડોદરા આદી શહેરોમાં આ કામને માર નહાના પણ હિસાબી પેટા મંડળે, આ મુકાબ નોબ જોઈતો વધારો મન માનની ઝડપથી થઈ શકે

૩. રા રા ભગવાનવાલ ગિરિનાથકર ભટ્ટ અને મોહનલાલ મકનદાસ મહેતાન સોપિયું બંદીમયંદ કૃત 'ગજની'નું ભાષાનર, બ કમચંદ્રની છમી સાથે આ સાવ દરમિયાન રા. ૦-૧૨-૦ની કીમતે પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે એ ચોપડીનું ઘણું વર્તમાનપત્રોએ આવ લોકન કર્યું છે, અને તેમ કડતા ઘણાં ખરાએ નેને વખાણી છે. એનું વેચાણ પણ હીક ચાલે છે આ સાવ દરમિયાન કમિટિના પુસ્તકાના વેચાણમાંથી રા ૨૬૩ ૮-૦ની આવક થઈ છે દિનપરદીન કમિટિના આ પ્રકારની આવક વધારી જોઈએ, અને ના આ બાબતમાં ઘટતો બદોળાત કરવામાં કેટલીક અવ્યક્તિ પડે છે, તે પણ ધ્યાન રાખી તે સર્વ દુર કરી શકીશું એવી આગા રાખીએ છીએ રા નનરામ લક્ષ્મીરામ પડ્યા કૃત 'ઈંગ્રેજ લોકાનો સશિખ્ત ઇતિહાસ' મદરગાન તર વિભાગના ઇન્સપેક્ટર સાહેબ "પુસ્તકાલય અને જ્ઞાનમ પુસ્તક" તરીકે મળુ કર્યો છે (મંત્રી ઉપરનો તા ૧૮-૮-૧૬ નો કાગળ ન ૧૯૧૬-૧૭ નો ૫૬૮૫) અને અમદાવાદના વનિતા વિશ્વાન તરફથી યાર થયેલી કન્યા હાઈસ્કૂલમાં જ્ઞાનમનો ઇતિહાસ ચુનરાતી ભાષા દ્વારા લીખવાને માટે એ ચોપડી પસંદ કરવામાં આવી છે. એટલે એનું વેચાણ પણ તથવા સંભવ છે

૪ આ સાવ દરમિયાન એકંદર ખર્ચ નીચે પ્રમાણે છે

૧૫-૩-૦ એકડોનેલ કૃત 'સસ્કૃત વાકમયનો ઇતિહાસ' એના તંત્રુમાં પાછળ ૫૬-૮-૦ 'ગજની' પાછળ

૧૬૭-૧૫-૦ પુસ્તકાની જાહેર ખર્ચ અને કમિટિને વવાર પ્રસિદ્ધિ મળે એવા કાથો પાછળ-
૫૬ જીલ્લા અહેવાલ પાછળ ૨૦-૮ ત્રીજી એકડના અહેવાલ પાછળ
૯૧-૭ જાહેર ખર્ચ પાછળ

૨૦-૮-૦ ચક્ર પરિક્ષા પાછળ

૯૦-૧૪-૦ પંચસુર

૯ ત્રીજી એકડના કામ કમની રાખી માદાની જખામણી

૧૮ આવની એકડના કાર્ય થયે અને છે એ ૧૯૧૫ ૧૬ના હિસાબન તારીખની જખામણી.

શ્રીજીને માટે અમૃત સમાન

ડૉ. એન. હૉલનું

લલનામૃત

અનીયમીત અટકાવ, પ્રદર, સુવારોગ વીગેરે દરદો માટે રામબાણુ દવા છે. સુવાવડ અગર કસુવાવડ પછી પીનાથી શક્તી આવે છે અને બીજા ભયંકર દરદો પાછળથી થતા અટકાવે છે.

ડી. બા. ૧ રૂ. ૨-૦-૦ } પોસ્ટેજ
ડી. બા. ૩ રૂ. ૫-૪-૦ } ભુદ્.

નાના છોકરાઓ માટે ડૉ. એન. હૉલનું

બાલસુધા

વાપરવાથી ગમે તેવા નબળા બાળકને રૂબ્ટ પુષ્ટ બનાવે છે.
એક વખત વાપરવાથી ખાત્રી થશે.

ડી. બા. ૧ રૂ. ૦-૧૨-૦ } પોસ્ટેજ
ડી. બા. ૩ રૂ. ૨-૦-૦ } ભુદ્.

ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના એજન્ટ—ત્રીવેદી પ્રધર્સ અમદાવાદ,
મુંબાઇના એજન્ટસ—મેસર્સ શાન્તી પ્રધર્સ—કાલબાહેવી નં. ૨
ડી. ચીમનલાલની કંપની.—પ્રીનસેસ સ્ટીટ.

વધુ વીગત માટે લખો અથવા મળો—

ડૉ. એન. હૉલની કંપની—અમદાવાદ.

અમારી દવાઓ આખા હીંદુસ્તાનમાં તમામ દવા વેચનાર વેપારીને ત્યાંથી મળે છે

૬ બી.

“ ક્લિડાયન્સ ”

દૈનિક સોલ્યુશન:—એના પદાર્થો “ક્લિડાયન્સ ફાસ્ટ” સહેલાઈથી લોહીમાં મળી જાય છે, અને તેથી જ જ્ઞાનતાંત્રીની નબળાઈ તેમજ બીજા રોગો દુર કરવામાં ધણી સારી છે. રૂ. ૨-૦-૦ અને ૧-૨-૦

દંતમંજન:—ફીનાઈલ જેવી તુલ્યશાનકારક દવાઓથી નીરાળો અને કાયદાકારક જલદી પ્રાણવાયુ (એકસિજન) ઉત્પન્ન થવાથી મોંનાં સ્વર્ણ જંતુઓ નાશ પામે છે અને દાંત ઉજળા થાય છે. રૂ. ૦-૬-૦ અને ૦-૪-૦

ધી આયોનિક ફાર્મસી.

૫૧૬ આંધ્ર પ્રદેશ સોમાયટીનુ બીલ્ડીંગ, પહેલે માળે સેન્ટ્રલ રોડ બીરગમ—મુંબઈ

નિરાશ થવાની જરૂર નથી.

પરંતુ જો અન્ય વીશીઓમાં, ભોજન ગૃહોમાં કે ભવકાદાર લોકોમાં, અને ખુદ પોતાને ઘેર પણ, અહીંના જેવી સ્વાસ્થ્ય યાને ટેસ્ટકુલ રસોઈ જમવાની આશા રાખશો તો જરૂર નિરાશ થવું પડશે.

એક વખત પધારો અને ખાતરી કરો.

ધી સાબરકાંઠા બોર્ડિંગ હાઉસ

કે. મુન્નાદેવી પોસ્ટની પાછળ

મુંબઈ નં ૧૦.

પ્રત્યેક કુટુંબની લાયઝેરીને દીપાવનારી

વિચાર—પુષ્પ—માળા.

નામની નવીન પુસ્તક—શ્રેષ્ઠ ગુજરાતના સમર્થ વિદ્વાનોના હથથી લખાય છે, દર વર્ષે એાછામાં એાછાં ચાર પુસ્તકો પ્રકટ થાય છે. વપ નો મધ્યમાં ગ્રાહક થનારને પછુ શ્રેષ્ઠિનાં આગલા પુસ્તકો મળી શકે છે વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સુદ્ધાં માત્ર ૧ રૂપિયો

લખો નીચેને શિરનામે—

૮ લા. વિભાકર,

પ્રકાશક, “વિચાર—પુષ્પ—માળા,”

ગિરગામ-મુંબઇ.

ગૃહસ્થોના ગૃહમંદિરોગા તથા કન્યાશાળાઓમા રાખવા લાયક, એ ૫૫૩૧૬ કન્સ્ટ્રક્શન ડિરેક્ટર સાહેબે મુંબઇ ઇલાકામાં ગુઠ કન્યાશાળાઓમાં ઇનામ માટે મંજુર કરેલું. શ્રીમન્ત વડોદરા સરકારે શાળા લાયઝેરી તથા શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે મંજુર કરેલું :-

સૌભાગ્ય સંગીત સંગ્રહ

દરકે હમમની સ્ત્રીઓને જમત સાથે જ્ઞાન મળે એવી દેવુથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે. એઓને પોતાનુ કર્તવ્ય નિભાવવાની ખરી ઇચ્છા છે એવી સ્ત્રીઓને અવકાશ વખતે તેદેવાદોના દિવસોમા આ સૌભાગ્ય સંગીત સંગ્રહ પુસ્તક વાંચી તેના રહસ્યનુ મનન કરવું જોઇએ. (૧) નીતિ (૨) સાસરની તોને શાંખામણ (૩) પતિવ્રત પતિપ્રેમ (૪) મુખડ ખ (૫) વિવિધ—આવી રીતે પાંચ ભાગમા પદ્ય એકાદ પુસ્તક ગીતે ઉપાવેલ છે કિમત આના બાર પોસ્ટેજ સુદ્ધાં (બીજી આવૃત્તિ.)

છુકસેલર બેચર મેધલ—રાજકોટ.

ESTABLISHED 1911.

રહેવાની તથા જમવાની

સગવડ સાથે

ધી હિન્દુ લાંજ.

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ

પટ્ટણી બીલ્ડીંગ,

મુંબઇ.

સખમરીનો નું સાહસ.

દરિયાની અંદર ચાલનારી સખમરીનો જેમ દુશ્મનનાં મોહોટા બારકસોનો નાશ કરે છે તેમ શરીરની અંદર પોતાનો પ્રભાવ બતાવનારી આર્તક નિઘ્રહ ગોળીઓ ધાતુક્ષય વગેરે મહારોગ રૂપી મનવારો જે મૃત્યુરૂપ મોહોટા દુશ્મન તરફથી કામ બળવનારી છે તેઓનો નાશ થણી અજાયબી ઉપજે એવી રીતે કરે છે. તાકાત આપનારી સઘળી દવાઓમાં સર્વોપરી આ ગોળીઓની વિશેષ હકીકત જાણવા માટે અમારું કામચાસ્ત્ર મંગાવો.

કિંમત—૩૨ ગોળીની ડબી ૧ નો રૂ. ૧)

કા મ શા સ્ત્ર.

પ્રશ્ન સંગતથી લાગુ પડતી કુટેવને લીધે શરીરનો ખાંધો વી ખાઈ જઈ પાયમાલી થાય છે. આ પુસ્તકમાં તેવી પાયમાલી દૂર રહેવા માટે અસરકારક ઉપદેશ આપેલો છે અને શરીર સંરક્ષણ તથા નીતિના નિયમોનું ઉત્તમ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે.

આજ સુધીમાં તેની લાખો નકલ કંઈપણ કિંમત લીધા વગરજ વહેંચવામાં આવી છે અને હજુપણ જે કાંઈ મંગાવે તેને પોરતેજ પણ નહિ લેતાં વગર કિંમતેજ મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી.

માલેક—આર્તકનિઘ્રહ ઔષધાલય,

મુખર્ષ આંચ—કાલબાદેવી રોડ.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

મદ્રાસના છેલ્લા ઝોલ ઇન્ડિયા આયુર્વેદિક મદર્શનમાં

આખા મુંબાઈ, ઇલાકામાં સોનાતો ચાંદ એકલા મેળવનાર

અંકુ શર્માચ્યુટિકલ વર્કસ.

શાસ્ત્રીય રીતે દવા બનાવનારા અને વેચનારા.

મન્દાશિ વટી.

અમારું પ્રાચીન ઇરાબર ન ધતુ હોય, સાફ દરત ન આવેલો હોય, અને હાજ-
તની ઇન્છા રહ્યાં કરે, ખાવાની રૂચી મે થાય, અને જેને Dyspepsia જેવું
જણાતું હોય, તેમને માટે આ એક દત્તમ અને ચકસીર ઇલાકામાં જે દત્તલની
કી રૂ. ૧-૦-૦

ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા.

લોહુલરમ—શીલાજીતવાળી

નામ પ્રમાણે ગુણુમા ઘણીજ શીતળ છે. પેસાળમા થતી બાળતરા, સ્વપ્નો
વરથામા થતો વીર્યસ્રાવ, જુનો પ્રમેહ, તથા પેસાળના તમામ રોગને તાત્કાલિક
મટાડી આરામ આપે છે. તાલા ૧ ની ખાટલીના કી ૧-૦-૦.

શાસ્ત્ર પ્રમાણે બનાવેલી ભ-મો, રસાયણો, અવલેહ, આસવ, શરણતો,
મુરખાઓ, વગેરે બધી બતતની દવાઓ તૈયાર મળશે

કારખાનું:—

એલફીન્સ્ટન રોડ, મુંબાઈ; ટેલીફોન નં. ૨૨૦૮.

મુખ્ય દુકાન—કાલબાદેવી રોડ, જૂની મહાજન વાડીના નવા મકાનમાં

ટેલીફોન નં. ૨૨૦૬.

શાખા: નં. ૨—માંડવી બદરને રસ્તે, દબડાગલીને નાકે.

શાખા: નં. ૩—બોરી બદર સામે સ્વદેશી-સ્ટાર.

પૂના, સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, જામનગર વગેરે સ્થળોની અમારી

શાખાઓ ઉપરથી પણ બધી બતતની દવાઓ મળી શકશે.

આ માસીક મુંબઈ નં. ૬૭, ઓગસ્ટની, પહેલ રોડ પર સેડી નેપકોલ હિંદુ એક્પ્રેસ કં. એન. સેલર પ્રેસમાં.
પોંડીયા નારાયણ વનારજીએ છાપ્યું છે અને ઇન્ડોલાલ કનેથાલાલ યાજ્ઞિકે સરવસ્વ એજ
ઇન્ડિયા સોસાયટી બીહારી, સેન્ટ્રલ્સ્ટ રોડ ગીરગામ, મુંબઈ નં. ૪માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

નવલકલ્પન

અને

સત્ય.

ડીસેમ્બર ૧૯૨૬

આપણું.	રા નવલકલ્પનમ વાવાલાન, બી. એ. ૩૬૭
કન્યાઓના માધ્યમિક શિક્ષણ માટે	રા કૃષ્ણવ્રસાદ છોટાલાલ દેગાઈ,
આનંદી વિદ્યાલયોની અગત્ય	બી. એ., એલ. એલ. બી. ૩૮૦
રશિયા	રા. હરિલાલ માણેલાલ દેગાઈ,
	બી. એ. ૩૮૭
લોકલ બોર્ડ કમિટીના સીધાઈ.	રા. હંદુલાલ કનૈયાલાલ યાત્રિક,
	બી. એ., એલ. એલ. બી. ૩૬૧
આમાન્યમાં સ્વરાજ્ય શા માટે ?	"સ્વરાજ્ય પત્રિકા, ન - ૨" ૩૬૬
કેળવણી અને સ્વરાજ્ય	" " " ૩ ૪૦૧
હિન્દની ગરીબાઈ	" " " ૪ ૪૦૨
મીન મચ્છરાની શાયનીય સ્થિતિ	મૌ બહેન અનસૂયા ૪૦૫
આણંદમાં બાહેર યુવન	રા અ. વિ. ઠક્કર ૪૦૬
હિન્દમાં આઘાતિવની ગતિ પ્રમાણ	રા અજ્ઞાત ૪૧૦
યુગરાતમાં બાહેર લુપ્ત	રા યુગરાતી, ડૉ. કરસુખ વી હોસ
પ્રવચન પરિચય.	અને રા લાક્ષ્મી ૪૧૫
મેષ	તત્ત્વી ૪૨૨
	તત્ત્વો ૪૨૪

તત્ત્વી અને પ્રકાશક

હંદુલાલ કનૈયાલાલ યાત્રિક, બી. એ., એલ. એલ. બી.

ગીરગ્રામ—સુબા

વાર્ષિક પ્રવાજ ૩ ૨-૦-૦; છુટ્ટી નકલ આના ૩

મફત સલાહ! નવા કાયદા માટે સલાહજો! 'મુદત ન જાય!!

ઇન્ક મેટેક્સ

રેલ્વે તથા સ્ટીમર હું.

સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વાધો હોય અથવા કોઈ પણ બાબતની લખાપટ્ટી કરવી હોય તેને લગતાં બધાં કામ આ એજન્સી કરે છે. બીજું કોર્ટને લગતું કામ અને અહિં તથા બહારગામની ડીલીઓનાં નાણા વસુલ કરી આપે છે. માટે મળે:—

ધી ઇન્ડિઅન કલેમ એજન્સી

જેમ બીજાઓ કામ કરે છે તેમ આ એજન્સી કામ કરતી નથી. પહેલાં વેપારીઓને કાયદો કરાવીને પાછળથી ચોતાતુ ઠરાવેલ ઠગીશન લેવામાં આવે છે. અને ફીઝ Fines થી પણ કામ થઈ શકશે. આ એજન્સીની સલાહ લેવાથી સંખ્યાબધ વેપારીઓનાં કર ઓછા થયે છે. આ ઇન્કમેટેક્સના કામમાં મૂળ હેતુ હિંસાળ છે. તે આ એજન્સીની સલાહ લેવાથી એકજ વખત કામ કરવાથી તેમજ સમજી શકે છે કે હવેથી હું ચોતે આ કામ કરી શકીશ માટે ખાત્રી કરવા મેનેજરને મળો:—

ટેકાલું—મુસ બીલીંગ, પહેલે માળે, એડવર્ડ સીનમાની બાજુમાં, કાર્લપાદેવી રોડ, મુંબાઈ.

હિન્દુ સ્વરાજ્ય માટે ચળવળ કરતું

ગૌડીય અને સામાજિક સુધારણાતું

ઈંગ્રેજી એકવાડીક પત્ર

ચંગ ઇન્ડિયા.

દર મુધવારે પ્રકટ થાય છે.

લખાજમ નીચે મુજબ

દેશાવસ્તા વાર્ષિક રૂ. ૫-૦-૦	અર્ધો વર્ષના	રૂ. ૩-૦-૦
વિદ્યાર્થી માટે „ રૂ. ૪-૦-૦	„ „	રૂ. ૨-૦-૦
હિન્દુસ્થાનની બહારના રૂ. ૮-૦-૦	„ „	રૂ. ૪-૦-૦

બાહ્યર બખર આપનારને ઉરામ તક નમૂનાની કોપી માટે લખો:—

મેનેજર, ચંગ ઇન્ડિયા ઓફિસ

૩૬ ચોપાટી રોડ, મુંબાઈ,

આઓને ભુતનો વળગાડ !

૨૪ કલાકમાં ખસે !

હીલ્ડિરિયા—વાયુમુક્તા !

૨. નં. ૧૬૬. શ્રી. રૂ. ૪-૧૦-૦ પો. બુદ્.

ગમે તે ભૂતનો હીલ્ડિરિયા, તેમજ આંકડી, ધુણ્ણુ, મુગાં ધુણ્ણુ, જડ બનવું, વગેરે ઉપાધિઓ ૨૪ કલાકમાં મટે છે અને આનંદ પ્રસરે છે. તે ઉપરાંત દેકરૂં, પક્ષાઘાત, લકવા, ધનુર, પેટના દુખાવા, ગ્લેરાની શીકાય, જડરની મંદતા, ગભીરાયનો દદ, પ્રદર વગેરે ઉપર રામબાણ છે. સુવાવડી અને સગભાને પણ દઈ શકાય. પૈસા બરબાદ ન કરવા હોય તો તુરત મંગાવો. ધાવણાં બચ્ચાની આંકડી માટે એક જ પડીકી બસ થાય છે. તેની કીમત રૂ. ૨૫ જે છે.

છગનલાલ લલ્લુભાઈ શાહ.

દેશીનામાવાળા ડભોઈ—વડોદરા.

વાંચવાથી નુકશાન થવાનો ભય નથી પણ કાંઈક નવું જાણશો,
જાણશો, અને પૈસા પેદા કરશો.

હુત્તર દર્પણ-હેર ઓઈલ, કોસમેટીક, મેન્થોલ, દરાજ, મલમ, દુધ પાવડર, સાસાંપરિલા, વગેરે હુત્તર. કી. ચાર આના.

હિંગા સંગ્રહ-સુગંધી સેન્ટો, અત્તરો, લાઈમબચુસ, અત્તરો, સેન્ટની ટેબ્લેટ, કોલ વાટર, ટોનીક પીદસ, સેનુસેન, મેલીકેટોડ રનક વગેરે અનુભવિક હુત્તર. કી. ૪ આના,

હુત્તર કળા. પ્રકાગ-સુગંધી હેરગાઈ, (ખીંભો) બારસોપ, સુગંધી એસેન્સો, શાહી, સ્કેટ, ડીલવોટર, લવેંડર, વગેરે હુત્તર કી. ૪ આના.

-હુત્તર ગિફ્ટ-સુગંધી અત્તરો, એનીલાઈન કલરો, વોટર કલરો, કાલો બાપાન પ્લેક, તથા સુરમાઓ, બદામની મીઠાઈઓ, કેકો, મેટલ પોલીસ, સાબુઓ કોપીંગ શાહી, બેકીંગ, પાવડર વગેરે હુત્તર કી. ૪ આના.

આર. જી. કામદાર.

૬૦-નાં ૧૯ બનીયન રોડ, વોધારી મોહોદલાના નાકા સામે, હુત્તરોદય બુક ડીપો.
મુંબઈ નાં ૬

સરવે કામને ખરીદવા લાયક પુસ્તકોનો ટીપ.

આર્ય સંસાર નવી વહુ એટલે વરવધુઓને ખાતરી સલાહકાર હુનિયાના

અકમાં પ્રવેશ કરતાં જોડલાંઓને બોધ લેવડાવો...	...	...	૦-૧૨-૦
અનંત રંગ યાને અનગ રંગ વિલાસ બેદ ભરમોની ચાવી ...	...	...	૦-૧૨-૦
રતિશાસ્ત્ર એટલે સ્ત્રીઓના ગુપ્તભેદ ઉડુંશાસ્ત્ર ...	...	...	૨-૮-૦
ધાર્મીશીક્ષા યાને પ્રસુતી વખતે ધ્યાનમા રાખવાના નિયમો ...	...	...	૦-૧૨-૦
વિવેક સગર ...	...	...	૧-૧૨-૦
બાર ઉલ્લામોથી ભરપુર છે કોંકશાસ્ત્ર શરીર સંરક્ષણ. ..	...	...	૧-૪-૦

ઉપરના પુસ્તકો જેના ઘરમા હશે તેનો અંસાર સુખરૂપ નીવડવા સંભવ છે. હુંણ શું છે, તેનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવશે નહીં તે ચોક્કસ જાણશો માટે વેદ-વિદ્યાનો પુરેપુરો અનુભવ લેવો હોય તો ઉપરના ત્રણ પુસ્તકો ખરીદવા અચકાશો નહીં. તુરંતજ લખો વખત જાય છે

કા. વસનજી પરમાનંદ બુકસેલર,

૩૪૧, અવરભાગ પોષ્ટ નં. ૨-મુંબઈ.

નવજીવન અને સત્યની સૂચનાઓ.

- ૧ આનુ વર્ષથી નવજીવનના પાના ૪૮ ને બદલે ૬૪ કર્યા છે
- ૨ પત્રવ્યવહાર ધરતી વખતે આલોક્યે પોતાનો નબર લખવો
- ૩ મુતીઓ ના કુપ માં મોકલનારનું નામ અને પૂરેપૂરું યરનામું (ગામના નામ) સાથે લખવ.
- ૪ જોઈ અન મળે તો તે વિષે અમને મોઘમા મોઘી ખગ્ગ બીને અક મળેથી આપવી
- ૫ હિંદુસ્તાન તથા સ્ત્રીઓની બહારથી. પી બધ સકતુ નથી તથા ટપાવનો દર દર પેકેટ લોક એક આનો પડે છે, તેથી ત્યા આ પત્ર, અગાઉથી વર્ષના લગભગના તથા ટપાવના મળી રૂ ૨-૬-૦ આગમયથી પોસ્ટલ ઓર્ડરથી મોકલે આપ્યા પછીજ, તેમનું આલોક તરફે નામ મોકલવામા આવશે
- ૬ કોઈ પણ માસથી આલોક થઈ સકાય છે
- ૭ વાર્ષિક લગભગ (પોસ્ટલ સાથે) રૂ ૨ રાખવામા આવ્યું છે
- ૮ આ પત્રમા શુદ્ધ ભાષામા, પત્રની એક બાજુએ, સાહીથી, તરત વાચી સકાય એવા અક્ષરે લખેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો જીવન લક્ષ આપી શકશે.
- ૯ લખનારાઓ અમદી અગત નજી મટે પોતાનું ખરે નામ, કેમકાલ સાથે લખી મોકલશે નહીં તો તેમના લખાણ ઉપર લક્ષ અપાશે નહીં
- ૧૦ ૨૬ ફરેબી પોતો તથા ચર્ચાપત્રો પાછા મોકલવા હમે બધાતા નથી જેમણે જોઈએ તેમણે તે સાડ પોસ્ટલની મીટીંગ મોની બગાડી લેવા.

જાહેર ખબરના ભાવ.

આખું પાટું	એક વપ	રૂ ૪૦	આખું પાટું	૬ માંસ	રૂ. ૨૫
અડધું પાટું	"	૨૫	અડધું પાટું	"	૧૮
પા પાટું	"	૧૮	પા પાટું	"	૧૨

પૂઠા ઉપરના ખાસ ઠાવ મટે લખો —

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક,
બી. એ, એલએલ.બી.
ત ની અને પ્રકાશક, નવજીવન અને સત્ય

સર્વિન્ટસ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી બીરોડિંગ,
સેન્ટ્રલ ડેપોટ રોડ, ગિરગામ—મુબાઈ

ફક્ત તમારાજ લાલનું

ખરી યદિગીરી.

ગમે તેવા નાના અને જુના ફોટાપરથી
આરટીસ્ટીક ફ્રીનીશ કરેલા સુફર એન
લારજમે ટો બહાર રૂ ૧૮ મા બને છે
તે અમારે ત્યાં ફક્ત રૂ ૮ મા બનાવો
આખને ઉડી વળજો તેવા ઉચ્ચ
મીપીઆ રંગમા તે બનાવવાના ફક્ત રૂ
૧૦, મનપત્ર ૬ વોટર કલરેમા ગના-
વવાના રૂ ૧૨, એર્થલ પેન્ટી ગના ૩
૨૦ અમારા લેવુ કવોલીટીમા ઉચ્ચ
પણ કીંમતમા નરતુ કામ કયાઈ પણ
મળી શકશે નહીં સર્ટીફિકેટો મગાવો

શકિત માટે મહાત્માની અમૃત

પ્રસાદી જરૂર વાપરો.

લોહી સુધારી, જીખ વધારી, રક્તા
માતા બનાવે છે તદ્દન નિર્દોષ
અને યવિત્ર બનાવટ છે. પરેછ
કઈ નહીં.

તોલા ૧ નો ૩૫ મીના રૂ ૩, તોલા

પાંચના રૂ. ૧૦

ઠેકાણુ:—ધી બ્રિટિશ ફોટો એન્ડાલ્ટિંગ ફાં. ૦.

૩૦ લક્ષ્મીની બાજુમા, જોળ ધનમા, નંબર ૭૧, કાલબાદેવી રોડ,—મુબઈ

નવજીવન

અને

સત્ય.

ડીસેમ્બર ૧૯૧૬.

સાપ્તાહ.

(પ્રેસિડેન્ટ બોર્ડિંગના જૂના વિદ્યાર્થીઓના મંડળ—The Student's Association—સમક્ષ ધર્મજમાં તા. ૧૬ ને ૨૦ ઑક્ટોબરે કરેલું).

આપના મંડળના સત્તમ અધિવેશન પ્રસંગે પ્રમુખસ્થાન અને સોંપી
જે કર્તવ્યની અપેક્ષા આપે રાખી છે તેના સંતોષકારક નિર્વાહ આપ સૌની
મમતા અને મહેતથી થશે એવી મને આશા છે. મારી પોતની કોઈ પણ પ્રકારની
યોગ્યતા કરતાં આપની મમતાથી જ આ કર્તવ્ય મને હુ પ્રતં પડ્યું છે. એટલે જ હું
આનો આશાવંત છું. સ્વૂલ સ્વરૂપે જોયેર યામ એવી કોઈ પણ દેશસેવા મે
કરી નથી; જેના કુલરૂપે આપું સ્થાન મેળવવા હું બાળ્યશાળી થાઉં. ત્યારે પ્રશ્ન
ઉઠે છે કે કેવી રીતે આને હું આપની અંદર આ પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યો છું?
સા. રા. મહિપાલકે રત્નજી લંકની કુપાલરી મિત્રતા આ પ્રતિષ્ઠાનું મૂળ કારણ છે.
પ્રો. બલજીવે દ્વારા વડોદરામાં કલાભવનની સ્થાપના પર્વમાન શુભદાતા જીવનમાં જેવો
આકર્ષક અને પરિણામશીલ પ્રસંગ છે તેથી વિદ્યાર્થીઓએ કલાભવનની સાથે શિક્ષણશાળા
(રેનીંગ કોલેજ) નું સંચોજન કરી શિક્ષણશાળાના સુખ્ય અધ્યાપકપદે રા. રા. મહિ-
પાલકની નિમણૂક પ્રો. ગલ્લજી કરી એ પ્રસંગ પણ વડોદરા રાજ્યના હેટલાક વતનીઓના
મોતર જીવનનો માત્ર સંસિક જ નહીં પણ આધ્યાત્મિક પ્રસંગ નીવડ્યો છે. રા. રા.

મહિશાસરના સવે શિષ્યોના સમાગમમાં આવવાનો દહાવો મેં માણ્યો નથી; પરંતુ જે જે ચાર શિષ્યો અને તેમના દસ પંદર શિષ્યોના સહવાસમાં આવવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તે ઉપરથી ઉક્ત કથન કરું છું. આજે જે જે પ્રવૃત્તિઓ તમે કરી છો તેનું મૂળ પ્રેરક બળ રા. રા. મહિશાસર કે તેમના પ્રિય શિષ્ય રા. રા. કરુણાશંકર નહીં હોય તો પણ તેમના આત્માનો પ્રભાવ આ પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અઠાયા વિના રહેતા નથી. રા. રા. મહિશાસરને લીધે હું રા. રા. કરુણાશંકરના સમાગમમાં આવ્યો અને એમણે મારો પરિચય તમને-એમના શિષ્યોને-કરાવ્યો. તમે પણ મારા કુટુંબમાં કોલેજમાં બંધાયો ગયા અને મારે પણ ત્રણ વર્ષ પુણામાં રહેવાનું થયું એટલે આપણી મિત્રતા જન્મી આ સર્વ સંબંધોના અંતરમાં રહેલાં રહેલથી તમે મને આજની સેવા સોંપી છે અને મેં પણ એ જ રહેલવશ થઈને સ્વીકારી છે તમારાં કાર્યમાં સલાહ આપી શકવાનો અનુભવ મને નથી તેમ એની કોઈ સ્વયં દેશમેવા મારી નથી જેની સિદ્ધિમાં મોટા આરિચ્યનો પ્રભાવ જોઈ તમે તેને માર્ગદર્શક કરી શકો. પરંતુ તમે રીપોર્ટમાં એક સ્થળે બહુ રમ્ય વર્ણન કર્યું છે કે આવા મહોત્સાહી ગીજી કાંઈ કાર્યસિદ્ધિ નહીં થતી હોય તોપણ એક કુટુંબનાં સંગોવહાની પેઠે સૌ એકઠાં થઈ રહે અને સહવાસ જીવનનો આનંદ લોગવે છે. તમારા કુટુંબના મેળાવકામાં હું પણ કુટુંબી તરિકે જ એવા આનંદનો દહાવો લેવા આવ્યો છું આપણે મારે મોં એટલું કરી શકીશું તો શોચને અવકાશ નહીં રહે જ્યાં જ્યાં કુટુંબો સુખી અને સમર્થ છે, ત્યાં ત્યાં દેગ્રોહય અને પ્રગતિ છે. તમે પ્રતિ વર્ષ આનંદ મેળવો છે, નો તમારી પ્રવૃત્તિઓનું લાંબા આશાવંત છે.

એ પ્રવૃત્તિઓનું જે વર્ણન આપના મંત્રીશ્રીએ હમણાં કર્યું, તેનું સંક્ષેપમાં સિંહાવલોકન કરીશ તો આજના કાર્યવ્યવહારમાં આપણને પ્રકાશ મળશે.

આ અધિવેશનથી આપણા મહોત્સવ સમાપ્ત થાય છે અને કૌમાર્યના આરંભ થાય છે. એના સલાસદોમાંથી અનેક વિદ્યાર્થીદેશમાંથી ગૃહસ્થ થયા છે. એટલે હવે તમારી મહેન્ટાઓ પણ પ્રમાણમાં વધશે અને અગ્રિમય (nebulous) સ્વરૂપને બદલે શક્ય આકાર તેઓ પામશે. પાછલા વર્ષોના સિંહાવલોકનથી જેવો આપને સૌને સંતોષ થાય છે તેવો જ યૌવનના પ્રારંભે કૌમાર્યના સિંહાવલોકનથી થશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે.

તમારી પ્રવૃત્તિના કિત્ત મિત્ર અંગે પ્રત્યે હવે દૃષ્ટિ વાળીશું. ખાસ ઓકર્ષણ કરનાર અંગ સમાજસુધારણાના સંબંધમાં આજ લગી થયેલી વ્યવસ્થા છે. તમારા સામાજિક જીવનમાં જે દૃષ્ટિ, જે ન્યૂનતા લાગી છે, તે વિષે તમે ચર્ચા કરી છો અને તેમનો દ્વંદ્વ કરના પ્રતિરાદ્ધી 'સત્યાગ્રહ' ધરના તમે તત્પર થયા છો. સામાજિક જીવનના પ્રશ્નો સંકુલ હોવાથી તેમના ઉકેલ મારે તમે અલાહિરી સલા શોજી છે તે કીક થયું છે.

કેળવણીના સંબંધમાં માત્ર વિચારો કે પ્રતિજ્ઞાઓ આગળ અટક્યા નથી પરંતુ સંસ્થાઓ સ્થાપી છે એ બહુ જ હર્ષજનક છે તમારી ચર્ચાઓમાંથી ચરોતર કેળવણી

મંડળ (Oriental Education Society) જન્મ પામ્યું છે અને તમારા સમાસદો પોતાની મેળે સારિશાળા, પ્રથમિક નિશાળ, વિદ્યાર્થીગૃહ આદિ ચલાવે છે એ સર્વ ઉજ્જવા લેવિધ્યનો પ્રકાશવન્તા ફિરજો છે.

જાયે વર્ષે સ્વદેશી ઓળેનું પ્રદર્શન ભગી આપણા દેશના આધિક પ્રજના ઉકેલ પ્રત્યે તમારું લક્ષ તમે દોર્યું છે.

આટલું આટલું કર્યો છતાં તમારે ટીકાઓ સાલણવી પડી છે, તમે આશ્વેપને પાન થયા છો, તમાન ઉત્સાહનો ભંગ કરવામા આવ્યો છે.

૧

તમારા રીપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે કે, એ આશ્વેપોથી તમને ઓછું આવ્યું છે. જેમણે કર્તવ્યપગયણ થવા ત્રત લીધું છે અને પોતાની શક્તિ અને સંજ્ઞેગના પ્રમાણમાં વન આચરના માંડયુ છે, તેમને આણું લાગે એ સ્વાભાવિક છે, છતાં મારું પોતાનું દૃઢ માનવું છે કે જ્યાં ભગી આશ્વેપો, ટીકા નથી ત્યાં ભગી ગતિ નથી. નવી પ્રવૃત્તિ આપણે ઉપાડીએ છીએ તે માન આપણે પોતાને માટે નહીં પરંતુ સમજના સમાજના હિત આર. એ પ્રવૃત્તિમાં સમાજ રસ લેવા માટે, પછી લહે તે આશ્વેપથી રસ લે પરંતુ એથી એટલું પ્રતીત નથી થતું કે સમાજ તમારી પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ઉદ્દામીન નથી? તમને ઉત્સાહિત કરવા આ શું નાનીસૂની વાત છે? સમાજ આજે ઉદારીન નથી તો કાલે સમભાગી થશે એની શ્રદ્ધા આથી તમારા હૃદયમાં નિવમશે.

પ્રવૃત્તિ આદરનાર પોતાના મનથી પોતાનું લિધ્ય નક્કી કરે છે, અને લક્ષ્યપ્રાપ્તિનાં સાધનો અને હરજન ચોળે છે. મનુષ્યસ્વભાવ વિવિધ અને માતબર હોવાથી સર્વે ટીકાકારો ઉકત લક્ષ્ય, સાધનો અને હરજન પસંદ નહીં કરે અને તેમાં વાસ્તવિક કે કાલ્પનિક હોય અથવા ન્યૂનતાનું આરોપણ કરે એ ગમતું શકાય એવું છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી નિરાશ થવાનું કે વિલાપના રૂપમા પ્રત્યક્ષેપ કરવાનું પ્રયોજન રહેવું ન જોઈએ. ટીકાઓથી આપણને નવા માધનો અને માર્ગો સૂઝે છે, ઉત્સાહ કમળતો હોય તો વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે ટીકાઓ આપણને અને સમાજને માટે હિતાવહ છે.

ટીકાઓનો મુખ્ય મુદ્દો એવો છે કે, વિચારો તો બહુ પ્રકટયા છે પણ હવે વિચાર પ્રમાણે આચાર થવા જોઈએ. આ ટીકા ગેરવાજબી અથવા હાનિકારક છે એવું કોઈ કહેશે નહીં છતાં એને જરા તપાસવી પડશે જે જે પ્રત્નો તમે હાથમાં લેવા માંડયા છે તેમના સંબંધમાં આપણા દેશમાં ઉહાપોહ થયેલો છે. તેમનું અગત્ય વિચારો વેરી સમજાવવામાં આવ્યું છે હવે એ વિચારો આચારમાં દૃઢ થાય ત્યારે જે જે લાભ એનાથી થવાનો હોય કરવામાં આવ્યો હતો તેરો લાભ મેળવવા સમાજ ઉત્કૃષ્ટ છે. એ ઉત્કૃષ્ટ અધીરો બની તમારા પર પ્રહાર કરે તો સુંઝાયો નહીં, ચુપાવસ્થામા આપણે સૌ

અધીરા હોઇએ છીએ. દિલમાં જે જે વાછતા, મહેચ્છા, અભિલાષ, યુક્તિ, તરંગ, શોખ, ચંદ્રીયણાં ઉઠે તે તે સર્વે મિદ્ધ થયેલાં જોવા અને આપણાં ઉપસોગમાં લેવા આપણે અતિશય આતુર હોઇએ છીએ. લાકસમૂહની ગતિ આપણને મંદ લાગે છે—ધણી વાસ્તવ્ય હોય એવો લાગે છે અને એ ગતિને વેગવતી કરવા—માણસ જાત જેટલો વેગ આપી શકે એટલો વેગ (ધક્કો !) આપવા આપણે ધન ધન યત્ન કરીએ; આવી અધીરી ઉત્કંઠા સર્વે પ્રવૃત્તિઓના સંબંધમાં, પ્રવૃત્તિઓના પ્રવાહમાં ન ઉતરેલાં એવાં દૃષ્ટોએમાં આવિર્ભાવ પામે છે. આપણા દેશમાં અત્યારે ધાર્મિક, સાહિત્યિક, રાજદારી, સામાજિક, આર્થિક, કલાવિષયક, શિક્ષણવિષયક, જે જે પ્રવૃત્તિઓ જન્મે છે અથવા વ્યવહારમાં છે તેમના સંબંધમાં આવી અધીરાઈ પ્રગટ થતી કોણે અનુભવી નથી? મનુષ્યસ્વભાવને એ સહજ છે. ખિન્ન કે કંદ થવાનું એક જ કારણ છે. ટીકાકાર માન ટીકા જ કરવા આપણું લક્ષ્ય એને ઇષ્ટ ન હોવા છતાં, આપણી પ્રવૃત્તિનો નાશ કરવા ટીકા કરતો. હોય ત્યારે આપણો પિત્તો ઉછળ્યા વિના ન રહેવો જોઈએ. ટીકાકાર ટીકા કરી સંતોષ નહિ પામેતાં આપણી પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રીય સામેત્ર થતા હોય તો સોનાથી પીળું શું? તમારા ટીકાકારો કેવી ઠોડીના છે તેનો નિર્ણય તમે જ કરજો.

વિચાર અને આચારનો મહોટી વક્રાર પરત્વે મારું એવું માનવું છે કે વિચાર વિપુલ અને સતત ન હોય ત્યાં લગી આચાર સંભવતો જ નથી. સમગ્ર વાતાવરણ વિચારથી પરિપૂરિત થાય છે ત્યારે આચારો સ્વયંભૂ—કોઈ પણ પ્રકારના *consciousness* પ્રયત્ન વિના ધરાય છે. આચાર અને વિચાર પર પરસ્પરનો પ્રભાવ પડે છે. વિચાર મંદ પડે છે તો આચાર જડ થઈ જાય છે. વિચાર તો નિરંતર પ્રવાહિત હોવો જોઈએ. જે જે પ્રશ્નો ઉઠે તેના આચિત્ય, આવશ્યકતા, લાભ મારે જેટલા વિચાર સતત ચાલ્યા કરે તેટલા હિતકારી છે. આપણા સામાજિક પ્રશ્નોનો પોતાની સમૃદ્ધ બુદ્ધિથી ગોવર્ધનનશને વિચાર કર્યો મોટે ગુજરાતે હવે એમતા સંબંધમાં વિચાર જ ન કરવો એ હારનાર પદ અને વિધાવક છે. આ જમાનામાં પીવાનું પાણી નગદારા ઘેર ઘેર તો શું પણ ચોરડે ચોરડે—પહોંચાડાય છે. દિવાનો પ્રકાશ પણ રાત્રિનો અંધકાર અજવાળવા જોઈએ એટલો અને જ્યાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં પહોંચાડાય છે. એ જ પ્રમાણે વિચાર ન પહોંચાડાય ત્યાં જાની આચાર શી રીતે ધરાશે? વિચારનો પ્રસાર સર્વત્ર જ્યાં લગી ન થાય ત્યાં લગી વિચાર કરવાને અવકાશ છે. મનુષ્યો ચોરંજીવ નથી હર પોને નવા મનુષ્યો જન્મેતાં જાય છે અને હયાત મરતાં જાય છે. એક જમાનાનું જ્ઞાન બીજા જમાનાને વારસામાં રૂધિરમાંસ પેઠે મળતું નથી. નવા અજ્ઞાનના છેલ્લે માટે વિચાર સતત ચાલુ રહેવો જોઈએ. બીજી વાત લક્ષમાં લેવા જેની છે; પાણી જે ભૂમિ પરથી વહે છે તે ભૂમિમાં રહેલાં રસાયણિક દ્રવ્યોવાળું તે જન્મ થાય છે તેમ વિચાર જે આચારોને જન્મ આપે છે અથવા જેમની ભૂમિકા પર નિર્ધાર કરે છે તેનાથી રચાય છે. આચાર-સાધના સંબંધથી વિચારને અંગે ગંભીરતાની વધવંત થાય છે, કદિખિન્ન નવાં ઉત્પન્ન થાય છે. વિચારના કયા અને કેવા સ્વરૂપને આચારમાં ઉતારવો તેની વ્યવહારુ ચર્ચા ચાલુ રાખવી હોય તો વિચારને કોઈ દિવસ તિલાંજલી અપાતી નથી.

વિચાર સામે જે આક્ષેપોનો પ્રહાર કરવામાં આવે છે તેનું ખીન્નું મુખ્ય કારણ એવું છે કે વિચાર કરનારાઓના જીવનમાં વિચાર અને આચાર વચ્ચે એકતા કે એકરાગ જોવામાં આવતા નથી ઘણીવાર વિરોધ અથવા અંતર જોવામાં આવે છે જે વિચાર આચારમાં હલતરી શકતો નથી તે બદલે જ નિર્ણય અને નિર્ણયક હોયો જોઈએ. જે માણસો પોતાના આચાર પોતાના વિચાર અનુસાર નથી કરી શકતા તે પરાક્રમહીન હોવાથી જુલુષ્ટાને પાત્ર થાય છે. વિચાર અને આચાર જ્યાં વિરોધી હોય અથવા વિચારની ઝડપ પ્રમાણે આચાર ઝડપથી ફરતા ન હોય ત્યાં ટીકા થતી હોય તો તે સહન કરી અને પોતાનાં હોયો, ન્યૂનતા, રખડોનોની નિરીક્ષા કરી અને એટલું સામંજસ્ય જીવનમાં લાવવા યત્નશીલ થવું જોઈએ.

ટીકારાંદોનાં દષ્ટિબિન્દુ સમજાવતી ઉદારતાથી આપણે જોયા ટીકાને પાત્ર જોઈએ થાય છે તેમનો સ્થિતિ પણ એવી જ રીતે જોઈ ઘટે છે સ્વરક્ષણને માટે આપણા સમાજે કેટલાક નિયમો ઘડ્યા હતા અને અનેક સત્રીઓમાં તેથી તેની સંસ્થા અખંડ રહી શકી. પરિણામ આવું શુભ નીવડવાથી સમાજને એ નિયમોમાં વિશ્વાસ એસે અને તેમનો ત્યાગ કરવા તે તદ્દન અનિચ્છુ અને એ સ્વાભાવિક છે. પોતાને અનુકૂળ સ્થિતિ હોય, પોતાનો શકિતઓના પ્રમાણમાં એ અનુકૂળતાને લાલ લઈ પોતાના સુખવૈભવ વગર શકાતા હોય તો બંધન જેવા નિયમોને વશ ઠોઠ સમાજ રહેતો નથી પણ પ્રતિકૂળ મંત્રોગોમાં જે નિયમોથી આત્મરક્ષા થઈ હોય તેનો વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં-જે પરિસ્થિતિના લલાલાભાગી કમોટી કાઢવાનો અનુભવ પોતાના અતીત ઇલાજના નિયમોની કસોટી કાઢવાના અનુભવ જેવો મર્યો નધા એવી પરિસ્થિતિમાં એ નિયમોને ભગ અથવા ત્યાગ સહન ન કરી શકે તો ફરીઆદ કરવા જેવું નથી. જ્યારે એ નિયમો ઘડાયા ત્યારે આપણા આગેવાનોને એ હિતાવહ લાગેલા અને તેમને અમલમાં મૂકવા એમણે શું શું કંઈ હશે તેનો ઇનિહાસ મોખ્ખું ન હોવાથી આપણે એમની સુશ્કેલીઓ, વિટબણાઓ અને હાડમારીઓથી અજાન છીએ. જો અજાન ન હોત તો હાલની સંજવણો વિષમ સાલત નહીં હોત આપણને ઉકત નિયમો બંધનરૂપ લાગે છે અને નવી પરિસ્થિતિ સમાજના ઉત્કર્ષ માટે હિતાવહ લાગે છે. આપણે એ સામીત કરવાનું છે, પછી જનસમૂહ વગર વિલંબે એનો અખત્યાર કરશે. પરંતુ આ સંક્રાન્તિ અને સંઘર્ષણના યુગમાં શાશ્વપણાને પણ સ્થાન હોય છે પરિસ્થિતિને તદ્દન વશ રહી-જૂના નિયમો પ્રમાણે આચારો રાખી નવા, હિતાવર્ધક લાગતા વિચારો કરનારા ઘણા શાશ્વત્વે હોય છે. વિચાર અને આચાર વચ્ચેનું અંતર એમને ખેદ નથી ઉપજાવતું કારણકે વિચાર પ્રમાણે આચાર ફેરવવામાં મહાભારત આપદાઓ નડતી ઉલેલી તેઓ અનુભવે છે પણ તેઓ એવું માને છે કે વિચારનું ગળ એવું છે કે ગમે તેટલા સૈદ્ધાંતોથી ચણાએલી સામાજિક લીંતો દોઢળી થયા બિના રહેશે નહીં. વિચારોનો સખત મારો હશે તો જ સમાજના અનિષ્ટ બંધનો તૂટશે.

ઉત્સાહ ગમે તેટલો હોય પણ તે પ્રમાણે સિદ્ધિ મેળવવા શક્તિ જોઈએ. આંખાનું ઝાડ ઉગાડવાનો અને તેનાં મિષ્ટ ફળ આજવાનો લાભુકતો ઉત્સાહ હોય- પણ શક્તિ, આવડત, તપશ્ચર્યા, સંજોગ વગર તે નકામો છે. આપણા દેશમાં ઉક્ત વસ્તુઓની ગેરહાજરીને લીધે ઘણા ઘણા ઉત્સાહો જનનાં જ સૂકાઈ જાય છે. ઉત્સાહ આપણે એટલે સિદ્ધકાર્ય થવાની એવી પ્રતીતિ આપણને અને ખીજને થઈ જાય છે. પરંતુ જેને માટે ઉત્સાહથી આવિષ્ટ થયા છીએ તે સિદ્ધ કરવા જોઈતી શક્તિ આપણામાં છે? શક્તિ હોય તો તેને કેળવવા જે તપશ્ચર્યા કરવી પડે તે કરવા તૃપ્ત છીએ? કેળવાએલી શક્તિને વાપરવાનું મનોબળ મેળવવા શું શું કરવું જોઈએ? મનોબળ હોય તો વર્તમાન સંજોગોમાં આપણાં કૃત્યોના ફરગામી પરિણામ ભવિષ્યની પ્રગતિ સુખ કે દુઃખકારક નીવડશે તે ઠરપટા ચોલવું જોઈએ? ફેરફાર તે માત્ર એક વ્યક્તિના ક્ષણિક વિજ્ઞાસ માટે નથી. પરંતુ સમર્પના સામર્થ્ય માટે છે એવી જોખમદારી સમજાય છે? આવા આવા પ્રશ્નોના સમાધાન જ્યાં લગી નથી થયાં ત્યાં લગી ઉત્સાહ વ્યર્થ છે. પરંતુ જ્યાં સમાધાન થયાં છે, નવા વિચારોમાં રહેલું કંઈપણ સર્વ રીતે આવશ્યક અને હિતાવહ છે એવી-દૃઢ પ્રતીતિ થઈ છે અને એ વિચારો પ્રમાણે જીવન ધરવા ન જાળે એવો આગ્રહ જીવનમાં વ્યાપ્યો હોય તો ઉત્સાહ કેવાં પરાક્રમે કસાયે તેની કસપના ભવ્ય છે તો પછી તેમનો આભિભાવ તો કેવોય ભવ્ય હશે?

વિચાર પ્રમાણે આચાર યતાં વાર લાગે તો બન્ને પક્ષે આ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં લેવી ઘટે છે. જેઓ વિચાર કરે છે તેમણે માત્ર વિલાસની ખતર વિચાર ન કરવો. વિચારથી બને તેટલું મનોબળ કેળવવું અને આગ્રહ પ્રાપ્ત કરવો. ટીકાકારોએ સમજાવ બતાવી તેમને પોતાના વિચારો પ્રમાણે આવશ્યક કરવાની અનુકૂળતા કરી આપવી. અને તેટલી નહિ આપવી. જો આવો રહેલું બન્ને વચ્ચે હશે અને બન્નેનું ઇષ્ટ લક્ષ્ય એક જ હશે તો પછી આચારમા વિચારોને મૂર્ત થયેલા જોવાનો અવસર ફર નહિ રહે.

પુનરાવર્તન કતા અર્કરૂપે એટલું કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે, વિચારના પ્રમાણની ખડબ જરૂર છે. વિચારો વિના આચાર દોષિત થાય છે. મનુષ્ય માત્ર જીવિ-પૂર્વક જ પોતાનો જાણે સંસાર ખલાવતો નથી. જે પ્રવાહમાં પડ્યો હોય છે તેમાંના ગમે તેવા બહેને વશ થઈ તે જીવનચત્રા કરે છે. આવા બહેને આપણે સંજોગો અર્થમાં આર્થિક ભીંસ (economic pressure) કહીએ છીએ. તેમનાં દોર્યાં દોરાવણ પડે છે તે વખતે અખિલ વસ્તુસ્થિતિનો વિચારથી આગ્રહણ ખયાલ નથી હોતો તો બહુ હેરાન થવું પડે છે. સંજોગોને લીધે સંયુક્ત કુટુંબો વિચિત્ર થતાં જાય છે આપણે જીવિ-પૂર્વક તેમને વિલકત નથી કરતા એટલે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને અનુભવે જે સામગ્રીઓ, નવા વિલકત (વ્યક્તિપરાયણ) કુટુંબોમાં હોયો જાણ્યો તે મોજાઈ જાય છે. આથી જબરી હેરાનગતિ લોગવવી પડે છે પરંતુ જો વિચાર સતત આપણો

હોય તો આવી દુઃસ્થિતિના નિવારણના ઉપાયો ચર્ચાયા વિના રહે જ નહિ તમે જાણલગ્ન બંધ કરવા પ્રયત્નશીલ છે. એ બંધ કરતાં બીજા પ્રશ્ન નવા ઉઠશે તેમને વિચાર કરવાની જરૂર રહેવાની. જાણલગ્ન બંધ થતાં મોટી ઉમ્મરે લગ્ન થાય તો (૧) બ્રહ્મચર્ય પાલન (૨) છોકરાઓના મોટી ઉમ્મરે લગ્ન તો છોકરીઓની તે પ્રમાણમાં કંઈ ઉમ્મર લગ્નયોગ્ય ઠરાવવી તે (૩) મોટાં થઈ છોકરીઓ અને છોકરાઓ પરણે તો સ્નેહથી પરણે કે કેમ? તે (૪) સ્ત્રીકેળવણી (૫) જલેલા વરો માટે બહુ માંગણી થાય તો 'વરવિક્રય' નો રીવાજ ઉભો થવાનો સંભવ (૬) મોટી ઉમ્મરે છોકરીઓ પરણાવવાની હોય ત્યારે કોઈને આજ્ઞા કુવારાં રહેવાની વૃત્તિ થાય તો તે વગેરે વગેરે પ્રશ્નોના પ્રતીકાર અથવા નિનકરણ માટે જો સતત વિચાર નહીં કરો તો તમે કેવી રીતે તૈયાર રહી શકો? બીજી, જીવનમાં સંક્રાન્ત થતી પ્રજાના જીવનમાં પેઢીએ પેઢીએ નવા બળો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમને લીધે જીવન-યાત્રાની દિશા નક્કી કરવાનાં દૃષ્ટિબિન્દુ બદલાય છે. એક સમયે આપણા સમાજને નીતિ અને અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી આપણે તપાસતા હતા અને જે દોષો લાગે તેના નાશ માટે ચળવળ કરતા હતા. આજે રાજ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી સમાજને તપાસવાનો છે અને આપણી પ્રજાને સ્વાવલંબી આત્મશાસક થવામાં આપણે સમાજ કેવી રીતે ઉપયોગી થાય? ઉપયોગી થવામાં અંતરાય નાખે એવા સમાજમાં કોઈ દોષો છે? હોય તો તેમનું નિકંઢન કેવી રીતે કરવું? એ પ્રશ્નો પૂછતું દૃષ્ટિબિન્દુ આવી ઉભું રહે છે. આવાં આવાં દૃષ્ટિબિન્દુથી સમાજનો નિરીક્ષા કરતાં જે સુધારા ઉચિત લાગે તે અમલમાં મૂકવા જતાં જે અનુભવો થાય છે તેમને લીધે ઇતિહાસના, માનવશાસ્ત્રના, ચેતનશાસ્ત્રના, અર્થશાસ્ત્રના, ધર્મસંપ્રદાયોના, સંસ્કૃતિના અનેક તંતુમય દૃષ્ટિબિન્દુઓ ઉઠે છે અને તે સર્વેનું ઢાંચુ આપવા વિના આગળ જવાતું નથી. માટે મારાં તમને આગ્રહ છે, બહુ વિચાર કરો, જેટલી ચર્ચા થાય તેટલી કરો, જીવનના પ્રશ્નો જેટલા દૃષ્ટિબિન્દુથી તપાસાય તેટલા દૃષ્ટિબિન્દુથી તપાસો. ટીકા કે ફરીઆદથી મુંઝારો નહીં પણ ઉત્કટ અધિક ઉત્સાહવાળા થજો. માત્ર એક વાત લક્ષમાં રાખજો કે વિચાર વિલાસ નહીં થઈ જાય. વિચારને આચારમાં પરિણત કરવો છે એ નિશાન ચૂકશે નહીં અને તે માટે તમારા હિતમાં પ્રખર પ્રજ્વલિત અગ્નિ પ્રકાશ અને ઉભા માટે જાગવી રાખજો.

૨

આપણાં સર્વે સંકટો, દુઃખો, આપદાઓ, આધિઓ, વ્યાધિઓ, મુર્ચ્ચવણો, વિદ્યાબણાઓ વગેરેના ઉપાય આ જમાનામાં એક જ જડયો છે. જ્ઞાનનું પ્રસારણ થશે એટલે આ સર્વેનું નિવારણ થઈ શકશે. જ્ઞાન પ્રસારવા કેળવણી લેવાની જોગવાઈ કરી આપણે જોઈએ. આપના મડળે તેવી કેળવણી પ્રત્યે જે લક્ષ આપવા માંડયું છે તે યોગ્ય જ કહ્યું છે. નામદાર ગાયકવાડ સરકારે પણ તમને કેળવણી લેવા વિપુલ અનુકૂળતા કરી આપી છે અને કેળાવણીના જ વાતાવરણમાં તમે રહો છો એટલે કેળવણી પ્રત્યે તમે ઉદાત્ત રહો

એવો મંત્રવ જ નહોતો. તમારા પ્રયત્નો જાતે નિકળવાનો જોગ નથી મળ્યો પણ તેમના વિષે જે કાંઈ ઠણુંપરંપરાએ સાંભળ્યું છે તે અનુસાર ખુદશા દિક્ષથી હું જે બાબત તમારા લક્ષ ઉપર લાવવા માંડું છું

નિર્વાહના સાધન તરિકે કેળવણીના પ્રસાર આવશ્યક છે એ હકીકત ગાળુપર જાણીએ. આપણા આરિતના વિકાસ માટે, આપણી જીવનયાત્રા રસિક અને સુખી કરવા કેળવણી આ છુને જરૂરી લાગે છે અલબત્ત આ હેતુથી કેળવણી આપણામાં વિરલ જતો. લે છે પરંતુ નિર્વાહ માટે લીધેલી કેળવણીથી એ ઉક્ત મહેશ્વર અને મંપજતા કેટલેક અંશે આવે છે આપણે જેમ જેમ કેળવણી લેતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણી આમપાસ આપણા મગાવહાતામા, આપણી જ્ઞાતિમા, આપણા પ્રાંતમા અને આપણા દેશમા આપણને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાયેલો જોવા માટે ઉત્સુક હોઈએ છીએ કે જે એ પ્રકાશ વિના આપણે સુખી નથી થવાનાં અને આપણા લોકો અને આપણા દેશની પ્રગતિના જે સ્વપ્નામાં આપણે માણીએ છીએ તે તાદ્રશ નથી થવાનાં હિન્દુ-ધાર્મિક જોતીનો ધર્મો વિશેષ પ્રચારમાં છે અને તેથી શહેરો કરતાં ગામડા વધારે છે તમે પણ શહેરો કરતાં ગામોના વતની છો એટલે સ્વાભાવિક રીતે તમને ગામોમા કેળવણી ફેલાવવાનું મન થાય છે, પણ મને એવું લાગે છે કે તમારા જેવા મંડળે કન્ધાઓ અને સ્ત્રીઓની કેળવણી માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તમે શ્રી લગભગ એક જ જ્ઞાતિના છો, એક જ વિદ્યાલયમાં સંસ્કારી અને મુશિક્ષિત થયા છો, અમુક પ્રકારની સરખી લાવનારોથી મચલિત છો, તમારું સાનું લક્ષ પણ સરખું લાગે છે, તમારે એને સરખી મુજબજો કે વિટંબણાઓ લોગવવી પડે છે એટલે તમે નો મંળી આપણા મસારનો આ વિકટ છતાં સર્વ રીતે આવશ્યક પ્રશ્ન ઉપાડી લો તો તમને પોતાને લાભ થશે પરંતુ તમારી જ્ઞાતિને અને ગુજરાતને પણ જેવો તેવો લાભ નહીં થાય તમારા મંડળે અથવા એમના ઉત્પાદક નેતાઓએ પોતાના કાર્યોથી તમારા પ્રદેશમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે એ પ્રતિષ્ઠાને લીધે સ્ત્રીકેળવણી પ્રત્યે અમુક સંજોગોને લીધે તમારા પ્રદેશમાં વિરોધ હોય તો તે પણ એાછો થશે અથવા તફ્ફન શાંત પડી જશે અને સહાયતા રૂપમાં ફેરવાઈ જશે. તમારી પ્રતિષ્ઠા ઉપરાંત તમારું સંઘળ એ પ્રશ્નનું ફલ સત્વર ઉપજાવશે. આજ લગી કરેલાં કાર્યોમા વ્યવસ્થા (organisation)નો જે અનુભવ પ્રાપ્ત થયો હોય તે અનુભવ આ નવા કાર્યમાં ઉપયોગી થશે એ પણ એાછો ફાયદો નથી. બાળજન, ક્રિયાઓ પાછળ થતા એાટા બીનજરૂરી લખણ પરચો, વગેરે તમે અટકાવવા માગો છો, જેણા એવા નિષિદ્ધ આચારો કરતા હોય તેમના પ્રત્યે ચાલુગમેા ખતવી આ પ્રશ્નોત્તા મંજલમાં લોકમત બગૃત કરવા ઉત્સુક છો. પુરૂષોનો લોકમત ગમે તેટલો જાગૃત થશે પણ ન્યાં લગી સ્ત્રીઓનો લોકમત બગૃત નથી થયો ત્યાં લગી 'મત્યાથહ' શીઘ્રત સફલ નહિ પવિષ્યુમે. સ્ત્રીઓનો લોકમત બગૃત કરવા તમારે તેમને કેળવવો, તેમને પોતાની એળે સારા નરમાનો વિચાર કરતી કરવી જોઈએ તમે જે ફેરકારો કરવા માગો છો તે સિદ્ધ થવાનો આધાર 'મત્યાથહ' કરતાં મંજોગો

ઉપર વધારે છે. સુરતઅમદાવાદની ઘણી નાતોમાં ગાળલગ્ન આપોઆપ નાબૂદ થયાં છે. ખીનજરૂરી લખચૂર ખરચો પણ્ય બંધ થયા છે. જે સંજોગોથી ત્યાં આવા દ્રેરકાર થાય છે તેવાજ સંજોગો તમારે ત્યાં પણ આવશે અને તમને છંદ અનુકૂળતા આપશે. આવા દ્રેરકારો થાય ત્યારે આંખોને કેળવવાની તજવીજ કરી રાખવી જોઈએ. તે તજવીજ ન કરેલી હોવાથી એ નાતોને મહન કરવું પડ્યું છે. સહન કરવું પડ્યું ત્યારે હવે સુરત અમદાવાદમાં મહિલાવિદ્યાલયો સ્થાપાયાં. તમારી એવી રિથિતિ ન થાય માટે તમે અત્યાચારી બેતો. મને પોતાને જાતમાફિની છે કે તમારામાથી જેમને સેજ પણ્ય જોગવાઈ મળી છે તેમણે પોતાની આંખોને કેળવવાની તજવીજ કરી છે. પણ એવા છુટાછવાયા પ્રયત્નો કરતાં સુવ્યવસ્થિત પ્રયત્ન થવો માટે છે. તમારી સર્વે શક્તિઓ એ જ ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત કરવા વાપરજો. ચરિતરકેળવણીમંડળ આ સંબંધમાં શરૂઆત કરશે એવી અને મારી વિનંતિ છે. શ્રીકેળવણી માટે તમે સક્રિય કાર્ય નથી કર્યું એ મારા પહેલો આરોપ છે.

અંગત સુખને માટે કે દેશની ઉન્નતિ માટે તમે આ બધી હિલચાલ કરતા હો તો એક મહત્વની વાત આપ સૌએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. જ્યાં લગી કંપતિજીવન—આપણું ગૃહજીવન ઉન્નત અને રસિક થયાં નથી ત્યાં લગી સુખ કે ઉન્નતિ નથી. આ વિચાર ગુજરાતમાં નાના મોટા લેખકો, કવિઓ, વિચારકો તરફથી પ્રસંગોપાત ઉદ્ઘોષવામાં આવ્યો છે. એ વિચારને તમે સ્વીકારો અને તે પ્રમાણે આચરો. તમારા જેવી જ્ઞાતિ ગૃહજીવન ઉન્નત કરી શકશે તો ગુજરાતના પ્રજાજીવનમાં કેવો અદ્ભુત રસ આવશે, કેવી ગતિ આવશે, કેવું સુખ આવશે !

૩

આપણો દેશ ગરીબ છે છતાં આપણાં આગેવાનોને શ્રીમંત દેશોના જેવું ખરચાણ સંભવ્યતઃ જોઈએ છીએ. જે લોકકલ્યાણ અને દેશોન્નતિ તેમજ લક્ષ્ય છે તે એવા ખરચાણ રાજ્યતંત્ર વિના શક્ય નથી માટે જ તેઓ તેને સ્વીકારે કરે છે આવી સ્થિતિમાં રાજ્યતંત્રના ખરચાણપણાંથી જે બોલે, કર અથવા ખીજ મદદ રૂપે પ્રજાએ ઉપાડવો પડે છે, તે ઉપાડવાનું ત્યારે જ સુકર થાય છે જ્યારે પ્રજા કાં તો વેપારઉદ્યોગ અને કર-કસરથી શ્રીમંત થાય છે અથવા પ્રજાનો મોટો બુદ્ધિશાળી વર્ગ ત્યાગવૃત્તિથી દેશસેવા કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. મને પોતાને એવું લાગે છે કે આ સર્વેના આશ્રયથી આપણો ઉદ્ધાર છે, માત્ર એકાદનાથી નહીં. ઢુનીઆના સર્વે દેશોના સંબંધમાં, ઢુનીઆની સર્વે પ્રજાના સંબંધમાં, ઢુનીઆની સર્વે મંસ્કૃતિના સંબંધમાં હવે આપણે આવ્યા છીએ. વેપાર-ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ થીજે થાય છે ત્યારે આપણે ત્યાં કંઈ વિના છુટકો નથી. આપણે ત્યાં જે જે ટૂંકો ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વેમાંથી ઉપયોગી માલ તૈયાર કરવાની તજવીજ આપણે ત્યાં જ શાય, તો (૧) એવો માલ તૈયાર કરવાનાં જ્ઞાન અને આવડત આપણાં દેશમાં વધે (૨) આપણાં દેશના લોકોને નવા ધંધાથી રાજ મળે (૩) પરદેશ જતો પૈસો

આપણા દેશમાં રહે (૪) આપણા લોકોને રાજીની જરૂરી ચીજો સસ્તી મળે વગેરે વગેરે કાયદા થાય આ ઉપરથી એટલું પ્રતીત થાય છે કે વેપારકિલ્લા માટે આપણે વધારે જીંદગી જ્ઞાન સંપાદન કરવાની જરૂર છે. રાજ્યતંત્ર આપણું હિત માટે પૂરાવતું થાય તો જ પ્રગતિ થશે. રાજ્યતંત્રને આપણું હિતપરકાય કરવા આપણા પુષ્કળ સમયપૂર્વે જોઈએ. એમની પ્રધવી પોમવા જીંદગી જ્ઞાન સંપાદન કરવાની જરૂર છે. આપણે મહોટામાં મહોટી જરૂર આપણા દેશની હોય તો દુનીયામાં જ્યાં જ્યાં જિંદગીમાં જીંદગી જ્ઞાન મળતું હોય ત્યાં ત્યાં જઈ વિદ્યાન થઈ આવવાનું છે. દુનીયાના બીજા દેશોમાં જેટલી જિંદગી વિદ્યા છે તેટલી જિંદગી વિદ્યા આપણા દેશમાં લાવી નહીં વસતીએ ત્યાં લગી આપણો ઉદ્ધાર નથી. જિંદગી વિદ્યા આવશે તો આપણે ધનાઢય અને સ્વાચ્છતા થઈશું.

રાજદ્વારી કારણોસર સ્વર્ગસ્થ ગોખલેએ પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત કરાવવા ઉપક્રમ કર્યો ત્યારથી એ પ્રથમ પ્રજાના હૃદયમાં સ્થાન પામતો ગયો છે અને તેનો આવિર્ભાવ છુદ્દે છુદ્દે સ્થળે થાય છે. તમને પણ એ રાજવળનો અને નામદાર ગાયકવાડ સરકારે ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે કરેલી વ્યવસ્થાનો ખાસ લાગ્યો છે. તમે જિંદગીમાં જિંદગી કેળવણી મેળવવા સર્વે શક્તિઓ વાપરવા કરતાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણના પ્રસારણ માટે યત્નશીલ થયા છો. મારું પોતાનું એવું માનવું છે કે જેમ કેટલાક કુટુંબોમાં અગવડો વેઠી એક દીકરાને ભણાવવામાં આવે છે અને તેની કમાણીથી આખું કુટુંબ સુખી થવા ઇતેન્દ્ર હોય છે તેમ આપણે આપણે ઘોડાક માણસોને જિંદગીમાં જીંદગી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જોગવાઈ અને પ્રેરણા આપવી જોઈએ. તેમના પ્રયાસથી દેશમાં પ્રગતિ વધશે અને ધન વધશે એટલે આપોઆપ ગામડાઓમાં જ્ઞાન આવશે. સમગ્ર દેશ અગવડ વેઠી જેમને સમર્થ કેળવણી આપે તેઓ ત્યાગવૃત્તિથી દેશની અને લોકોની પ્રગતિ અર્થે પ્રયત્ન કરશે તો તેમને કેળવવા પાછળે ઉઠાવેલી જેઠમતનો બહલો શતધા કે સહસ્રધા વધી જશે. તમારા મંડળનું ખાસ ધ્યાન આ પ્રશ્નપરવે હું મારાથી અને એટલા આગ્રહથી ખેંચું છું અને આશા રાખું છું કે એનું કાળ આવશે.

આ પ્રસંગે આપણે લગી તમે જે જે સેવાઓ કરી છે અને જે જે સંસ્કારો કેળવ્યા છે તેમની હું ઉપેક્ષા બીજાકુલ કરતો નથી. તમે આટલું કર્યું છે અને હજી વાંચું કરી શકો એમ છે. માટે જ મેં આ બે મહારવની બાબતો તમારી આજીવન સાચવેલી રજૂ કરી છે.

ત્યારે તમારું આવું મંડળ છે, ત્યારે તમારામાં સંવશકિત છે, ત્યારે તમારામાં ચેતન છે, ત્યારે તમે સેવાનિષ્ઠ છે ત્યારે આપણાં યુજ્જસત પ્રાંતની ભિન્ન ભિન્ન હિંમતી પૂરી પાડવા સમર્થ એવા તમારા સભાસદોમાંથી થવા જોઈએ. તમને જોતું ના. નાં મંડળમાં કરે યુજ્જસતી સાહિત્યનો પરિચય કરાવેલો છે. યુજ્જસતી સંકેત લખતાં તમે

આવડે છે છતાં તમારી જન્મભાષામાં મારા પુસ્તકો લખવાની તમને ઉર્મિ ઉઠી હોય એવું અદ્યપિ મેં જાણ્યું નથી. તમારા મંડળમાં આટલા બધા મહામદો છે તો શું તેમની દુઃખ નથી કે જુદા જુદા વિષયો પરત્વે માત્ર એકેક પુસ્તક લખી ગુજરાતી સાહિત્યને અમૃદ્ધ કરે અને સાહિત્યદ્વારા જનસમૃદ્ધિ અજ્ઞાન ફેરે? આમ પુસ્તકલેખની સંસ્થા તમારી કામને લીધે જ ગુજરાતમાં જન્મી છે અને પ્રસાર પામી છે, એવી સંસ્થાઓ યોજતાં તમને ગુજરાતી સાહિત્ય અધૂરું, અદ્ય અને નિર્ધન નથી લાગ્યું? નિશાળો કાઢવાથી જ જ્ઞાન વધે છે એમ નથી યત્નુ અથો લખવાથી પણ જ્ઞાન વધે છે. તમને સૌને મારી આશ્રયપૂર્વક વિજ્ઞાપના છે કે તમે તમારી જન્મભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાનું ચૂકશો નહીં. જ્ઞાન પ્રમાણનું ખીલુ મુશ્ય સાધન આ જમાનામાં વર્તમાન પત્રો છે. આપણાં ગુજરાત પ્રાંતની અનેક હુદ્દશામાની એક હુદ્દશા તેને પોતાનાં રાષ્ટ્રીય વર્તમાનપત્રો નથી તેની છે. આપણા વર્તમાનપત્રોમાં (૧) સમ્બંધની ગજનીતિની કાંચેમની દૃષ્ટિથી ટીકા અને (૨) દેશદેશાવરોના બળદે સિવાય કાંઈ આવતું નથી. પ્રગતિનું જીવન ઘડવાનો ઉત્સાહ કોઈમાં નથી ઉલટું છાલકાપણુ, ગંભીરતાનો અભાવ બહુ દુર્ગુણચર થાય છે. ગુજરાતના એવા કમભાગ્ય છે કે વર્તમાનપત્રો અદ્યપિ શિક્ષિત મનુષ્યો શરૂ કરે છે પછી તેમના નોકર તરિકે સંસ્કારી અથવા એજ્યુએટ થએલા નોકરો તે વર્તમાનપત્રોના તંત્રીનું કામ કરે છે આવી રીતિમાં કોઈપણ વર્તમાનપત્રને આદર્શ કે લક્ષ્ય નથી હોતું. વર્તમાનપત્ર માત્ર પૈસા કમાવાનું સાધન થઈ ગયું છે આવી રીતિમાં તમારામાંથી અનેક જણને મારી વિજ્ઞાપના છે કે તમે વર્તમાનપત્રના તંત્રી ધવાની લાયકાત મેળવો અને અગ્રજીમાં તથા ગુજરાતીમાં વર્તમાનપત્ર ચલાવી શકો એવા સમર્થ થાઓ અને તમારી કલમથી ગુજરાતનું નવજીવન રચાતાં મદદગાર થાઓ. પ્રગતિના રસ, વિદ્યાસ, જ્ઞાન કેળવવાનું મોટું સાધન રગભૂમિ છે એનાથી તમે વિમુખ નહીં રહેશો પણ એના પર ભજવાતા પ્રયોગોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરજો. અમલાવથી તેમના દોષો બતાવો દુઃ કરાવા પ્રયત્ન કરજો અને જેમનાથી શક્તિ કેળવાય તેઓ મારા નાટકો લખવાની શક્તિ કેળવજો.

આ યુગમાં વિજ્ઞાનના જ્ઞાનનાં અનેક રીતે જરૂર છે. એવું જ્ઞાન મેળવવામાં બેઠેરકાર રહીએ છતાં એને લીધે સગવડવાળી થએલી વસ્તુઓ દિનપરદિન વપરાશમાં આવતી જાય છે. એ ખાતર તેમજ વિજ્ઞાનથી સત્તા, બળ, આમર્થ્ય મળે છે તે ખાતર વિજ્ઞાન મંપાદન કરવા આપણે કમર કસવી જોઈએ. વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ખેતીમાં ઉપયોગી થશે, આશ્વજીવન નિરામય અને સુખી કરવામાં ઉપયોગી થશે, દેશમાં નવા ઉદ્યોગો ખીલવવામાં ઉપયોગી થશે માટે તેનું બેટલું જ્ઞાન મળે તેટલું લા. આ ઉપરાંત રાજ્યનીતિનો સર્વોચ્ચ અભ્યાસ તમે કરો અને રાજ્યતંત્રના પ્રશ્નો અર્થી મરકાર પાસે લોકલિત સઘાવવા સમર્થ હોય એવા લોકનાયકો તમારામાંથી પાડો. તમે ઉચી મહેન્ટ રાજો. તમારા અમાગમમાં મને તમે બહુ નરમ અને વિનયી લાગ્યા હો પણ આ જમાનામાં એ બહુ કામના ગુણો નથી. દુત્તીઆના અમે સ્વામી થવા સરળએલા છીએ, દાસ ધવા નહીં એવા વિચારથી પ્રેરિત થાઓ.

અંગ્રેજ સરકારે આપણાં હુથીઆર છીનવી લીધાં એટલે આપણે પણ સાતિથી સાધુવ્રત પાળ્યું. પરંતુ ગોવર્દનરામની સવિધવાણી પ્રમાણે જેણે હુથીઆર લીધાં હતાં તેણે જ તે પાછાં આપવા માંડ્યાં છે અથવા પાછાં આપશે. સાત્રા ન્યના તેમજ આપણા ભારતવર્ષના રક્ષણ માટે આપણાં તાત્કાલિકાંચોની સાથે આપણે પણ આયુધબદ્ધ થવું પડશે. આપણામા ક્ષાત્રોદ્રેક નહીં હશે તો જ્યારે એ પણ આવશે ત્યારે આપણે એનો લાલ નહીં લઈ શકીએ અને બીજા પ્રાંતોના પ્રમાણમાં ગુજરાતમાંથી સૈનિકો નહીં નીકળશે તો ગુજરાતને હિલપત લાગશે, ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થશે. તમે તમારી ભતને ક્ષત્રીની માનો છો તો પછી ક્ષાત્રોદ્રેક પોષવો એ તમારો ધર્મ છે. મરાઠાઓ, શીખ, પઠાણ, પુરબીઆ વગેરે લશ્કરમાં લડે અને તમે 'નહીં' એ તમને સાલતું નથી? તમારામાં લડવૈયા થવાની શારિરિક કે માનસિક કમીના હોય તો તે દૂર કરો. શારિરિક બળમાં આપણે બહુ જ પછાત છીએ. શારિરિક બળ મેળવવા આપણે બીલકુલ ઇતેન્નર નથી. પુણ્યમાં મેં જોયું હતું કે દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓ દરેક મરદાની રમતોમાં ભાગ લેતા ત્યારે તમે માત્ર ફરીને જ વ્યાયામ લેતા, મેં તમને ઘણીવાર આ સંગ્રામમાં પ્રશ્ન પૂછ્યા હતા એ તમને સૈને સ્મરણમાં હશે. અખાડાઓ તમારે ત્યાં થવા જોઈએ. લડવૈયાને ખરની મરદાની રમતો વધવી જોઈએ. આજ આટલાં આટલાં વર્ષો થયાં કોઈ ગુજરાતીએ સરકસ કેમ ઠાઠ્યું નથી? કોઈ ગુજરાતીએ શિકારના દહાવા કેમ માણ્યા નથી? જંગાળી પ્રભના શરીરબળને મેકાલેએ તુછકાર્યું હતું છતાં સરકસથી ઘણાં જંગાળીઓએ નામના મેળવી છે; શિકાર માટે દેશવિદેશ જઈ ખ્યાતિ મેળવી છે અને જંગાળી 'લદ્દ' લોકો સામાન્ય સિપાહી તરીકે લડવા ગયા છે. તમે હવે જેટલો વિલંબ મરદાનગી મેળવવામાં કરશો તેટલો વિલંબ આત્મ-ઘાતક થશે.

કેળવણીના ફેલાવા માટે જ્યારે જ્યારે તમે પ્રયત્નો કરો ત્યારે ત્યારે આ બધું યાદ રાખજો. કેળવણી મેળવતાં બે વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે પુસ્તકો વાંચતાં શીખીએ ત્યારે આપણાં મનોવ્યાપાર પણ સંચલિત થવા જોઈએ. માનસિક વિકાસ થવો જોઈએ એટલું જ નહીં પણ માનસિક સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. મનોબળ બીલવવું જોઈએ. આ સર્વની સાથે શરીરબળ મેળવવા બીલકુલ ચૂકવું ન જોઈએ. આ સ્વરૂપને આપણે Self culture કહીશું. બીજું સ્વરૂપ equipment કહેવાય છે. જ્ઞાનના લિખ્ત લિખ્ત અંગો છે તે યથાસ્થિત સંપાદન કરવાં તે એ છે. આપણને હાલ પાઠશાળાઓમાં (Colleges) જે કેળવણી મળે છે તે આ બંને સ્વરૂપમાં ન્યૂન હોય છે. તેનો ઉદ્દેશ માત્ર તમારા મનોવ્યાપારને ગતિમાં મૂકવાનો છે. તમારી માનસિક સમૃદ્ધિ વધારવાનો નથી. એજ્યુએટ થયા પછી તરતજ આપણાથી કોઈ પણ મહાભારત સેવા ઉપાડતી નથી એવું કારણ હવે સમજાયે.

૧. આ મંડળના સભ્યો પરીણેદો જ હશે એમ માની આમ લખ્યું છે પરંતુ માત્ર પાર્ગદારોન નહીં પણ બીજા જ્ઞાતિઓના સભ્યો આ મંડળમાં જોડાઈ પછી મારા અણવામાં આવ્યું છે

આપણને મળતી કેળવણી કેટલી ઓછી અને કેટલી અધૂરી છે તેનો ખ્યાલ સાર્વજનિક જીવનમાં પડી એ જીવનના વિવિધ પ્રસંગોના ઉદ્દેશ માટે આપણે પ્રયત્નો કરવા પડે છે ત્યારે આવે છે માટે કેળવણી ઉંચામાં ઉંચી, સમૃદ્ધમાં સમૃદ્ધ, વિવિધમાં વિવિધ ગ્રેજવા જોડતી તજવીજ થાય તેટલી કરજો

૪

ગ યેવર્ષે સ્વદેશી ચીજોનું પ્રદર્શન તમે ભર્યું હતું. તેની વીગતની મને ખબર નથી પણ આટલો જ સવાલ પુછુ છું: સ્વદેશી ચીજોના વધારે વેચાણ માટે કે એવી અને બીજી ચીજો સ્વદેશમાં ઉત્પન્નવાની ભગતિ લાવવા એ પ્રદર્શન હતું? માત્ર પરિચય કે વેચાણ માટે પ્રદર્શન હોય તો શરૂઆતના થોડાક વર્ષ તે ઉપયોગી થશે પણ હમેશ તેમ નહીં રહે. પરંતુ સ્વદેશમાં પરદેશ જેવી ચીજો બનાવવી હોય તો છું શું કરવું જોઈએ તેનો નિર્ણય વિચાર કરશો અને થાય એટલું કરવા પ્રવૃત્ત થશો તો વધારે લાભ છે. આ પ્રશ્નના સંબંધમાં આપણા દેશમાં જે જે ઉદ્યોગો થાય છે તેથી વાકેફગાર થવા તમને મારી વિનંતિ છે. નવા નવા સ્વદેશી ઉદ્યોગો થતા હોય તેમના સાકાર કે વૈફલ્યના કારણોથી માહિતગાર થવા વિનંતિ છે. નવા ઉદ્યોગો માટે કેવા જ્ઞાન, અનુભવ, દ્રવ્ય, આવડત, સંજોગો, રાજ્યસાહાય્ય વગેરેને કેવી અને કેટલી જરૂર છે તેનો ક્યાસ ઠંડાડવા અને થઈ શકે તેટલું કરવા વિનંતિ છે આજે આ પ્રશ્ન વિષે અધિક બોલવા મારે વિચાર નથી.

ઉપસંહારમાં ફરીથી એટલું જ કહેવાનું છે કે પુષ્કળ વિચારો ચર્ચાઓ કરો.

શ્રી કેળવણી માટે અને જિંદગીમાં જિંદગી કેળવણી માટે તમારી સર્વે શક્તિઓ વાપરો.

તમારા જીવન ઉપર અને તમારા મગજ ઉપર જે દેશસેવકની ગાઢ છાપ પડેલી છે તેમનો પ્રત્યક્ષ નામનિર્દેશ અભ્યાર લગી મેં નથી કર્યો. હવે તે ઉદ્દારચિત્ત પુરૂષને-આપ સૌ બાજુ છો કે કોણ ઉદ્દિષ્ટ છે-૨૧. ૨૧. મોતીલાલ નરસિંહલાલ અમીનને, તમને સૌને ગુજરાતના સુપ્રેમો થવા, ભારતવર્ષના ઉત્કર્ષમાં તમારી દ્વારા ગુજરાતને સામેલ કરવા તેઓ પોતાની વગ, પોતાનો અનુભવ, પોતાનું જ્ઞાન, પોતાનું ચારિત્ર્યબળ, પોતાની દેશદાસ આદિ સર્વેનો સંપૂર્ણ લાભ આપવા સમગ્ર ગુજરાતની ખાતર મારી વિનંતિ છે.

નય નય જરવી ગુજરાત.

રજીસ્ટ્રારના વાવાલાઈ.

કન્યાઓના માધ્યમિક શિક્ષણ માટે ખાનગી વિદ્યાલયોની અગત્ય.^૧

પ્રાસ્તાવિક

આપણા આખા દેશની કેળવણી સખધી સ્થિતિ અત્યારે કેવી છે, તે વિચારતા દરેક જણનું હૃદય કંપી ઉઠે તેમ છે. તેમાયે વળી સ્ત્રી કેળવણીના આકાંક્ષા તપાસીએ, તો તો હૃદય ચીરાઈ જ નાચ છે. દસ પુરૂષે એક જણ લાખી વાચી શકે તેવો છે, પણ સો સ્ત્રીઓમાથી તો નવાણુ સોઓ તદ્દન નિરક્ષર છે. પ્રાથમિક કેળવણીની આ સ્થિતિથી આપણે તો શરમાવાનું છે જ, પરંતુ તેથીએ વધારે શરમાવાનું તો, સો વર્ષથી આપણા ઉપર રાજ કરનાર, સંસ્કૃતિમા આગળ વધેલી, કેળવણીની આસ હિમાયતી, સ્ત્રી પ્રત્યે ખડુમાન ધરાવતી, બ્રિટિશ પ્રબળે છે.

માધ્યમિક કેળવણીની અગત્ય કેવી છે ?

આ તો પ્રાથમિક કેળવણીની વાત કરી. પરંતુ સ્ત્રીઓમા પ્રસારેલી માધ્યમિક કેળવણીની સ્થિતિ તો આથી ઘણી જ ખરાબ છે. અને ખરેખરી ઉપયોગી કેળવણી, શુભ સંસ્કારો પાડનારી કેળવણી, ફળદાયી કેળવણી તે તો માધ્યમિક કેળવણી જ છે. પ્રાથમિક કેળવણીમા તો લખતા, વાચતા, અને થોડુંક ખપગેશું જણવતું જ્ઞાન મળેલું હોય. આ કેળવણી લીધેની ખાળા, પોતે જાતે કદાચ સુખી થઈ શકે કે વ્યવહારમા તેને થોડો ઘણો લાભ મળી શકે, પરંતુ તે કેળવણીની—ખરા અર્થમા કેળવણી—કે જ્ઞાની કહી શકાયે નહિ. સ્ત્રીઓને જ્ઞાની બનાવવી હોય, તેમના જ્ઞાનની છાપ તેમની સતતિ ઉપર પડે તેની ઈચ્છા હોય, સમાજમા તેમના વ્યક્તિત્વની અસર દાખવવી હોય, તો તો માધ્યમિક શિક્ષણની જ અગત્ય છે. તે વિના આ સર્વ અમલવિત જ છે.

પ્રાથમિક કેળવણી—એક દર અખ્યા

આપણી સ્ત્રીઓમા જો કે દેશની વસ્તિના પ્રમાણમા પ્રાથમિક કેળવણી દરેક એક જ ટકો છે, તો પણ આપણો દેશ ઘણો જ મોટો હોવાથી, આ જુજ ટકાની પણ પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધેની અને લેતી, સ્ત્રી અને કન્યાઓની સખ્યા, એકદરે, પ્રમાણમા નહિ, પણ સરવાળે, મોટી છે. ગુજરાતના આપણા પાંચ જિલ્લા તપાસીશું તો આ વાત આપણે મહજ જોઈ ગઈશું. કાઠિયાવાડ, અને એજન્ડાઓ, આપણા ગુજરાતમા જ સમાઈ નાચ, તો પણ અત્યારે તો, આપણે દરેક ઉત્તર વિભાગના થાણા શિવાયના પાંચ ગુજરાતી જિલ્લાઓના જ આકાંક્ષા તપાસીશું.

	લઢચો	પ્રા કન્યાશાળાની સખ્યા	તેમા વિદ્યાર્થીની સખ્યા
૧.	અમદાવાદ	૭૭	૭૧૦૦
૨	ખેડા	૬૯	૫૬૫૦
૩	ભરૂચ	૩૯	૨૮૦૦
૪	સુરત	૬૬	૫૩૫૦
૫	૫ અમદાવાદ	૧૫	૧૧૦૦
		૮૬૬	૨૨૦૦૦

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આ પાંચ જીવાના જુદા જુદા ગામોમા થઈને સરવાળે ૨૬૬ પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓ છે, અને તેમા ૨૨૦૦૦ કન્યાઓ અત્યાદે શિક્ષણ લે છે

૨) માધ્યમિક ડેળવણીના આકાશ

પરંતુ આ કન્યાઓને આગળ વધીને માધ્યમિક ડેળવણી લેવી હોય તો કેટલી સંસ્થાઓ છે, તેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે હૃદય નિરાશાથી ભરાઈ જાય છે ઉપર જણાવેલા જ પાંચ જીવાના બધાએ શહેરોમા થઈને ૧૯૧૪-૧૫ ના ડેળવણી ખાતાના રિપોર્ટમા જણાવ્યા પ્રમાણે ફક્ત ગણુની પાગ જ સંસ્થાઓ, કન્યાઓને માધ્યમિક ડેળવણી આપે છે એક ફક્ત અંગ્રેજીમા જીખવતી રેલ્વે મિડલ સ્કુલ અમદાવાદમા આ ઉપરાંત છે ખરી, પણ તેમા મૂખ્યત્વે એ ગ્વો ઇડિયનો જ ભણતા હોવાથી, તથા તે રેલ્વેના જ માણસો માટે હોવાથી, નની ગણુની કરી નથી ઉપરની પાંચ શાળા યોગાથી બે અમદાવાદમા છે, બે સુરતમા છે, અને એક ભરૂચમા છે તેની વિગત નીચે મુજબ છે

વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા

૧. અમદાવાદ મરકારી (ટ્રેનિંગ કોલેજ સાથે)	૧૭૩
૨ " કોલેજ	૯૮
૩ ભરૂચ ખાનગી હાઈસ્કુલ	૮૬
૪ સુરત " "	૬૮
૫ " વનિતા વિશ્રામ	૩૭

૪૬૨

માધ્યમિક શિક્ષણ માટેની સંસ્થાઓની તાલુ

આ પ્રમાણે બે વિભાગમા ગાવીજ હજાર કન્યાઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ લે છે, તે જ ભાગોમા ફક્ત ૪૬૨ કન્યાઓ જ માધ્યમિક શિક્ષણ લેતી માણુમ પડે છે આ સંખ્યા જીવ હોવાતુ મૂખ્ય કારણ રેખીતુ જ છે આ પાંચ જીવાઓમા મ્યુનિસિપાલિટી મેજિસ્ટ્રેટ લગભગ ગાવીસ ગામ છે, અને તે ઉપરાંત પણ બીજા મોટા ગામ છે, તો પણ

માધ્યમિક કેળવણી આપનારી સંસ્થાઓ તો ફક્ત ત્રણ જ શહેરોમાં છે. બાકીના અઘાં ગામોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરીને બેસી રહેલી સેંકડો બાળાઓ હશે, તેમને લખવાનો અવકાશ હશે, લખવાની ઇચ્છા હશે, તો પણ લખાવનારને અભાવે તે સઘળી ચરોત્રથી નાઇડુના કહેવા મુજબ Unlighted Lamps અપ્રકાશિત બનેાતો જ રહેવાને સરજાયેલી છે. આ પાંચ જીલ્લાઓમાં વસ્તિપત્રક પ્રમાણે ૧૩,૪૬,૦૦૦ બાળાની સંખ્યા છે, તેમાંથી માધ્યમિક શિક્ષણ લેનાર ફક્ત ૪૬૨ બાળાઓ છે. માતાની અસર બાળક ઉપર કેવી થાય છે, તેના સંસ્કારની છાપ તેના સંતાન ઉપર કેવી પડે છે, સંસાર સુધારામાં બી વિનાના પ્રયત્નો કેવા નિષ્ફળ બાય છે, તે સઘળું બાપડા પછી, શું આપણે સઘળો આધાર ફક્ત આ ૪૬૨ બાળાઓ ઉપર જ રાખીને બેસી રહીશું? શું ફક્ત ત્રણ જ ગામની બાળાઓ માધ્યમિક શિક્ષણ લેશે તેથી પાંચે જીલ્લામાં પ્રગતિ, નવજીવન, નવા વિચારો, આવી શકશે? દર વર્ષે ગુર્જર ઐજ્યુએટની વધતી જતી સંખ્યા માટે સહધર્મચારિણીઓ થવાને શું આ સંખ્યા પૂરતી છે? આ સ્થિતિમાં શહેર અને ગામે વચ્ચેનો સંબંધ અતડો થઇ જવાને શું સંભવ નથી? આ સ્થિતિમાં તો ગુજરાતની પ્રગતિની વાત કરવી જ બાલુ મિથ્યા લાગે છે.

કરવું શું?

ત્યારે હવે કરવું શું? સરકારને તો આપણે ઓળખી છે તેના સો વર્ષના ગુજરાતની ઓકેળવણીના કાર્યનું સર્વેયું આપણે ઉપર જોયું છે તે ઉપરાંત વળી માધ્યમિક કેળવણી તે સરકારને માથે નથી, તેથી જાહેર કરેલી રાજનીતિ આપણી યાનમાં છે. બહુ તો જીલ્લા દીક જેમ પુરૂષોની છે તેમ, બાળાઓની પણ એક ચોક હાઇસ્કૂલ સરકાર કાઢશે. પણ તેથી આપણી તાણ મટશે નહિ 'આપણે ધાર્યું' ફળ મેળવી શકીશું' નહિ અને ઘણાઓના મત મુજબ આ કામમાં સરકારની મદદ—અથવા ખર્ચ કહેતા સરકારની ડખલ—આપણને ભેદતી નથી. હવે લણેલા દેશીઓની સંખ્યા ઓછી નથી. તેમની વ્યવસ્થા શક્તિ પણ કાંઈ ઠગ નથી અને સરકાર જે આર્થિક મદદ આપે છે તે કાંઈ દરિયાપારના પૈસાથી આપતી નથી, તે વાત બધા સમજે છે. આપણા જ પૈસા છે, મૂખ્યત્વે દેશી જ અમલદારો છે, અને દેશીઓની ઘડેલી જ યોજનાઓ છે, સરકારની તો ફક્ત આડત જ છે અને એ આડત ઘણી જ ખર્ચાળ છે. વધારે વેરા વગર વધુ મદદ કેળવણીને—આ કેળવણીને મળનાર નથી. તો આ વેરા ઉઘરાવવામાં અને તે પાછે આપવામાં સરકારને આડતમા જ ઘણું સર્ચ થવા સંભવ છે. માટે તેને બદલે આપણે જ તે કેળવણી કર તરીકે અથવા ફડ તરીકે ઉઘરાવીએ તો વધારે લાભ થવા સંભવ છે. વળી સરકારને લોકોની—ખાસ કરીને બી કેળવણીની બાબતમાં લોકોની—ખરી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ નથી. તે માટે ખ્યાલ આવતા ઘણા વખત લાગશે અને ખ્યાલ આવ્યા પછી પણ તે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બી કેળવણી માટેની સંસ્થાઓ શરૂ કરતાં તેથી પણ વધારે વખત લાગશે અને ત્યાં સુધી બેસી રહેવાય નહિ જ.

ખાનગી પ્રયત્નોની જરૂર.

માટે હવે તો આ કામ સારું ખાનગી પ્રયત્નોની ખાસ જરૂર છે. તેમ ધર્મી શિવાય સ્ત્રીઓમાં માધ્યમિક શિક્ષણનો પ્રચાર બરોબર ફેલાવાનો જિલકૂલ સંભવ નથી. જે જે ગામોમાં આધમિક શિક્ષણ લેતી કન્યાઓની સંખ્યા વિશેષ હોય, તે ગામોમાં માધ્યમિક શિક્ષણ સારું પ્રગતીય કન્યાવિદ્યાલયો સ્થાપવાની ખાસ જરૂર છે. હું તો ત્યાં સુધી કહું છું કે જે ગામમાં ત્રણ કન્યાશાળાઓ આધમિક શિક્ષણ માટે હોય ત્યાં એક વિદ્યાલય હોવું જ જોઈએ. એ આવાં વિદ્યાલયો સ્થપાશે તો બહુનાર તો અવશ્ય મળી આવશે જ. અમદાવાદ અને સુરતના વિદ્યાલયોમાં, તે સાલુ થતાં વાર જ ૧૫૦ ઉપરાંત કન્યાઓ થઈ ગઈ છે જ વાત આના પુસવા રૂપ છે. વલસાડ, ગોધરા, ચાંકલેશ્વર, નડિયાદ, ભરૂચ, બોરસદ, કપડવંજ, વીરમગામ, ઉમરેઠ, વગેરે ગામોમાં આવા વિદ્યાલય જરૂર ભરાઈ જાય.

ખાનગી સંસ્થાની વિશેષતા.

અત્યારની કન્યા હાઈસ્કૂલો કરતાં આ કન્યા વિદ્યાલયોમાં ઘણી વિશેષતા રહેશે. પ્રથમ તો છોકરાઓ, કે જેમને ઉદરોપણ અર્થે કેળવણી લેવાની છે, અને જેમને આગળ વધી કૉલેજમાં જવાનો ઘણો સંભવ છે, તેમને માટે પણ અયોગ્ય ધરાતું, વિષયોની અભિવ્યક્તાવાળું, મેટ્રીકનું ધોરણ તેમાં રાખવાની જરૂર કે ફરજ રહેશે નહિ. ત્યારબાદ માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાનું આ સંસ્થામાં શક્ય થઈ જશે. વળી શુદ્ધ રાષ્ટ્રી સૌહાર્દનું તથા સાધનું પદ્ધતિસર શિક્ષણ એમાં આપી શકાશે. આરોગ્યશાસ્ત્ર કે શૃદ્ધિવ્યવસ્થા અને ભરતરીતિ પણ વગેરે, સ્ત્રી ઉપયોગી વિષયોનો આ વિદ્યાલયના કુમમાં સમાવેશ કરી શકાશે. સ્ત્રી લાભદાયક વાત તો એ જાની શકશે કે ભવિષ્યની આર્થિક શૃદ્ધિઓની દૃષ્ટિએ, દેશની ભાવનાઓથી અગ્રણી દેશીઓનાં રીતરીવાજથી અજ્ઞાન, અને વિચિત્ર વિચારોવાળી પરદેશી સ્ત્રીઓના હાથમાં નહિ રહેતાં, કન્યાઓની અસંખ્યોથી માહિતગાર, તેમની તરફ અનુકંપાથી જોનાર, અને દેશના ઉત્તરણ ભવિષ્યમાં અદ્વા રાખનાર આર્થિક સ્ત્રીઓ આ સંસ્થાઓની નિયામક રહી શકશે. વળી તે તદ્દન લોક નિયંત્રિત હોવાથી, આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાની પોષક થશે.

વ્યવસ્થા માટે મરજી.

આ વિદ્યાલયોની સ્થાપના માટે, આપણા પાંચે જિલ્લાનું એકમ કન્યાકેળવણી મંડળ હોવું જોઈએ અને તે મંડળ અનેક ઉપાય-જોગબંદની ક્રીમાંથી-અથવા ઉધરાણાથી ફંડ કરવું જોઈએ અને ત્યાર બાદ જિલ્લા શાળાઓ અને તાલુકા શાળાઓ કાઢી જોઈએ. ત્યાર પછી જુદે જુદે ગામ ફરી આવાં વિદ્યાલયોની અગત્ય તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ અને જે પ્રદેશના લોકો અસુક રકમ ઉણી કરે, તેને મુખ્ય ફંડમાંથી બીજા અસુક મદદ મળે તેવી ચોજના કરવી જોઈએ.

મ'ડળે કરવાનાં કામ.

વળી મુખ્ય મ'ડળ તરફથી આવા વિદ્યાલયો માટે અભ્યાસક્રમ વગેરેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો મુકરર કરવા જોઈએ અને તેમાં સ્થાનિક સંજોગોને અનુસરતા ગૌણ ફેરફાર કરવાની છૂટા કે તાલુકા મ'ડળોને મત્તા હોવી જોઈએ. તે ઉપરાંત આ મ'ડળે વિદ્યાલયની આંતર વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે ઇન્સ્પેક્ટરોની યોજના પણ કરવી જોઈએ. તથા ફંડ આપવામાં આવે તેટલે હિસ્સે ખર્ચની તપસીલ પણ તપાસવી જોઈએ અને જે જરૂર લાગે તે ખાસ વિષયોના ફરતા શિક્ષકો પણ રાખીને સઘળે મોકલવા જોઈએ.

વળી આ મુખ્ય મ'ડળને સામાન્ય, યા તો દરેક વિદ્યાલય ક્ષેત્ર—ખાસ કરીને શરૂવાતમાં—કાંઈક ઝાંટ આપવાની પણ સરકાર તરફથી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ પરંતુ આ ઝાંટ કાંઈ પણ બંધનો રહિત જ જોઈએ. ક્રમ શિક્ષકોની લાયકાત, શાળાનાં મકાન, કે તેવી બીજી કાંઈ પણ બાતની શરતો સરકારે કરવી જોઈએ નહિ. ટુંકમાં જોઈએ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની સ્વારી આ ખાતામાં પધારવી જોઈએ નહિ, સરકારનો સંબંધ વિદ્યાલયો સાથે નહિ પણ મ'ડળો સાથે હોવો જોઈએ અને બાકીની વ્યવસ્થા તો મ'ડળોના હાથમાં જ હોવી જોઈએ. આ ઉપરાંત જે જે સ્થળોમાં મહિલા-વિદ્યાલયો નિકળે ત્યાંની યુનિસિપાલિટી કે લોકલ બોર્ડ તરફથી પણ બિનશરતે ફાળો મળવો જોઈએ. આ ખાતાઓ પુરૂષોની ઉચ્ચ કેળવણીમાં તો ફાળો આપે છે તો સ્ત્રી કેળવણીમાં પણ તેમના ઉપર હક્ક છે જ.

અંતના ધોરણ માટે જુદા જુદા મહિલાવિદ્યાલયો માટે પરીક્ષાની કાંઈક એક સરખી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ કે જેથી કરીને ધોરણોનું સરખાપણું સચવાય, એક વિદ્યાલયમાંથી બીજામાં કન્યાઓ જઈ શકે. આ માટે કાં તો પૂનાની સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટીનો લાભ લેવો; અથવા તો ગુજરાતની જુદી યુનિવર્સિટીની વ્યવસ્થા કરવી. અગર તો મુખ્ય મ'ડળ જ યુનિવર્સિટીનું સ્વરૂપ લઈ લે, અને પરીક્ષકો નિમિત્તે પાસ થનારને સર્ટીફિકેટો આપે.

મેટ્રિક સંબંધી વિચાર.

હવે પ્રશ્ન જે ખાસ ઉભો થાય છે તે એ છે કે આ વિદ્યાલયોમાં ક્રમ કેવો રાખવો. હાલનો છોકરાઓનો ક્રમ, તેમને મેટ્રિકને માટે તૈયાર કરે છે. આ ક્રમ છોકરાઓને માટે પણ યોગ્ય નથી એમ ખૂબ છે, તો જ્યારે સઘળી વ્યવસ્થા આપણા જ હાથમાં હોય ત્યારે આંધળીઆ કરીને તેજ ક્રમ આપણે સ્વીકારી લેવાની કાંઈ જરૂર નથી. છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓની બુદ્ધિ કાંઈ પણ રીતે કમ નથી એવું માનનારો હું છું. પરંતુ આપણે વ્યવહાર પણ થવું જોઈએ. સ્ત્રીઓના કર્વવ્યક્ષેત્રનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ તથા આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિ પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આ બધું જોતાં આ મહિલા વિદ્યાલયોનો ક્રમ, પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કર્યા બાદ, પાંચ વર્ષનો હોવો જોઈએ.

એમ હું ધારું છું. પ્રમાણમાં ઓછા ઉપયોગી વિષયોને ગદ્દલે વ્યવહાર અને ઉપયોગી વિષયો હાખલ કરવાથી ઘણો લાભ થઈ શકે. માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી આપવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યાથી આ પાંચ વર્ષમાં છોકરાંઓને મળે છે તેટલું માધ્યમિક શિક્ષણ છોકરીઓને સહેલાઈથી આપી શકાશે. તેટલું એટલે તેવું નહિ. ફરકાર તો રહેશે જ.

કોઈ એમ દલીલ કરશે કે મેટ્રિક તો ઉચ્ચ શિક્ષણનું દ્વાર છે અને જે સ્ત્રીઓને હાલનું ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવું હશે તેમને મેટ્રિક થવું જરૂરનું છે. માટે મેટ્રિકનું જ ધોરણ રાખવું. પરંતુ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણ લેનારની સંખ્યા બુજ રહેવાની. છોકરાંઓ પણ મેટ્રિકમાં જોડેલામાંથી લગભગ સાઠ ટકા તો નપાસ થાય છે જ. અને પાસ થએલામાંથી કૉલેજમાં ઓછા જાય છે. તો પછી કૉલેજમાં જનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યા એટલીયે ઓછી હોય તેમાં કાંઈ જ નવાઈ નથી અને આ નાની સંખ્યાને માટે સરકારી ખાતાંઓ તો રહેશે જ અને તે ઉપરાંત ખાસ અગત્ય જણાય, અને ઘણી માંગણી થાય તો માંગણી વાળી જગોપરના વિદ્યાલયમાં પાંચ વર્ષનો ક્રમ પૂરો થયા બાદ, બાકીના બે વર્ષમાં મેટ્રિકનો અભ્યાસ પૂરો કરાવી શકાશે. આ રીતે જે ગામમાં હાલ નિશાળ નથી તે ગામોમાં પણ આ વિદ્યાલયો દ્વારા મેટ્રિકના દ્વાર ખુલશે.

ક્રમ વગેરે બાબતો.

ઉપર જણાવ્યું તેમ આ વિદ્યાલયોમાં હાલ કરતાં વર્ષ અને ક્રમમાં તો અવશ્ય ફરકાર કરવો જ પડશે. ધીમે ધીમે લોકો કેળવણીની કીમત સમજતા થયા છે, અને પંદર વર્ષ સુધી કન્યાઓને લાણવે તેવો વખત કાંઈક આવ્યો છે, અને કાંઈક ટુક સમયમાં આથી પહોંચશે અને જો આ સમયમાં લોકોની સંગવડ ધ્યાનમાં રાખીને તથા સામાજિક સ્થિતિ સમજીને કામ લેવામાં આવશે, તો જરૂર કન્યાઓને પંદર વર્ષ સુધીમાં નિયમિત અભ્યાસ કરવાનો વખત મળી શકશે. ખાસ કરીને આવાં વિદ્યાલયોમાં કામ બાર વાગતાથી વહેંડું શરૂ કરવું જોઈએ નહિ તથા હિંદુ પર્વોએ છુટતી રજા પાળવી જોઈએ. વળી વિષયોનો ઘણો ગુનવડો ન કરતો, ખુદ્દિ ખીલે તેવી તથા વ્યવહારુ ઉપયોગી બાબતો શીખવવાનો જ હેતુ રાખવો. દેશભાવના જાગૃત થાય તેવું ઇતિહાસનું જ્ઞાન તેમાં મદદ રૂપ થાય તેટલી જુગોળ, અંગ્રેજીનું સંગીન જ્ઞાન ખુદ્દિની શકિતથી ખીલે તે માટે વિજ્ઞાન, ખાસ કરીને સાહિત્ય રસિક થાય, અને શાળા છોડ્યા પછી પણ વાંચન ચાલુ રહે, તે માટે ગુજરાતી ભાષાનું પદ્ધતિસર શિક્ષણ, કામ જેટલા હિંમ્મત ઉપયોગી થાય તે માટે ભરત શીવણ અને ફ્રીક્રિગ, તથા સંગીત--લલિત કળાઓના વિકાસ માટે આ સાથે ચાલુ બનાવેાથી માહિતગાર રહે તે માટે ચોપાનીઆનું વાંચન અને વિવેચન આ બાબતો જો ખાસ લક્ષમાં લેવાય તો જ્ઞાન સંગીન મળે. વળી માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું થયા બાદ પણ કોઈ કોઈ સ્થળે કન્યાઓને વિશેષ સમય મળે તેમ હોય, તો ત્યાં આગળ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ત્રણ વર્ષના ક્રમવાળી અંગ્રેજીનું વધારે સાફ અને સંગીન જ્ઞાન આપતી, અને ખીજા વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવતી

કોલેજે પણ કાઢી શકાશે જ્યાં આખી કોલેજમા લખવા જેટલો અવકાશ નહિ હોય ત્યાં જોપોરે એકથી ચાર વાગતા સુધીના જે વખત માટેના (continuation) પણ કાઢી શકાશે, પરંતુ આ જાણ આજના વિષયમા સચોટ તેમ નથી.

છેવટ

મારું કહેવાનું હાલ તરત તો પૂરું થયું છે સ્ત્રીઓ માટે માધ્યમિક શિક્ષણ કેટલું જાણી અગત્યનું છે, અને તે વિના સ્ત્રી કેળવણીની કાર્યજ અસર નથી, તે વાત તરફ મેં ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ત્યાર બાદ અત્યારની અધમ દશાએ પડી રહેલી પ્રાથમિક કન્યા કેળવણી કરતાયે, તેમની માધ્યમિક કેળવણી કેટલી વધારે અધમ દશામા છે, તે જણાવ્યું છે અને અત્યારે પણ કેટલી જાણી કન્યાઓતો, માધ્યમિક શિક્ષણ આપ નારી સંસ્થાઓને ચલાવે જ, અપ્રકાશિત રહે છે તે નિવેદન કર્યું છે આ સ્થિતિ સુધારવા માટે સંજોગોનુસાર અભ્યાસક્રમવાળા, અનેક-કન્યાવિદ્યાલયોની અગત્ય છે, તે જાણી છે આટલે સુધી તો મને ખાતરી છે કે સર્વ મારી સાથે એકમત થશે, પરંતુ ત્યાર પછીની જાણતો, જેવી કે કન્યા વિદ્યાલયો કોણ સ્થાપે, કેમ કોણ ગોઠવે, પરીક્ષા કોણ લે, વગેરે સંજોગો એકમત નહિ થાય.

આમહુ

આ જાણતોમા એકમત થાય નહિ તો શ્રીકર નહિ તે માટે ગમે તે યોજના કરે, ગમે તે રીતે કે ગમે તેની મારફતે, કન્યાવિદ્યાલયો કાઢો, કઠાવો કે ઠંઠ વડાવો અહર ગમે તેવો ક્રમ ગોઠવો જોઈએ તો તેમા તેમને ‘ધરણુ ગૃહિણીયો’ બનાવો કૃપે તો Conscience clause વિના પણ તેમને ધર્મનું શિક્ષણ આપો ગમે તો અંગ્રેજી તરફ ખાસ લક્ષ્ય દો ચાલવા અંગ્રેજી જીલ્લો ત્રીલોકે ચોથી ભાષા તરફ શીખવો જોઈએ તો પ્રો કર્વેવાળી સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટી પાસે પરીક્ષા લેવડાવો, કે તમે પોતે ત્યાં જાનગી સાહસથી સંસ્થા ઉઘાડો, સરકારી આટ ત્યાં કે ન ત્યાં ગમે તે કરો પણ હું અરસામા, જનતી ઝડપે, સેવાશુદ્ધિથી, કર્તવ્યનિષ્ઠાથી, માધ્યમિક શિક્ષણ આપતાં કન્યાવિદ્યાલયો ઠેર ઠેર ઉઘાડો જુજ મતમતાતર માટે લાણી લદવાડો ન કરતા, મહિલાવિદ્યાલયો સ્થાપો સ્ત્રીઓના વિકાસ માટે, તેમની સતતિના લાલ માટે, અમાજની પ્રગતિ માટે આવા વિદ્યાલયો ચાલુ કરો.

અજ્ઞાન સમો અધકાર નથી,
જ્ઞાન સમો પ્રકાશ નથી.

કેશવપ્રસાદ છોટલાલ દેસાઈ.

રશિયા.

૨

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે રશિયા યુરોપની દૃષ્ટિને ફરતાની મૂર્તિ સમુદેખાતું. પોલંડનું રાષ્ટ્રીય જીવન તેણે છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું હતું. હંગેરીની આશાના અંકુર હુંદી નાખવામાં આસ્ટ્રીઆને તેણે મદદ કરી હતી, ક્રીમીઅન વિગ્રહમાં તેણે ટર્કી ઉપર હુમલો કર્યો હતો.

એ દિવસ પસ ગયા. રશિયામાં તેજસ્વી નવજીવનનો ઝળહળતો પ્રકાશ પડવાનો સમય આવ્યો ન હોતો, હજી પણ આવ્યો નથી; પરંતુ એ જીવનના અમકાર થવા લાગ્યા અને દિન પ્રતિદિન એ અમકાર વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ દેખાયા.

રશિયાના પૂર્વ કથનમાં, ત્યાંના ખેડુત વર્ગના ક્ષાસત્વનો અંત આવ્યો, એ વાતનો ઇસારો કરવામાં આવ્યો હતો. અગ્રે તેની પુનરુદ્ધિત કરી જણાવવું ઉગિત છે કે એલેક્ઝાન્ડર, ખીલના સમયમાં આ કલ્યાણ માર્ગ સ્વીકાર્યો (૧૮૬૧). ત્રણ કરોડ સર્ક લોકોનો આ પ્રમાણે ઉદ્ધાર થયો. રાજ્યનું ભારે ખર્ચ મા ઉતરવું પડ્યું, કારણ કે આ ખેડુત વર્ગની ગણના જમીનદારની મીલકતમાં થતી હતી આ મીલકત ખરીદી લઈ ખેડુતોને મુક્ત કરવાના નવા પર્યને માટે નવા કર પણ નાખવા પડ્યા પરંતુ રશિયામાં નવું ણા આવ્યું.

આ પ્રમાણે એલેક્ઝાન્ડરની કાર્ટિફિના આરભમાં વિકાસ મંત્ર (liberal policy)નો સ્વીકાર થયો પણ ૧૮૬૩ ના બનાવથી રાજ્યનીતિ બદલાઈ. આ વર્ષમાં પોલંડમાં લારેખાગ્યો જાગ્યો. રશિયાની ફરતા પોલંડની રાષ્ટ્રીય લાવના દબાવી દેવા અસમર્થ નિવડી હતી તેથી પોલંડનું સાત્વન કરવાના પ્રયાસ અજમાવણમાં આવ્યા. આ પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા અને વિગ્રહ શરૂ થયો. ૧૮૬૪ માં રશિયાનો વિજય થયો. પોલંડની ગણના તાળાના મુલક તરીકે થવા લાગી અને યુરોપના સુકશાનમાંથી એક રાજ્ય બોલું થયું.

પોલંડના ઉપદ્રવથી એલેક્ઝાન્ડરની રાજ્યનીતિ બદલાઈ. રાજ્યદ્રોહને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા જેમ જેમ પ્રયાસ વધતા ગયા તેમ તેમ ગાળવા વધવા લાગ્યા. આખરે ૧૮૮૦ માં આ સર્વ પ્રયાસ મિથ્યા ફાંફાં જેવા લાગ્યા અને રાજ્યનીતિમાં એણે જીજ્ઞાસા અને ઉદારતાના અંશ લેખ્યા. હુપાનસુસ સંખ્યાની રીતનો એણે ત્યાગ કર્યો પણ પ્રગતને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. ૧૮૮૧ માં રાજ્ય પરિવર્તન મુશ્કેલ-કેઈ મનુષ્યના બોળથી એવું અવસાન થયું અને એલેક્ઝાન્ડર ત્રીજાને રાજ્ય ગળ્યું (૧૮૮૧-૯૪).

નવા રાજાના મન પર આ પુનની ભારે અંતર થઈ હતી. પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં પ્રચંડ વિસ્તાર પામેલા રશિયાના આરતું જીવન રસાયણ શાસ્ત્રનું લોગ્યું તુરંતુ

જ્ઞાન ધરાવનાર અંધાધુની ઈચ્છનાર વ્યક્તિના હાથમાં જોઈ એલેક્ઝાન્ડરનું મન બહુ અસ્વસ્થ થયું. Nihilists ઉપર વધારે દેખરેખ રાખવામાં આવી. જરા પણ સંશય આવે કે તરત જ જાહેર સભા બંધ કરવામાં આવતી આવા ઠંઠક ઉપાયની સાથે લોકોને શાંત કરવાના હેતુથી તેમનાં દુઃખ દૂર કરવાને ખરા ખેડા ઉપાય પણ યોજવામાં આવ્યા.

યુરોપમાં પ્રગતિનાં મોજાં ઉછાળા મારે છે આ ઉછાળાના છાંટા રશિયામાં ઉટે છે, વર્તમાન સમયનું રશિયા પ્રગતિના વેગમાં મંદગતિથી ઘસડાય છે એ ખરું; તોપણ લોકસત્તાના મંત્રી ત્યાં લજ્જાય છે અને કાળક્રમે કુળે છે એ દર્શાવવાં માટે નજીકનાં ભૂતકાળની સ્થિતિનું આપણે સહેજ અવલોકન કરવું પડ્યું. હવે આધુનિક રશિયાની સ્થિતિ તપાસી જોઈએ.

રશિયાના રાજકીય પ્રશ્ન ધરાવેલ સમજવા માટે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે ત્યાંના રાજકીય પ્રશ્નોમાં માત્ર party politics નો સમાવેશ થતો નથી. ત્યાંના પ્રજાજીવનમાં અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવાના છે.

નિકોલસ બીજાના સમયમાં રશિયાના ઉદ્યોગનું પુનર્જીવન થવા માંડ્યું. આ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને લીધે ગામડાંની વસતી શહેરમાં આકર્ષાવા લાગી. શહેરોમાં સાથે રહેવાથી મજૂર વર્ગના લોકો સહકાર્યમાં જોડાતાં શીખ્યા. સરજીઅસ વીટની સલાહથી ૧૯૦૩માં એક જાહેરનામું જાહેર પાડ્યું અને કેટલાક સુધારા કરવાનું વચન આપ્યું. પરંતુ આ સુધારતા પહેલાં પેલગ્યે નામના પ્રધાને કંઈ જુદી જ રાજ્યનીતિ શરૂ કરી. રશિયા જેવા વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં અનેક જાતનો સમાવેશ થાય છે. પેલગ્યેએ આનો લાભ લઈ ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓમાં ક્રેપની લાગણી ઉત્પન્ન કરવાના ઉપાય યોજ્યા. પોલંડની પ્રજા નિર્જાળ બનાવવાને તેનાથી બનતું તેણે કર્યું; ‘રશિયામાં એ આપ્યું કે પ્રજા જીવનને વિનાશક અંધાધુનિ આપ્યા રશિયામાં એવી જાતની કે યુરોપના દેશો ખાળણી ઉઠ્યા, અને તિરસ્કારના ઉદ્ગાર કહાડવા લાગ્યા. રૂસો જાપાનીસ વિશ્વહિંસાનાં વિધવિધ કારણોમાં રશિયન પ્રજાનું મન બીજી દિશામાં વાળવાની ઇચ્છા એ પણ એક કારણ હતું. વિશ્વહિંસા ઉપરાઉપરી થતા પરાજયથી લોકો વધારે ઉશ્કરાયા અને પેલગ્યેનું ખૂને થયું. પ્રીન્સ મીસ્કીને પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું. તેની ઉદાર વૃત્તિ અને દીર્ઘદૃષ્ટિને રાજ્યપદ્ધતિમાં મહત્વના ફેરફાર આવશ્યક જણાયા.

૧૭૯૩ માં ક્રાન્સની જે દશા હતી તેવી જ ૧૯૦૫ માં રશિયાની જણાઈ. જો આરે કંઈ કર્યું નહિ. આખરે લોકો વિનતિપત્ર લઈને રાજમહેલની સામેના યોગાનમાં એકત્ર થયા. ‘પણ જારનું લશ્કર તૈયાર હતું. ત્રણ કલાક સુધી કતલ ચાલી આશ્વિસ રક્તરંગી રવિવારને (red sunday) નામે ઓળખાય છે.

આખા દેશમાં ખળવેા જાગ્યા. કામેશામ મજૂર વર્ગે કામ કરવાનું બંધ કર્યું, આખા દેશમાં અંધાધુની ઘઈ રહી અને મુકડનની લઠાઈમાં થયેલા પરાજયથી તે વધી.

ઝરને હવે કંઈ કરવાની જરૂર જણાઈ. તેના તરફથી એક આજ્ઞાપત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. દુશ્મનની સામે એકત્ર થવાની જરૂર છે એવું એમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું અને રાજકીય સુધારા કરવા માટે પ્રજાના માણસોનું એક મંડળ ગોલાવવાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું. ડ્યુમા નામનું પ્રજાકીય મંડળ ઉભું કરવામાં આવ્યું. આ મંડળમાં પ્રજાકીય તત્વ ભેદે એ તેવું નહિ હોવાથી વળી અસંતોષ થયો. હજી સુધી પણ ડ્યુમાને સ્થાયીરૂપ આપી શકાયું નથી. પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક પણ થોડાંને હતો. આ હક ધીમે ધીમે વધારે મનુષ્યોને આપવાનું વલણ જણાય છે.

સાહિત્યમાં નવી ભાવના.

ઈ. સ. ૧૮૩૪ માં એક વિદ્વાને એવા ઉદ્ગાર કહાડ્યા હતા કે રશિયાને પોતાનું સાહિત્ય નથી પણ માત્ર પુસ્તકનો વ્યાપાર છે. આ ઉદ્ગારમાં ઘણું સત્ય સમાયલું છે. પણ વર્તમાન સમયનું રશિયાનું સાહિત્ય જોતાં કોને ખ્યાલ આવી શકે કે છેક ૧૮૩૪ સુધી રશિયન સાહિત્યની આવી સ્થિતિ હશે ? એનું વર્તમાન સમયનું સાહિત્ય પ્રજામાં રહેલી શુભ શક્તિનું ભાન કરાવે છે. વીસ કોડની વસ્તીવાળી અને પચાસ લાખ લોક પ્રજાઓના સમૂહની ધનેશી એક પ્રજા—એક છત્ર નીચે રહેવાના આકર્ષક સંભોગને લીધે જ ધનેશી એક પ્રજા નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરી શકી, એ સાહિત્યમાં કળા કૌશલ્ય અને નૈસર્ગિક શક્તિની પ્રતિભા પાડી શકી, લોક કલ્યાણના ઉત્કર્ષક મંત્રો લખી શકી અને પ્રજામાં ઉપસ્થિત થયેલી નવજીવનની ભાવના દર્શાવી શકી તેમજ પોષી શકી—એ સમાજશાસ્ત્રીને અભ્યાસની વસ્તુ પૂરી પાડનારી ખીના છે.

રશિયન સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરનાર મહાન વ્યક્તિઓના કાર્યનું દર્શન કરવા માટે સ્વતંત્ર લેખની જરૂર છે. આ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરનારનાં માત્ર નામ જાણવાથી કંઈ લાભ નથી. અત્રે એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે રશિયન સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ નિર્વિધે થયો નથી. રશિયાના નિરંકુશ રાજ્યકર્તાઓમાંથી કોઈ કોઈ નવા જીવનની ભાવનાને અભિનૃતિ દિશી જોતા હતા અને કોઈ કોઈ તેને જડભૂળથી ઉઘેડવા મથતા હતા. સાહિત્યની જે અસર ક્રાન્સમાં થઈ તે કદાચ રશિયામાં થાય એવો ભય રાજ્યકર્તાઓને રહેતો હતો. પરિણામે ‘સેનસોર’નો હાથ ન્યાં ત્યાં પૂર ભેસથી પડતો. રાજ્યવ્યવસ્થામાં માથું ન મારનાર અને માત્ર શિક્ષણ સુધારણાને માટે મથનાર એક વ્યક્તિ પણ ‘સેનસોર’ના સપાટામાં આવી ગઈ હતી અને દેશનિકાલની સજ્જને માટે યોગ્ય ગણાઈ હતી. મુદ્રાલયો તેના માલીકો અને છાપનારાઓને તલવારની ધારપર રહેવું પડતું. પરંતુ આવા સંભોગોમાં પણ રશિયન સાહિત્ય ખીલ્યું અને સુરોપના ખીલ દેશોના સાહિત્ય સાથે મુકવા લાયક થયું.

વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ.

સુરોપના ખીલ દેશે સાથે ચરણાવતાં રશિયાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ ભેદે તેટલો લાગતો નથી. દુનિયામાં સ્વાશ્રયી થઈ શકે એવા લાભશાળી દેશ ઘણાં થોડા છે. રશિયાનો વિસ્તાર અને એનાં વિવિધ પ્રકારનાં સાધનનો વિચાર કરનારને સહજ જણાયે કે બ્યારે તેના ઉદ્યોગોનો પૂરતો વિકાસ થશે ત્યારે પોતાને ભેદતી સર્વ વસ્તુઓ રશિયા

જાતે જ પૂરી પાડી શકશે. રશિયાનો વિસ્તાર એવો મોટા છે કે યુરોપના બીજા દેશોની માફક વ્યાપારી હરીફાઈમાં ઉતરી દેશપરદેશમાં ઘરાકના ફાંફા તેને નહિ મારવા પડે. રાજ્યલોભથી પ્રેરાઈને કે બીજા કંઈ સંજોગોને વશ થઈને રશિયાને ભવિષ્યમાં વિગ્રહ વહોરવા પડે એ જુની વાત, પણ માત્ર પેટની ખાતર જ સંસ્થાનોના અભિલાષ કરવાની તેમજ તે સંપાદન કરવાની અગર તેમનું સંરક્ષણ કરવાની જરૂર પડવાની નથી.

સૈનિક બળ.

આણુ વિગ્રહમાં રશિયાના સૈનિક બળનો થયાલ સર્વને આગ્યો હશે. અહીંને પ્રસંગે રશિયાએ જર્મન સૈન્યને બીજી દિશાએ દોરી ક્રાન્સને બચાવ્યું. રશિયાનું જે સંજ્યાબળ મિત્રરાજ્યોને મદદ રૂપ થઈ પડે છે તે જ સંજ્યાબળ યુરોપના સ્વદેશ દેશોને વારાફરતી અસ્વસ્થ કરતું આગ્યું છે અને ભવિષ્યમાં કરશે. જગત્પ્રી લગલક પ્રવૃત્તિમાં આવે જે મિત્રો હોય છે તે પ્રસંગ આવે શરૂ થાય છે અને ઠટ્ટા શત્રુઓને પોતાનો સ્વાર્થ ઘાસ સંબંધમાં લાવે છે એ યુરોપના દેશોને અનુભવસિદ્ધ હોવાથી આપણા ઠરતાં વધારે સારી રીતે તેઓ સમજી શકે એમ છે. આ કારણને લીધે રશિયાના બળમાં વૃદ્ધિ કરે એવા જે જે સ્થળો હોય તે ઉપર આખા યુરોપની દૃષ્ટિ રહે છે. રશિયાના હાથમાં અગત્યના સ્થળ જવાથી તેના બેહુલ સંજ્યાબળમાં વૃદ્ધિ ન થાય અને એ મહાન રાજ્ય યુરોપની બીજી સત્તાઓને લાડે ન થઈ પડે એ આખું યુરોપ જગતીઆંબે જોતું રહે છે.

રશિયાનો વિસ્તાર યુરોપને લયનું કારણ ઉત્પન્ન કરે છે તેમજ તે વિસ્તારને લીધે યુરોપના કોઈ પણ દેશોને લય રાખવાનું કારણ રશિયાને રહેતું નથી. એ લૂત કાળનો ઇતિહાસ જણાવે છે અને વર્તમાન ઇતિહાસ એને અનુમોદન આપે છે. મહાન નેપોલીઅનનો હુમલો વિજયી નિવડ્યો નહિ, અને જર્મનીની ઇચ્છા પણ પૂર પડી શકી નહિ જે વિસ્તાર આ પ્રમોણે બે ધારી તલવારનું કામ કરે છે તેનાથી યુરોપ ચેતતું રહે એમાં કંઈ નવાઈ નથી. જાપાને રશિયા પાસેથી પોટ આર્થર પડાવી લીધું તે યુરોપના બીજા દેશોને અચ્ચકિત તો નહોતું જ અને હાડનન્ડસમાં રશિયાની સત્તા હુમ્મશ રહે એ યુરોપને રૂચતું હોય તેવું ધારવાને આપણને કંઈ કારણ જણાતું નથી.

રશિયાના આશય.

રશિયામાં બળ તેમ જ નિબળતાના બીજા આપણે જ્યારે જોઈ શકીએ છીએ ત્યારે રશિયાના દેશલક્ષ્યોને તેની સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થયેલી હોવી જોઈએ. રશિયાનાં આશય એ પ્રકારના જણાય છે. પ્રજાકીય જીવનની અનુકૂળતા અને જગતમાં સર્વોપરી સત્તા. ત્યાં રાજ્યકર્તાઓ જેટલી ઉદારતાથી પ્રજાકીય જીવનને ઉત્તેજન આપશે તેટલું રશિયાનું બળ વધતું જશે. સંશયથી પ્રેરાઈ, આ અભિલાષના સત્કારમાં જેટલાં વિદ્વ નાજવામાં આવશે તેટલી અતર્ગત નિર્જાતા રશિયા ઉત્પન્ન કરશે.

સર્વોપરી સત્તા થવાનો અભિલાષ એટલો સરળ નથી. એવી ઉમેદ બીજા પણ રાખે છે અને જે દેશોની એવી ઉમેદ નથી તે દેશો પણ પોતાની સત્તા બળથી રાખવાને તૈયાર થાય જ. ભવિષ્યમાં કેવા દાવપેચ રમાય છે તે આપણે જોવાનું છે.

લોકલ ઑર્ડ કમિટીના રિપોર્ટ.

(૪)

ઉપજ અને કર.

જેમ રાજકીય દૃષ્ટિથી લોકલ ઑર્ડના ણંધારણનો સવાલ ધણો મહત્વનો છે, તેમ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી તેની ઉપજનો વિષય પણ ધણો જ ઉપયોગી છે અને છતાં નવાઇની બીના એ છે કે, તે વિષે કમિટીનું લખાણ અને સૂચનાઓ અત્યંત શુચવાડાભરેલાં અને કંઈક હાસ્યજનક છે. જુદા જુદા સિદ્ધાંતો અને વિગતો વિષે શિથિલ ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને પછી ઇંગ્લંડની રાજનીતિના કે કેાઇ લેખકના વચનને આધારે એકદમ ચુકાદો આપવામાં આવ્યો છે. પરંતુ જે હેતુથી ઉપજનો સવાલ વિચારવામાં આવ્યો છે, તે હેતુ આ ચુકાદાથી સંધાયે કે નહિ તેમ જ એ ચુકાદાનો અમલ કરતાં કંઈ મુશ્કેલીઓ ઉભી થશે કે નહિ તે તરફ કંઈ જ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નથી. ચાટલે વર્ષે આવા વિષય સંબંધી સૂચનાઓ કરવાને કમિટી નીમવામાં આવે અને તે આવી રીતે મોટા સવાલો સાથે રમત કરે, એ આપણને જેટલું નુકશાનકારી છે તેટલું જ તેમને પણ અપમાનપ્રદ છે.

ઉપજની વૃદ્ધિની રીતિઓ.

ઑર્ડની હાલની આવકનું પૃથક્કરણ કરી કમિટી આ ચર્ચા શરૂ કરે છે. સને ૧૯૧૩-૧૪ માં આખા ઇલાકાનાં ઑર્ડની કુલ આવક આશરે ૮૧ લાખ રૂપીઆ હતી, જેમાં ૩૪ લાખ સરકારે ઑંટ તરીકે આપ્યા હતા કુલ અર્થ ૭૭૫ લાખનો કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાંથી ૩૨ લાખ કેળવણી ખાતે, ૩૫ લાખ બહેર ખાંધકામ ખાતે અને ૫ લાખ ઇસ્પતાલો ખાતે ખર્ચવામાં આવ્યા હતા. ઑડીની રકમો ઑડી-સના અને બીજા ચાલુ નિયમિત ખર્ચ ખાતે વાપરવી પડે છે. પરિણામે સ્પષ્ટ છે કે નવા રરતા, કુવા વગેરે ણંધાવવાને તેમજ-જે કે આ વિષે કમિટી કંઈ કહેતી નથી-વધારે ને વધારે નિશાળો દર વર્ષે સ્થાપવાને માટે જે મોટી રકમો જોઈએ તે હાલની આવકમાંથી મળી શકતી નથી. આથી ઉપજમાં ધણો જ મોટો વધારો થવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. તે કેવી રીતે કરવો એ જ પ્રશ્ન છે.

ઉપરનો વધારો આ ચાર રીતે થઈ શકે:—

- (૧) ઑર્ડને નવા કર નાંખવાની સત્તા આપી શકાય.
- (૨) કોઇ સરકારી મહેસુલ ઉપર વધારાનો કર (સેસ) નાંખી કે વધારી શકાય.
- (૩) કોઇ સરકારી મહેસુલનો અચૂક લાગ ઑર્ડને આપી શકાય; અને
- (૪) સરકાર ઑર્ડને વધારે ઑંટ પોતાની સામાન્ય આવકમાંથી આવી શકે.

નવા કર નાખવાની સત્તા

કમિટી સાથે આપણે પણ સંમત થઈશું કે, સ્વરાજ્ય લોગવતી સર્વ સંસ્થાઓને અને તે અનુસાર લોકલ બોર્ડોને નવો કર નાખવાની સત્તા આપવી જોઈએ. પ્રશ્ન એ નથી કે બોર્ડને કર નાખવાની સત્તા કેમ આપવી જોઈએ પણ એ છે કે તે કેમ ન આપવી જોઈએ? કારણ કે કર નાખવાનો અધિકાર યુનિસિપાલીટીને પહેલેથી જ આપવ મા આગ્યો છે અને તેનો ઉપયોગ પણ છૂટથી કરવામાં આગ્યો છે. યુનિસિપાલીટી કરતા લોકલ બોર્ડની જરૂરીઆતો ઓછી છે એમ તો લાગ્યેજ કહી શકાય. ઉલટું કેળવણી અને સુધારાના સામાન્ય સાધનો હજી ગામડાઓને જોઈએ તેટલા મળ્યા નથી તેથી લોકલ બોર્ડને આ અધિકારની ઘણી જ અગત્ય છે એ વાત આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજવી જોઈએ કે આ કરની ઉપજથી બોર્ડનો આવકમાં મોટો વધારો થશે, એમ કોઈ માનતું નથી. જમીન અને જમીનની શિવાયનો મોટો આવકો ઉપર સરકારે પોતાના કર નાખ્યા છે, એટલે જાકીની વસ્તુમાંથી પ્રમાણમાં ઘણી થોડી ઉપજ મેળવી શકાય, અને છતાં સ્વરાજ્યના એક આવશ્યક અંગ તરીકે આ હક બોર્ડને મળવો જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ લોકો આ હકના ઉપયોગથી પોતાના ઉપર જ કર નાખીને કેળવણી વગેરે વિષયોમાં વધારે ખર્ચ કરવાની પોતાની ઉડી ચીવટ સરકારને બતાવી શકે.

મર્યાદાઓનો વિચાર

આ સંબંધમાં બે સવાલો ઉપરિચિત થાય છે. પ્રથમ તો કેવી મર્યાદાઓ સાથે આ અધિકાર લોકલ બોર્ડને આપવો જોઈએ આપણે આગળ જોઈશું તે પ્રમાણે આ સવાલ જમીનના વધારે 'સેસ'ના પ્રશ્ન સાથે કમિટીએ લેખી નાખ્યો છે અને તેથી તેના સાધારણ અભિપ્રાય અનુસાર મુરકેલ છે. છતાં દેખીતી રીતે એક દર યુનિસિપાલીટીના જેવી કંઈક મર્યાદાઓ લોકલ બોર્ડના ઉપર પણ મૂકાવી જોઈએ નહીં. કદાચ આ મુદ્દો કરની જે તપસીલ આપવામાં આવે તેમાંથી જ ઓડે નવા કરની પસંદગી કરવી જોઈએ ઉપરાંત આખા બોર્ડે જે ના વધુ મતથી આવો કર નાખવાનો દર ન કરવો જોઈએ—એમ કેટલાક સૂચવે છે. આ બાબત કંઈક મહત્વની છે, પણ તે વિષે અનુભવી માણસો સહેલાઈથી એકમત ઉપર આવી શકે. આમ વધુ મતે અથવા ઓછા મતે પસાર થયેલો દરાર પ્રાતિક સરકારની સંમતિથી અમલમાં આવે એ દાખ યુનિસિપાલીટીના સંબંધમાં છે અને તે આપણે લોકલ બોર્ડ માટે હમણાં સ્વીકારવો પડશે.

કયા કર નાખવા?

સરકારની સંમતિથી કયા કર નાખવાની સત્તા લોકલ બોર્ડને આપવી જોઈએ, એ બીજો પ્રશ્ન છે—કમિટીએ (૧) લાઇસેન્સ, (૨) ઘર, (૩) દોલ, (૪) જાત્રાગુઓ (૫) ઢોર અને (૬) ગાડી, ગાડા—એ ઉપર કર નાખવાની સૂચના કરી છે, જેમની

વાર્ષિક આવક રૂ. ૧,૦૦૦ થી ઓછી હોય તે લોકો—જેહુતો શિવાય કંઈજ કર આપતા નથી, જ્યારે જેહુતોને મહેસુલ ઉપર એક આની કર બોર્ડને આપવો પડે છે આથી જેહુતો શિવાય જે ધંધાદારીઓની ઉપજ રૂ. ૧,૦૦૦ થી ઓછી હોય તેમના ધંધા ઉપર લાઇસન્સની પદ્ધતિથી કર નાંખવામાં આવે એ વાજબી છે. ઘર ઉપર કર આપવો, એ ગામડાના લોકોને મુશ્કેલીભરેલું લાગે; પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આ કર નાંખવાની નહિ પણ તે નાંખવાનો બોર્ડને અધિકાર આપવાની જ સૂચના કરવામાં આવે છે. ટોલનો પ્રશ્ન વધારે વિવાદસ્પત્ત છે. ચોડા વર્ષથી ટોલ કાઢી નાખવાની પદ્ધતિ અનુસરવામાં આવી છે અને પરિણામે ટોલ હવે ભૂતકાળનો કર બની ગયો છે. આથી તેનું પુનર્જીવન કરવાની સત્તા પણ બોર્ડને આપવી, એ વાંધા ભરેલું લાગે. તેના ગેરલાલ દેખીતા છે ગામડામાં માલ લઈ જનાર ગામડીયા માણસોને આ કર આપવો પડે છે પણ આપણે સમજવું જોઈએ કે, ગામડામાં ભરેલા માલ ઉપર જ તે ચઢાવવામાં આવે છે વધારે સખ વાંધો તે કર ઉઘરાવવામાં વારંવાર થતા બુલમને લીધે છે, પણ તેના લાભમા જણાવવાનું કે મદ્રાસ ઇલાકાનાં બોર્ડ ટોલમાંથી રૂ. ૧૭ લાખની ઉપજ મેળવે છે. એ ઇલાકો આપણા કરતાં ઘણો મોટો છે. એ ધ્યાનમાં રાખ્યા પછી પણ આપણને એ જણાશે કે જેમ જેમ વધારે રસ્તા બોર્ડ બાંધશે તેમ ટોલની ઉપજ ઘણી જ વધશે અને હાલના સરોગોમાં તે ઉપજ ઘણી ઉપયોગી બનશે. અમને લાગે છે, કે જો ટોલની ઉપજ નવા રસ્તા બાંધવા માટે જ વાપરવાનો ચોક્કસ નિયમ કરવામાં આવે તો તેની સામે અણગમો ઘટી જશે ખીજા કરના વિષયો પ્રમાણમાં સાદા છે અને તે ઉપર કર નાંખવા સામે કંઈ પણ વિરોધ હોવો જોઈએ નહિ. વધારામાં ગામડાના બજાર ઉપર કર નાંખી શકાય, અને ઘેર ઉપર એકદમ કર નાંખવાનું ઠિક ન લાગે તો ઘેર જ્યારે વેચાતા હોય ત્યારે તેની કીમત ઉપર કર લેવાનો અધિકાર બોર્ડને આપવો જોઈએ.

જમીન ઉપર વધુ કર

ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે, સરકારી મહેસુલ ઉપર કેટલાક ટકા લેવા કે વધારવા એ લોકલ બોર્ડની ઉપજ વધારવાનો ખીજો માર્ગ છે. હાલ આ કોટિમાં જમીનના મહેસુલ ઉપર એક આની કર (સેસ) લેવાય છે. આ સેસ ઉપર ખીજા એક આની ચઢાવવાનો સવાલ નવા કર નાંખવાની સત્તા સામાન્ય પ્રશ્ન સાથે કમિટીએ કેમ લેખવી દીધો છે, એ સમજવું મુશ્કેલ છે. કોઈ પણ જાતના સરકારી મહેસુલ ઉપર એક આના કે વધારે ચઢાવવાનો સામાન્ય હક્ક બોર્ડને આપવાની સૂચના કરવામાં આવી નથી; આથી સ્વાભાવિક રીતે કર નાંખવા માટે બોર્ડના અધિકારનો પ્રદેશ ઘણો ઇલાયદો છે. ખીજા પાસ જમીનનો કર (સેસ) વધારવાનો સવાલ આગકારી, કન્ક્રેટ ટેક્સ વગેરે ઉપર આની કે વધારે કર નાંખવાના પ્રશ્ન સરળો છે અને ધંધાનો સાથે જ વિચાર થવો જોઈએ.

સરકારી મહેસુલ ઉપર કંઈક ટકા કર મૂકી તેની ઉપજ સ્થાનિક સ્વગત્યની સંસ્થાને સોંપવાનો સિદ્ધાંત ઘણાજ સુધરેલા દેશોમાં પ્રચલિત છે તે અનુસાર

ખોઈના મહેસુલમાં નહિ જેવો જ વધારો શક્ય હોવાથી તેમાંની હાલના કરતાં ઘણી વધારે રકમ કેળવણી માટે ખર્ચાવાનો સંભવ થોડો છે અને આથી સરકારને પોતાની આંતરમાં લાગ્યેજ કંઈ વધારો કરવાની ફરજ પડશે. જો કુલ ખર્ચનો જે લાગ આપવાને સરકાર ગંધાય તો કંઈ પણ ફાયદો થાય; કારણ તેથી ખોઈના પોતાના ખર્ચ કરતાં ત્રણ ઘણી રકમ સરકારને આપવી પડે. ઉપરાંત, ગરીબ છાત્રાઓને પણ કમિટીના ધોરણથી કંઈ આશ્વાસન મળશે નહિ તેઓ પોતાની નાની આવકમાંથી મોટી રકમ કેળવણી માટે નહિ જ ખર્ચી શકે, એટલે સગ્ગાર પણ તેને મોટી મદદ નહિ કરે. હાલના સંયોગોમાં કેળવણીની આંતરતું આથી વધારે અનિષ્ટ ધોરણ લાગ્યેજ કંઈપી શકાય.

બાંધકામની આંટ.

બાંધકામની આંટ વિષે કંઈ ખાસ ધોરણ મૂકવામાં આવતું નથી; પરંતુ તરતમાં તો ૭ લાખની આંટ કાયમ રહે એવું કમિટીનું સૂચન જણાય છે. નવા ફંડમાંથી વધારે આંટ મેળવવી કદાચ મુશ્કેલ પણ પડે આથી આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે જે રસ્તાના વિશાળ સુધારા માટે ઉડી ચિન્તા કમિટી વારંવાર દર્શાવે છે તે ક્યારે અને કઈ રકમથી બંધાશે ?

સૂચવેલાં બે ધોરણની તપાસ.

નવા કરની ઉપજ જેટલી રકમ સરકારે આંટ તરીકે આપવી જોઈએ, એવું પીલ્ગુ ચોક્કસ ધોરણ કમિટીએ રચ્યું કર્યું છે. કમિટીએ જમીન ઉપર વધારે એક આની કર નાંખવાની દરખાસ્ત મૂકી છે, અને તે બધાં ખોઈ સ્વીકારશે એમ ધારી લઈને તેની ઉપજના ૩૩ લાખ જેટલી જ સરકારી આંટ કમિટીએ આંકી છે. ઉપરાંત “ઇન્કમેટેક્સ સેસ” અને લાઇસન્સના કરની ઉપજ ૩.૨ લાખની અને તેટલી જ સરકારી આંટ ગણવાનો ચાલ છે. આ પ્રમાણે ખોઈની આવકમાં કુલ વધારો ૧૦ લાખનો થાય અને સરકારી આંટમાં ૫ લાખનો વધારો થાય. પરિણામે ખોઈની આવક જે હાલ ૮૧ લાખની છે—તે ૯૧ લાખ થશે, એમ કમિટી કહે છે. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ જ થાય કે ૩૪ લાખની હાલની આંટ ઉપરાંત ૫ લાખ વધુ આંટ ઉમેરી કુલ ૩૯ લાખની આંટ સરકાર આપશે. પરંતુ જમીન અને આબકારીના મહેસુલના હિસ્સાનું જે નવું ફંડ સ્થાપવામાં આવશે તે જ ૩૬ લાખનું થય. આમ શરૂઆતથી જ ગંભીર પ્રશ્ન થાય છે કે ખાકીના રાખ લાખ રૂપીયા કેણુ આપશે ? જો સરકાર તે આપવાની હોય તો ફંડની ટૂંકી જરૂર ?

એક બીજી મુશ્કેલી પણ જોવી જોઈએ. આ ધોરણે જો આંટ ફંડ કરતાં હમેશાં ઓછી રહે તો ખાકીની રકમનું શું થાય ? કદાચ તે જુદા જુદાં ખોઈ વચ્ચે ઉદ્ધારપણે વહેંચવામાં આવે પણ વધારે સંભવ તો એ છે કે ખાકીની રકમ સરકારની તીબેરીમાં સડ્યાં કરે.

આમ સરકાર તરફથી ખોઈને આપવાની રકમ વિષે બે જુદાં જુદાં અને પ્રસંગે વિરોધ થાય એવાં ધોરણો મૂકવામાં આવ્યાં છે. તેમાં એક જમીન અને આબકારીના

મહેસુલના હિસ્સાનું છે તે બનેલી ઉપજનું જે ફૂલ થાય તેની મર્યાદામાં જ બોર્ડને ઓટ આપવાનો કમિટીનો આશય સ્પષ્ટ છે, પણ આજ આન્ટનું બીજું ધોરણ બોર્ડનો બાકીનો આવકમાંથી થતા ખર્ચ અને તેના નવા કરની ઉપજ ઉપર આધાર રાખે છે. કેળવણીના ખર્ચ માટે રૂપીએ બે રૂપીઆ અને કરની ઉપજના રૂપીએ રૂપીએ આપતા સરકાર જાંધારી ભેંદને હવે આન્ટના આ બે ધોરણ એક બીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે આ બે ધોરણ બે જુદી જુદી વધારે ચોખ્ખી રકમો પ્રાપ્ત થાય મહેસુલના હિસ્સાનું ફૂલ મેશા મેટાટું જ રહે અને તેમાંથી લોકસ કરેલે ધોરણે આન્ટ હમેશા આવી જ શકાય, એવું ફક્ત થતું નથી. કમિટીએ જે ગણતરી રિપોર્ટમાં કરી છે તે પ્રમાણે જ ફૂલના કરતા આન્ટની રકમ વધી જાય આટલી સરચીને પરિણામે નિશ્ચયપૂર્વક કંઠી શકાય કે કમિટીની સૂચના અત્યંત બુલંદરેલી અને અવિચારી છે, અને જો આટલા અવાલને ઉપજના આખા વિષયમાં વધારેમાં વધારે મોટું સ્થાન આપીએ તો કમિટીની આવી સરચીને નિષ્ફળ અને પ્રમત્તનક કહેવી પડશે.

કમિટીની આવી ચોળના નિર્માત્ર હોવા છતાં તેમાં મહેસુલ અને આણકારીની ઉપજના હિસ્સા બોર્ડને આપવાની સૂચના ઘણી જ અમૂલ્ય છે ફક્ત બે બાબતો તેના સંબંધમાં ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. પ્રથમ તો તેનું જુદું ફૂલ ન કરતાં દરેક જગ્યામાં ઉપજના મહેસુલનો હિસ્સો તેના લોકસ બોર્ડને આપવો જોઈએ. બીજું — અને આ પણ તેટલી જ ઉપયોગી બાબત છે — કે આ હિસ્સા ઉપરાંત આશરે દશ કે પંદર લાખની વધુ આન્ટ જરૂરિયાત પ્રમાણે બધા બોર્ડ વચ્ચે વહેવવી જોઈએ.

આ સરચી સાથે કમિટીનો રિપોર્ટ પૂર્ણ થાય છે પણ આ તાલુકા બોર્ડ અને પંચાલેતોનો વિષય ઘણો મહત્વનો હોવાથી અને તે વિષે કમિટીએ હેતુછવાયા સૂચનો કૃષ્ણ હોવાથી તે વિષે એક લેખ લખી આ લેખમાલા મ પૂર્ણ કરીશું.

સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય શા માટે ?

એક કારણ.

સ્વરાજ્ય પત્રિકા ન. ૨.

ગરીબમાં ગરીબ ફગાવે માટે ગોંધામાં મોંઘું રાજ્યતંત્ર

૫ જાન્યુઆરી ૧૯૩૧ના રોજ. એક હિન્દીવાનની સંદેશના વાર્ષિક આવક, ૧૯૩૦-૩૧ના વર્ષે રૂ. ૧૦૦૦

જાપાન તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પોતાના અગત અનુભવને આધારે હિન્દુમા રૂપિયાની કીમત, જાપાનમાં ચેન, તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ડોલર બરાબર ગણે છે. પછી તે દુનિયાના સૌથી ગરીબ દેશમાં સરકારી અમલદારોને અપાતા પગાર જાપાન અને અમેરિકામાં અપાતા પગારો સાથે સરખાવે છે. પરિણામ અચિત જ ચોકાવનારૂ છે.

સરકારના ઉપરી

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ	વાર્ષિક દરમાંથી
જાપાનના વડા પ્રધાન.	૭૫,૦૦૦ ડોલર.
હિન્દના વાઇસરોય	૧૨,૦૦૦ ચેન
	૨,૫૦,૮૦૦ રૂપિયા,
	તે ઉપરાંત બીજાં મોટા લવાજમો.

મંત્રીમંડળના સભાસદો

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કેબીનેટ	૧૨,૦૦૦ ડોલર.
જાપાન	૮,૦૦૦ ચેન.
હિન્દના વાઇસરોયની કાઉન્સિલ	૮૦,૦૦૦ રૂપિયા,

કારોબારી ખાતાઓ

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ.

નેવલ (નૌકા) ઝૉર્ડના પ્રમુખ	૧૩,૫૦૦ ડોલર
સેલિસિટર જનરલ	૧૦,૦૦૦ "
એસિસ્ટન્ટ , "	૬,૦૦૦ "
ખજાનચી	૮,૦૦૦ "
ખાતાઓના ઉપરી	૮,૦૦૦ "
નોંધબળના ઉપરી	૮,૦૦૦ "
બીજાઓ	૨૧૦૦ થી ૬૦૦૦ સુધી.

જાપાન.

બાદશાહી ઘરખરચ	૫,૫૦૦ થી ૮,૦૦૦ ચેન.
રેલ્વે ઝૉર્ડના પ્રમુખ	૭,૫૦૦ "
એડીટ ઝૉર્ડના	૬,૦૦૦ "
પ્રીવી કાઉન્સિલના	૬,૦૦૦ "
બીજાઓ	૩,૭૦૦ થી ૫,૫૦૦ સુધી

હિન્દ.

રેલ્વે ઝૉર્ડના પ્રમુખ	૬૦,૦૦૦ થી ૭૨,૦૦૦ રૂપિયા.
૨ સભાસદો	૪૮,૦૦૦ દરેકને "
૫ ખાતાઓના સેક્રેટરી	૪૮,૦૦૦ "

કેળવણી ખાતાના સેક્રેટરી	૩૬,૦૦૦	રૂપિયા
કેટ્રોલર ઑડિટર જનરલ	૪૨,૦૦૦	"
ડી. જી. પોસ્ટ અને ટેલીગ્રાફ	૩૬,૦૦૦ થી ૪૨૦૦૦	"

પ્રાંતિક સરકાર.

મુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં—એક સ્ટેટ પોતાના ગવર્નરને દર વર્સને ૧૨,૦૦૦ ડોલર આપે છે, પાંચ ૧૦,૦૦૦, એક ૮૦૦૦, એક ૭૦૦૦, ત્રણ ૬૦૦૦ અને બાકીના (૪૩) ૫૦૦૦ કે તેથી પણ ઓછું આપે છે.

જપાનમાં—પ્રાંતિક ગવર્નરને ૩,૭૦૦ થી ૪, ૫૦૦ યેન મળે છે અને ૪૦૦ થી ૬૦૦ યેન સુધી બીજું લવાજમ મળે છે.

હિન્દમાં—મુંબાઈ, મદ્રાસ અને બંગાલાના ગવર્નરને દરેકને રૂ. ૧,૨૦,૦૦૦ મળે છે; લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦; ચીફ કમીશનરો, આસામ અને મધ્ય પ્રાંતમાં દરેકને રૂ. ૬૨,૦૦૦; દીલ્હીમાં રૂ. ૩૬,૦૦૦, તે ઉપરાંત સઘળાઓને બીજા મોટા લવાજમો મળે છે.

આ આંકડાઓ ઉપર વધુ ટીકા કરવાની જરૂર નથી.

કેળવણી અને સ્વરાજ્ય.*

સ્વરાજ્ય પત્રિકા નં. ૩

અર્થે સુધરેલા દેશોએ પોતાની ઉન્નતિ માટે પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત બી છે. આવા કેટલાક દેશોના પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી આંકડાઓ સાથે આપણા પ્રાચીન આંકડા સરખાવતાં આપણે કેટલા પછાત છીએ તે સમજશે.

	નિશાળો.	વિદ્યાર્થીઓ.	વસ્તી.	વસ્તીના પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓ.
એડમિટન	૩૩,૦૭૧	૭૬ લાખ (૧૯૧૪)	૪,૬૧ લાખ ૧૯૧૪	સેક્ટર ૧૬' ૪૮ ટક
જર્મની	૬૨,૦૩૭	૧,૦૩ " (૧૯૧૧)	૬,૪૬ " (૧૯૧૦)	૧૫' ૮૭ "
રોસ	૮૫,૮૦૩	૬૧ " (૧૯૧૩)	૩,૬૬ " (૧૯૧૧)	૧૬' ૪ "
મુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ	૨,૬૪,૬૪૫	૧૮૦ " (૧૯૧૪)	૧૦,૬૦ " (૧૯૧૪)	૧૬' ૫૧ "
જપાન	૨૫,૬૧૫	૭૧ " (૧૯૧૩)	૫,૩૦ " (૧૯૧૩)	૧૩' ૩૬ "
હિન્દ	૧,૩૧,૪૪૪	૫૫ " (૧૯૧૪)	૨૪,૪૨ " (૧૯૧૨)	૨' ૨ "

* આ કેળવણી સ્વરાજ્ય પત્રિકા નં. ૩ પરથી પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

પ્રાથમિક કેળવણી માટેના અરથ.

અરથ.

આવક

આવકના પ્રમાણમાં અરથ

ગ્રેટબ્રિટન

૧,૮૬ લાખ પાઉંડ

૧૬,૮૨ લાખ પાઉંડ

૯૩૮ ટકા.

હિન્દ

૩૧

"

"

૮૫૨

"

"

૩૬

"

"

આ કમનસીજ સ્થિતિ સુધારવાને માટે આ. ગ્રી. ગોખલેએ પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવાને એક અત્યંત વ્યવહારુ યોજના સરકાર પાસે રજુ કરી હતી પણ તેના સ્વીકાર થયો ન હતો. જો દેશની અંદરનો સઘળો વહીવટ પ્રજાના ઘડુંમતથી ચુંટાયેલા એમના જેવા દેશભક્તોની બનેલી કારોબારી સભાને હાથમાં જ હોય—એટલે કે બ્રિટિશ અમલ હેઠળ, આપણને પણ સસ્થાનોને જેવું સ્વરાજ્ય મળે તે આ સ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ જાય. એમાં શંકા નથી. ગઈ કાલે લંડન પછી આવા સ્વરાજ્ય માટે માંગણી કરી છે. તમે પણ સ્વરાજ્યના હીમાયત થઈ કાંગ્રેસના આ પ્રયાસને બળતી મદદ કરો.

હિન્દની ગરીબાઈ.

સ્વરાજ્ય પત્રિકા નં. ૪

સર રોબર્ટ ગીફન (૧૮૩૭-૧૯૧૦) એક ખાહોશ વર્તમાન પત્રકાર અને અર્થશાસ્ત્રી હતા અને તેમના અનુભવ તથા અભિપ્રાયને ગ્રેટબ્રિટનમાં સર્વત્ર માન આપાતું. તેઓ રાયલ સોસાયટીના ફેલો, સ્ટેટીસ્ટીકલ સોસાયટીના પ્રમુખ તથા દેશની સ્થિતિ દર્શાવનાર વિગતવાર હકીકતને માટે બ્રિટિશ સરકારના મુખ્ય સલાહકાર હતા. તેમણે ૧૯૦૭ માં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બુદ્ધિ બુદ્ધિ વિભાગમાં લોકોની કુદ્દલે દોલત તથા આવક સંબંધી અડસટ્ટા, બ્રિટિશ એસોસિએશનની સભામાં રજુ કર્યા હતા, અને તેમાં હિન્દની કુદ્દલે વાર્ષિક આવક ૬૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉંડની ગણવામાં આવી હતી. હવે હિન્દની કુદ્દલે વરતી ૩૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ની ગણાય છે, એટલે હિન્દીવાનોની માણસ દીક સરેરાસ વાર્ષિક આવક ૨ પાઉંડ એટલે કે ૩. ૩૦ આવે છે. ભગલગ આવો અડસટ્ટો લોડ કોમર અને લોડ કર્જને પણ કાઢ્યો હતો. ઘણુંકરીને આ સઘળા અડસટ્ટા હિન્દના રાજ્યતંત્રે પૂરા પાડેલા એક જ આંકડાઓ ઉપર રચાયેલા હતા. હિન્દી આંકડાશાસ્ત્રીઓ, તથા ડીબી જેવા બ્રિટિશ આંકડા સંબંધી લખનારાઓ આ અડસટ્ટો ખરો હોય એમ માનતા નથી. તેઓ ધારે છે કે આ અડસટ્ટો હાલ છે તે કરતાં વધારે આશાજનક સ્થિતિ દર્શાવે છે. છતાં આપણે આ અધિકારી વર્ગ તરફથી રજુ થયેલો અડસટ્ટો ખરો છે એમ સ્વીકારીશું. પરંતુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, ૩૦ રૂપિયા એ કાંઈ હિન્દીવાનોની માણસ દીક એણમાં એછી વાર્ષિક આવક નથી. એ તો માત્ર એક સરેરાસ છે, એટલે કે જેમ કેટલાકની આવક એથી વધારે છે, તેમજ ઘણાએકની તેથી એછી પણ છે. હકીકતે લાખો હિન્દીવાનોની વાર્ષિક આવક ૩. ૩૦ કરતાં પણ એછી છે. વળી તે ઉપરાંત બીજા સંખ્યાબંધ માણસો એવા પણ છે કે જેમને કશી પણ

આ પત્રિકા સ્વરાજ્ય લેખમંજા નં. ૪ તરિકે પ્રગટ થઈ હતી.

આવક જ નથી અને જેઓ સખાવત કે જોરી ઉપર જ પોતાનું શુશ્રૂષા ચલાવે છે, પરંતુ આપણા હાલના હેતુને માટે આપણે રૂ. ૩૦ ને હિંદીવાનોની માણસ દીઠ વાર્ષિક આવક તરીકે ગણીશું, અને તેને કેદીઓને માટે થતા સરકારી ખર્ચ સાથે સરખાવીશું.

કેદીઓને સુખ, આરામ કે મોજમજાના સાધનો પૂરા પાડવાનો વિચાર તો કોઈ પણ દેશના કેદખાનાના નિયમોમા હોઈ શકે નહિ. બધે કેદાણે તેમને કેવલ છ'હગીને માટે જરૂરની જ વસ્તુઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે કે જેથી કરીને તેમની તન્દુરસ્તી સચવાય અને તેમને સોપવામા આવેલું કામ તેઓ કરી શકે. હવે આપણે જોઈએ કે કેદખાનામાં કેદીઓને છ'હગીને માટે જે ખાસ જરૂરની વસ્તુઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે તે કેદની બહારના હિંદીવાનો મેળવી શકે એમ છે કે નહિ. અહીંયા આપણે કેદીઓને માટેનો તે સંબંધી ખાતા તરફથી થતો સંબંધ ખર્ચ લઈશું નહિ. આપણે તો માત્ર ફવાહાર, કપડાલત્તા, તથા જોરાઈ એ ત્રણ બાબત સંબંધી ખર્ચનો જ વિચાર કરીશું. નીચેના આંકડાઓ ૧૯૧૫ ના વરસના જેલખાતાના વાર્ષિક રીપોર્ટ માંથી લીધેલાં છે.

દર કેદી દીઠ કેદખાનાના વાર્ષિક ખર્ચની કેટલીક હકીકત—૧૯૧૫.

પ્રાંત	જોરાઈ	બીછાનુ તથા કપડા	એસડ વગેરે	કુલે
મધ્યપ્રાંત અને બીરાર	રૂ. ૩૧-૪-૬	રૂ. ૪-૨-૧૧	રૂ. ૨-૧-૪	રૂ. ૩૭-૬-૦
મધ્યકત પ્રાંત	,, ૪૧-૩-૦	,, ૪-૭-૩	,, ૨-૧૧-૮	,, ૪૮-૫-૧૧
બીહાર અને ઓરીસા	,, ૪૩-૬-૬	,, ૪૧-૦-૧૦	,, ૬-૧૩-૧	,, ૫૫-૧-૮
બંગાલ પ્રાંત	,, ૪૭-૭-૦	,, ૬-૨-૩	,, ૭-૧૦-૧૦	,, ૬૧-૪-૧

મધ્યપ્રાંત તથા બીહારમા ખર્ચ સૌથી ઓછો હતો; પરંતુ ત્યાં પણ આ ત્રણ જ વસ્તુ માટેનો ખર્ચ રૂ. ૩૭-૬-૦ હતો એટલે કે હિંદીવાનોની સરેરાસ વાર્ષિક આવક કરતાં રૂ. ૭-૬-૦ વધારે. વળી ઉપરના આંકડાઓ પરથી જણશે કે, ૩૦ રૂપિયાની વાર્ષિક આવક તો મધ્ય પ્રાંત અને બીહારના એક કેદીના ખાધાખર્ચ માટે, પણ પૂરતી નથી, તો પછી બીજા પ્રાંતો કે જ્યાં ખર્ચ વધારે છે તેની તો વાત જ શું કરવી? કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે કેદખાનાની બહાર હિંદી વસ્તીમાં સંખ્યાબંધ બાળકો નો સમાવેશ થાય છે, અને તેમને ખર્ચ યુગ્ત ઉમરના માણસ કરતાં ઓછો હોય છે, અને કેદીઓ સર્વોચ્ચે નહિ તો ઘણે ભાગે યુગ્ત ઉમરના જ હોય છે. પણ સાધારણ રીતે મોટા થતા બાળકો માણસોના કરતાં કાંઈ ઓછું ખાતા નથી; અને ઉપરના આંકડા પ્રમાણે આ પ્રાંતમા કુલે ખર્ચ આ ૩૦ રૂપિયાની સરેરાસ આવક કરતાં તો રૂ. ૭-૬-૦ રૂ. ૧૮-૫-૧૧, રૂ. ૨૫-૧-૮, અને રૂ. ૩૧-૪-૧ વધારે છે. વળી, એ પાલ

રાખવાનું છે કે હિંદની તુરંગ પહારની વસ્તીને ણીજે પણ ધણો ખરચ કરવો પડે છે. તેમને તેમના ઝૂંપડા ઝુપડીઓ ખાંધવા સમારવા માટે ખરચ કરવો પડે છે, તેમને સ્ત્રીઓની સુવાવડ માટે ખરચ કરવો પડે છે, બાળકોની કેળવણી માટે ખરચ કરવો પડે છે—અથવા નહિ કરતા હોય તો કરવો જોઈએ—તેમની ધાર્મિક ક્રિયાઓ તથા જન્મ, લગ્ન, મરણ વગેરે સામાજિક પ્રસંગો માટે ખરચ કરવો પડે છે, તેમને તેમના ઉત્સવો ઉજવવાના હોય છે જન્મો કરવાની હોય છે, સંસારવ્યવહારને માટે સુસાક્ષરીઓ પણ કરવી પડે છે.

ત્યારે હજારો, લાખો કાળા હિંદીઓ પોતાનો નિભાવ કેવી રીતે કરે છે? જવાબ સહેલો અને સ્પષ્ટ છે—“નિભાવ કરી શકતા જ નથી—” બંદકે છેવટે ઘોર કે સ્મશાનમાં જ કરે છે.

કોઈ કહેશે કે આ તો માત્ર એક ઠવિની રમત છે—ખરો જવાબ નથી, હા, એક રમત જ છે—એક જાતનો લયંકર કહેવાજનક નાટક જ છે. હજારો લાખો હિંદીવાનોની અત્યંત ગરીબાઈ એ એક મોટી આફત છે પૂરતો ખોરાક, કપડાબત્તા તથા ઘરખાર વગર ચલાવી લેવું પડે એ લયંકર દુર્દશા સિવાય બીજું કશું જ નથી પણ આપણી ગરીબાઈને લીધે બીજી અનેક મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે, અને તેના નિવેડો લાવી શકાતો નથી તંદુરસ્તી તથા કેળવણીનો વિકાસ વધતો જતા ખરચ વગર થઈ શકે નહિ. ૧. તુ તે માટે પૈસા લાવવા ક્યાથી? જ્યાં સુધી લોકો શરીરે તંદુરસ્ત અને મજબૂત થઈ નહિ, જ્યાં સુધી તેઓ હુશિયાર અને બુદ્ધિશાળી થાય નહિ ત્યાં સુધી તેમની ગરીબાઈ ૨. જવાબી જ નથી

હિંદની હાલની જાણકારી પણ હિંદના બાળકોના લાલ માટે ઘણું ઘણું થઈ શકે પણ દેશની આવક તથા તેના ખરચ ઉપર લોકોની સત્તા જ નથી એટલે હિંદની પ્રગતિ જ કાંઈ એકલો કે સુખ હેતુ નથી. આનો હોમરૂલ યાને સ્વરાજ્ય એ જ એક ખરો વાર્ષિક જાન સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિનો આધાર લોકોની સ્થિતિ ઉપર જ રહેલો છે. માટે કોમર અને આપણાથી બને તેટલા પ્રયત્નો થવા જોઈએ. આથી બધા જ પ્રશ્નોની રાજ્યતંત્રે પૂર્ણ જ છે એમ સમજવાનું નથી—કહેવાનો હેતુ માત્ર એટલો જ છે કે આ, તથા બીજા બીજા ઉપર રહેલો છે. બેશક હોમરૂલ યાને સ્વરાજ્ય તો હાલમાં એમ માનતા પ્રગત્યનો અને તાત્કાલિક રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્ન છે.

મીલ મનુરોની શોચનીય સ્થિતિ.

મનુર વર્ગની સ્થિતિનો ખ્યાલ બાધને નહિ તો તમારામાંના કેટલાકને તો હશે જ. તેમનાં દુઃખો એટલાં બધાં છે કે છેવટે તેમણે આવી સામાજિક સુધારા પરિષદનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પણ તેટલેથી તેમનો ઉદ્ધાર થાય તેમ નથી આવી પરિષદોમાં હજારો વખત હજારો માણસના રહેડેથી તેમની ખરી સ્થિતિનું વર્ણન અપાશે, તમે જાણો તેમનાં દુઃખો જોશો અને તેમને સુધારવા તે આપણા કાયદાનું છે એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યધર્મને ખાતર તે જરૂરનું છે તે સ્વીકારશો ત્યારે જ તે સ્થિતિને સુધારવા યત્નો થશે.

તેમની સ્થિતિ સુધારવાના કાંઈ પણ વિચારોની સામે તેમના શત્રુઓ પડે છે તેમને અધમ અને નીચા રાખવાથી જેઓએ અત્યાર સુધી કાયદાઓ મેળવ્યા છે તેઓ તેમના માણસ તરીકેના હુકો સ્વીકારતા નથી. જેઓ રાષ્ટ્રીય સભા અને પરિષદોમાં નિહરતાથી લડે છે, જેમનામાં ઇંગ્લંડની મળના ન્યાય, સ્વતંત્રતા તથા સમાનતાના વિચારો આવ્યા છે તેવાઓ પાસે જ મનુર વર્ગની આશાઓ છે. સ્વતંત્રતા આપણે આદીએ છીએ, જીલ્લોની સામે પોક્કાર આપણે ઉઠાવીએ છીએ તો તે જ ન્યાયે તે જ સ્વતંત્રતાની દૃષ્ટિએ આ આજો પ્રશ્ન એવા હું વિનંતિ કરું છું.

એક દિવસ એવો હતો કે ન્યારે આ ગરીબ વર્ગ પોતાના જીવનમાં નાના નાના ઉદ્યોગો કરતા, તેઓ પોતાના કુટુંબીઓ સાથે વાતો કરતા, આનંદ કરતા અને કામ કરે જતા. અત્યારે આપણે મોટા મોટા યંત્રોનો ઉપયોગ કરીએ. મોટા કારખાનાં બાંધ્યાં. ખુલ્લી હવા અને કુટુંબ વચ્ચે કામ કરતા કારીગરને લલઆવી આવી ખરાબ હવાવાળા કારખાનામાં ઘસડી લાવ્યા. એક દીવામાં જેમ કુદું અંપલાય તેમ અનેક લાલચોથી લલચાઇ ગયા અને અતે અનેક દુઃખોના લોગ થયા.

તમારામાંના ઘણાએ ગઈ સહીના યુરોપનાં મનુરોની સ્થિતિનો ઇતિહાસ વાંચ્યો હશે. તેઓને પગાર પુરતા મળતા નહીં, જોરાક મોંઘો હતો-છીપુરુઓ તેમજ એકરાઓ બાર બાર કલોક કામ કરતા, ખાવાને પણ પુરતી રજા મળતી નહીં, અનાજનો કાયદો, પરસ્પર સહાયકારી મંડળીઓ અને કારીગરોનાં મંડળો તેમના રક્ષણે આવ્યાં. મનુર વર્ગની સ્થિતિ સુધારવાનો સવાલ જે સામાજિક હતો તે રાષ્ટ્રીય થયો. તે વખતે ત્યાંના મનુરોની જે સ્થિતિ હતી તેને લગભગ મળતી સ્થિતિ હાલ મળી ના મનુરોની છે.

નવારથી યાંત્રિકશક્તિ લાખડ કરવામાં આવી ત્યારથી ધરગતુ ઉદ્યોગો ધીરે ધીરે નાશ થતા આવ્યા. ધરગતુ ઉદ્યોગોના વખતમાં શેઠ અને કારીગર એક

લાગણી રહેતી હતી. તેઓ કારીગરને પોતાના ધંધાના મુખ્ય અંગમૂત ગણતા અને તેઓની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ માટે હમેશાં દરકાર રાખતા. કારખાના દાખલ થયા પછી શેઠ અને મંજુર વચ્ચેના સંબંધ જતો રહ્યો. તેટલું જ નહિ પણ કારખાનાના માલિકોએ સમજતા થયા કે મંજુરો તેમને પૈસા પેદા કરી આપનારા જીવતાં યત્રો છે અને તેથી જેમ જાને તેમ જોઈ પૈસા આપી વધારે કામ કરાવવું તે મીલના કારભારનો મુખ્ય સિદ્ધાંત થયો. ખેલાં તો કારીગર જ્યારે ધંધાનો અંગમૂત ગણાતો ત્યારે આજનો કારીગર એક બેદરકાર, આજસુ હુંટારો ગણાયો. મંજુર વર્ગ એટલો અજાન છે કે તે પોતાની સામાજિક, આર્થિક કે શારીરિક સ્થિતિનો વિચાર કરી શક્યો નહીં. તેથી છેવટે તે ઘણી દયાજનક સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. આવા કંઠાળ મંજુરોનું રક્ષણ કરવા ૧૮૮૧ માં ખેલો કારખાનાનો કાયદો ઘડાયો. છતાં તેમની સ્થિતિ ભ્રમ્યે તેવી સુધરી નહીં. અનેક લાલચોથી દોરાઈ તેઓ ઘણાં લાંબાં કલાકો કામ કરતા, લાંબા કલાકો અને કારખાનાની ખરાબ હવાથી તેઓના શરીર નખખાં પડેલાં, આવી ઘણી બાબતોમાંથી તેમને બચાવવાને કારખાનાનો કાયદો ૧૯૧૧ માં ફરીથી ઘડાયો. આ કાયદો ૧૯૦૮ માં નિમાયતા કારખાનાઓની તપાસ કરનારા કમીશનની લલામણુના પરિણામે ઘડાયો છે તે કમીશન આગળ રજૂ થયેલી બુજાની આપનારની નામાવડી ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે આમાં માત્ર મીલમાલિકોના દૃષ્ટિબિંદુથી જ આખો સવાલ જોવાયો છે. મંજુર વર્ગના હિમાયતીઓના નામ તેમાં જોવામાં આવતાં નથી. તેમજ એ કમીશને તેમની સ્થિતિનો પુરતો અભ્યાસ કર્યો નથી.

આવી બુજાનીઓના પરિણામે ઘડાયેલો કાયદો મંજુરોનું પ્રત્યેક રક્ષણ ન કરી શકે તે સ્વાભાવિક છે. દાખલા તરીકે આ કાયદા પ્રમાણે એક માણસ એક દિવસમાં બાર કલાક કરતાં વધારે કામ ન કરી શકે છતાં હિંદુસ્તાનની મીલમાં લાંબાં ઊંચાં કલાક કામ કરાવ્યાના દાખલા આપણે સાંભળ્યા છે. આવી રીતે ઊંચાં કલાકો માણસ કામ કરી શકતા હશે કે તે શારીરિક આશકયતા હશે તે બાબત જુદી જ છે. જે બાબત ખૂબસૂની દુનિયા માની શકતી નથી, તે ઘણી વચ્ચે હિંદુસ્તાનની મીલોમાં થઈ શકે છે. બીજાં તેવો જ એક દાખલો લઈએ. કારખાનાની અંદરની હવા સ્વચ્છ અને સારી ન હોય તો તે ગુન્હો ગણાય છે છતાં અંદરની ગરમ હવાથી ઘણાં માણસો બેમાન થઈ જવાના અને કવચિત મરણ પણ પામવાના દાખલા આપણે સાંભળ્યા છે. વધારે અંજલ્યબી જેવું એ છે કે આવી બાબતો કારખાનાઓની તપાસણીના વર્ષિક રિપોર્ટમાં આવતી નથી.

કારખાનામાં કામ કરતી સ્ત્રીઓ ૨૦ વર્ષની વયે ધરડી થતી જોવામાં આવે છે. નવ વર્ષની વયે ઉપરના કામે જતા બાળકોના શરીરો પણ કોઈ સુધારકે તપાસવા જોવાં છે.

આવી દુકાં જીંદગી લોગવતા મંજુરોથી આપણા ઉદ્યોગની ખીલવણી શી રીતે થઈ શકે તે જોવાનું જોઈએ. મીલનો ઉદ્યોગ આપણા દેશમાં આવે લગ

લગ ૬૦ વર્ષો થઈ ગયાં છતાં આપણાં જ બળ્લરમાં પરદેશીઓ પોતાનો મારો અને સરતો માતા માથી વેચી ગઈ છે તેના કારણે નો બરાબર શોધવામાં આવશે તો મળુરો આમાં મોટો ભાગ ભજવે છે તેની ખાત્રી થશે.

આપણે જ્યુ' તેમ જોઈ તરફથી ૧૯૧૧ નો કારખાનાનો કાયદો મીલ મળુરોનું બરાબર રક્ષણ કરવાને પુરતો નથી તો ખીજી તરફથી તેમની હુદ્દશા તેમની અજાન હશાને આભારી છે. તેમને કેળવણી આપવાની ખાસ જરૂર છે અને તેની સાથે તેમને પૈસાનો સહવ્યવ કરતાં પણ શીખવવાનો છે. ઘણાં ઠંડાકો કામ કર્યા પછી લાગેલો થાક દારૂ લેવાથી ઉતરે છે તેવી તેમને ખોટી જાણણી હોય છે. તેથી તેઓ તે વ્યસનમાં પડે છે. વળી આ વ્યસનનો ખુલાખો ફેલાવો આપણા આબકારી ખાતાને પણ આભારી છે.

એક તરફથી દારૂની હુકાનો જાહેર રસ્તા અને મીલની નજીક રાખવામાં આવે અને બીજી તરફથી તેને અટકાવવાને લાપણો થયે જાય તો આ અજાન મળુર વર્ગને આ ખેમાથી કોની વધારે અમર થશે? માટે લાપણોની માથે આવી સંસાર સુધાના સંસ્થાઓએ સરકારને આબકારી ખાતું જરૂરમૂળથી નાશ કરવા લાલમણ કરવી દારૂનું વ્યસન મળુર વર્ગને મોટા કરજમાં ઉતારે છે—તેઓના પૈસા દારૂમાં જાય છે તેમજ તેઓ દરેક ચીજ લેવામાં હુંડાય છે. તેમના પ્રસંગમાં આવનારા દરેક હુકાનદારો તેમને છેતરે છે. વળી આવા મળુરો વ્યાજના દર કાંઈ આઠ, દસ કે બાર ટકા હોતા નથી પણ ૫૦-૧૦૦ કે ૩૦૦ ટકા જેટલા ઘણી જખત હોય છે.

કેાઈ પણ ઉદ્યોગની ખીલવણીમાં મળુરની છુંદગી અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. મળુર તે ઉદ્યોગનું મોટું અંગ છે. તેમની છુંદગી જેમ લાખી તેમ જ ઉદ્યોગની ખીલવણી મોટો હીસ્સો આપે છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે હાલના સાંચા કામને સંપૂર્ણતામાં લાવવાને એક સામાન્ય મળુર મોટો હીસ્સો આપ્યો છે.

ઘણી ખાણતોમાં આપણે ઇંગ્લેન્ડનું અનુકરણ કર્યું છે તેમાં મીલ ઉદ્યોગ પણ એક છે. આપણે અહીંના સાચા ઇંગ્લેન્ડથી લાવ્યા તેમજ તેના કારભારમાં પણ આપણે તેમનું જ અનુકરણ કર્યું છે. ઇંગ્લેન્ડના મીલ માલિકો મળુરોની સંભાળ લેતા નહિ તેવી જ રીતે આપણાં મીલ માલિકો પણ તેઓને માટે જોરકાર છે શેડીઓએ સંભાળ ન લીધી તો તેને પરિણામે ઇંગ્લેન્ડમાં કારીગરોના મંડળો થયા. એટલે માલિકોને જાણે આ મંડળોના કાર્યવાહકોએ તેઓની સંભાળ લીધી—પરિણામે ત્યાંના આવા મંડળો મળુર વર્ગને મહાન આશીર્વાદરૂપ નીવડયા છે વળી તેને લીધે ઉદ્યોગની ખીલવણી થઈ છે. હિંદુસ્તાનમાં એવા મંડળો નથી અને કારખાનાના માલિકો મળુરોની દરકાર રાખવાનું તેમના કાયદાનું છે તેમ સમજતા નથી, ખીલત કેાઈ પણ કારણથી નહિ તો કેવળ આપણા ઉદ્યોગની ખાતર કાતો મીલ માલિકોએ મળુરોની સંભાળ લેવી જોઈએ, નહીં તો ઇંગ્લેન્ડના જેવા કારીગરના મંડળો બન

અમદાવાદમાં મુખ્ય ઉદ્યોગ મીલોના છે. વેપારીઓ, શેર હોલ્ડરો, હાલો વગેરે તમામ માણસો સીધાં કે આડકતરી રીતે મીલના ધંધા સાથે જોડાયલાં છે. આ અમદાવાદની જાહોજલાલી, તેના સુરોષીત ઘરો અને બંગલાઓ શહેરમાં ફરતી મોટરો અને ગાડીઓ, માધવબાગ અને સાયન્સ કોલેજ એ બધાં મનુષ્યોને જ આભારી છે; છતાં મોટરો, ગાડીઓ કે સાંચા નેટલી પણ તેઓને માટે સંભાળ લેવાય છે ?

જે શહેરમાં સ્વરાજ્યના હકો માટે પ્રાંતિક પરિષદો બરાબ છે જે શહેર સંસાર-સુધારાની માતૃભૂમિ છે તે જ શહેરને પેસાદાર બનાવવામાં જે લોકોએ પોતાનું લોહી રેડ્યું છે તેઓની આ દુર્દશા હોય તે કેટલું શરમાવા જેવું છે ?*

આણંદમાં જાહેર જીવન.

જાનરાતમાં સર્વથી વધારે રસાળ ભાગ, ચરોતરમાં આ જાણું શહેર આવેલું છે. રેલ્વેનું ગોદાઉં જ કયાન હોવાથી આ શહેરને ઘણું મહત્વ મળ્યું છે અહિંથી ચારે દિશામાં—ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમે રેલ્વેની સડકો છે, અને તેથી એ ઘણા મોટા શહેરના રેશન જેવું આ રેશન દેખાય છે શહેરની વસ્તિ ફક્ત દસ હજારની છે, પણ વસ્તિ ઉજવી તથા ઉદ્યોગી હોવાથી, વેપારરોજગાર શહેરના પ્રમાણમાં ધીકનો છે રેલ્વેનું જ કયાન હોવાને લીધે, શહેર દિન પર દિન વધતું જાય છે, તથા આર્થિક સ્થિતિ સારી થતી જાય છે.

કેળવણી (ચરોતર મંડળ.)

આ શહેરમાં ઇ. સ. ૧૮૮૬ થી મ્યુનિસિપાલ્ટીટી રચાયેલી છે, તથા પ્રાથમિક કેળવણી તે મંડળને હસ્તક છે. છોકરાઓ માટે મહોટી બે નિશાળો છે, અને તેમાં ગાડીચારસો વિદ્યાર્થી બહો છે. કન્યાશાળા એક જ છે, અને તે ગામના મધ્યમાં હોવાને બદલે ગામની બહાર રેશનના રસ્તા ઉપર બાંધેલી છે. આ શાળા આટલી દૂર હોવાને લીધે લોકપ્રિય થાય નહિ તેમાં આશ્ચર્ય શું ? લોકોને છોકરીઓની કેળવણી ઉપર મૂળ તો અભાવ હોય, અને તેમાં આવું કારણ મળવાથી તેનો બહુ જ થોડો લાભ લેવાય તે દેખીતું છે, તેમાં ફક્ત ૮૬ બાળાઓ, એટલે કે છોકરીઓની અપ્રત્યાશી પાચમા ભાગથી પણ એાછી સંખ્યા બહો છે. જ્ઞાની કન્યાઓને માટે એક બે ધોરણ સુધીની

* ગયા નવેર-૧૨ માસમાં અમદાવાદમાં મળેલી સામાજિક સુધારા પરિષદ પાસે આ લેખ વાંચવામાં આવ્યો હતો. લેખક ગર્વશ્રીમત કદ્દ બના દોષ ગરીબના બધા મટે અતિ અમ કરે છે

જાન્ય શાખાની તો શહેરના મધ્ય ભાગમાં ખાસ જરૂર છે, પણ ગામમાં લાડે અથવા મુલ્યે શાખાને માટે ઘર જ મળતાં નથી એમ કહેવાય છે. આવા શહેરમાં જ આવી સ્થિતિ છે, તો ન્હાના ગામડાંમાં શાખાના મકાનો માટે કેટલી મુશ્કેલીઓ પડતી હશે ?

અનેથી થોડે દૂર આવેલું કાકેર જેમ જાગ્રતું 'ગોહાટું' ધામ છે, તેમ આલુંદ ખ્રિસ્તી મિશનનું 'ગોહાટું' ધામ છે. અહિં આયરિશ પ્રેસ બ્રિટીશીયન, મુકિત ફ્રેન્ચ, અને રોમન કેથોલિક એ ત્રણ મિશનો કામ કરે છે. અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી નિશાળો ચલાવવા ઉપરાંત પહેલાં બે મિશન મોટી છરૌપીટાલો તથા દવાખાનાંઓ ચલાવે છે અને નાનારસ ખ્રિસ્તી છોકરાંઓને માટે અનાયાસમ પણ ચલાવે છે. પહેલાં મિશનની અંગ્રેજી સ્કુલ ચાર ધોરણ સુધીની છે, અને તેમાં ૨૦ ખ્રિસ્તી તથા ૧૫ અન્ય ધર્મના છોકરાઓ ભણે છે. ત્રણે મિશનો અકેડી પ્રાથમિક શાળા ચલાવે છે, અને તેમાં અર્ધજીવ વર્ગના છોકરાઓને સારા લાલ મળે છે. હિન્દુ ધર્મે અસ્પર્શ ગણી દૂર કરેલા આપણા આ કમનસિંહ બંધુઓને ખ્રિસ્તીઓ સ્વીકારે છે, ને તેમના બંધુત્વમાં હોખલ કરે છે. હિન્દુ ધર્મોપદેશીઓને આવી શાળાઓ ચલાવવા માટે હજી કેટલા સેંકડાં ભેદો ?

શહેરના લોકો તરફથી એક ખાનગી અંગ્રેજી શાળા પછાત વર્ષથી ટશુમણ ચાલતી ની. તથા થોડા વખત પહેલાં તો મૃતપ્રાય થઈ હતી, તેને સજીવન કરવાને ગયે તે સ્થપાએલા અત્યંત કોળવણી મંડળની સહાય શહેરવાનીઓએ લીધી છે, ને તેથી એક છે કે આ શાળા દિન પર દિન વૃદ્ધિ પામશે, એટલું જ નહિ પણ ચાર પાંચ વર્ષમાં વધીને હાઈસ્કુલ થશે. આ મંડળના બે ગ્રેજ્યુએટો હાલ ત્યાં કામ કરે છે, અને વિદ્યાર્થીની સુખ્યા ૬૦ સુધીની પહોંચી છે. શહેરના ગૃહસ્થોએ આ સ્કુલને માટે ત્રિપયા ત્રીજા હજાર એકઠા કર્યા છે, તથા દસ વિગ્રા જમીન લેવાતું નક્કી કર્યું છે. ને તે બધું અત્યંત મંડળને સ્ત્રાધીન કરશે. એકઠી ઘણેલી રકમમાંથી નિશાળનું મકાન વિદ્યાર્થીઓ માટે પરિગૃહો, વગેરે બાંધવાની યોજના છે. વડોદરાવાળા રા. મોતીલાલ અગીત જે આ મંડળના ઉત્પાદક છે, તેમની દુનિવેશ નીચે થોડા વર્ષમાં આજીવ અંગ્રેજ કોળવણીનું 'ગોહાટું' સ્થાપન થશે, એમ સહુ કોઈ આશા રાખે છે.

મ્યુનિસિપાલિટી.

શહેર સુધારા મંડળમાં ૧૨ સભાસભા છે, તેમાંથી અર્ધા સરકારે નીમેલા ત અર્ધા લોકોએ ચુટેલા છે. મંડળના પ્રમુખ સરકારી અધિકારી—તાલુકાના મામલતદાર છે. આ મંડળની ઉત્પન્ન મુખ્ય સાધન ધરવેરા છે, ને તેમાંથી રૂ. ૬,૫૦૦ ની આ ધાય છે. સરકાર અને લોકલ બોર્ડ તરફથી રૂ. ૪,૬૦૦ ની ગ્રાન્ટ મળે છે, અને બી ધરચરણ ઉપજ મળીને કુલ ઉપજ રૂ. ૧૨,૫૦૦ થી થોડી વધારે ૧૯૧૪-૧૫ માં હ આ ઉત્પન્નમાંથી મુખ્ય ખર્ચ કોળવણી, પાછળ રૂ. ૪,૫૦૦ અને દવાખાના પાછળ ૧,૬૦૦ થાય છે. શહેર સુધારા પાછળ ભેદો તો કરતા ઘણો થોડા રૂ. ૨,૭૦૦ છે. શહેરમાં ઠેકઠેકાણે કચરાના ઢગલાઓ દૃષ્ટિએ પડે છે. વાળી રસ્તા ફરસ્ટીન

ખાતમ કરવી નહિ! શહેરની અંદરના સ્તાઓ ધૂળથી ભરેલા રહે છે, અને તેને કાંકરી પાથરી પાકા બનાવવા કે પાણી છાંટાવવું તેનું નામ નિશાન પણ દેખવામાં આવતું નથી. નાના શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીઓની સ્થિતિ લગભગ બધે ઠેકાણે આવી જ હોય છે. પ્રાથમિક કેળવણીના ખર્ચ દિનપરદિન વધાર્યા વગર છૂટકો થતો નથી; અને ફવાખાનાતું ખર્ચ તો સરકાર મારફતે જ થાય છે, એટલે તેમાં ઘટાડો થવાનો સંભવ જ હોતો નથી, પરિણામ એ આવે છે; કે શહેરસુધારો જે આવા મંડળોનું ખાસ કામ ગણાય છે, તેને માટે બહુ જ થોડા પૈસા વપરાય છે, અને તેમાં દોષ કોને દેવો તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આવી નાની મ્યુનિસિપાલિટીઓ તે શહેર સુધારા મંડળ મટી જઈને પ્રાથમિક કેળવણી મંડળ બની જાય છે. આ સ્થિતિ ઇષ્ટ નથી, અને મગકારે તેમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. પ્રાથમિક કેળવણી માટે મળતી ગ્રાન્ટમાં સારો વધારો કરીને શહેર સુધારામાં ખર્ચવાને વધારે પૈસા બચે તેવી ગોઠવણ કરી આપવી જોઈએ.

કેસીનનાં કારખાનાં.

અહીંની આસપાસનો પ્રદેશ રસાળ હોવાથી લોકો ઠોરઠાંખર સહેલાઈથી રાખી શકે છે, અને દૂધાળા બનવરો ખામ કરીને લે સો રાખવાનો સાધારણ રિવાજ થઈ ગયો છે. વળી થોડા વર્ષથી સરકારના લશ્કરી ખાતાએ માખણ બનાવવાનું કારખાનું (ટેરી) અત્રે નાખ્યું, તેથી ચારે તરફના ચાર પાંચ ગાઉ સુધી છેડેના ગામનાં લોકો લે સો રાખીને તેનું દૂધ આ કારખાનામાં વેચે છે. દૂધમાંથી નીકળતી મલાઈ લશ્કરના ઉપ-યોગને માટે મુંબઈ મોકલાય છે. તથા જરૂરીઆત પ્રમાણે તાજું દૂધ પણ જથ્થાબંધ અત્રેથી મુંબઈ રવાના થાય છે. ઘણી વખત નો પંદરસોથી બે હજાર મણ દૂધ આ કારખાનામાંથી હમેશાં ચડે છે. દૂધમાંથી માખણ કાઢી લીધા, પછી જે પ્રવાહી બાકી રહે છે તેને (Separate) સેપરેટ કહે છે. તેમાં કાંઈ પૌષ્ટિક તત્વ રહેતું નથી. તે મોટા જથ્થામાં નીકળતું હોવાથી તેનું દહીં બનાવીને તેમાંથી “કેસીન” કરવાનો ઉદ્યોગ એક જર્મન વેપારી ચાર પાંચ વર્ષ સુધી ચલાવતો હતો. યુરોપી યુદ્ધ થતાં આ જર્મન વેપારીને કેદ કરવામાં આવ્યો, અને ત્યારથી જ આ ધંધાનો સાધારણ લોકોમાં ફેલાવો થયો. વળી તેને માટે એક મોટી અંગ્રેજી કંપની પણ સ્થપાઈ છે, અને તેને માટે સાંચાકામ વિલાયતથી આવે છે. સેપરેટનું દહીં કરીને તેમાંથી નીકળતા દહીંના દેહાને કોથળાઓમાં ભરવામાં આવે છે, અને આ કોથળાઓને ગ્રેમમાં દબાવ્યાથી તેમાંનું પાણી નીકળી જાય છે. કોથળામાં રહેતા કણીદાર આ ખાટામાવાને સૂકવી નાખવામાં આવે છે, અને તેને જ કેસીન કહેવામાં આવે છે. આ પદાર્થને ઇંગ્લાંડ તથા અમેરિકા ખાતે ચકાવવામાં આવે છે, અને તેની અનેક સફેદ ચીજો છરીના હાથા, બટન તથા સેનેટોજન નામનો ખોરાક પણ બનાવે છે, તેમ કહેવાય છે. આપણા સાયન્સના ઐન્યુએટાએ આ કેસીનનો ઉપયોગ અહિં જ કરવાને માટે લઘુ દોઝવનું જોઈએ છે.

પરચુરણ.

આ છે વ્યાજે લોકોને નાણાં ધીરવાને માટે અત્રે એક મોટી “ હોમોપરેટીવ ” સોસાયટી છે તેના ૭૫૦ સભાસદો છે, અને તેનો વહીવટ ૩૦,૦૦૦ રૂપિયાનો છે. અહિંના એક શુદ્ધસ્થ પટેલ ગોરધનભાઈ કેશવલાલ આ પત પેલીના મુખ્ય વ્યવસ્થાપક છે.

અત્રે મામલતદારની અને મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટો છે. સળ-જળની નથી, છતાં આ શહેર પાંચ છ વકીલોને નિભાવી શકે છે. દરેક શહેરમાં વકીલ મંડળ રાજકીય બાબ તોમા આગળ પડતો ભાગ લે છે, પરંતુ અત્રે તેણું કંઈ દેખાતું નથી. વકીલોનો મોટો ભાગ અહિંના વતની નથી, તથા શહેરની સાથે ઘણા સંબંધમાં બીલકુલ આવતા નથી. મામલતદારની કચેરી જે રેલ્વે સ્ટેશનની પાસે અને ગામથી એકાદ માઈલ દૂર છે, તેથી વકીલોએ વીશીવાણની માફક સ્ટેશનની પાસે પોતાની ઓફીસો રાખેલી છે, અને શહેરના શહેરીઓ બનવાની દરકાર કરતા નથી.

આ શહેરમાં વેપારવણજ ધીકતો છે, અને વધતો જાય છે, તુવેરના વેપારનું મુખ્ય સ્થાન અત્રે છે. અને દરસાલ લગભગ ૫૦,૦૦૦ મણ તુવેર આ શહેરમાંથી નીકાશ થતી કહેવાય છે. દૂધ તથા કેસીનનો ઉદ્યોગ પણ ઘણો ફાયદાકારક છે.

શહેરની અંદર એક નાની સરખી લાયબ્રેરી છે પણ તેમાં રાખેલા પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રોની રાખેલી સંખ્યા શહેરના પ્રમાણમાં ગહુજ ન્હાની છે. મ્યુનિસિપાલ ઓફીસની એક લાયબ્રેરીનો ચોરડો ગાઘવામા આવ્યો છે, પણ તે શહેરથી દૂર હોવાને લીધે બીલકુલ નિરૂપયોગી છે

વસ્તી પાર્ટીદાર, કણ્ણી, જોડાવાળા બ્રાહ્મણ તથા ધારાળા કોળીની છે. પાર્ટીદાર ઉદ્યોગી, પણ અનિષ્ઠ સામારિક રીવાજોથી દબાએલા છે. - ધારાળા કોળીને સરકાર શુન્દો કરનારી જાત તરીકે ગણે છે પણ હવે ચોરી કરવાનો ધંધો તેઓ છોડી દે છે, અને ખેતી તથા નોકરીથી પોતાનો શાન્તિથી ગુજારો કરે છે. શહેરથી બે-ત્રણ માઈલ દૂર મંગળપુરા નામના પરામા ધારાળાના છોકરાઓ માટે ખાસ પ્રાથમિક નિશાળ છે, અને તે ફીક ચાલે છે.

‘અ. વિ. ૬૬૨.

હિન્દમાં બાળવિધવાઓનું પ્રમાણ.

જે દેશમાં બાળલગ્ન પ્રચલિત છે, ત્યાં બાળવિધવાઓ હોવાની જ. તેથી આપણા દેશમાં બાળવિધવાઓ અસંખ્ય હોય તો તે બીલકુલ પણ આશ્ચર્યજનક નથી, કારણ કે દર વર્ષે હજારો બાળલગ્નો અહીં થાય છે. બાળવિધવાઓનું પ્રમાણ કેટલું અમંકર છે તે નીચેના આક્રંડો પરથી જણાયે.

મરદો.

અવન.

૧૫.

પરણેલા.

વિધુરો.

વધવાઓ.

૦-૧	૧૦,૧૬૪	૪૩૨	૧૩,૨૧૨	૧,૦૧૪
૧-૨	૯,૬૭૫	૪૭૩	૧૭,૭૫૩	૮૫૬
૨-૩	૨૧,૧૫૩	૧,૦૪૪	૪૯,૭૮૭	૧,૮૦૭
૩-૪	૬૪,૬૪૭	૨,૯૧૭	૧૩૪,૧૦૫	૯,૨૭૩
૦-૫	૧૫૧,૫૧૮	૬,૬૬૮	૩૦૨,૪૨૫	૧૭,૭૦૩
૫-૧૦	૮૧૦,૫૭૭	૯૧,૯૯૫	૨,૨૧૯,૭૭૮	૯૪,૨૭૦
૧૦-૧૫	૨,૪૦૩,૧૩૬	૧૭૭,૬૯૪	૧૦,૦૮૭,૦૨૪	૨૨૩,૦૩૨

આ પ્રમાણે અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં ૧૫ વર્ષની વયની અંદરની ૩,૫૦,૦૦૦ વિધવાઓ છે, જેમાંની ૧૭,૦૦૦ વિધવાઓ તો પાંચ વર્ષની વયની નીચેની છે. આ આંકડાઓ ૧૯૧૧ના વસ્તી પત્રક પ્રમાણે છે અને ૧૯૦૧ના આંકડાઓ તપાસતાં આ આંકડાઓ ઘણા સંતોષકારક લાગે છે. ૧૯૦૧માં ૫ વર્ષની વયની નીચેની ૧૯,૪૮૭ અને ૧૫ વર્ષની વયની નીચેની ૩,૯૦,૦૦૦ વિધવાઓ હતી. પરંતુ જો મનુષ્યના પ્રયત્ન વડે જ દશ વર્ષમાં ૧૧ ટકા જેટલું વિધવાઓનું પ્રમાણ ઓછું થયું હોતે તો આપણે આપણી જાતને અભિનંદન આપી શકતે, પરંતુ અત્યારે પરણેલાઓના આંકડા તરફ દૃષ્ટિ ફેંકીએ છીએ ત્યારે માલમ પડે છે કે તે દશકામાં પરણેલાનું જેટલું પ્રમાણ હતું તેટલું જ રહ્યું છે અને તેથી જે સુધારો થયેલો માલુમ પડે છે તે બાળમરણના ઓછા થવાથી થયો છે. હિંદુસ્તાનમાં જે ભાગમાં વધારેમા વધારે બાળવિધવાઓ થતી હતી ત્યાં ઘણા સારા પ્રમાણમાં બાળમરણમાં ઘટાડો થવાથી આ સ્થિતિ આવી હતી. પરંતુ ગમે તેમ હપલા આંકડાઓ કંઈક, આશાનું ચિહ્ન બતાવે છે. દેશની વસ્તિમાં સાત ટકા જેટલો વધારો થયો અને ૫ અને ૧૫ વર્ષની વયમાં પરણેલા બાળકોનો આંકડો તેનો તે જ રહ્યો એ બતાવે છે કે કંઈક સુધારો થતો હતો અને તે ખરી દિશામાં હતો. જો કે આ સુધારામાં થોડે ઘણું અંશે તેણે ભાગ લખ્યો હોય તો પણ સામાજિક સુધારકે ખાસ અભિમાન લેવાનું કારણ નથી. કારણ કે જે પ્રયત્ન અને વિશાળ કાર્ય તેના આગળ પડેલું છે, તે તરફ ભેંતાં આ સુધારો કંઈ હિસાબમાં નથી.

બાળવિધવાઓ ખાસ કરીને હિંદુઓ અને મુસલમાનોમાં જ છે અને તે પણ કેટલાક પ્રાંતોમાં જ. પાંચ વર્ષની વયની નીચેની બે, દશ વર્ષની અંદરની ૭ અને ૧૫ વર્ષની નીચેની બાર વિધવાઓ જ પારસીઓમાં છે. હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારા ઘણા સારા પ્રમાણમાં છે પરંતુ તેઓમાં બાળવિધવાઓનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે. તેઓમાં ફક્ત એક જ બાળવિધવા છે, દશ વર્ષની અંદરની ૧૮ અને ૧૫ વર્ષની નીચેની ૧૭૬ વિધવાઓ છે. લેનો, જેઓનો ધર્મ ઘણું અંશે બૌદ્ધ ધર્મને મળતો આવે છે તેઓમાં વિધવાઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે સાડા

પરચુરણ.

ઓછે વ્યાજે લોકોને નાણાં ધીરવાને માટે અત્રે એક મોટી “ કોઓપરેટીવ ” સોસાયટી છે તેના ૭૫૦ સભાસદો છે, અને તેના વહીવટ ૩૦,૦૦૦ રૂપિયાનો છે. અહિંના એક ગૃહસ્થ પટેલ ગોરધનભાઈ કેશવલાલ આ પત પેઢીના મુખ્ય વ્યવસ્થાપક છે.

અત્રે મામલતદારની અને મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટો છે. સખ-જનની નથી, છતાં આ શહેર પાંચ છ વકીલોને નિભાવી શકે છે. દરેક શહેરમાં વકીલ મંડળ રાજકીય બાબતોમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે, પરંતુ અત્રે તેવું કંઈ દેખાતું નથી. વકીલોનો મોટો ભાગ અહિંના વતની નથી, તથા શહેરની સાથે ઘાઠા સંબંધમાં ખીલકુલ આવતા નથી. મામલતદારની કચેરી જે રેલ્વે સ્ટેશનની પાસે અને ગામથી એકાદ માઇલ દૂર છે, તેથી વકીલોએ વીશીવાણની માફક સ્ટેશનની પાસે પોતાની ઓફીસો રાખેલી છે, અને શહેરના શહેરીઓ બનવાની દરકાર કરતા નથી.

આ શહેરમાં વેપારવણજી ધીકતો છે, અને વધતો જાય છે, તુવેરના વેપારનું મુખ્ય સ્થાન અત્રે છે. અને દરસાલ લગભગ ૫૦,૦૦૦ મણ તુવેર આ શહેરમાંથી નીકારા થતી કહેવાય છે. દૂધ તથા કેસીનનો ઉદ્યોગ પણ ઘણો ફાયદાકારક છે.

શહેરની અંદર એક નાની સરખી લાયબ્રેરી છે પણ તેમાં રાખેલા પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રોની રાખેલી સંખ્યા શહેરના પ્રમાણમાં બહુ જ ન્હાની છે. મ્યુનિસિપાલ ઓફીસની એક લાયબ્રેરીનો ઓરડો ગાંધિવામાં આવ્યો છે, પણ તે શહેરથી દૂર હોવાને લીધે ખીલકુલ નિરૂપયોગી છે

વસ્તી પાટીદાર, કણ્ણી, જોડાવાળા બ્રાહ્મણ તથા ધારાળા કોળીની છે. પાટીદાર ઉદ્યોગી, પણ અનિષ્ટ સામાજિક રીવાજોથી કળાએલા છે. - ધારાળા કોળીને સરકાર ગુન્ડો કરનારી જાત તરીકે ગણે છે પણ હવે ચોરી કરવાનો ધંધો તેઓ છોડી દે છે, અને ખેતી તથા નોકરીથી પોતાનો શાન્તિથી ગુજારો કરે છે. શહેરથી બે-ત્રણ માઇલ દૂર મંગળપુરા નામના પરામા ધારાળાના છોકરાઓ માટે ખાસ પ્રાથમિક નિશાળ છે, અને તે હીક ચાલે છે.

અ. વિ. ક્રમ.

હિન્દમાં બાળવિધવાઓનું પ્રમાણ.

જે દેશમાં બાળલગ્ન પ્રચલિત છે, ત્યાં બાળવિધવાઓ હોવાની જ. તેથી આપણા દેશમાં બાળવિધવાઓ અસંખ્ય હોય તો તે ખીલકુલ પણ આશ્ચર્યજનક નથી, કારણ કે દર વર્ષે હજારો બાળલગ્નો અહીં થાય છે. બાળવિધવાઓનું પ્રમાણ કેટલું અચંકર છે તે નીચેના આકૃતિઓ પરથી જણાયે.

ગુજરાતમાં બહાર જવન.

અમદાવાદ.

સર શ્રીરાજશાહ મહેતાની જયંતિ.

તા. ૨૦-૧૧-૧૯.

તા. ૫ મી નવેમ્બરે, સર શ્રીરાજશાહ મહેતાની મૃત્યુતીથિ હતી. સ્વદેશી મિત્ર મંડળ તરફથી, અત્રેની યુનિવર્સિટીના નવા વાઈસ પ્રેસિડન્ટ, રા. મૂળચંદ આશાચંદ શાહ, બી. એ., એલએલ. બી. ના પ્રમુખપદ નીચે, તે દિવસે પ્રેમાભાઈ હોલમાં, એક બહાર મેળાવટો કરવામાં આવ્યો હતો. સર શ્રીરાજશાહની છબીને હાર ખેરાવી, હોલના મધ્યભાગ ઉપર સુંદર રીતે શણગારીને મુકવામાં આવી હતી. મુખ્ય ભાષણ, રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકનું હતું. ભાષણકર્તાએ મહુમના યશસ્વી જીવનમાથી, મુખાઈ યુનિવર્સિટી, યુનિવર્સિટી, ધારાસભા વગેરેમાં કરેલી એમની મેવા સક્ષિપ્તમાં જણાવી “ વડી ધારાસભામાં નિડરતા અને બહાર જુરસો પ્રથમ દાખલ કરનાર એ જ હતા ” એમ કહ્યું અને “ કોંગ્રેસ તથા કોન્ફરન્સો મારફતે દેશ સમસ્તમાં જે પ્રજાજીવન ઉછળે છે, તે પ્રથમ ઉત્પન્ન કરનારામાંના એ એક મુખ્ય હતા ” એમ પણ જણાવ્યું. “ દેશમાં છેલ્લા દસ વર્ષમાં જે નવચેતના બાગી છે, તે સાથે કોઈ કારણથી એ સમભાવ ન રાખી શક્યા એ ખરું પરંતુ તેથી શું? ઘણા મહા પુરુષોમાં એવી વૃત્તિ જોવામાં આવી છે ” વગેરે કહી એમની સ્વદેશ ભક્તિ અગાધ વિદ્વત્તા, વિશ્વ જાતાં, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને અદ્વિતીય નિડરતાના વખાણ કરી ભાષણ કર્તાએ પોતાનું ભાષણ સમાપ્ત કરતા શુભક વર્ગને એમના જીવનનું અનુકરણ કરવાનો બોધ કર્યો.

પારસી કરતાં પોતાને એ હિન્દી પ્રથમ માનતા અને પ્રજામત વિરુદ્ધ હોય તેવે પ્રયત્ને પણ જોડી લોકપ્રિયતાની દરકાર નહીં કરતાં પોતાના શુદ્ધ અંતઃકરણ પ્રમાણે વર્તવાની એમની વૃત્તિનાં વખાણ પ્રમુખે કર્યો. સભાસ્થળ યુવકો અને વિદ્યાર્થી દ્રોતાજનોથી ભરાઈ ગયું હતું અને મંડળ તરફથી સર શ્રીરાજશાહની સુંદર છબીઓ વેચવાની ગોઠવણ કરવામાં આવેલી, તે દ્રષ્ટાંતમાં નીચડી હતી.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા.

રા. ભોગીન્દ્રરાવ, રતનગવ દીવટિયા બી. એ. એ. રા. હરિપ્રસાદ પીતાંબરદાસ મહેતાના પ્રમુખપદ નીચે “ બાળ સાહિત્ય ” એ વિષે ગુજરાત સાહિત્ય સભામાં બહાર ભાષણ આપ્યું હતું. ગુજરાતમાં બાળકોને જાણે પુસ્તકો, માસિકો તથા વર્તમાનપત્રોની આવશ્યકતા વિષે બહુ લાગણીથી વિવેચના કરવામાં આવ્યું. સરળ ભાષા તથા ચિત્રો એમાં બહુ જરૂરના છે, એ જણાવ્યું અને છેવટે શુ વ. સોસાયટી જેવી સંસ્થાઓને સલામણું કરી કે, ભવિષ્યની પ્રવૃત્તિની દ્રષ્ટિનું આ કાર્ય એમણે ગાયે લેવું જોઈએ.

હો હરિઅસાદે આ કર્મમાં સ્વાશ્રય પર જ આધાર રાખવાની જણાવી અત્યારના બાળકો તરફ જે જીમ લાગણી રાખી શકશે, એમના લાભ, મનોવેગ વગેરેનો ઉદ્દેશ અભ્યાસ કરી બાળકો એવા જ જે થઈ શકશે, તે બાળકાદિત્ય ઉપર જ રી શકશે એમ જાણવું ' ઇંગ્લેન્ડ ભાષાદ્વારા જ્ઞાનના વિધિવિધ પ્રદેશોનું જે જ્ઞાન આપણે મેળવ્યું છે, તે ઉપર એક વાર ઉંડું મનન કર્યા બાદ બાળકોને માટે તદ્દન સાદી અને સરળ ભાષામાં એ બધા વિષયો લખવા પડશે અને જીવનું કાર્ય ન બને તો મી આર્થસ્ત્રીનો ચીટકુચ નાઈકલોપીડીયાનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ પણ ધાય તો યોજાયા એછા ૧૦ વર્ષ એ કામ સ્ફલશે એમ સૂચવ્યું હતું.

રુડુડન્ટસ બ્રધરહુડ

ઉત્તર વિભાગના ડીરેક્ટરી સેનીટરી કમીશનર ડૉ. મુનસફે રુડુડન્ટસ બ્રધરહુડ તરફથી રા. મૂળચંદ આશારામ શાહના પ્રમુખપદ નીચે "શારીરિક આરોગ્ય" એ વિષે ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રેમાભાઈ દોલમાં એક બહેર ભાષણ આપ્યું હતું.

બીજી દોલેજની યોજના

અગાધવાદમાં બીજી કો. જ સ્થપવાની યોજના તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનારાઓની એક સભા શેઠ અ. બાલાલ સાસલાઈના પ્રમુખપદ નીચે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ખીસમ મળી હતી તે વખતે મકાન, પ્રેક્ષમંદિર, તથા બ્યવસ્થા વગેરે બાબત કળ સર્ચા થયા બાદ બહેન એકઠું કરવા એક કમિટી નીમવામાં આવી છે.

મહિલા મંડળ

સૌ શારદા એતાએ, "નવા વર્ષના જે ભાવ" એ વિષે, મહિલા મંડળમાં પોતાનો લેખ વાચ્યો હતો. હુસર કલાના પ્રદર્શન માટે ઉત્તમ નમૂનાઓના ઇનામો તથા સર્ટીફિકેટો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે.

રાત્રિશાળાઓ

સમસ્ત ગુજરાત પૈ ત્રણેકનાં તરોડા જેવી વનાકચુલર સ્કુલનાં મકાનના એક ઇંગ્લેન્ડ રાત્રિશાળા ઠાઠવામાં આવી છે. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ એતી, ધીરધાર, નેસ્તીનો હુકમ વગેરે પરચુરણ ધધાએ કરે છે અને લગભગ બધાએ ગુજરાતી સાત ધોરણોના અભ્યાસ કર્યો છે એમને માટે સામાન્ય જ્ઞાનના વિષયો પર અત્રેના વિદ્વાનો પાસે વર્ષમાં ૨૫-૩૦ ભાષણો અપાવવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. નેરોડાને માટે આ રાત્રિશાળાનું નીકળણુ તે, એ પ્રામને માટે બહુજ ગુણસૂચક ચિહ્ન છે. આ યુવકો ઇંગ્લેન્ડ વિદ્યાના તથા સામાન્ય જ્ઞાનના સસ્કારથી જરૂર ગામની સેવા કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડશે એટલું જ નહીં પણ સારા દેશજનો પિયુ નીવડશે. હીન્દી દરવાજા રાત્રિશાળામાં ડ. હરિઅસાદે "વર્ષા પો સદુપયોગ" એ વિષયપત્રનો એક લેખ વાચ્યો હતો અને સાક્ષર મી મેળોમંદર રોડનું મંદિરના "વસ તપિજય" નામનું કામનું વાચન કર્યું હતું.

ખાડીયા રાત્રિશાળામાં, રા. ભોળીન્દ્રરાવ દીવટિયાએ " દાનની પ્રણાલી અને આપણા દેશના બાવાઓ " એ વિષયપર અને રા. હરિપ્રસાદ મહેતાએ " સંસાર સુધારના કેટલાક વિષયો " પર બાપણો આખ્યાં હતાં. દીલ્હી દરવાજા રાત્રિશાળા હવે એક ભવ્ય મકાનમાં ખેસે છે. ખાડીયા રાત્રિશાળા પણ સહકર, ખુલ્લી હવા અજવાળા વાળા, જુદી જુદી ઠલાસોની મચડવાળા, સુન્દર મકાનમાં આવી છે. બેન્ને સ્થળે ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ લેવામાં આવ્યું છે અને સામાન્ય જ્ઞાન આપવામાં તથા ખીબત અભ્યાસની ખાળતમાં પણ ઘણા સધારા વધારા કરવામાં આવ્યા છે.

શુજરાત સભા

તા. ૧૭ મી ત્રવેગ્ગરે શુજરાત સમાજની સામાન્ય સભા હતી. તે વખતે નવુ અધિકારી મંડળ નીમવામાં આવ્યું છે. પ્રોવિન્શિયલ કોન્ફરન્સના કામમાં દીલોજનીથી કામ કરનાર રા. ગણેશ વામુદેવ માવળકરને એક સેક્રેટરી તરીકે સુટી કાઢવામાં આવ્યા છે તે માટે એમને ચામે અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે એમના આવ્યાથી સભાના કામને ઘણું લાભ થશે.

મીલમજૂરોની સહાયકારી મંડળી.

સ્વર્ગદેવ સર ચીનુભાઈ વાળી માધવલાલ મીલના હાલના મેનેજર મી. રેખેના પ્રયામથી એ મીલના મજૂર વર્ગને માટે એક પરસ્પર સહાયકારી મંડળી જોડવામાં આવી છે. એ કામની શરૂઆત કરવામાં રા. અમૃતલાલ ઠંકરે સહાય આપી હતી. તે કામોપરથીવ ફેડિટ સોસાયટીના ઓડીટર રા. મા. શુભવંતરાય હીરાલાલ દેસાઈ, અને અન્ય મદદગદસ્થોએ મીલના મજૂરોને સહાયકારી મંડળના લાભ મમજતવવા ગઈ તા. ૧૩ મી ને રોજ ગયા હતા. ત્રણ ચાર દિવસ મીલમાં ફરી મજૂર, ગુકાદમ વગેરે માથે પુષ્કળ વાતચીત કર્યા બાદ એક પ્રયોગ તરીકે આ મીલમાં આ મંડળી કાઢવામાં આવી છે. ત્યાં જ તે ફતોહમંદ થશે તો ખીલ મીલોમાં પણ આનો લાભ જરૂર લેવાવવા તજવીજ થક શકશે એમ આશા રાખવામાં આવે છે. આ શરૂરને માટે મીલમજૂરોની સ્થિતિનો પ્રશ્ન બહુ ગતિયનો થતો નથી છે. અને વેળાસર એમના ઉદ્ધારના પ્રયત્નો ચારેબજામાં આવશે નો ફેક્ટરી શુધનનાં દુઃખ વધવા નહીં પામે એમ સંભવ રહે છે.

અમદાવાદ પાર્લામેન્ટ.

ગોખલે સોસાયટી તરફથી અમદાવાદ પાર્લામેન્ટ નામની એક રાજકીય વિષયોની ગચો કરનારી અંરથા શરૂ કરવા નો નિર્ણય થયો છે અને તા. ૧ લી ડીસેમ્બર રાતના નવ વાગે એની મહેલી બેઠક થશે તે ઉપરાંત આવતા શરૂવારથી ગોખલે સોસાયટીમાં એક અભ્યાસ કરવાનો વર્ગ પણ જોડવામાં આવ્યો છે તેમાં રા. કુલ્લુલાલ નરગીલાવ દેસાઈએ પ્રથમ પુસ્તક વાંચવાનું અને તે ઉપર ચર્ચા ચલાવવાનું માથે લીધું છે. આ વર્ગો પણ દર પંદર પંદર દિવસે રાતના મળશે. પુસ્તક વચાયા બાદ એ ઉપર વાદ-

વિવાહ પણ થઈ શકશે અને ગોખલે સોસાયટીના હિંદુશમાં જે અભ્યાસ અને સેવા એ બે મુખ્ય આશયો છે તેમાંથી અભ્યાસનો હિંદુશ પાર્ટીમેન્ટ દ્વારા અને આ વાંચનો દ્વારા અને આ વાંચનો દ્વારા ફક્તીભૂત થશે એમ આશા રાખવામાં આવે છે.

સત્યાગ્રહ આશ્રમ.

તા. ૧૯ મી રવિવારે સાંજના સાત વાગે સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં વિદ્યાર્થી વગ લરાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકાથી શ્રીયુત ગાંધીના પરમ મિત્ર અને સહાયક મી. પોલોક આવી પહોંચ્યા છે એ અને એમની સાથે અમદાવાદના સુપુત્ર રા. સુરેન્દ્ર મેઠ જેઓ શ્રીયુત ગાંધીના લેફ્ટેનન્ટ હતા અને ફીનીકસ ક્ષાર્મમાં રહે છે તે પણ ગેસ છે. પીતળની દીવીમાં દીવેલની દીવેટો બળે છે અને એનો અંગો પ્રકાશ શહેરના વીજળીક દીવા છતાં અહિં આંધો ગણવામાં આવતો નથી. શ્રીયુત ગાંધીના આશ્રમને ઘાસલેટનાં “ડીઝ” ક્ષાનસો કશ્તાં આ દીવો વધારે પ્રિય હોય એમ લાગે છે.

ગાંધી સાહેબ આજે પૂર્ણ હિંદુસમાં છે. કારણ કે એમની સાથે આજે મી. પોલોક અને મેઠ બન્ને હાજર છે. રસ્કીનનું “Unto the last” વંચાવવા માંડ્યું પણ ગાંધી સાહેબ આજે આગળ વાંચી શકતા નથી. શ્રીયુત ગાંધી કહે છે “આ પુસ્તક પ્રથમ રહને પોલોકે આપ્યું”. એને પુસ્તકો વાંચવાની અને સારાં સારાં ખરીદવાની હુડે છે. તે વખતે હું કશનથી જહોનસનર્ગ જતો હતો. રેલ્વેમાંજ રહે” એ મિયું અને પુરું કરતા સુધી હું વચમાં એ પુસ્તક છોડી શક્યો નહિં. વંચાવ રહ્યા તરત જ રહે” નિશ્ચય કર્યો કે હવે આ પુસ્તકમાં રહેલા રહસ્ય પ્રમાણે આપણે વર્તવું જામએ. તરતજ ફીનીકસ ક્ષાર્મ અને છાપખાનું અંગે ખરીદી લીધાં અને એમાં કામ કરનારા મજૂરો, શેઠો બધાના સરખા હક અને સરખી મહેનત એવી ચોક્કસ રાખી. મી. પોલોકને રહે” આવીને ન્યારે આ વાત કરી ત્યારે એ પણ બહુ ખુશીથી એમાં જોડાયા અને ઇન્ડિયન એપિનિયનના એડીટર તરીકે કામ માથે લીધું. પાછળથી એ કામ છોડી પાછા વકીલાતમાં પડ્યા એને માટે જોખમદાર હું છું. એનું આરિય શુદ્ધ નીતિ ચોક્કસ છે અને ગૃહસ્થ તરીકે પણ એમનું રહેવું મનોનિશ્ચલવાળું, સ્ત્રીસંગ પ્રબલ માટે જ માનનારા અને તે પ્રમાણે વર્તનારા છે. આપણા દેશને માટે તે એમણે ઘણું કર્યું છે. સત્યાગ્રહમાં એ ગમારી સાથે જ જેલોમાં પણ ખરા. અને હજી પણ પૈસા તો કંઈ બચાવ્યા નથી છતાં વિચાર એના કંઈ રીતે હિન્દની સેવા કરે” તે જ ચાલી રહ્યા છે. લાઇ મેઠને, તો ત્હને જણાવે. હું પહેલીવાર અહિં આવ્યો ત્યારે અમદાવાદને તીર્થ કહ્યું હતું તે અમદાવાદ મેઠનું તે માટે. જેલોમાં જવામાં હવે એના નંગર પેહેલો આવી ગયો છે. Unto the last નો અનુવાદ રહે” “સર્વોદય” નામથી ગુજરાતીમાં કર્યો હોનો પણ તે તો સરકારે જસ કર્યું છે” વગેરે. પછી સૈયક સાહેબે કહ્યું, “બાપુજી, પોલોકની હરમર તો ૩૫-૩૬ પણ એના વાળ આપે ધોળા કરી નાંખ્યા.” આ સાંભળી સઉ હસી પડ્યા.

સુરત.

તા. ૨૦-૧૧-૧૬

‘વિદ્યાર્થી સમાજ.’

વિદ્યાર્થી સમાજે ભાષણોની-જારમાળા જાહેરી છે, જે રજા ખુલતાં શરૂ થયે. આપણો માટે સાર્વજનિક મીડલ સ્કૂલનો હોલ મેળવવાનો પ્રયાસ ચાલુ છે. આશા છે કે, સાર્વજનિક સોસાયટી આર્થ સમાજની માફક વિદ્યાર્થી સમાજને નાસીપાસ નહીં કરે. રેવરંડ ડૉ. સ્ટીલને મેનેજીંગ કમિટિના પ્રમુખ તથા સરકારી વર્કીસ મી. યુનોલાલ માણેકલાલ ગાંધીને ઉપ-પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા છે.

‘સ્ત્રી સમાજ.’

તા. ૧-૧૧-૧૬ ને દિવસે રા. રા. મધુવચ્છરામ બળવચ્છરામ હોરાએ ‘લક્ષ્મી’ એ. વિષય પર આદુ પળ ઉચ્ચ વિચારોથી ભરપૂર એક ભાષણ આપ્યું હતું. તા. ૮-૧૧-૧૬ ને દિવસે રા. રા. નર્મદાશંકર બાળાશંકર પંડ્યાએ ‘ગુજરાતની સ્ત્રીઓ’ પર એક ચુસ્તસાદાર ભાષણ આપી નવીન હિન્દુસ્થાનમાં ગુજરાતની સ્ત્રીઓ પણ પોતાનો ફાળો આપશે એવી આશા દર્શાવી હતી. રવિવાર તા. ૧૬-૧૧-૧૬ ને દિવસે અત્રેના સુનાવડખાતાના ડા. રૂપમાળાઈએ સેન્ટ જોન એંગ્લિકન સોસાયટી તરફથી સ્ત્રી સમાજના ‘આરોગ્યશાસ્ત્ર’ ના વર્ગની પરીક્ષા લીધી હતી. મુલાકાત લઈ પોતાનો સંતોષ પ્રદર્શિત કર્યો છે.

‘સુરત કૉલેજ.’

કાગળ પર ચલા દોડ લાખની રકમ ભરાયાથી તે જામે કરાવવાનું કાર્યવાહકો મંડળ છે, તથા સાથે સાથે શિક્ષકો માટે સારા રોગ્ય વિદ્યાને આકર્ષવા માટે મહેનત ચલાવે છે. સને ૧૯૧૭માં કૉલેજની શરૂઆત થાય તે જામે તેમના કાર્યવાહકો ઉત્સુક છે.

‘હોમ રૂલ લીગ’

તા. ૫-૧૧-૧૬ ને દિવસે આ સંસ્થાની એક મીટીંગ મી. ગગનલાલ. બી. શેઠ, બી. એ., એલ.એલ. બી. ના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. જેમાં ઉદ્દેશ અને કાર્યપ્રદેશ વિગેરે જાણવાનારા હસ્તપત્રો છપાવી વહેંચવાનો કરાવ કરી રાજકીય બાળતના પુસ્તકો ભેગા કરવા અથવા ખરીદવા માટેના બંદોગસ્ત કરી, તથા બીજાં કેટલુંક પરચુરણ કાર્ય કરી આ મંડળે પોતાના જીવનની શરૂઆત કરી છે. સભાસદોની સંખ્યા કુલ ૨૨ ની છે પ્રેસ એક્ટના સખત કાયદા સામે લડત ચલાવનાર મદ્રાસના ‘ન્યુ ઈન્ડિયા’ છાપાને મદદ કરવા ‘ન્યુ ઈન્ડિયા ડીફેન્સ ફંડ’ જોડવામાં આવ્યું છે, જેમાં લગભગ રૂ. ૧૦૦ ભરાયા છે. “શક્તિ” પેપર છાપનાર “મહેશ સુદાલય”નો બોગ લીધા પછી ઘણું વર્ષે વિકાળ પ્રેસ એક્ટે અત્રેના “જૈન વિજય” નામના છાપ-

ખાના પર ત્રાપ મારી છે. અને તેના જાગીન કારણ આપ્યા વિના જમાં કર્યા છે. છાપખાનાવાળાઓમાં આથી સ્વાભાવિક ગભરાટ ફેલાયો છે. અને હવે કેના લોગ લેવાશે તેને માટે તરફવાર અટકળો થાય છે.

‘મરાઠી શાળા.’

અત્રેના દક્ષિણી બાધુઓએ પોતાના બાળ વર્ગને મરાઠી શિક્ષણ મળે એવા હેતુથી, સોની ફળીઓમાં લૂથુ મંદિરમાં એ મહીના થયાં એક શાળા ખોલી છે. આવી શાળાની ઘણી જરૂર હતી, અને તે પુરવા માટે કાર્યના અગ્રેસર મી. ફરશરામ કાંઠેકરને ધન્યવાદ થયે છે.

ફરશુખ વી. લોરા.

ભરૂચ.

તા. ૨૭-૧૧-૧૯૧૬.

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશન.

તા. ૬-૧૧-૧૬ ને રોજ રાતના ૮માં કલાકે શુકલતીર્થની શુભરાતી નિશાળમાં, સંસ્થા તરફથી મેજક લેન્ટર્નની મદદ વડે ‘આરોગ્યશાસ’ સંબંધી એક ઘણું ભુવાભેગ તથા ઉપયોગી ભાષણ, કાર્તિકી પુનેમની જગ્યાએ આવેલા લોકો સમુખ આપવામાં આવ્યું હતું તથા આરોગ્ય સંબંધી સાહીતી આપનારા રહેઠાડોથી પણ સેનીટેશન વિષે ગામજાના લોકોને જોષ આપવામાં આવ્યો હતો. સેન્ટન્ટ ઓફિસ ઇન્સના તથા ‘ફર્ટ’ એઈડ ના વાલ્ડટીએરોએ જાત્રા લખતે ઘણો સારો બંદોબસ્ત આપવી ઉપયોગી સેવા બજાવી હતી. તા. ૨૬-૧૧-૧૬ ને રોજ સાંજના સાંઘાયાં વાગે અત્રેના સર સાપુરજી ભરૂચા હાલમાં ઉત્તર વિભાગનાં ડાયુટી-સેનીટરી કમીશનર ડૉ. જમશેદજી ડી. મુનસફે ‘શારીરિક આરોગ્ય’ એ વિષય ઉપર એક વિદ્વત્તાભર્યું ભાષણ આપ્યું હતું તથા આ સંસ્થા તરફથી નિર્ગમ્ય લખવા માટે ધનાય ગોળવનારાઓને તથા ‘ફર્ટ’ એઈડ ખી લેવાયલી પરીક્ષામાં પાસ થનારાઓને ધનામો વહેંચી આપવામાં આવ્યા હતા.

ભરૂચ વૈદ્ય મંડળ.

આ મંડળ તરફથી આડેશ્વરના વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પટ્ટણીએ વા. ૨૩-૧૧-૧૬ ને રોજ સાંજના ૬ વાગે ‘આરોગ્ય સંરક્ષણ’ સંબંધી એક ઉત્તમ ભાષણ આપ્યું. આયુર્વેદની દ્રષ્ટિથી આપ્યું હતું.

ગુજરાત દેખવણી મંડળ

તા. ૧૨-૧૧-૧૯૧૬ ને રોજ, અત્રેના સર સાપુરજી લાડ્યા હોલમાં, સાંજના પાંચ વાગે, રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે પ્રો. ગણવંતરાય કલ્યાણરાય કાકોરના પ્રમુખપદથી નીચે "ગુજરાત કેળવણી મંડળ" એ વિષે લાખણ આપ્યું હતું. પ્રમુખ સાહેબે પોતાના શરૂઆતના લાખણમાં જણાવ્યું હતું કે આપણા પ્રાંત-ગુજરાત-આપણા દેશના અન્ય પ્રાંતોની અરખામણીમાં સંતોષકારક પ્રગતિ સાધી શક્યો નથી. ગુજરાતની સ્થિતિ, જેમ જેમ જરૂરો માનારી સ્ત્રી સાથે માત્રાણે ચાર છેલ્લા દુકાના શપ્તો એમુરી રીને જોલનારી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ હોય છે તેવી છે છતાં ગુજરાત કેળવણી પરિષદ આદિ સંસ્થા દ્વારા ગુજરાતની કેળવણી લેખક તથા ઇતર પ્રગતિ આપી ચક છે.

મન ૧૯૦૧માં લોકમાન્ય દેસાણકત સ્વ ગી. ગોળવેએ વડી ધારાસભામાં
 પોતાનું 'કેળવણી ધીર' સ્વ કથું ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં કેળવણીના નિવયમાં
 લોકોમાં કેળવણી વિષે કેટકેટલીક અભિરૂચી ઉત્પન્ન થઈ છે તથા જાગૃતિ પ્રકટી છે તેનું
 ઐતિહાસિક દિશ્વર્શન વઠતાએ કથું પ્રાથમિક કેળવણી મદ્ય અને કુરજ્યાત
 સધી જોઈએ, માતૃશાપાદારાજ મર્વ કેળવણી આપતી જોઈએ, ગામપ્રના લોકોને
 લાયશ્રેરી, મદ્યત વાંચનગૃહ, સરકયુલેટીંગ લાયશ્રેરી, ટાવેલીમ લાયશ્રેરી
 ફરતા પુસ્તકોની પેરીએ વગેરે સાધનો વઠે કેળવવા જોઈએ. અને ઉચ્ચ જ્ઞાનના
 સંસ્કાર પાડવા જોઈએ તેમજ દેશમાં ઉદ્યોગ સંગાધી શિક્ષણ આપવું જોઈએ
 એ લાયશ્રેરી મુખ્ય મુદ્દા હતા. કેળવણી મંડળો આ સર્વ કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરી
 ગઈ તે માટે નિશાળોના સારાં મકાનો મેળવવા માટે એક કમિટી, સાળાના
 અભ્યાસક્રમ તથા પાઠ્ય પુસ્તકો (Text books) માટે સરકારના કેળવણી ખાતા
 માટે પચગ્યવધાર ચલાવી જમાનાને અનુરૂપ અને દેશને અનુકૂળ એવી સરકારની
 કેળવણીની પદ્ધતિ નક્કી કરાવા યોગ્ય પગલાં લેવા કેળવણી મંડળને સૂચના કરી
 હતી. આંતમાં કેળવણી રાષ્ટ્રીય દષ્ટિગાંડુગી જ દેશમાં આપવી જોઈએ અને સરકારની
 હાલની કેળવણીની પદ્ધતિથી દેશની ખરી જિતિમા કેટલી મુશ્કેલીઓ નડે છે તે
 ચૂચૂં હવું.

તા. ૧૩-૧૨-૧૬ ને રોજ અત્રેના 'દાદાશાઈ હોલમાં' સમગ્રતા પાા વાગે રા. ઇન્દુલાલે ભરૂચ કેળવણી મંડળના સભ્યોને તથા કેળવણીના વિષયમાં રસ લેતા અન્ય ગૃહસ્થોને ભરૂચ કેળવણી મંડળને ગુજરાત કેળવણી મંડળ સભે જોડવા, ભરૂચ જીલ્લાના ગામોમાં ફરતા પુસ્તકોની પેટીઓ તથા ગણત વાચનગૃહદ્વારા જ્ઞાન પ્રદિપ પ્રકટાવવા અને ભરૂચ જીલ્લાની કેળવણીનું સુકાન હાથ ધરવા વિનંતિ કરી હતી અને ગુજરાત કેળવણી પરિષદની બીજી બેઠક અત્રે યોજાવવા પ્રોટે ભરૂચને અગિનંદન આપ્યું હતું. ૪૦ ભરૂચી ગૃહસ્થો ગુજરાત કેળવણી મંડળના સભ્યો થયા હતા.

‘सुखी.’ -

વડોદરાઃ ગાયઠવાડી રાજ્યમાં પ્રવિનિધિસભાની સ્થાપના થઈ છે.

પુસ્તક પરિચય.

—૭૧—

ખંસીમાં પ્રભુએ શું ગાયું?— લેખક અમૃતલાલ હંદરજી પઠીઆર, પૃષ્ઠ ૪૪.

ધર્મ અને નીતિના ઉંચામાં ઉંચા સિદ્ધાન્તોને સરળ સ્વરૂપમાં મૂકવા માટે ગુજરાતમાં મશહુર થયેલા રા. પઠીઆરના આ લઘુ પુસ્તકને ગુજરાત આનંદથી વધાવશે. શરૂઆતના ખુલાસામાં લેખક જણાવે છે કે “ખંસીમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને શું ગાયું તે જાણવાની વીસેક વર્ષ થયા મારી ઇચ્છા હતી, તેથી ઘણા વિદ્વાનોને, વ્યાસોને શાસ્ત્રીઓને તથા સાધુઓને એ સંબંધી પૂછ્યા કરતો હતો, પણ કોઈ પાસેથી એ માટે ખાસ જાણવા જેવો ખુલાસો મળતો ન હોતો.....એ ઇચ્છાને લીધે ચોરવાડના સમુદ્ર કિનારે એકાન્તમાં વધારે વિચાર કરતાં જામીમાં ગાએલા ગીતોના અર્થ સંબંધી મહારાજાન્તરમાં જે સ્કુરી આવ્યું તે આ ન્હાનકડા પુસ્તકમાં લખેલું છે.” વધારામાં લેખક જણાવે છે કે ‘આ લેખમાં જે જે મુખ્ય મુદ્દાઓ છે અને જે જે માટે સિદ્ધાન્તો છે તે ણધા હિન્દુ શાસ્ત્રો, પુરાણો તથા ગીતાને આધારે જ રહેલા છે.” આવી રીતે લખાએલા પુસ્તકનું ચોક્કસ પૃથક્કરણ કરી શકાય નહિ—કરવાથી લેખકને અન્યાય થવાનો સંભવ રહે. માટે અમે એટલું જ કહીશું કે પ્રેમભાવે શ્રી કૃષ્ણ અને તેમના ભક્તોના—પરમાત્મા અને જીવોના—એક્યનો રસ તેમની ખંસીમાંથી ઝરે છે એવો આ પુસ્તકનો ભાવાર્થ જણાય છે, પરંતુ તે એવી વિવિધતાથી અને એવી સાદી રીતે, એટલા ભક્તિના આવેશથી અને અનંત સાચે તનમયતાથી લેખકે આ પુસ્તકમાં રજુ કર્યો છે કે તે વાંચનારની જ તેના રહસ્યમાં લીન થઈ શકાય.

આ પુસ્તકની કિંમત જણાવવામાં આવી નથી એથી વાચવા ઇચ્છનાર જૂહુરોને અગવડ પડવાનો સંભવ રહે છે.

દેશ દેશની રસમય વાતો લેખક: રા. હરિલાલ માણિકલાલ દેસાઈ બી.એ. અને રા. કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી બી.એ., પૃષ્ઠ ૬૪, કિંમત ૦-૫-૦

દેશદેશની માર્મિક વાતો લેખક: તેજ પૃષ્ઠ ૯૬ કિંમત ૦-૬-૦ આ લઘુ પુસ્તકો પ્રકટ કરવામાં લેખકોએ બાળકોને વાંચવાનું મનોરંજક માહિત્ય પુરું પાડવાનો એક પ્રયાસ કર્યો છે એ તો તેના મથાળા ઉપરથી જ જણાય છે. વાર્તાઓની પસંદગી એકંદર ઘણી જ મારી છે અને તે ખરેખર એક દેશની નહિ પણ જુદા જુદા દેશની લોકકથાઓ અથવા સાહિત્યમાંથી તારવવામાં આવી છે. ભાષા અને શૈલી ઘણું જ સુંદર અને મનોહર હોવાથી બાળકને વાતોનો સાર સ્મરણમાં મુકેલી ન પડે, જો કે આ સામે કહેવું જોઈએ કે આ પુસ્તકોમાં અને ખાસ કરીને બીજા પુસ્તકમાં એવી કેટલીક વાતો

કે કે જેનું સ્વસ્થ બાળકોની શુદ્ધિ જાગ્યે જ સમજી શકે. અવકાશના વખતમાં મોટી વયના સ્ત્રીપુરુષો પણ તે વાંચીને ઘડીબર આનંદ મેળવી શકશે.

બોધોદય:—અનુવાદક રા. માણેકલાલ ઠાલિદાસ ભટ્ટ, પૃષ્ઠ ૬૪, કિંમત ૦-૨-૦.

“ પંડિત ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગરે બંગાળીમાં રચેલા ‘ બોધોદય ’ નામના નાનકડા પણ અતિ ઉપયોગી પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે. ” કેટલાક પાઠ બાદ કરીએ તો સરલ પદાર્થપાઠોનું આ પુસ્તક છે એમ કહી શકાય તેમાં ઘણા ઉપયોગી વિષયો સારી ભાષામાં સમજાવવામાં આવ્યા છે અને જો શિક્ષકો બધી હકીકત ગોખવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન ન કરે તો નિશાળમાં ને શીખવવા જેવું છે. યોગ્ય સ્થાને ગુજરાતની સ્થાનિક માહિતી આપવામાં આવી છે જેથી તે ખરેખર ગુજરાતી પુસ્તક બને છે. અત્રે ઉમેરવું જોઈએ કે લેખકે ખોતે પ્રાથમિક શાળાના એક ઉત્સાહી શિક્ષક તરીકે ઘણા લાભો અનુભવ મેળવ્યો છે અને અગે આશા રાખી મે છીએ કે આવાં વધારે પુસ્તકો લખી સારાં પાઠ્ય પુસ્તકોની સંખ્યામાં તેઓ ઉમેરો કરશે અને ગુજરાતના બાલ વિદ્યાર્થીઓની સારી સેવા કરશે.

દાય રોગની ઘર આગળ સારવાર સંબંધી અગત્યની સૂચના:—યોજનાર રા. માણેકલાલ કેશવલાલ નાણાવટી, પૃષ્ઠ ૩૩, કિંમત ૦-૬-૦

હયના રોગે લેખકના ઘરમાંથી જે લોગ લીધા છે, આથી જે સ્વાભાવ તેમને પ્રાપ્ત થયો છે જેમાં કેટલાંક પુસ્તકોની હકીકત મેળવી લેખકે આ પુસ્તક રચ્યું છે. કેટલાક ઠાકતરોના ઘણા સંતોષકારક અભિપ્રાય પુસ્તકમાં ટાંકવામાં આવ્યા છે એટલે આપણે ખાત્રીથી માની શકીએ કે ચેલકશાસ્ત્રના નિયમો તે સામાન્ય રીતે અનુસરતું છે. બાકી “ આ પુસ્તકમાં દાય રોગની સરવાર સંબંધે જ સૂચના છે ” અને તેમાં દવા કે બીજા ઠાકતરી પ્રયોગો પ્રસંગે કશુંએ નથી ” અને લેખકનો આ હેતુ એકંદર મફલ થયો છે, અમ આ પુસ્તકનો દરેક વાંચક કમલ કરશે. જે વખતે આ પ્રાણધાતક રોગ આપણા ઘણા દેશીજનોનો ભોગ લે છે તે વખતે આવા પુસ્તકની ખરી જરૂર પૂરી ચાડવા મારે આપણે અનુભવી લેખકનો આવાર માનીશું.

કોળી સુબોધ:—માસિક, તંત્રી રા. જીવજી હલલભાઈ પટેલ (જલાલપુર હલ્લો સુરત) પૃષ્ઠ ૧૬, વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૪-૦. સુરત હલ્લામાં કોળી કોમની જે ગમ્મતિનાં થોડા શુભ ચિહ્ન આપણે જોવા માંડ્યાં હતાં તેનું આ માસિક એક શુભ પરિણામ છે. “ કોલી વિદ્યાર્તજક કુંડને ખાસ ઉત્તેજન આપવાનો અને સામાન્ય રીતે ઉત્તતિની દિશા સૂચવવાનો તંત્રીનો સ્પષ્ટ હેતુ જણાય છે, એ સંતોષકારક છે. તે સાથે આગરે મૂલ્યવંતું જોઈએ કે “ ભટ્ટકેલ હિરાલાલ વગેરે ”—જેવી વાર્તાને આવા માસિકમાં સ્થાન ન મળવું જોઈએ; કારણ કે અનીતિનો એક ઠક્કશ દાખલો રચ્યુ કરવાથી હમેશાં લાલ થતો નથી. આ માસિક કોળી કોમની મેવા વર્ષો સુધી કરે એવી અગારી ધજા છે.

નાંધ.

મિસિસ બેસન્ટના બીજા બહિષ્કાર.

મુંબાઈની સરકારે પોતાના પ્રાંતમાંથી મિસિસ બેસન્ટને બહિષ્કાર કરવાને જે હુકમ કર્યો છે તેની સામે જે મંજૂર પોકારના ધ્વનિ હજી તો ગાંધી સયા ન હતા અને જે વખતે અમદાવાદમાં મળેલી પ્રાંતિક પંચિક આગળ તે વિશે વચનદાર ઠરાવ ઉપર બેઠતાં શ્રીયુત ગાંધી અને ઓ. મી. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રી જેવા અગ્રગણ્ય આગેવાનો “ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ” ના આવા જરૂરપરોગ સ્થાને સખત ટીકા કરતા હતા તે જ વખતે મધ્ય પ્રાંતની સરકારે પણ પોતાના પ્રાંતના સ્થાનમાં એવું જ હુકમી પત્ર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે. કારણ કે સર બેન્ડમીન રોગર્ટસન જેમની પસેથી અત્યાર સુધી ઘણી ચારી આશાઓ રાખવામાં આવતી હતી-તેમની સરકારે મધ્ય પ્રાંતની પ્રતિક પરિષદ ભરાવવાના એક બે દિવસ અગાઉ મિસિસ બેસન્ટને તે પ્રાંતમાં પગ ન મૂકવાની મના કરી. તેઓ નામદાર જે હુકમ આ બહાદુર ગાંધીને મોકલ્યો તેમાં જે મુદ્દા જણાવવામાં આવ્યા હતા:—(૧) તેઓ થોડા વખતમાં મધ્ય પ્રાંતમાં આવનાર છે અને (૨) તેમના આવવાથી બહેર સુલેહશાન્તિને પોકો પહોંચે એમ છે. આમાં પહેલી જાણત તો ખરી જ હતી કારણ કે મિસિસ બેસન્ટ તે પ્રાંતના શીઓ-ફિક્સ સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે બિરાજવાનાં હતાં. અલગત આ સંમેલન અને પ્રાંતિક પરિષદ બંને અમરાવતીમાં મળવાનાં હતાં પણ તેઓ તે પરિષદમાં બેઠશે અથવાં બુદ્ધિ રાજકીય લાભલો આપશે એવું કંઈ બહેર થયું ન હતું.

પણ મિસિસ બેસન્ટના મધ્ય પ્રાંતમાં આવવાથી બહેર સુલેહને કેવી રીતે હાનિ થાય એ તો અમારાથી જરા પણ સમજ શકાય નથી. જેમણે આ પ્રતાપી કર્મચોગિનીનું જીવનચરિત્ર જરા પણ વાંચ્યું હશે અને જોયું છે—અને તેમની આશરે રૂબ વર્ષની વધી આજ દિનપર્યંત તેનેજે આખું જીવન નિરંતર બહેર પ્રજાની આંખ આગળ ગાળ્યું છે—તેમ જ જેમણે તેમનાં પુસ્તકો, લેખો, પત્રિકાઓ વગેરેમાંથી કંઈ પણ વાંચ્યું છે તેઓ કદાપિ એમજ ન માની શકે કે રાજદ્રોહીના કોઈ કાવતરામાં કે મધરાતના કોઈ ખંડમાં તેઓ સામેલ થયાં હોય ઉલટું, ત્યારથી તેમણે આ દેશમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી અને ખાસ કરીને દેશમાં અસંતોષનાં મંજૂર વાંદળ ચઢી આવ્યાં ત્યાર પછી જો તેમણે કોઈ પણ નિવસ ઉપર વધારેમાં વધારે ભાર મૂક્યો હોય તો એ છે કે, ઈંગ્લેન્ડ સામે દ્રેષ કરવાથી નહિ પણ તેની સાંઘે મિત્રી બાંધવાથી જ આપણે હવે સરશે અને સરકાર ત્યારે વધારેમાં વધારે બેહુકમીથી વર્તે ત્યારે આપણે તો કાયદેસર હિંસાચાલ કરીને જ સંતોષ માનવો. મુંબાઈ તેમજ નાગપુરની સરકાર પણ મિસિસ બેસન્ટને રાજદ્રોહી તો નહિ માનતી હોય; જો માનતી હોય તો આપણને તેનાં અજ્ઞાન માટે ઘણી જ દયા આવે પણ હવે એટી સ્પષ્ટ થયું છે કે કિંદ માટે “હોમરૂલ” કે સ્વરાજ્યની જે વકીલત

મિસિસ ગેસન્ટ નીડર આગ્રહથી અને અમાધારણ શક્તિથી કયાં જાય છે તે સરકારને ગમતી નથી. પણ શું સરકારને ખબર નથી કે હવે સ્વરાજ્યની ભાવનાનો ધ્વનિ આખા દેશમાં થઈ રહ્યો છે અને દેશના અગ્રગણ્ય આગેવાનો, તેમજ પ્રતિનિધિ રૂપ મહાન સંસ્થાઓ સ્વરાજ્યની ચોળના વિચાર પછી માગવાને તૈયાર થયાં છે? અને આમ ચોમેર હિન્દીવાનોના હૃદયમાં સ્વરાજ્યના વિચાર અને લાગણી ઉછળી રહ્યાં છે તે વખતે મરકાર શું ધારે છે કે મિસિસ ગેસન્ટનો ચોક, બેઠક વધારે પ્રાંતમાંથી બહિષ્કાર કરવાથી સ્વરાજ્યની ચળવળની અમર મોળી પડશે? ઉલટું સત્તાના આવા હુકમયોગથી સ્વરાજ્યની હીલચાલ ઘણી જ મજબૂત થાય છે એ સરકાર શિવાય ગધાને સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

ઠકાચ સરકાર એમ કહેશે કે, સ્વરાજ્યની હીલચાલ સામે અમારે વાંધો નથી પણ જે રીતે તે ચલાવવામાં આવે છે તે અમને ઘણી વાધા પડેલી નથી. આ દલીલમાં પણ કંઈ વલ્લુદ નથી. કારણ કે જ્યાં સુધી નીનલ કોડની ૧૨૪ અ કલમ પ્રમાણે કોઈ વ્યક્તિનાં ભાષણને લેખ રાજદ્રોહી ગણી શકાય એમ ન હોય ત્યાં સુધી કેવલ ખુદિ કે સ્વભાવના ગમે તેવા ગંભીર લેહ માટે પણ તેની સ્વયંસિદ્ધ સ્વતંત્રતા ઉપર જરા પણ તગપ મારવાનો સરકારને દંઈ પણ અધિકાર નથી. “વિચરૂના વખતનાં જરા પણ વાધા ભરેલી હીલચાલ થવી ન જોઈએ” એમ એક કરતાં વધારે પ્રાંતના સત્તાધીશો વરંવાર જોડ્યા છે. એનો અર્થ એટલો જ હોય કે લડાઈ દરમિયાન તરત જ કંઈ હક નેગવવાને જો વેગલરી ચળવળ થાય તો તે અયોગ્ય છે; અને તે અમારે માન્ય છે. પણ લડાઈ પછી હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થામાં જે સુધારા થવા જોઈએ તે વિષે સતત ચર્ચા કે જુસ્સાદાર હીલચાલ થયાં ન જોઈએ એવી મરકારની સલાહ હોય તો આપણે માન્યૈર્વંક તે માનવાની ના પાડીશું.

આખા દેશ કે અમુક વ્યક્તિઓ ઉપર આવા અંકુશો મૂકતાં એમને કવચિત્ એમ લાગે છે કે હિન્દના લોકોના ખરા સ્વભાવનું મરકારને ઘડું અધુરું જ્ઞાન છે. જો મરકારને આટલી ખબર હોત—અને આ તો ઘણી જ સામાન્ય જ્ઞાન છે—કે સ્વરાજ્ય કે કોઈ પણ વિષય સંબંધી ગમે તેટલી વેગલરી ચળવળ થાય છે ત્યારે પણ બ્રિટિશ સરકાર સામે દ્વેષવૃત્તિ કે કાયદા તરફ તુરંજીરની વૃત્તિનો એક અંશ પણ હિન્દના હૃદયમાં નથી તો આવાં નિર્ગર્ક અને કવચિત્ હાસ્યજનક પગલાં લેવા સરકાર ત્રેસ નહિ પણ પ્રજાની ધારી રગ પ્રજાના સાચા પ્રતિનિધિઓ જ પારખી શકે; અને જ્યાં સુધી સરકારની કારોબારી સભામાં અને ગીલુ ઉંચી પદવીઓ ઉપર હિન્દીવાનોની સારી સંખ્યા દાખલ થશે નહિ ત્યાં સુધી આવા જેરી અંકુશો અને વધારે જેરી અવિશ્વાસને સ્થાન રહેશે. અને આ વિચાર સરાજી પણ આપણને સ્વરાજ્યના સિદ્ધાન્ત ઉપર લાગી મૂકે છે.

સરકારી બચાવ

ઓ. મી. જોશીના એક પ્રશ્નના જવાબમાં મધ્ય પ્રાંતની સરકારે મિસિસ ગેસન્ટના સંબંધમાં લાંગો જવાબ આપ્યો છે તે—વધારેમાં વધારે નરમ ભાષામાં કહીએ તો—

વખતમાં સ્વરાજ્યનું સંપૂર્ણ ખંધારણ હિન્દને આપવાનું વચન બ્રિટિશ રાજપુરુષોએ આપ્યું જોઈએ અને તેવા સ્વતંત્ર ખંધારણ માટે આપણો દેશ બરાબર તૈયાર થાય માટે તરત જ સ્વરાજ્યનો સારો હિસ્સો તેમણે આપવો જોઈએ. તે સાથે આપણા આગેવાનો અને દેશલક્ષ્ણોએ પણ પ્રજાને સ્વરાજ્યને લાચક બનાવવા માટે ખંતીલા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ—એ વિચાર પણ કીમતી છે. તરતના જરૂરી સુધારા તરીકે, વડી અને પ્રાંતિક ધારાસભામાં તેમજ રાષ્ટ્રીય સ્વાયત્ત સંસ્થાઓમાં પ્રાંતીય તત્ત્વ વધારણું જોઈએ એવો તેમનો અભિપ્રાય છે, પણ પ્રજાના ચુટેલા સભાસદોનું પ્રમાણ કેટલું હોયું જોઈએ એ તેમણે હજી જણાવ્યું નથી. કદાચ હિન્દી આગેવાનો સાથે મસલત કરીને તેઓ કોંગ્રેસ સુધીમાં પોતાનો ચોક્કસ નિશ્ચય જણાવી શકશે.

ગવર્નર અને વાઇસરોયની કારોબારી સભાના સંબંધમાં તેઓ બ્રિટિશ કોંગ્રેસ કમિટિના જેવો સુધારો માંગે છે—અર્થાત્ મોટા અમલદારોને અમુક સંખ્યામાં નીમવાનો પ્રતિબદ્ધ દૂર થાય એમ ઇચ્છે છે. ધારાસભાની માફક કારોબારી સભામાં કેટલાં હિન્દીઓ હોવા જોઈએ એ તેમણે જણાવ્યું નથી. પણ આથી પણ વધારે ધ્યાનમાં લેવાનું તો એ છે કે જ્યાં સુધી પાર્લામેન્ટના ધોરણ ઉપર આપણા રાજ્યખંધારણ રચાય નહિ ત્યાં સુધી ધારાસભા કોઈ પણ રીતે કારોબારી સભાના સભાસદોને પસંદ કરી શકે નહિ એવો તેમનો અભિપ્રાય છે, બીજી પાસે આપણા ૧૬ પ્રતિનિધિઓએ સુધારાનો ખરડો નામદાર વાઇસરોય આગળ રજુ કર્યો છે, તેમાં કારોબારી સભાના હિન્દી સભાસદોની ચુટેલીના સિદ્ધાંત દાખલ કરવામાં આવ્યો છે, હિન્દી વહીવટી સભા પણ રદ ન કરવાની—નહિ પણ સુધારવાની માગણી કરવી એમ તેમણે જણાવ્યું છે. આ બંને પ્રશ્ન વિષે પણ આવતી કોંગ્રેસને વિચારપૂર્વક નિર્ણય કરવો પડશે.

લશ્કરી તાલીમ વિષે તેમણે ત્રીજી પ્રમાણે વજનદાર રાખ્યો છે. હતા:--

આપણે સ્વરાજ્ય, આર્થિક સ્વતંત્રતા અને બીજી બાબતો વિષે વાતો કરીએ છીએ પણ આપણે લશ્કરના મતલબને જોઈને પ્રાધાન્ય આપ્યું નથી. જો આપણે સ્વરાજ્ય કરી શકીએ નહિ તો આપણે સ્વરાજ્ય કેમ ચલાવી શકીએ ? હિન્દી મરજાનું ધ્યાન આ સવાલ તરફ જાય તો જોઈએ. જો લશ્કરમાં જઈ ગઈ એવા માણસો હિન્દમાં પુરતી સંખ્યામાં નથી ? આપણે આપણું રક્ષણ કરવાને સમર્થ થવું જોઈએ. હિન્દીનાંને લશ્કરમાં અમલદારીના કમીશન આપવાને આપણે સરકારને આશ્રય પૂર્વક વિનંતિ કરવી જોઈએ. જ્યાં સુધી હિન્દી અમલદારો હોય નહિ ત્યાં સુધી હિન્દી લશ્કર યોગ્ય માન કદાપિ મેટી શકશે નહિ. આ બે સવાલો વધારેમાં વધારે અગત્યના છે. રહારે મન તો લશ્કરનો સવાલ વધારેમાં વધારે મહત્વનો છે. જેમ્સ હીલના પાતાની નીમણુકના સંબંધમાં તો કઈ સુધારો થયો છે અને ભવિષ્યમાં ચલાવો સભવ છે, પણ લશ્કરના સંબંધમાં પણ આપણી કંઈ પણ પ્રગતિ દૈનિક નથી. જ્યારે આપણે સુધારવાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે આપણે લશ્કરી મેનમાં પણ સરકારે આગળ મોટા વજન ભરવા જોઈએ.

સખતોની કોંગ્રેસ

જેની સંસ્થા ત્રીશ વર્ષનો એક જમાનો પૂરો કરી નવા
આપણું આસ દયાન એટલા માટે જોઈએ છે કે

કોંગ્રેસની સાથે આપણું પ્રગતીય જીવનનો પણ નવો યુગ ખેંચે છે. પ્રથમ તો સન ૧૯૦૭ પછી કોંગ્રેસની આ પહેલી જ બેઠક થશે કે જેમાં શ્રીયુત ગાંધીના શબ્દોમાં શીત અને ઉષ્ણ પક્ષો હિન્દના દર્દનો ચેષ્ટાર કરવા માટે અને હિન્દની માગણીઓ પ્રિટિશ સરકાર અને પ્રિટિશ પ્રજા આગળ રજુ કરવા માટે એકત્ર થશે. આ વર્ષની ૨૬ મી ડીસેમ્બરના દિવસ હિન્દના કૃતિહાસમાં મરહુમ રહેશે કાશ્મી કે તે પછી આપણા વિખવાદી શત્રુઓ એમ નહિ કહી શકે કે કાશ્મીર સરકારના વર્ગોમાં પણ પરસ્પર વિરોધ છે અને તેથી સરકારે જાનેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ વર્ષો સુધી વુદા પડેલા દેશ અધુરો. હાથમાં હાથ મેળના કોંગ્રેસના સંમેલનમાં લેગા મળશે અને એકત્ર ભારત વર્ષના એવો ગૌરી ધ્વનિ ગળવશે કે જેનો પડો પાસે આવેલા હિન્દના પાટનગરમાં તેમજ ૬૦૦૦ માઇલ દૂર આવેલી ઇન્ડીઆ ઓફીસમાં પણ શિવાય રહેશે નહિ.

આથી પણ વધારે હર્ષનું કારણ એ છે કે, મુસ્લીમ લીગની બેઠક પણ આ માસની આખરે લખનોમાઝ મળવાની છે અને સચુકત પ્રાતમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં મુસલમાનોની અલગ સુટલીના પ્રશ્ન વિષે ઘણી ચળવળ થયેલી હોવા છતાં--લીગ અને કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓ ઘણાજ સમભાવથી પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે. અલગત, આ બે સંસ્થાઓની સાથે સંબંધ બેઠક એક સ્થળે પહેલીવાર મેળવવાનું માન તો સુજાઈ રહેતે મળી ચક્ર્યું છે પણ હર્ષાગ્રે મુસલમાન કોમના એક પક્ષે આવી એકતા રહામે મજબૂત ગયે વર્ષે ગઈ ઉઠાવ્યું હતું અને તેથી લીગની બેઠકના રગમાં ભગ પડ્યો હતો પણ લખનોમા તો મુસલમાન આગેવાને કોંગ્રેસમાં જોડાયા છે અને પૈસા વગેરેથી સ્વાગત કમિટિને ભરપૂર મદદ આપે છે અને સર્વે મુસલમાન માધ્યમે કોંગ્રેસની સાથે બેઠક ભરવામાં મગડગી માને છે. ઉપરાંત જો ગયે વર્ષે અને સંસ્થાઓએ પરસ્પર સહાયથી સુધારાની યેજનાઓ ઘડવા માટે કમિટિઓ નીમી હતી તો આ બેઠકમાં એકજ યેજના અને સંમેલનોમાં પસાર થશે અને હિન્દની એકત્ર પ્રજાની આગ્રહભરી માગણી સંકાર આગળ રજુ થશે આ માનને અને હિન્દ અને મુસલમાન કોમો અસધ તરથી જોડાશે અને જાણે જાણે સવ કોમ સાથે રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમાં એક આગળ પગલુ ભરશે એ એકસ છે.

આ કોંગ્રેસને નાના મોના ઘણા સવાલો વિષે નિર્ણય અને વિચારપૂર્ણ મત બહાર કાઢવો પડશે. એસ એક્ટ અને ડીફેન્સ એક્ટ ઇન્ડિયા એક્ટના દુરપયોગથી પ્રજાના શરીર અને વાણી ઉપર જે હાડણ અકુશો મકવામાં આવે છે તેની સામે સખ્ત વધી ઉઠાવવામાં આવશે તેમજ લવિષ્યની રાજકીય પુનર્વ્યવસ્થા માટે તૈયારીની યોજનાઓ ઘડવામાં આવશે એમ લાગે છે આ છેલ્લા વિષયના સંબંધમાં પણ મુખ્ય પ્રશ્નો ખાસ ચર્ચાને યોગ્ય છે.

(૧) સ્વરાજ્યની યોજનાનો પ્રશ્ન અને તેમાં ખાસ કરીને,

(ક) જુદી જુદી ધારામલામાં મુસલમાનોની ખાસ સુટલીનું પ્રમાણ.

(ખ) પ્રાર્થિક લમજ વડી સરકારની કારોબારી સલામત હિન્દી સલાસદોષ્ટ પ્રમણ અને તેમની પસંદગી.

(ગ) હિન્દી વહુરની મલા રદ કરવી કે સુધારવી ?

(૨) આપણા આગેવાનોનું મરજ વિલાયત ખાતે ચળવળ માટે એકલવાની યોજના અને

(૩) લશ્કરી કવાયત અને લડકરમાં થવીઓ માટે ખાસ હીલચાલનો ક્રમ

આદવા વિચાર કરી ઘણી જ આતુરતાથી આપણે આવતી કોંગ્રેસના દિવસોની

સહ બેઠક.

પડિત પ્રિશન નારાયણ ધાર

જેમ ગયે વર્ષે મંબાઈમાં કોંગ્રેસ મળવાના આશરે પોણા બે માસ અગાઉ તે શહેરના વયોવૃદ્ધ આગેવાન અને ત્યાંની સ્વાગત કમિટિમાં પ્રમુખ મરણ પામ્યા

તેમ આ વર્ષે પણ લખનોના શિસ્તાજી રૂપ પંડિત બીશન નારાયણ ધાર પંદર વષથી ક્ષય રોગથી પીડાના કુચેમની બેઠક માટે થતી ભરપૂર તૈયારીઓ વચ્ચે પન્લોકવામ થયા એથી આખા દેશમાં અને ખામ કરીને સંયુક્ત પ્રાતમાં અને લખનો શહેરમાં શેકનું વાદળ છવાયું છે. આ ધા વિશેષે કરીને તે શહેરની પ્રગતિ એટલા માટે સાલશે કે જે કર્મચોગી દેશબંધત—બાપુ ગંગાપ્રસાદ વર્માના ખામ અભિલાષને લીધે લખનોમાં કૃત્રિમ આવે અણીને મમયે ભરવાની છે તેઓ ગયે વર્ષે જ આ સંસારથી પરવર્યા છે. જે મુખાઈએ કૃત્રિમતા વર્ષમાં બે અણમૂલા હીરા ગુમાવ્યા તેા છેલ્લાં બે વર્ષ દરમિયાન લખનોને પણ તે જ દુર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. પણ હવે તેા શોકમાં નિમગ્ન થવાને બદલે અવસાન પામેલા દેશ ભક્તોના અણપૂર્ણ મનોરથો સિદ્ધ કરવા માટે આપણે ગભીર આગ્રહથી આપણા મહાધર્મ બળવવાના છે.

નાટીસ.

બન્યુઆરી માસથી વિધાર્થીઓ, ગુજરાતી નિશાળના શિક્ષકો તથા લાયબ્રેરી સાફ આ માસિકલું લવાજમ રૂા ૧-૧૧-૦ ને બદલે રૂા. ૨-૦-૦ કરવામા આવ્યુ છે.

કિન્ડરગાર્ટન

સંબંધી છ લેખો.

લખનાર—હિમતલાલ ગણેશજી અ જરીઆ,
કિમત આના છ, પોષ્ટેજ ભુદં.

The Best Pure Linseed
Double Boiled Oil
IS

The "Mangle's Lion Brand"

શુદ્ધ સ્વદેશી બેલતેલ વાપરો.

ગમે તેવી જાતના ઉચામા ઉંચા બેલતેલ કરતા સાફ અમારુ શુદ્ધ બેલતેલ આખા હિન્દુસ્થાનમાં પ્રખ્યાતી પામેલું છે તથા તમામે જાતના લોખંડ, લાકડા અને ઈના રતો રંગવાના કામમા ઉત્તમ નીવડ્યુ છે.

અમારુ બેલતેલ હિન્દુસ્તાનના તમામ વેપારીને ત્યાંથી મળે છે.

પાંચ બેલતના ડબ્બામાં વેચાય છે. આખા હિન્દુસ્તાનમા અમારીજ કંપની શુદ્ધ સોરામા સાફ બેલતેલ બનાવે છે. તમામ ડબ્બા ઉપર સ્ત્રીલ થાય છે. માટે અમારા (વગર ચાળના સીંહની) ટ્રેડમાર્ક ની ખાત્રી કરીનેજ માલ ખરીદજો. ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડના મોટા શહેરોમા એજન્ટો બેઠ્યા છે વધુ વીગત માટે નીચેના સરનામે લખો અથવા મળો. મેસર્સ ખાલાલાઈ જમનાદાસની કંપની. એજન્ટસ—ધી ગુજરાત એઈલ મીલ એન્ડ કંપની

અસારવા-કાલુપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ
Messrs Balabhai Jambadas & Co
Agents, The Gujarat Oil Mill Co.,
AHMEDABAD.

અમારુ બેલતેલ—" ગુજરાત ટ્રેડિંગ કંપની કાઠીયાણ, વડોદરા એ સ્થળેથી મળશે.

૩-૧૪ પાસ્ટરજી દયાન ખર્ચ, રૂ. ૧૨, વગેરે

રૂ. ૧,૧૬૧-૦-૦ ઈ. રૂ. ૧૯૧૫-૧૬ નો એકદર ખર્ચ.

ઉમેરોગેમા રોકિલો નાણા ઉપરાંત કમિટિ પાસે વર્ષારંભે રૂ. ૫૦૫-૭-૩ સિ.ડમાં હતા તેમાં વ્યાજ અને પુરતક વેચાણની મળીને રૂ. ૬૨૯-૧૫-૩ની આવ-
જનાં રૂ.૧ રકમ રૂ. ૧૧૩૭-૬-૬ થયા વર્ષ દરમિયાનનો ખર્ચ આ રકમ કરતાં
માત્ર રૂ. ૨૩-૬-૬ જેટલો વધારે થયો છે, એટલે કે તદ્દાદ્યમાં સંચોના લગભગ
પેટ મળેલી રૂ. ૨૦૦૦ની રકમ લગભગ આખીજ આવતા વર્ષમાં ખર્ચવાને માટે
દાય ઉપર છે

૫ (૧) મેકડોનેલ કંત ‘સંપૂર્ણ વાક્યમયનો ઇતિહાસ’ એના તરજુમાનો
કૃત્ય લાગુ છપાઇ ગયો છે. (૨) રા. રા. અજાયબ જુનાબીરામ જાની બી. એ,
કમ્પેને સોપેની સામગ્રી સિંદાસન જાનીચીની સરોધિત આવૃત્તિનું કામ એઓ નિય-
મિત ઉદ્યોગથી આવજા વધારતા લખે છે, એટલે એ મોટા પુસ્તકનો ૧સો વિલાસ
તૈયાર થતા આવ્યો છે યજી નવી દરખાસ્તોમાંથી (૩) રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ
મુનશી, એડવોકેટ સાહેબ. એઓનું પુસ્તક તૈયાર છે, અને (૪) રા. રા. કાયાજીરાય
નયુલાલ જોશી, બી. એ, અને (૫) રા. ગ. આત્મરામ મોતીરામ દીવાનજી, બી.
એ, એઓના પુસ્તકોના પછુ પહેલા મુસદ્દા તૈયાર છે. એટલે કમિટિ આ છેલ્લી ત્રણ
દરખાસ્તો મંજૂર કરશે તો આવતી સાલ દરમિયાન આ પાંચ પુસ્તકો પ્રકટ કરી
ગ્રંથા આરા છે ઉપથી કચમમા અને દિસાજની તારીખમા જે સિનક વર્ષ આખરે
દુધધર દેવાનુ જણાવેલું છે તેમાં આવતી સાલ દરમિયાન વ્યાજ અને પુરતક
વેચાણની આવક લગશે, એટલે આ પાંચ પુસ્તકો પાછળ જે ખર્ચ થતા સંભવ છે
તેરે પહેલ્લી વળતારને માટે આપણી પાસે પુરતી રકમ ૫૪૨ રૂ. એમ છે તે માટે
ઉમેરોગેમાં રોકિલી આપણે અડકવાની જરૂર પડશે નહીં અને આવતી સાલ દર-
મિયાન નવા તદ્દાદ્યમાં અને વાર્ષિક સંચોના લગભગથી જે નવી આવક ધેરી તે
નવી દરખાસ્તોમાંથી ખીજા પુસ્તકો જેમ જેમ તૈયાર થતાં આવશે તેમ તેમ તેમને
માટે કામમાં લઈ સકાશે,

વેચક, આ સાલ દરમિયાન તદ્દાદ્યમાં સંચોના લગભગથી ઉત્પન્ન થયેલી
નવી આવક બધીયે આ પ્રમાણે આવતી સંચોના ખર્ચ પેટે વપરી નાખવાનું થાય છે
પરંતુ આપણા સંચોન અત્યારે જણુ દુકા છે અને તેમ છતાં કમિટિ તરફથી કાંઈ
દિસાજમા મણી ગ્રંથા નવા પ્રગતુ જ્યાં એને નેવી ગ્રાન્ટિસ સેવા યજી આવશ્યક
છે તેથી કરીને આમ કરવું પડે છે નવા લગભગથી થતી વાર્ષિક આવક રૂ.
૩૦૦૦ થી વધારે થાય તો તેમાંથી અમુક લાગ આપણા રિઝર્વ ફંડમા ઉમેરવામા
દરકત પડે તદ્દિ આ લાગત ઉપર આવતે વર્ષે અનુભવ લઈ વાર્ષિક એકમા વિચાર
અને ફીડ પડશે

૦-૧૪-૦ કુલિયકપેન કારખન શુક

૧૨-૮ રેલવેનુર, પેકિંગ, મલુરી વગેરે

૧-૭-૩ રજની ૫૦૦ નકલો અમદાવાદ મોકલી.

૧-૮-૩ ત્રીજી બેઠકના અહેવાલની નકલો શુદ્ધિપ્રકાશ અને સાહિત્યને

૨-૧૩ ઇતિહાસની નકલો અમદાવાદ મોકલી.

૬-૧૧-૯ ગુજ. વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ઇમિટિને હિસાબે ચુકવ્યા

૨૨-૮-૦ મંત્રીના ટપાલ અર્થે (રજનીની ૮૦ નકલો પહોંચાડવાનો ટપાલ અર્થ

૮-૧૨ ૦ બીજા ટ્રીપોર્ટની ૮૦ નકલો પહોંચાડવાનો ૨-૮-૦ ચોથી

બેઠકના કાર્યક્રમની કાચી થાદી બે કટકે ૨-૫.૦ ઇલાદી અને ચાલતી

ટપાલ.) ને લખતો

૭૯૭૬-૬-૬ સિલર.

૬૦૦ સામે જણાવેલા રિબેચર. હા. ત્રીજેરર

૧,૯૭૬-૬- બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાના મંત્રીના ખાતામાં.

શા.હ. ૧૩૭-૬-૬

લલુભાઈ સામજીદાસ મહેતા,

ત્રીજેરર.

[પરિશિષ્ટ ૫ ચોથું]

અમને સોંપવામાં આવેલું તે ઉપરથી અમે જે યોજનાઓ ઘડેલી એક યોજના કુલ ૭૨૦ પાંડવાળા ૭ અંચોતી અને બીજી યોજના તેથી નહાનો ત્રણ અંચોતી આમાની બીજી યોજનામાં ચોથો અંચ ઉમેરી ચાર અંચોતી યોજના પછગણી ઘડેલી આ યોજના અનુસાર રચવાના અંચોમા ક્યા ક્યા સ્થિતના પાંડ મુકવા એની રૂપ રેખાઓ પણ અમે ઘડેલી પાંડ લખાવવાનો અને અંચો ઉપાવી પ્રસિદ્ધ કેવાનો ખર્ચ શો થાય તેનો અડસટો કરતાં આમાંની એકે યોજનાનો અમલ કરતાં હાલ અસકલ જણાય છે છ અંચની માગાનો ખર્ચ આશરે રૂ. ૨૦૦૦૦ થાય તેમ છે નર અંચની માગાનો ખર્ચ આશરે રૂ. ૧૨૦૦૦ થાય તેમ છે અને તેમાં ચોથો અંચ ઉમેરના પ્રમાણસર ખર્ચ વધે ભડોળ કમિટિ ખામે હાલ જે નાણાનુ સાધન છે. તેમાંથી આમાંનો કાર્પાઇઝ યોજનાનો ખર્ચ યદ શક તેમ નથી

બીજી અને એક રીતે વધારે મોટી મુશ્કેલી એ છે કે આપણે ઈચ્છીએ અને ભંડોળ કમિટિની તથા નાદિત્ય પપિદને ઘટે એવા હયા ગુણવાળા અન્ય પાંડોના અંચો રચાવવા કડિલ છે. કામજી આવા વિનંતારી અને અનેક વિવેચી ઉપરના અંચ ધણી લેખકને હ જેજ લખાવના પડ અને તેથી કરીને ગુંથણુ, ધોરણુ અને સરખું ઉચ્ચ રહી શકે એ વિશે પણ શકે

તેની અમે સચના કરીએ છીએ કે આ યોજના હાલ બધે રાખવી પડેલું, આ સમયના બધા કાગળો ભડોળ કમિટિના હસ્તમાં કાયમ જાગી રાખવા કે ચોક્કાં વર્ષ પછી જ્યારે આ માનવ વિષે ફરી ચિચર કરવાની અનુજ્ઞા જણાય ત્યારે હાલ એકલા ક્યા સાધન ઉપયોગમાં આવી શકે

આ નિવેદન રજુ કરતા મહુ વિનમ્ર થયો છે તે માટે ભંડોળ કમિટિની અમે શુભાશીર્વાચી છીએ.

ઉપથી અને યોજનાઓના વિચારમાં અમને રા. રા. નરસિંહરાવ ભોજાનાથ ત્રિવેદિયાની * નીમતી મદદ મળેલી છે પરંતુ એમણે તા. ૧૮-૬-૧૯૧૬ ને રાજ ભંડોળ કમિટિના મંત્રી ઉપર ગજનામુ મોકલ્યું છે અને તે તારીખથીજ તેઓ કમિટિથી નિવૃત્ત થયા છે એમ નેમનો મન છે. એવે આખી યોજના સુવનનો રાખવો કે શી રીતે કરવું એ સવાલનો નિર્ણય કરવામાં એમને અલિખાય મેળવવા કે આ નિવેદન તમે એમની સહી મેલવવા અમે ભાગ્યશાળી થયા નથી

અમેદાવાદ. તા. ૧૯ અક્ટોબર ૧૯૧૬

રમજીભાઈ મંડીપતરામ નીવકંઠ,

અમલતરાવ કેઆજીરાવ હકાર,

તા. ૭-૪-૧૯૧૨ ની બેઠકનો આ વિષેનો દરખાસ-પત્રેલા અરેવામાં આપ્યા અમાણે રા. રા. રમજીભાઈ મંડીપતરામ નીવકંઠે સુચવેલી ' ઉત્તરાખ્યાસ-વાંચનમાળા ' ને આરંભે તરી વાંચનમાળાની સાતમો ચોપડીથી આશરે એવડા કલ્પની ચોપડીઓની માગાને લગતી યોજના અને ખર્ચનો અડસટો તૈયાર કરવા રા. રા. રમજીભાઈ મંડીપતરામ નીવકંઠે રા. રા. નરસિંહરાવ ભોજાનાથ ત્રિવેદિયા, રા. રા. અમલતરાવ કેઆજીરાવ હકાર, મંત્રી-એઓની ગેર કમિટિ નીમવામાં આવે છે.

પરિશિષ્ટ ૬.

લઢાળને વિધાન અને પ્રમુખીય બનાવવા માટે તા. ૨૬-૧૨-૧૯૧૫ ની

એકેકમાં કરવામાં આવેલા ઠરાવ, ૬, ૭, અને ૮.

૬ સભ્યોના વર્ગ :

૬ ને ટ્રાઇ લઢાળમાં એક રકમે રૂ. ૨૫૦૦ પચીસરો અથવા વધારે
ભરવા દેવા કરશે, તેઓને ગુજરાતી અદિત્ય પરિવહના આયોગદાતા (patron)
તથા આ કમિટિના જીવન પર્વતના ઉપપ્રમુખ નીમવામાં આવશે.

અ ને ટ્રાઇ લઢાળમાં એક રકમે રૂ. ૫૦૦ થી ૨૫૦૦ સુધી ભરવા
દેવા કરશે તેઓને આ કમિટિના જીવન પર્વતના ઉપ પ્રમુખ નીમવામાં આવશે.

૭ ને ટ્રાઇ લઢાળમાં એક રકમે રૂ. ૧૦૦ થી ૫૦૦ સુધી ભરવા દેવા
કરશે તેઓ આ કમિટિના જીવન પર્વતના સભ્ય બનશે.

૮ ને ટ્રાઇ લઢાળમાં ને વર્ગ રૂ. ૭ ભરશે તેઓ કમિટિના તે વર્ગ માટે
ના સભ્ય ગણાશે.

૬ ઉ પુસ્તકોની નકલો વિના મુલ્યે અને અર્થ મુલ્યે,

૬ ઉપજા વર્ગ ૬ અને ૭ ના સભ્યોને લઢાળ કમિટિ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતાં
પુસ્તકોમાંથી દરેકની એક એક નકલ વિના મુલ્યે મળી રહેશે.

અ ઉપજા વર્ગ ૭ અને ૮ ના સભ્યોને લઢાળ કમિટિ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતાં
પુસ્તકોમાંથી રૂ. ૨ સુધીની કીંમતના દરેકની એક નકલ વિના મુલ્યે અને તેથી
વધારે કીંમતના દરેકની એક નકલ અર્થ મુલ્યે મળી રહેશે, પણ ટ્રાઇ વર્ષમાં એકદર
રૂ. આઠથી વધારે કીંમતના પુસ્તકો કમિટિ તરફથી બહાર પડશે તો તેમાંથી દરેક
સભ્ય પોતાની પસંદગી કરીને એકદર રૂ. ૮ ની કીંમતના પુસ્તકો [રૂ. ૨ સુધીની
કીંમતના વિના મુલ્યે અને વધારે કીંમતના અર્થ મુલ્યે] સભ્ય તરીકે મેળવી રહેશે.

૮ નવા લઢાળનું અવધ દરેક આ કરાવેને અંગે ને નાણાં ભરાય તેની મદદ
રકમના રૂર પ્રભાગર દલપતરામ પટ્ટણી પિ એન તલુખામ સામળદાસ મહેતા અને
શ્રી. બળવંતરામ કલ્યાણરામ હામરને દરેકની નીમવામાં આવે છે, અને આ કરાવેને
અનુસરીને એ નાણાંનું દરેકને ઉત્પન કરવામાં આવે છે અને ગુજરાતી અદિત્ય પરિષદ
આ નાણાંની વ્યવસ્થાને માટે નાણાં ભરનારાઓ સ્વીકારે એવી ગોઠવણ કરી શકે
ત્યાં સુધી આ દરેકને અર્થ રાખનાર કરાવવામાં આવે છે.

સ્ત્રીઓને માટે અમૃત સમાન

ડૉ. એન. હૉલિન

લલનામૃત

અનીયમીત અટકાવ, પ્રદર, સુવારોગ વીગેરે દરદો માટે રામબાણ દવા છે. સુવાવડ અંગર.કસુવાવડ પછી પીવાથી શક્તી આવે છે અને બીજા લયંકર દરદો પાછળથી થતા અટકાવે છે.

કી. બા. ૧ રૂ. ૨-૦-૦ } પોસ્ટેજ
કી. બા. ૩ રૂ. ૫-૪-૦ } છુટું.

નાના છોકરાઓ માટે ડૉ. એન. હૉલિન;

બાલસુધા

વાપરવાથી ગમે તેવા નબળા બાળકને રૂબટ પુષ્ટ બનાવે છે.

એક વખત વાપરવાથી ખાત્રી થશે.

કી. બા. ૧ રૂ. ૦-૧૨-૦ } પોસ્ટેજ
કી. બા. ૩ રૂ. ૨-૦-૦ } છુટું.

ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના એજન્ટ—મીવેદી પ્રધર્સ અમદાવાદ.

મુ બાધના એજન્ટસ—મેસર્સ રાન્તી પ્રધર્સ—કાલબાર્દવી નં. ૨

હી ચીમનલાલની કંપની—મીનસેસ રટ્ટીદ.

વધુ વીગત માટે લખો અથવા મળો—

ડૉ. એન. હૉલિની કંપની—અમદાવાદ.

અમારી દવાઓ આખા હિંદુસ્થાનમા તમામ દવા વેચનાર વેપારીને ત્યાંથી મળે છે.

“ ક્લિડોન્સ ”

દૈનિક સોલ્યુશન:—એના પદાર્થો “ ગ્લિસેરો ફેસફેટ ” સહેલાઈથી લોહીમાં મળી જાય છે અને તેથી જ જ્ઞાનતંતુની નબળાઈ તેમજ બીજા રોગો દુર કરવામાં ધણી સારી છે. રૂ. ૨-૦-૦ અને ૫-૨-૦.

દંતમંજન:—ફીનાઈલ જેવી તુકશીનકારક દવાઓથી નીરાળો અને ફાયદાકારક જલદ પ્રાણવાયુ (એકસિજન) ઉત્પન્ન થવાથી મોંનાં સ્પર્શાં જંતુઓ નાશ પામે છે અને દાંત ઉજળા થાય છે. રૂ. ૦-૬-૦ અને ૦-૪-૦.

ધી આયોનિક ફાર્મસી.

સર્વિટ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીનું બીલ્ડિંગ, પહેલે માળે સેન્ડહર્સ્ટ રોડ ગીરગામ—મુંબઈ.

નિરાશ થવાની જરૂર નથી.

પરંતુ જો અન્ય વીશાઓમાં, ભોજન ગૃહોમાં કે ભપકાદાર લોકોમાં, અને ખુદ પોતાને ઘેર પણ, અહીંના જેવી સ્વાદિષ્ટ યાને ટેસ્ટફુલ રસોઈ જમવાની આશા રાખશો તો જરૂર નિરાશ થવું પડશે.

એક વખત પંધારો અને ખાત્રી કરો.

ધી સાબરકાંઠા બોર્ડિંગ હાઉસ

દે. મુખાદેવી પોસ્ટની પાછળ

પ્રત્યેક કુટુંબની લાયઝેરીને લીપાવનારી

વિચાર—પુષ્પ—માળા.

નામનો નવીન પુસ્તક—શ્રેણિ ગુજરાતના સમર્થ વિદ્વાનોના હાથથી લખાય છે, દર વર્ષે એાછામાં એાછાં ચાર પુસ્તકો પ્રકટ થાય છે. વર્ષ નો મધ્યમાં ગ્રાહક યનારને પણ શ્રેણિના અગલા પુસ્તકો મળી શકે છે. વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સુદ્ધાં માત્ર ૧ રૂપિયો.

લખો નીચેને શિરનામે—

૮ લ. વિભાકર,

પ્રકાશક, " વિચાર—પુષ્પ—માળા, "

ગિરગામ—મુંબઇ.

ગૃહસ્થોના ગૃહમન્દિરોમાં તથા કન્યાશાળાઓમા રાખવા લાયક, મેં પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શનના ડિરેક્ટર સાહેબે મુંબઇ ઇલાકામા ગું કન્યાશાળાઓમા ઇનામ માટે મંજુર કરેલું; શ્રીમન્ત વડોદરા સરકારે શાળા લાયઝેરી તથા શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે મંજુર કરેલું:—

સૌભાગ્ય સંગીત સંગ્રહ

દરેક ઇમ્મની ઓએને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મગે એગે હેતુથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે. એએને પોતાનું કર્તવ્ય લજવાની ખરી હજી છે એડી ઓએને અવકાસ વખતે તેહેવારોના દિવસોમા આ સૌભાગ્ય સંગીત સંગ્રહ પુસ્તક વાંચી તેના રહસ્યનું મનન કરકુ લેઇએ. (૧) નીતિ (૨) સાસંક નીતીને શીખામણ (૩) પતિવ્રત પતિપ્રેમ (૪) નુમ્બ (૫) વિવિધ—આબી નીતે પાચ ભાગમા પણ એક-૪ પુસ્તક નીતે છપાવેલ છે. કિમત આના બાર પોસ્ટેજ સુદ્ધાં (બીજી આવૃત્તિ.)

બુકસેલર બેચર મેવઝ—રાજકોટ.

ESTABLISHED 1911.

રહેવાની તથા જમવાની

સગવડ સાથે

ધી હિન્દુ લૉજ.

મીન્સેસ સ્ટ્રીટ

પટ્ટણી બીલ્ડીંગ,

મુંબઇ.

સખમરીનોનું સાહસ.

હરિયાની અંદર ચાલનારી સખમરીનો જેમ દુશ્મનનાં મોહોટા ખારકસોનો નાશ કરે છે તેમ શરીરની અંદર પોતાનો પ્રભાવ બતાવનારી આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ ધાતુક્ષય વગેરે મહાશય રૂપી મનવારો જે મૃત્યુરૂપ મોહોટા દુશ્મન તરફથી હામ બળવતારી છે તેઓનો નાશ ઘણી અભયથી ઉપજે એવી રીતે કરે છે. તાકાત આપનારી સઘળી દવાઓમાં સર્વોપરી આ ગોળીઓની વિશેષ હકીકત જાણવા માટે અમારું કામશાસ્ત્ર મંગાવો

કિંમત—૩૨ ગોળીની ડળી ૧ નો રૂ. ૧)

કા મ શા સ્ત્ર.

ખરાબ સંગતથી લાશુ પડતી કુદેવને સ્ત્રીએ શરીરનો ખાંધો વીખાઈ જઈ પાયમાલી થાય છે. આ પુસ્તકમાં તેવી પાયમાલીથી દૂર રહેવા માટે અસરકારક ઉપદેશ આપેલો છે અને શરીર સંરક્ષણ તથા નીતિના નિયમોનું ઉત્તમ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે.

આજ સુધીમાં તેની લાખો નકલ ઠંઘપણ કિંમત લીધા વગરજ વહેંચવામાં આવી છે અને હવેપણુ જે કોઈ મંગાવે તેને પોત્રેજ પણુ નહિ લેતા વગર કિંમતેજ મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી.

માલિક—આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય,

મુંબઈ પ્રાંત—કાલબાદેવી રોડ.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

જરાતી સાહિત્ય પરિષદ લઠોળ કમિટિનાં પુસ્તકો.

૧	ખોલ પંચિરનો અહેવાલ અને નિર્ણય સમગ્ર ...	૩	૧-૮-૦
૨	ખોલ પંચિરનો અહેવાલ અને નિર્ણય સમગ્ર (અધિવેશ) ...	૩	૨-૦-૦
૩	પ્રોફેસર પરિણામ માધવજી બટ્ટે દ્વારા રચિતું ગદ્ય બાંધણું ...	૩	૧-૦-૦
૪	સ્વ. નવલરામ વડમીસમ દ્વારા રચિતું / લોકોના સંશ્લિષ્ટ ઇતિહાસ ...	૩	૧-૪-૦
૫	જામાણી નવલકાર બલિમચંદ્ર દ્વારા રચિતો તરણમો (સર્ગ) ...	૩	૦-૧૨-૦

ઉપરી તમામ કૌંશ 'મેટ' છે. ટપાલથી મનાવવાને ટપાલ અને વેસ્ટપોસ્ટ બંને પદો પુસ્તક વેચાણની બંને આવક પરિવહન અંગેના અગ્રણી સાહિત્યની વૈભવિની વપરાશની છે.

મળવાનાં ઠેકાણાં —

- (૧) પ્રોફેસર બી. કે. ડાહ્યા, નારાયણ ૧૮, પૂના સિટી
- (૨) ડૉ. કામરૂપચંદ્ર વર્મા દ્વારા રચિતું ગદ્ય, મુબાઈ
- (૩) આચાર્ય સેક્રેટરી, ગુજરાત વર્ણવતી મોસાલ, અમદાવાદ
- (૪) મોહનલાલ દામોદર, રાજકોટ પ્રિંટિંગ, પર્સ, રાજકોટ

છપાય છે.

પ્રોફેસર સેક્રેટરી દ્વારા 'સંસ્કૃત વાર્તાઓ' ઇતિહાસ' એ પુસ્તકોના તરણમો.

જો પ્રભુએ આપ્યું હોય તો સત્તામ દાન કરી પરલોકની
નાટ ખરચી પ્રાપ્ત કરી લ્યો!!

દરેક જાતનાં દાન આપવાનું સુપાત્ર સ્થાન નડીઆદનું

હિંદુ અનાથ આશ્રમ છે!!

કારણ કે તેમાં

તમામ હિંદુ કોમમાં તબક્કા નિવારણ અનાથ આશ્રમ, તથા વિધવાઓએ ત્યાગ વા પ્રમાણ કુલ જેવા ધાવતા બાળકો, વૃદ્ધ અર્ધજાત અશક્તો, અશક્ત મૈત્રીઓ, ધનહીન વિધવાઓ વિગેરે પાળી, પેશી, કહેતી સનાતન યાત્રાવામાં આવે છે માટે ૨૦૦) ગણે "અદ્વૈત દાન"માં આપી આપની મરજીના દીવને દર વર્ષે અનાથોને રંગોળા લોખને માટે અને આરસની તળીયા આપતું નામ હોતરણ, યાદગીરી મેલો રહે, તેમ અન્નદાન આપી

પરલોકનું લાભ બાંધી લ્યો!!

એક રૂપિયા અને તેથી વધુ દાન આપનારાના નામ દર વર્ષે પ્રગટ થતા પાર્શ્વમાં છે. દરેક જાતના નાની મોટા દાનની પાવની મળે છે. સંપાદક મહત્વ ૧ છે. તથા લાંબી દાન મોકલી જરૂર નીપાટે મોકલવા લખો

મંત્રી—હિંદુ અનાથાશ્રમ—નડીઆદ.